ISSN 0131-2561

Вітчизна

12

'90

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

Подорожан на Україні зараз!..

До прикладу тільки у вересні в Києві збиралися на свій перший конгрес україністи світу; на міжнародний поетичний фестиваль «Золотий гомін» літератори чи не всіх континентів планети; вчені і дослідники багатьох країн аналізували причини і наслідки голодомору-33; у Львові науковці Канади й України провели міжнародний симпозіум, присвячений 100-річчю українського поселення у Країну Кленового Листка...

А скільки іще туристів, ділових людей,
знайомих і родичів з-за кордону!..

Та задовго до них, сьогоднішніх наших гостей,
в усі часи не бракувало подорожан
на нашу землю звідусюди.

Час лишив нам свідчення про їхні враження.

Все це систематизував, переклав і лишив нам
відомий український історик
ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ.

Сьогодні «Вітчизна» уперше в Україні
починає публікацію описів подорожей чужинців до нас
протягом десяти століть.

Вітчизна

12

грудень 1990

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ІРИНА ЖИЛЕНКО

Скарби в небесах

ВОВЧА ЗІРКА ЗІЙШЛА...

Вовча зірка зійшла уночі,
і сльозою скотилась різдвяна.
Вовкодухих пісень окаянних
вже мене не навчить...

Вовча зірка над світом зійшла.
Вовчим духом земля моя дише.
Та байдужі мені і хула, і хвала.
Ви не ті.
Вас нема.
Будуть інші.

Закотилася зірка Різдва.
Та не плачте, не згасла — бог свідок!
На жіночій щоці — а сльоза світова! —
жде свого часу,
жде і світить.

У зеленому затінку штор
тайним співом освітлює схов.
Заспівай мені, зірко,
про Sanctus amor,
про велику, святу любов.

МІЙ ЧАС

Так, я поетеса часу, що пішов.
Але, озирнувшись (тамуючи туск),
він руку мою прохолодну знайшов
і ніжно підніс до вуст.
Що небом спливе,
що землею стече —
за снігом, за квітом, за тихим плачем —
в ті сутінки сині,
в нехитрі ті свята,
в рипучі веранди, темні буфети.

туди, де ще соромно бути багатим,
але ще не соромно бути поетом.
Не треба за мене платить відкупне.
Я вірна і людям, і Богу, і часу.
Мій час одійшов і чекає мене.
Мені він прекрасний!
Так, я поетеса тих літ, по війні...
Ох, чпсе мій, чпсе, було а тобі асього!
Та лай чи не лай —
а другогп мені
не мати. Та я і не хочу другого.
Уже не зітерти — суди, не суди —
ні миті, ні дня
в календирику тому.
Я рада. Я, псано, з отих господинь,
що з дому ні руш. Хоч пили мене з домом!
Я в ньому лишусь назавжди,
назавжди.
Квітучі сади. Голосні поїзди.
За вікнами — захід
крізь хмирний пролом.
І лампа безсонни горить над столом.
І гусне, смеркає
за вікнами чис.
Яке величаве мовчання!
Спасибі за все, чим ти радував нпс.
А в чім обділив — я прощаю.
Хай судять. Чужих-бо часів не шкода.
Нехай камєнують словами.
А ми почекаєм Господня суди
над часом своїм
і над нами.

ВДОСВІТА

Встати треба рано, поки спить
вікно, і тінь його фантисмагорій,
і сни його ти можеш зхопить
і полонить в шовковій шторі.

Вставай раненько, поки не світає
нічна вода, поки вона — аино.
Тик легко встать, накинуть кімоно
і пити, пить води щасливу тайну.

І, озирнувшись в дзеркало, що сном,
як шовком пломеніючим, повите,
крізь нереальність жінки в кімоно
прозріти безконечність світу.

Вставати треби рано, поки музика
ще не розтанула
і ти, нємпа струна,
із нею зв'язана такими узами,
що не збагнеш, де ти, а де вона.

Вставай! Засвічуй радість, мов лампаду.
Поки розкрите небо для сердець.
Поки твій стіл не ліг у барикаду
і ніжну скроню не проби свинець.

ЛИЦЕ В СЛЬОЗАХ

Короткий день сяйнув і збіг.
Я плачу. В мене жар.
Тече й тече вечірній сніг.
Гойдається ліхтар.

Що ж, треба плачучим прощать
дитинний атавізм.
Лише задмухана свіча
не лле ніколи сліз.

Тече й тече вечірній сніг.
День зблиснув — і з кінцем.
Та світлом в темному вікні
горить моє лице.

І тим, хто світиться, прощать
потрібна їх сваволю.
Лише задмухана свіча
не світиться ніколи.

За все, за все простіть сердечно.
За жар, за сльози віщі
та ще за світло недоречне,
мов сміх на кладовищі.

На те свічу створив Господь,
щоб на путях земних
аплікувати дні скарбат,
але й світить крізь них...

ВЕЧІРКА У СТАРІЙ ВИНАРНІ

А титани знов громадять гари.
Знов обвали. Знов земля мала.
Гострий біль в простудженому горлі.
Гострий присмак криці, криги, зла.
Ниї майї землі титани — трутні.
Вік од віку точать стільники.
Я люблю дрібну смиренну людність —
бджілок, гномів, хіпі, пияків.
Знов титани, друже мій, грядуть.
Все зруйнують. І самі падуть...
Ми ж — маленьки людність —
переплачем,
на вікно фанерку присобичим,
куаим таганак —
та й будем жить.
Мо, і не «красиво», але гарно.
А між тим зарплатка набіжить.
І зберемось ми в старій винарні.
Сяде бджілка гному на кавпак.
Хіапі візьме гнома на коліна.
А пияк хильне гіркого всмак
і нарешті серцем просвітліє.
Ми малі. Дрібніші од гороху.

Так сабі — малий людський бур'ян.
Але хой мені язик відсохне,
якщо гном той
не моестра Гофман.
о п'яничка не Омир Хайям.
Хіппі — мій розгублений синок.
(Добрячок. Куди йаму в титани?)
Ну, о бджілка — я.
Та мій тинок
так дзвенить до сонця щосвітоння.
А земля гуде вже...
Скоро знов...
Збережи нос, Боже. Ми — любов.
Пронеси кріль день, і рік, і вік.
Збережи нищ золотий стільник.
У титанів чоботи важкі,
о мій хіппі — у дірявих кедах.
І палоє в келиху гіркім
золота краплина меду.

РІК КОНЯ

І питва є, і їства.
Хач і скрамне — не буржуї.
Наближоється Різдва.
Рік гадюки фінішує.
І стартує рік каня.
Слави Богу, кінь — рідня.
Я з ним ток зжилось, їй-права,
тик зрослись у плині днів,
ща зробилося кентивром!
Хоч стори, и ни кані.
Я коню на честь Різдво
крило справлю. Цілих два.
Хоч і скромні, та свої.
То й поїдем, то й паї...
«У Нориж? Нью-Йорк? Конoду?» —
ні, мій конику, не пнись.
Ба хоч спереду, хоч ззаду —
не годишся ти в пани.
Нетабунний, непостійний,
навіть нехрестаматійний
(не доскачив, не досяг),
не пропхоєшся до стійла —
таж посімась в небесах...
Нині в маду входять танки.
Мудрі люди про запос
завели валюту в бонку
й прокопали довгий лиз.
Мудрі люди міцна вкапані.
В них но всіх адне «гуррра!»
Нис же губить товпофобія
і носмішкуватий ндрив.
Ми не судим, не корасм,
не стинасма галів.
І скарби сваї збирасм
в небесах, як Бог велів.
Добрий коню мій, лети
чистим небом сомоти
не но схід

і не на захід,
а над власним рідним дахом —
вгору! —
крилами рясни.
Паки неба небом пахне.
Поки в небі — синь і штиль.
...Все в ажурі. Вина. Свічі.
Пивіть — баже мій! — лимон.
А ооліт нефесричний.
Низько, друже, летимо.
Від сопрано до контральта —
зносить вниз важкий циклон.
Підмітпємо асфальти
сутеніючим крилом.
Ща нас клонить, жеби гілку,
аж пускаю поводи?
Чом солодшие горілка
і гіркішають меди?
Чом у славі стільки перцю
і під владою чола
обліта надвечір серце
до остинного крила?

КАЗКИ ШАХРАЗАДИ

ТРИПТИХ

I

Но зорі Шахралада знову
приоинила дозволену мову.
Знов минули загроза страти.
Цор заснув, відіславши ката.

Шихразода не спить. Шахраладі
оодаровано крихітне завтра.
Кожна мить в нім безцінна.
Для сну
ні одну не оддасть, ні одну.

Знову казка крізь ніч оотече.
Цар — на ложі.
Кити — зи плечем.
І під ранок жбурнуть Шахраладі
її тяжко зароблене завтра.

О, як радо зітхне Шахразода!
В кришталі спалахне виноград.
І настане — о господи! — зовтра,
аеличезне оалаюче заатра —
щастя грімний каскад!

Може, й боляче миті.
Коли входить у неї вічність.
Та вже радості вітер
загасив у покоях свічі.

І, забивши їй оодих,
розвіяв адежі, розмаяв,
коли бігла по сходах із глеком
до водограю...

Пахла сіном вода.
жарко дихав духмяний тютюн.
І нічого було не шкода задля неї — життю.

Все дало їй! І навіть безсмертя
вмістило в той строк.
Може вибухнуть серце,
коли вчасно не схопиш перо.

Не похилишся заочно
над папером, що день твій дон'с.
і не видихнеш вічність
із себе в творіння своє...

...Знову калка тече.
І спливає сльозами свіча.
Знову кит за плечем.
Смертний піт.
Смертний жах.
І печаль...

II

На зорі Шехразада знову
припинила дозволену мову...
Знов, виходячи з царських врат,
лютував ошуканий кат.

Знову день,— думав цар. Знов раби.
Підлі, заздрісні, розумом куці.
Хоч забий їм хлібими зоби —
все одно нс нажеруться.

Дав свободу — не йдуть. І жують
мою душу ледачі злостивці.
Не свобода потрібна звір'ю.
Їм би крівці!

Ненавиджу. Вже думав пустить за вогнем
все це чортове сім'я. З собою.
Шахразадо, це ти врятувала мене
трунком казки й вином любові.

Шахразадо, ти входиш в покої ці —
тільки зблиск,
тільки мить беззахисна.
Б'ється серце твоє у моїй руці.
Що, як стисну?
Брешу.
Не стисну.

Хто, знайшовши безцінну перлину в гною,
розтрощити її спроможний?
Хай завжди промсвить мені мову свою
в узголов'ї смутного ложа.

О, яке це нещастя, моє дитя,
вже не знать ні екстазу, ні страху.
Ти ж моя чаша бездонна
з вином життя.

Я без тебе намру від спраги.

Ти помилувана. Погас мій гнів.
Але я не скажу тобі цього.
Бо — разлита оо руслу оростором дні —
зледащієш, змалієш убога...

Бо — нам свідок Аллах —
щостя — мить,
щастя — віск.
Ми живі, доки страх,
доки орисграсть і блиск!

III

На зорі Шахразида знову
приоиинила дазвалену мову.
І жило.
Не скизати, що легка жила.
Та щиелива була.
Санце, грози, бузак!
А казак наолела!
Боже, скільки казок!

Може, й боляче миті,
коли входить у неї вічність.
Ти вже радості вітер
зпгасив на світанку свічі.

І, розвіявши одяг,
дихнуа їй в лице передгроззям,
коли бігла по сходах
у молочну крамничку на розі.

Посміхалася церква
і плакав бузак над Дніпром.
Може вибухнуть серце,
коли вчасно не схопиш пера.

Не оохилишся звична
над папером, що вік твій доп'є,
і не видихнеш вічність
із себе в творіння своє.

...Що? Смеркає?.. Смерка!
Цар царицю чека.
Б'ється серце у Божій руці.
Смертний оіт,
смертний жах,
смертний час...
Царю грізний, помилуй нас,
негодящих людців.

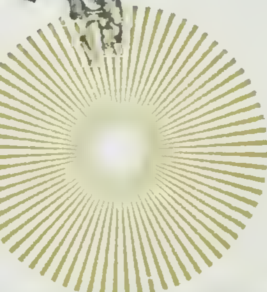

Хай раби ми, каміння, пісок.
Хай немає у нас казак.
Хай ми хворі хронічно на сказ
і прекрасну цю землю плюгавим,—
та во ім'я одної з нос
ти помилуй
весь рід луканий...

ВАЛЕРІЙ ГОНЧАРЕНКО

Виклик вчорашньому

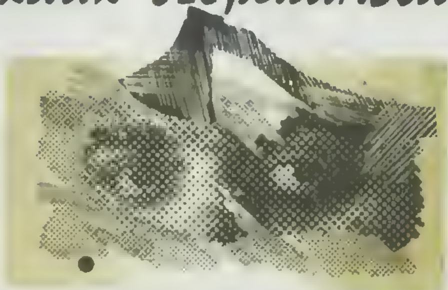

Коли Калігула кривавий
У Римі правив, люд мовчав,
Бо імператор цей, мовляв,
Тому й правий, що має Право.

Коли на плаху Робесп'єра
Везли, то зрадницьки Париж
Мовчав, мов гільйотини ніж
Язик відтяв. А честь умерла.

Коли ж причепили ублюдки
Собі медалі золоті,
Ми не мовчали, ми тоді...
В долоні плескали.
О люди!

КІНОКАДРИ 1933-го

Гляне сонце, як дитя.
А в селі голод

П. Тичина

У павутинні звили
Гніздв сум-солов'ї.
Мазанки — мов могили
В заростях курвів.

ЛЮДИ ТРАВУ ПОЇЛИ.
ГОЛОД ЛЮДЕЙ ПОЇВ.

Матері труп. Калина.
Мальва і немовля.
Панія-смерть причинна
Пишний бенкет справля.

СЛІЗНО ПО УКРАЇНІ
ЧОРНА ТЕЧЕ РІЛЛЯ.

...Врубано калину.
Мальви бутон звсох.
Землю — від ран — карміну
Вкрив здичавілий мох.

СЛАВА ОТЦЮ І СИНУ
Й ДУХУ СВЯТОМУ!.. ОХ!

Попелом жар береться,
Зійде колись вогнем.

Ворони, склюйте серце
Тільки минулим днем.

СТАЛІН В ТРУНІ СМІЄТЬСЯ:
«ВЕСЕЛО МИ ЖИВЕМ!»

●

І ми, безпам'яттю вербовані,
Бредем у млу своїх віків...
Зозулі, хрестиком гаптовані,
Вже повтікали з рушників.

Тому в якійсь бездарній повісті
Себе придумаєм, однак,
Щоб в теплих лапах безтурботності
Відчути всепрощення смак.

І тільки, господи, і тілечки
Можливо, в присмерку надій
Судьба, латками років світячи,
Нам зблисне спомином з-під вій.

І ми згадаємо кого в той час,
Коли метеликом нічним
Стріпнуться вуса Кагановича
І потривожать наші сни?

●

Нехай клянуть мене уста,
Які від од солодких злипли.
Я дурнів славить перестав,
Розумним кидаючи виклик.

В моїй біді моя біда.
Чужої радості не хочу.
Намулом в серці осіда
Брехні облесливої злочин.

Я жив одвертим простаком,
Що відзначавсь безглуздим риском,
Коли і муху кулаком
Вбивав на шибці з брязком-тріском.

Кого дурив? Чого хотів
В самопожертві полум'яній?
Якщо й горів — то не вогнів,
А попелів в самоомані.

Тому й лежать на смітнику
Мої минулі лжегерої.
Але хіба у тупику
Я розминуся сам з собою?..

...Вклонюсь принижено добі,
А не її лакеям звиклим.
Я йду, вчорашньому собі
Сьогодні кидаючи виклик.

СНІГ ЦВИНТАРЯ

Вже вітри мій день жахний одплакали.
Лютий заметільно в березень мете.
У снігу могили всі однакові.
Важко розпізнати, хто є де.

Із печальним спогадом надбігли ми.
Хоч куди спішити саме тут?
Чорне гайвороння понад білими
Горбиками, загнаними в кут.

Сніг обтишив світло тих і мертво
Пагорбок подовжений, низький.
Скільки горя ще в житті не матиму,
Я не розділю його ні з ким.

Як і хтось дивакуватий, може, теж
Не збагну я істин всіх простих.
За життя моє, бездарно прожите,
Мамо, мамо, хоч тепер прости.

Тільки тут з дитинною розрадою
Пізнаю довічності межу.
Ось під снігом — тайна вже розгадана
А здалось, це я під ним лежу.

НА РОЗІ ПОЛУДНЯ

Відлітає вже обрій квітневий.
Утікають шляхи молоді.
І розходяться сумніви в небі,
Ніби кола на сизій воді.

Колосочок останній не вижну,
В ноги пам'яті не поклонюсь.
Жалкувати за втраченим — смішно.
А сміятися страшно чомусь.

Озираюсь на свято буденне —
Як змінився життя небокруг.
І відводить свій погляд від мене
Ще не ворог, та вже і не друг.

Я ковзну мимо нього очима.
(Ет, не все, що блищить, золоте).
Хто урок на зрадливість отримав,
Той на чесність екзамен складе.

Свій талан, як захмарену невідь,
Не кляну, а тим більш — не молю.
Відлітає вже небо квітневе,
І його я в долоні ловлю.

БАБА НЮТА

Повоєнне хирляве літо,
Мов розквітнута всохла вишня.
Конура баби Нюти (світе!)
Від собачої трохи більша.
Баба стягувала ганчір'я
Із усіх смітників. Жила,
А точніше — за це пила.
І тому її все подвір'я
Нам цвіло.
І пливло
Літо Нютине, п'яне літо,
Ніби човен з одним веслом,
Що гойдався на хвилях пліток...
Пам'ятаю, в день омолоджений,
Навесні, ув авто з хрестами
Садовили її і «Боже мій...»
Шамкотіла вона устами.
Терся пес біля ніг старої,
Звівши очі у більмах сліз.
Хтось казав їй: «Ну, бог з тобою...»
А вона: «Та який там біс!»
Потім жалібно: «Мала сина.
В тридцять сьомому щез вночі...»
У кутку на обдертих стінах
Знімок Сталіна маячів.

СОН

Я бачив дивний сон...
І. Франко

Тягнулись чорні і багрові
Шляхи на тлі зелених трав.
Кричали сови у діброві,
І я всю ніч ві сні кричав.

Мені ввижалося-являлось
Лелеки зламане крило,
Де бур'янами затоплялось
У більмах хат старе село.

Немов ніколи і нікого
Тут не стрічали рушники.
Серед пустирища німого
Цвіли на сонці кізяки.

Іржавий хрест навпіл зігнувся,
Але, як страж віків, стояв.
...І я прокинувсь і жахнувся
На безпробудну нашу яв.

Конав Дніпро в брудних калюжах.
І, мов у вічному багні,
В очах чиновницьких, байдужих
Сиділи жаби мовчазні.

Ішли дівчата — не дівчата.
Слова лилися — не слова.
І наша мова — рідна мати
Лежала ниць напівжива.

БОРГИ

Не дам переваги нічому:
Ані доброті, ані злу.
На все наплюю і свідомо
Свій кусень вмочу у золу.

Таке в цьому світі шалене:
Кар'єри, старці і боги.
Єдине багатство у мене —
Великі і вічні борги.

Стиратиму в праці долоні.
Найтяжче мені по плечу.
За день учорашній сьогодні
Запла́чу, але заплачу́.

Безсонням терпким розрахуюсь
За юнь безпробудну свою.
В останній дорозі роззуюсь
І в кров кволі ноги зіб'ю.

З усім на землі розквитаюсь:
З хулою, з пихою, бо — час.
Хай сльози мої розквітають
В тверезо відкритих очах.

Я вихлюпну давню замрію,
Життя спопеливши за мить...
Найтяжчі борги не зумію
Лиш мамі покійній сплатить.

ОДА ВІСЛЮКОВІ

Слава тобі, терпеливий і добрий віслюче!
Хай власна совість погонича мудрого мучить.

Ти ж, довговухий, все чуєш і знаєш чудово:
Більш батогові вірять завжди, а не слову.

Я пам'ятаю шанованого провінціала.
«Ось наш трудяга!» — так гордо про тебе казали.

Ти ж на собі віз чужу, непотрібну поклажу,
Щоби хвалили: «Віслюк цей себе ще покаже!»

Як я тебе у собі полюбив безіменно.
Як я себе у тобі зневажаю щоденно.

Сірий пресірий проходиш безлико крізь натовп.
Скільки у нас ще ослів таких — знати б!

Дивна тварина в епоху складну і космічну,
Тягнеш ти лямку, зітхаючи оптимістично.

Слава ж тобі, терпеливий і добрий віслюче!
Все ти везеш, а тому і страшенно везучий!

Кіровоград

НІНА ІБРАКАЄВА

Душа і розпач — сам на сам...

Облудно все: коли співають «лєту»,
Коли прокляття — каменем з руки.
Чи в генії дотягують поета.
Як він поет, то знаєш сам — який.

Його вже й так згриза та ніжна муза,
Що волю свою згадує і вись.
Що попервах калинонькою в лузі
Прихилиться. А потім вовком з'їсть.

Він сам собі свій розсуд і страждання.
Не критик фальш відчує, а життя.
Він без любові гине, як днтя.
Мабуть, оце і всі земні благання.

Пригрій мене, Андріївський узвіз,
Душі моєї невимовну тугу.
Старим теплом ти до життя приріс.
Твій кожний дім — як чиста сповідь другу.

Зігрій образу пагубну душі.
Невже й тебе не пошкодує доля?
Чи ж ніжністю лікують нас вірші,
Як гірко плачуть від журби і болю?

В старих завулках пісня літ вмира.
Нові оселі голосу не мають.
Німі і одинокі, як мара,
На пам'яті минулого зростають.

Міста тепер байдужі до краси.
Довершеність їм рушити не шкода.
А як же гріє серце тиха врода —
Немов нап'єшся чистої роси.

Я бачила, як вчора вбили дім.
Його портал ще на уламках дихав.
О Києве! Чия ж це дика втіха?
Нечуй-Левицький жив у домі тім.

ЛИСТИ ПРО БЕЗТАЛАННЯ

Отой лискучий київський молох,
Що лиш здаля побачать — й плачуть очі,
Як вирине довз Лавру проти ночі,
Торохкотить і серце, як горох.

Здійма угору руки бозна з чим —
Чи дошкою од кухні небо святить?
Воно зоветься Батьківщина-мати —
Хоч став свічки усім підряд святим.

О Господи, помилуй і спаси!
Нема очей куди сховать і діти.
Якщо це мати — то які ж там діти?
Це розцвіли смаки митців єси!

На чім стоїть? Як бомба, постамент,
Повискубали гору, стала лиса.
Потворні форми в світлий день вп'ялися,
Як нашого нездарства документ.

На всі часи воно наш рід ославить.
Про наше безталання це листи.
Писала ж «Правда», щоб таке знести,
То треба більше коштів, ніж поставить.

Шановні браття! Скиньмось, в кого є
Ще тепле серце до старої Лаври.
Нехай, хто втяв, той носить сам ці лаври
І ними прикраша житло своє.

То скиньмося — хай переставлять, може,
Це диво в скіфський степ або байрак.
Кривавими слізьми ридає смак,
Та що ти вдієш, бідний рабе Божий.

Серед краси віків мара стоїть —
Бездумству радість чи нездарства вимір.
І очі луснуть, так воно блищить.
Як не впустив хреста ще Володимир?

Мабуть, що не побачив. Бо воно
Таки ж мале, таки ж воно мізерне.
Якби мистецтво зріло з того зерня,
То все б на прах розсипалось давно.

То скиньмось, браття, нам же не звикать
На прорахунки віку подавати.
Щоправда, і митців разом би зняти —
Мабуть, ще не знайшли, куди обрати.

Мене старі знаходять дні.
Давно відплакані обличчя
Шелочуться болюче з ніччю
І просять щось в німому сні.
Виною пам'ять пророста,
А серце б'ється в жаль невпинно
І ранить сповіддю вуста,
Хоча і знає, що невинне.

Я хочу, щоб не тільки пам'ятав,
Щоб світ тебе любив і довго, і тремтливо
За промінь серця — це цілюще диво,
Що пік тебе, а друзів зігрівав.

Я хочу, щоб весь світ тебе кохав.

Багато треба горя нам і часу,
Щоб зрештою зайтися каяттям:
Що краще захлинутись від образи,
Аніж образою залить чиєсь життя.

В тобі ще з юності воно боліло —
Це відкриття. Весняним цвітом білим
Твій дух добра, де міг, там лікував.
Я хочу, щоб весь світ тебе кохав

За всі незірвані і вдячні квіти,
За виплакані лісові стежки,
За дні твої, від доброти важкі,
Що так незримо залишаться світу,
Я хочу, щоб цей світ тебе кохав.

СУМНІВИ ТВОРЧОСТІ

Така важка і довга болем доля
Судилася гірким моїм віршам,
Коли душа і розпач — сам на сам
І вічний сумнів ріже крилам волю.

Навколо — пустка, денна метушня.
Хіба, хіба святе щось скажуть світу
Ті, що не знають, як дарують квіти
Лише затим, що в серці є весна?

ЮВІЛЕЙНЕ

Знайомі людям не своїми працями,
А лиш з нагоди ювілейних дат,
Утриманці державної дотації,
Споживачі чужих думок і свят,—

Відразу викликаючи до слова,
Його коріння висмоктали ви
І бур'яном зайшлися на крові
Співучої, замученої мови.

Світ змучився туманами, аж змок.
Вже задихнулись серце і зіниці.
Та з хмар глевких полегкістю думок
Злетіли снігу невловимі птиці.

Летів у синій вечір сніг легкий,
І все єство звільнялося від болю.
Неначе чисті сльози з-під руки,
Що вирвались непрошені на волю.

МИКОЛА ПОЛЯНСЬКИЙ

КАРЛІНГ

ПОВІСТЬ

Ця чотиригранна пірамідальна вершина щоразу починала мріти мені мало не від самого Джелалабада. Мідний Карлінг. Ось-ось, ось-ось остання зустріч з тобою. Ти ще в блакитно-фіолетовому серпанку, але я вже бачу тебе. Це ти, шалений гранітний велетню, пророс, зім'яв сланці, піщаники, вапняки. Тобі остобісів увесь цей сірий мотлох над головою, і ти легко розсунув його. Розсунув і встав на повний зріст. Ти заспокоївся, ти дрімаєш...

Мідний Карлінг. От ти й з'явився. Твої гладенькі, круті грані в зеленуватих, бурих, де-не-де у вогнисто-рудих плямах. Саме через ці вогненні, облямовані голубуватою оксидацією плями я й прозвав тебе мідним. Мені здавалося, що хтось у цьому світі велетів намагався натерти, начистити до блиску грані вершини, а чомусь так і не довів діло до кінця.

...Дрімаєш? Не вірю! І знаю, що ніхто з наших хлопців, кому доводилося літати у цьому небі, не вірив і не вірить. Як можна в це повірити, коли там, за Карлінгом, наїжачився найсучаснішою заморською зброєю перетворений на зажерливий військовий табір Пешавар. Як можна в це повірити, коли тут, у незліченних глибоких міжгір'ях, значно частіше, ніж деінде, зустрічаються крила наших літаків, лопаті наших вертольотів.

Карлінг оживає. Здиблюється, підводиться в сонмі різновеликих брудно-коричневих вершин. Красиве й горде чудовисько. Що в мені — страх? Я боюся ворухнути рукою й цим дати знак своїй машині, після чого Карлінг почне стрімко відпливати вбік. А може, я боюся іншого?.. Ні, ні, я нічого не боюся. Я спокійний, навіть тепер, виконуючи першу в своєму житті бойову роботу. У цій легкій, міцній капсулі з металу й пластику я завжди відчував себе впевнено. Мені тут набагато спокійніше, ніж у строкатому велелюдді там, на землі. Я не вмію ходити в юрбі, часто спотикаюсь, наступаю людям на п'яти. «Се-люк неотесаний!» — якось у метро сказала мені найгарніша, вельми обурена дівчина. «Так, так, селюк»,— навіть забувши образитися, ствердив я. А, власне, який сенс ображатися, адже я й справді родом з невеличкого українського села над Дінцем. Його так і називають — Дончик, через те що маленька річка у нас така є і впадає вона в Донець. Все правильно, городником я так і не став. Після десятирічки пішов до військового училища, а відтак — по військових частинах величезних обширів Вітчизни.

...Я у своєму теплому, світлому коконі. Хоч би як дивувалися та кепкували з мене хлопці, все одно в моєму першому, от у цьому домі мені легко й просторо. Про світло й казати нема чого. В моїй душі повний комфорт. Я відчуваю свою надійність так само гостро, як, приміром,

відчуває свої мвиркі рухи мій земляк-харків'янин, дефілюючи в юрбі «однодумців»-панків по вечірній Сумській.

Мені здається, що мій кокон зповнений світло-голубою ріднною. Я дихвю цією блакиттю, жкввлюся нею, жкву... Я вже помітив, що там, на землі, чи сиджу в навчальних кабінетвх, чи прцюю на тренажерах... щось роблю, але чекаю на щось головне, коли моя машина почне набкратк вксоту, колк мою кабіну заповнить ясна, жива блакить.

Кврлінг загрозливо ворушиться, повертвється до мене крутим, з зазубками пругом. Він теж аідчуває мене, він теж боїться мене, моєї загостреної капсули, що виблискує на сонці. Він готується до зустрічі зі мною, він тремтить в взарті, передчуаючк, якою палкою вона буде.

Трнмайся, прегврне чудовисько, тримайся, звморська шльондро, задовго ти ховала під своїми спідницями численні склади душманських банд.

Я бачу, як від таких свмих, як моя, загострених, блискучих капсул аідрвваються тонкі рвкетки й летять до підніжжя Карлінгу. Зараз буде і мені команда убкавти. Чи зможу я?!.. Але настрій — бійка! Найсправжкісінька, кулачна. В усякому рвзі, відчуття у мене давні-предавні — по спині кезлічекною холодною юрмою мурахи... гострим клинцем до потилиці, до голови. Все тіло, всі м'язи мов кам'яні, очі з орбіт... Ну й гидоткий же акгляд, ну й гидотний же стан. Все, все, про це — на землі... Я мвю, маю!..

І раптом різкий хрускіт шкаралупи розбитого курячого яйця, але посилений у тисячі й тисячі рззів. А швидше за все це мені причулося, бо ж мій кокон так різко здригнувся, що я уявив, як він у мене перед очима повілько й неминуче почне розввлюватися. Мій надміцний, м'який і теплий кокон, ти й справді гинеш... Катапульта!.. Рвток — і ткний холод!..

Хоч як важко це було робити, але я любив катапультуввтися, я вмів катапультуватися. Там, на землі, на тренажерах. Навантаження, перевантаження, воно зимвло мої звйні сили. Після катапульти відчувв себе легше на добрий десяток кілограмів, і в голові така ясність. Я звзиввв це «провітритися». Але мені ніколи не доводилося кидвти свою машину, тим паче абиту. Це божевілля!.. Це важко пережити! Ще не опам'ятавшись, я уявив, як мої крила кружляють, перевертаються, швидко ковзають униз, притягувані велетенським магнітом землі, і кришаться, мов платівки з крейди. Мої крила, моя недосяжність і неушкоджекість, моя впевненість у силі. Все моє життя... чуже, примхливе обличчя дружини, губата, пустотлива пичка мого Петрушки-Андрушки... як платівкк з крейдк... Але ж це кінець!.. Усьому!.. Ти розумієш, усьому!.. Тк розумієш?! Розумі-ї!.. Мене трясе ганебна, тваринна сила, я задихаюсь. Але мій жвх рвптом дивно трансформується, мені стає смішно, мене охоплюють неймовірні веселощі. Захват буквально розпирає мене, роздимає мені щоки, невкдимими пальцями розтягує в дурній усмішці мої вуств. Я регочу, спостерігаючи, як біля підніжжя Кврлінгу спалахують оранжево-чорні багаття, як глухо, каскадно вибухають склади боєприпасів, здіймаючи в повітря дивовижні димово-пилові гриби, що вмить розростаються. Рухливі, білоголові фігурки біжать, скочуються вниз по схилу, сповзають по фіолетово-рожевих осипвх. За кілька хвилин я напевне сяду просто на чалму однієї з цих фігурок. І мій парашут, мене самого похапки розшарпають, розшматують тут-таки, нв осипу.

Вітер, тут, унизу, вивився вітер. Я знаю, що сьогодні він повинен подужчатк, для цих місць піщані бурі — явище звичайне. В потоці повітря відчуваються колючі піщинки, що обпікають лице.

Від напруженого оскалу у мене вже болять вилиці. Я подумую, чи не зсукувся з глузду, чи не контузило мене.

Закидані розкришеним вибухом, камінням, пилом, одне за одним погаслк орвнжево-чорні бвгаття. Поривк вітру позрізувалк рухомі гриби мало не до свмкх підвалин, і вони повільно поплили до вершини Карлінгу... На тлі його блакитнувато-зелених, бурих плям вони здавалися живими, дивовижними створіннями...

Мені здається, що Карлінг увесь двигтить, гуде, його тіпає смертель-

ка лихоманка... З його грапсії бурхливими потоками скипонули вниз мільйони камінців, каменів, гранітних брил. Туди, тудк, слідом зв фігурками, що втікали й помітко збільшуаалися. Тепер аони кааряд чк цікавилкся мкою, бо, певне, думали тільки про те, куди б сховатися аід гуркотливих камепепадів.

«У-у-у-уг!» — ке хочу розуміти, чиню опір, але, не маючк скли стримуаати сайй шаленкй захват, горланю я. І мкттєва думка: «А якщо потрвплю а кам'яккй потік?» Але ця думка теж легковажка, кааіть весела. Мскі уяаляється, як струміпь камінпя підхоплює мене й кесе акка. Я сиджу на гракітному гребені й короткими чергами збиааю зі схилу душманів, що драпають... Збиваю одного за одним.

Я й справді опускаюся просто а потік різновеликих верткпх камекіа. Та це ж бо кам'яна м'ясорубка!..

«Вітре, порятуй!.. — я щосили катягую стропи, стараюся скермуаати на схкл. — Вітре, підхопи, раопи, аітре!..»

І щойно мої ноги торккулися стрибучого камікия, вітер ческо й кааіть хвацько виконав моє прохання. Відчувши гострий біль у правій нозі, я побвчка, як шмат мого надміцного, наче зі шкірк самого дкявола, черевика шурхнув, пощез у зубатій пащі цієї аелетенської акули. Буа би мені гранітний гребінь. Погані були б жарти. Зі мною сталося б те саме, що й з тим шматом.

Дурний протиприродний захавт як рукою зняло. Невкдимі пальці, що скажено розтягуаалк мої губи, раптом ослабли й щезли зоасім. Моє облкччя звтисла гркмаса болю. Я бачив, як ціаки кроаі покриваають зоакішкю частину ноги аід коліна до ступні. Це моя кров!.. Вона вже ка каменях, вона вже лишає тонкий яскравкй слід.

Ось чому цей чужоземкий вітер зробив мені послугу,— аік хотіа сам поглузувати, позпущатися з мене. Я потрібний був йому самому, через те аік апрвав мене з камепепаду.

Вже не аірячк, що мені вдасться утрпмвтк парашут, цю оскажекілу медузу, чкмдуж упираюся ногами а перший, що трапився, валун, і раптом на парашуті з'являється лікія дірочок, кілька дірок трохк більших. Ще й ще одна лінія. Збоку аідкілясь паростає вогонь, і я відчуааю, що парашут слабне. Я падаю й без велккх зусиль притискую його до землі. А люди у довгополому вбрвнні, пригинаючись і підстрибуючи, біжать до могуткьої, нааислої дашком скслі,— це аони розстрілюють парашут, розстрілюють мене. Мене починає тіпати якась зіпряча, неигамовка лють, я ке чую свого голосу, ке знаю, що крнчу, аолаю. Ні, це вже ке пенхічкий захавт, це передчуття смерті. Я боюся. Я знаю, що через кілька хвклин ці дошкульні сталеаі черги можуть обернути мене, як і мій парашут, на ошматтн.

Я аідчуваю себе звіром. У мої м'язи ринула незвнна снла самозбережекня. Мої м'язи горять аогкем, вокп не згодні під кулі, вокп ке хочуть стааатк діряввм ошматтям. Вони стискають мене а напружекий, тремтливий клубок і шпурляють униз по схилу до тркгорбого камекя — кращого схову й не пркдумаєш. У мене в руках уже автомвт. Найдорожче, найціккіше, що зараз маю. Цієї миті підводжу голову й бачу, як тудк, до аелетенського двпка, опускається ще одки парашутист, хтось із кашкх хлопціа. Карлінг, проклята гієна, вирішив зжерти не тільки мене. Очевидно, ка кас тут уже чекали. Добре підготуаалися, нічого не скажеш.

Хто це? Хто йшов слідом за мною? В голові перекіс. Перекіс у часі й просторі. Я випав із свого часу, із свого простору, мене аідносять, усмоктують якісь зовсім інші виміри... Мене і це когось із пашкх хлопців.

Западає тиша, і я чую, як парашутист стріляє, роблячи короткі паузи. Дедалі коротші й коротші. Він поспішає, він бачить, що сідає просто в натоап душманіа, і знає напевно, що приречекий.

Я чую глухі аибухи — парашутист кидає гранати. Він дедалі нкжче й нижче. Стрілянина з-під дашка дужчає, і пістолетний вогонь урпааеться. Як усе просто... Як скоро й просто.

Стаю навколішки — ткша, ані душі. Потік каміння зійшов. Тільки

чулося лунке «тік-тук», «тік-тук». Це падали окремі камінці. «Як швидко й просто... Не хочу!.. Відходити!.. Негайно, поки вони відсапаються. А куди?»

Не знаю чому, але вирішив бігти до зірваних складів, на місці яких тепер чорніли, курілися огидливі діри.

Я утікав від смерті, мені було страшно вмерти тут, коло підніжжя мого лютого ворога — Карлінгу, мені було страшно вмерти одному. Я втікав від смерті, я навіть не відчував болю в нозі. «Андрію, Андрію... Я ж допоміг тобі, Андрію»,— вчувалося мені, хоч я й був певен, що парашутист не міг зостатися живим. Був певен, та це однаково не рятувало мене від розлютованої совісті. У моєму житті вона діймала мене не раз, але я вперше так боляче відчув її прекрасну й таку чіпку, жорстку руку. «Боляче ж, боляче, фанатична дурепо, адже він зробив це тільки задля мене, щоб жив я!..»

Попереду й трохи праворуч невидимі ворони водночас колупнули сталевими дзьобами кам'яні груди, і я кинувся ліворуч. Трохи вліво, вліво, тут я під прикриттям мого тригорбого верблюда, тут їм не дістати мене. Вліво і вперед...

Мене шукали цілу ніч. Я не чув їхніх голосів, їхнього кашлю, команд, не чув ніяких звуків. Я бачив тіні. Люди рухалися безгучно. Це були ті самі «довгополі халати». Мабуть, це неймовірно, але в непроглядній темряві я бачив їхні безвусі бородаті обличчя. Ні, їхні лиця не були жорстокі, осатанілі, на їхніх обличчях був той самий страх, що й на моєму, те саме тривожне чекання, що й на моєму. І те саме небажання зустрічі, бо зустріч — це неминуче чиясь смерть.

Хлопчик плакав і вбивав кролів. Хлопчик убивав їх великою зеленою пляшкою, як це завжди робив батько. Батько звичайно випивав пляшку вина, викурював цигарку і брався до діла.

Пізньої осені, коли випадав перший сніг, увесь двір був у плямах крові. Особливо багато цих плям було біля дровітні, де відрубували голови курям, качкам, гусям, і тут, біля старої вишні, де вбивали кролів і здирали з них шкури.

Хлопчик плакав тихо, намагався, щоб цього не помітив батько. Хлопчикові було одинадцять років. Батько називав його поскрібком і своїм спадкоємцем, а останніх трьох дітей, дівчат, називав свистачками. Хлопчикові іноді здавалося, що батько не знає їхніх імен. «Ти мій спадкоємець, і я повинен навчити тебе всякої роботи»,— полюбляв казати батько.

А цього разу він сказав те саме, але іншими словами:

— Я старію, сили не стає. Сьогодні кролів забиватимеш ти. Тепер це твоє діло.

«А пляшку випив, сили вистачило»,— подумав хлопчик, але незлостиво, просто з докором і досадою. Йому було шкода батька, він бачив, як той старіє, і знав, чому старіє. Від вина, яке він став пити мало не перед кожною роботою, і через те, що свистачки ніяк не могли знайти, як вони казали, «солідних партнерів» і то одружувалися, то розлучалися.

«Що ж удієш, не склалася доля»,— знизував плечима батько і починав готуватися до чергового весілля.

Хлопчик недолюблював сестер. Коли вони з валізами й сумками поверталися додому, він знав, що цієї весни батько додатково купить сотню каченят і сотню гусей. «Свистачки непутящі»,— лаяв їх подумки хлопчик.

— У тебе рука вже сильна... Запам'ятай найголовніше — міцно тримати за вуха й бити не по шиї, а по голові, по потилиці, второпав?

— Второпав! — твердо мовив хлопчик і, уявивши собі, як усе це робитиме, мало не випустив з рук пляшку.

Але наступної миті по потилиці дістав сам, коли вдарив кроля зовсім не по голові, а, як вийшло, по вухах. У батька була важка, груба, як

поліно, рука. Та хлопчик заплакав не від болю, а через те, що долі, біля його ніг, корчився, кричав кролик.

— Ти плачеш? Страшно? — спокійно запитав батько.

— Ні! — поборюючи сльози, відповів хлопчик.

— Худобу мучать тільки дурні. Дивись, показую ще раз...

Хлопчикові було соромно і страшно, очі заливали сльози, і він безнастанно моргав. Він погано бачив, погано чув і команди батькові виконував кволо, неточно.

— Гаразд, сідай,— важким духом дихаючи, сказав батько. Вони сіли на ящик біля сапетки. Батько закурив. — Коли заспокоїшся, працюватимеш знову... Ти затям, тобі треба знати, що рано чи пізно всі ми повинні вмирати. Тут уже нікуди не подінешся...

Хлопчик плакав і вбивав кролів. Кролі були білі, з червоними очима. Їхні очі дивились на хлопчика злякано, божевільно, приречено. Кролі розуміли, що велика зелена пляшка в руках хлопчика — це їхня смерть.

Коли робота скінчилася, хлопчик підійшов до верстата і, скоса поглянувши на батька, торохнув пляшкою об масивні заіржавілі лещата. Пляшка розбилася на друзки, в руці зосталася тільки невелика частина шийки. Хлопчик пошпурив друзок у малинник і пішов до хати.

Батько нічого не сказав, винувато згорбився і знову взяв до рук тонкого, нагостреного ножа, що ним здирав шкури.

Потім була страшна ніч. Цієї ночі хлопчик не спав, він помирав. Багато-багато разів. Про кролів хлопчик уже не думав, він думав про себе. Це була перша в його житті ніч, коли він думав про свою неминучу смерть. Дитяча віра в своє безсмертя зникла. Її не стало раптово, як тільки перестали шепотітися в своїй великій кімнаті сансгачки і все навколо перетворилося на тишу й темряву. Велетенська чотиригранна піраміда тиші у велетенській чотиригранній піраміді темряви. В уяві хлопчика і тиша, й темінь чомусь мали форму піраміди. Піраміди?! З гладенькими, крутими гранями, покритими бурими, блакитнувато-зеленими, вогняними плямами?! Карлінг?! Хлопчик не міг пояснити цю картину, та, може, вже тоді бачив, відчував саме цю далеку, лиховісну вершину, котра невідомо як, невідомо ким на багато років уперед була йому визначена.

Спочатку повторювалися й повторювалися слова: «Ти затям, тобі треба знати, що рано чи пізно всі ми повинні вмирати. Тут уже нікуди не подінешся...» Ці слова звучали в свідомості хлопчика, поки мати бряжчала посудом, поки шепотілися сансгачки. Ці слова тільки піднесли хлопчика на шалену височінь Карлінгу, і не вистачало якоїсь дрібниці, яка б легенько підштовхнула його вниз, туди, в нескінченність! Не вистачало почуття цілковитої самотності. Але це тривало недовго, самотність настала. Раптом, з останнім словом, з останніми смішками сансгачок. Хлопчик уже чекав цього, він навіть не став опиратися, не зробив жодного руху, щоб утриматися на вершині, він знав, що однаково не втримається. Вни-и-из! М'яко, безшумно, але з такою шалкістю, що перехопило віддих, що вмить виморозило все в грудях... Це від помислу, від єдиного помислу: «Я вмру... Я мушу вмерти!.. Я вмру і мене не буде... ніколи, ніколи! Мене не стане... зовсім, зовсім!.. Як це, ну, як це?! Як це може статися? Цього ніяк не може бути!..»

Тепер хлопчик знав, був певний, що неодмінно вмре, що мусить вмерти, але не міг збагнути, уявити, як це... адже це неможливо!

«Не хочу, не хочу я! Не можу я... Не можна, не можна, не хочу!..» — зашепотів, заблагав він, відчуваючи, як холонуть, німіють руки, ноги... все тіло. Він уже відчував тільки обличчя, яке щинками стягувала коротка, але часта судома. Вниз... Вни-и-... Хлопчик відчув, що задихається, хлопчик побачив, як хитнулася і всією своєю вагою навалилась на нього велетенська піраміда тиші й темряви... Він не міг скочити з постелі, він ледь-ледь спромігся сповзти з неї... Тільки-но він упав на підлогу — до кімнати вбіг батько. Батько взяв свого незграбного, довгоногого й довгорукого хлопчика й поніс до себе на кухню.

— Ну, тату, ну-у-у... — кволо вперся йому в груди хлопчик.

— Нумо до мене, я зараз тобі розкажу, як піймати рій, ти ж сам запитував...

— Тільки про дикий, я просив про дикий,— сівши на постіль, зашепотів хлопчик.

— О-о, та я тобі зараз!.. — засміявся батько й, уздрівши, що увійшла мати, замахав на неї руками. — Іди, іди спати, у нас чоловіча розмова.

— Спи, мамо, спи! — відчувши ніяковість, сором, попросив хлопчик, і мати пішла.

Хлопчик лежав на цупкій, бугристій від натруджених м'язів батьковій руці і слухав його оповідь про бджіл. Іноді хлопцеві знову вчувалася фраза: «...Тобі треба знати, що рано чи пізно...» — і він струшував головою, ближче тулився до батька.

Так вони проговорили до самого ранку, поки мати не встала доїти корову.

— А підемо зі мною худобу годувати? — раптом запропонував батько, і хлопчик скочив з постелі з такою жвавістю, наче зовсім і не було цієї тяжкої ночі. Він дуже боявся, що настане ранок і батько піде собі, а він знову залишиться сам.

Вони вигребли гній з хлівів, із свинарні, принесли сіна, нагодували кролів, вигнали гусей та качок на пухкий сніг, що випав за ніч.

— Отак-то,— ляснув по плечу батько сина,— тепер поснідаємо і, поки мені на роботу, відвезу тебе до школи на вороних. Нехай усі їдуть на автобусі, а ми на вороних, ого-го!..

Тільки згодом, через багато років, батько розказав мені, своєму вже дорослому синові, якими тяжкими для нього були ця ніч і цей день. Виявляється, він тоді майже все зрозумів так, як воно було насправді.

Мене шукали цілу ніч. А я лежав на дні величезної чорної вирви в гарячих, що довго не остигали, каменях. Трохи збоку щось диміло, задушливо тхнуло розтопленою синтетикою. Найбільше я боявся кашлянути. У горлі дерло нестерпно, наче наждаком. Я лежав і ричав — усе, чим можна було хоч якось затамувати цей проклятий наждак. Спочатку я ричав тільки тому, потім, коли «довгополі халати» замиготіли зовсім близько, я відчув, що ричання виливає на мене якось інакше — аж волосся на потилиці піднімається. «А хрін вам на шакалячі морди!.. А хрін...»

Темінь почала розріджуватись, але вітер за ніч так подужчав, що я вже чув не шелест піщинок, що бились об широкий камінь над моєю головою, а тонке тюкання кристаликів крупніших, крихітних камінців. Я чомусь раптом побачив свою яму звідтіля, з висоти, де проносився вчора в своєму теплому, надійному коконі. Я уздрів увесь попіачений, остовпілий від бою та гніву Карлінг. Я побачив, як його чорні, глибокі рвви ніби широким бежевим бинтом охоплює дедалі вище до вершини піщана завірюха. Її потік прорвався міжгір'ями від пустель, що побіля відрогів Сулейманових гір, а може, навіть вихлюпнувся з неприборкано бурхливої чаші — пустелі Регістан.

«А раптом парашутист живий? — знову пробилось крізь моє ричання, крізь тривожне чекання сутички з «довгополими халатами», крізь дрижаки від загостреного інстинкту самозбереження. — Раптом він просто тяжко поранений, раптом опустився на високу скелю-дашок і лежить там, затискуючи рани, і кляне-проклинає мене на всі заставки».

Мені вже починає здаватися, що він живий, я вже певний, що він живий!..

Повиднішало. Там, за Карлінгом, далеко за Гімалаями, напевно, вже показався яскраво-малиновий диск сонця. А тут розгулялася сіро-бежева метелиця. Мети, мети, ще дужче, ще! Я стою навколішках, притискуючи автомат до грудей, виглядаю з ями — нічого не видно. Повзу вгору до пошарпаного краю.

— Аго-о-ов!.. — почулося десь біля підніжжя Карлінгу.

— Аго-о-о-в!.. — долинуло заідкись із міжгір'я.

«Гм, душманн, вле аговкають зовсім як наші сільські хлопчвки а непролвзних донецьких очеретах»,— раптом подумвлось мені. І одразу перед очима сторожкі, рухливі очеретн, синій, з крейдяними берегвмн Донець, наше цегляне, шиферне село, що ховається у вишнеанх свдквх. І з цим видінням одразу ж у моїй голоаі: «А що це ти андналяєшся, а чого це ти трясешся... А чого це тн ховвєшся, як перестрашений ховрах?.. Підаодься, ідн!.. Туди, до скелі-дашка!»

Я знаю, хто це, я знаю, хто так гнівно анказує мені, хто так обурюється. Це моє село. це мій Донець, моє дитинство, асе моє життя до ачорашнього дня.

«Безглуздя!.. — протестую я. — В цій непроглядній бурі вонн розстріляють мене впритул, я навіть не встигну побачнти, хто й заідкн стріляє». Але знову стаю рачкн й видираюся агору по схилу анрая. Все, вибрався. Піднімаю голоау й тут же дістаю жменю піску в облнччя, просто в очі. Я роблю ще один ривок із внрвн — і ще жменя, ще й ще. Тепер мені здається, що нз мене спрямуввли струмінь піску. Падзю, лежу, пригнотувавшись наступної секунди натиснути нв спусковий гачок.

— Встааай, іди!..

Прислухаюсь до дзвеніння у вухах, адивляюся прнмруженими, обпеченими піском очима а темні снлуети каменіа. Мої очі шуквють, ловлять рухи, але рухів нема.

— Встаавй, іди!

Я знімаю другий череанк і цю ногу обмотую бнитами — запвм'ятвлось, що поранена нога ступає м'якше, майже безшумно.

Тепер можна пробирвтися до скелі-двшка. Але де вона? Заідки я прибіг у цю яму? Звідтн, знизу. Нижче, ще нижче. Отут пронісся потік каменіа, пронісся, здерши зі схилу траау. шар кам'яної кришки. Десь тут аін роззув мене, мало не аідірвав ногу. А там осторонь лежить, припаа до землі трнгорбий рожевий верблюд, що затулив мене собою, аберіг від душмвнських куль.

Я йду, низько нвхнлившись, виставивши аатомвт, я аслухаюсь у зміїне снчання вітру руками, ногами, всім саоїм тілом, що гуде від напруги.

А тут, зв верблюдом, піщаний струмінь виявляється значно слвбший. Я відчуваю це спиною. Раптом нвступаю на щось м'яке і — миттєва безпомильна думка: «Труп». Тв коли таке буавло, коли а своєму житті наступав я на трупи, звідкн твка певхнбність?..

Це був напівзаметений піском «довгополий халат». Людннв? Адже це людина, я наступив на вбиту людину! Схоплююсь нв ноги й біжу і знову наступаю на вбиту людину. Ні, тут відрвзу даоє, лежать чомусь навхрест. Теж «довгополі халати». Отже, десь поряд скеля-дашок. Ноги тремтять, вицаажлива огидно-солодка нудота підступає до горла. Відчуввю, що далі йти не зможу. Лягаю на живіт і впираюсь лобом а аатомат. Лежу довго, спостерігаю, як мене замітає піском. Так через дві-три годнни аід «доагополих халвтіа», аід мене не залишиться й сліду, тут буде смуга пустелі, що її нанесе вітром з вузького міжгір'я з південно-східного боку Карлінгу.

Лежу дуже довго, аже передчуааючи, що ось-ось зноау почую гнівне: «Вствваи, іди!» Через те бурмочу, заспокоюючи, виправдуючись: «Ще хвилину, тільки одну хвилину. Передихну й піду». Потім люто аідпльовуюсь, аідкашлююсь і астаю.

Не проходжу й даох десятків метрів, як переді мною виростає скеля-дашок. А під нею сидить людина. Як же так, серед цього піщаного кладовища і живий?! І хто!.. Наш!.. Парвшутист!.. Іван!.. Клочкоа!.. — апізнаю його, кидаюсь до нього. і нараз перед очима щось мелькнуло, щось обхопило, обпалило мою шию... Аркан! Стріляй!

Я натискаю на спусковий гачок, і черга врізається в скелю високо над Іааковою головою. Це було останнє, що я бачив,— голоау ніби обпврило окропом, і я втратив свідомість.

— У-у-у... н-н-н... у-у-у-... — дійшовши тями, я почув якусь журливу, аж надто сумовиту пісню. Де я, що це за пісня, хто співає її? Підводжу голову, озираюсь — поряд, ховаючись від піщаної метелиці під овечими шкурами, лежить безвусий, чорнобородий чоловік.

— Хто ти? — питаю в нього і відразу усвідомлюю безглуздість запитання.

Чоловік, не уриваючи пісні, заперечливо хитає головою і ще глибше заривається в свої шкури. Все ясно, він очікував мене тут. Отак лежав і чекав, поки я прийду по Ваню Клочкова. Він знав, він був певний, що я все одно прийду. Це він посадив убитого Ваню біля скелі. Йому треба було хоч на мить відключити мою увагу. І він зробив це якнайкраще. А потім вискочив зі своєї схованки і спритно зашморгнув мене арканом.

— Н-навскудо, безвусе потвор!.. — охоплює мене гнів, я кричу й намагаюся підвестися, але руки й ноги туго стягнуті тонкими мотузками — боляче!

— У-у-у... н-н-н... — спокійно, монотонно виє бородатий карлик. Від нього тхне погано обробленими овечими шкурами, і до цього запаху домішується запах лаванди і ще якихось східних трав. Я підвертаюся, дивлюсь на Ваню Клочкова. Він сидить, низько похиливши голову, його груди й живіт у темних кривавих плямах. Ваню, Ваню, отак, значить... Хіба ми думали з тобою, що коли-небудь ускочимо в таке пекло!..

І попливли, попливли перед моїми сльозавими, запаленими очима яскраві сонячні картинки вчорашнього, позавчорашнього, позапозавчорашнього. Іван не був моїм другом, але мені подобалося грати з ним у теніс. Білі тенісні корти, короткі білі спіднички офіцерських доньок. Ми з Іваном граємо. Ми стрибаємо, як пустотливі цапки. Нам подобається стрибати перед молоденькими дівчатами. Ми граємо старанно, навіть вишукано, й удаємо, що нікого не помічаємо. Іван довгоногий і гнучкий. Іван вродливий і знає про це. Особливо вдало робить він подачі. Я насилу дістаю ракеткою його м'ячі.

— Всип йому, всип! — кричить «праприрдід» частини прапорщик Цілуйко. — Тримайся, халамиднику Андрюхо, знатимеш нашу донську, козацьку руку.

— Та я ж не донський, товаришу прапорщик, я тульський. Ви помилились, це Андрій донський хлопець, на Дінці зріс,— сміється Іван.

— Спокійно, коли я кажу, що ти козак — значить, ти! — регоче сивоголовий колобок-прапорщик і намагається обійняти відразу всіх дівчат, котрі зібралися біля нього. Бойовий мужик прапорщик Цілуйко, ще в'єтнамського гарту, за таким можна у вогонь і в воду.

Трясу головою, і пісок осипається з обличчя. Розплющую очі: «Ваню, Ваню, вони перехитрили нас. Ш-шолудивий карлик, він використав тебе як приманку. Невже це кінець?..»

Але тепер я подумав про це чомусь байдуже. Мене пригнічувала, мене придушила ця непроглядна піщана метелиця, ці ремінці, що міцно стягували ноги, руки, ця нескінченна пісня. Я похилив голову на піщаний горбок і знову заплющив очі...

— Андрію Петровичу, куди ти хилиш? — дружина усміхається стомлено, але поблажливо.

— Все туди ж!.. — починаю злоститися я. — Ти ж бачиш, у мене нічогісінько не виходить з цією твоєю незрівнянною грою. Я не вмію у таке грати, ти ж бачиш!

— Неправда, у тебе все виходить. Просто іноді здають нерви. От як тепер... А взагалі наш договір зостається чинним. Якщо тобі остаточно обридне моє нахлібництво, ти можеш вигнати мене утришия... Тільки я знаю, що не виженеш, тобі самому так зручно жити. — І знову стомлено-поблажлива усмішка людини, що вже все пережила, втратила всякий інтерес до життя.

Я відразу заспокоююсь. Та хай їй, як каже батько, і риба, й озеро. Мені й справді так зручно. Адже я вже пробував щось змінити. Все

починалося з «гострої розмови». Вона покірно погодилася з моїм аналізом, що я її ніколи не цікавив і не ціную, як, зрештою, і всі інші чоловіки. Вона погодилася і з тим, що далі це безглузде родинне життя тривати не повинно. Вона підтакувала мені, коли я казав, що людина просто не може жити з пустою, як барабан, душею. І коли я почав на цьому топтатися, їй остаточно остобісіла вся розмова.

— Не можеш, не можеш... — конкретизуючи мої слова, іронічно звусміхалась вона. — Так, так, твоя правда, і який сенс отак жити... Що за дурниці...

Увечері я повернувся, а квартира порожня. Вона наварила мого улюбленого борщу із щавлем, насмажила в томатному соусі диво-намбали і поїхала. Було багато різних думок, різних почуттів. Але що сталося в моєму житті я зрозумів тільки вночі, коли раптом прокинувся і не виявив поруч із собою свого хлопчика. До цього мені снився невиразний сон, щось мені дуже заважало спати. Це «щось» було поряд, ліворуч, біля стіни. Воно там лежало нерухомо, невидимо, але я знав, що воно там. То що це, що?! Були миті, коли я вже впритул наближався до розгадки, не вистачало тільки однієї першої літери, здавалось мені. І я болісно перебирав у свідомості всі літери абетки.

— Пустота! — прокинувшись й обмацавши постіль, зрозумів я. Зі мною немає моєї невтомної дзиги Петрушки-Андрушки.

Ми спали разом з перших днів його життя. Ганна після пологів хворіла, і їй хоч би вночі потрібен був добрий відпочинок. Хлопчик звик до мене, а я до нього. Наш сон, жартувала Ганна, був тепер строго в унісон. Ми синхронно перевертались на один і той же бік, майже водночас засинали й прокидалися. Ганна казала, що ві сні ми й дихаємо одночасно, вдихаючи й дружно видихаючи. І от я залишився сам — життя з половинчатим вдихом і таким же видихом. Цієї ночі я зрозумів, що так жити не зможу. Не чекаючи ранку, я кинувся розшукувати Ганну. А відшукати її було не важко, їй нікуди було їхати, крім своїх батьків. Так, вона цього й не приховувала. Потім, коли вже привіз їх з Петрушкою додому, я виявив на своєму столику записку, в якій вона пояснила, чому й куди їде. А ще там була дописка: «Коли я тобі знадоблюсь, прийдіь і забери». Ось фраза, що в ній уся Ганна, вся її байдужість до мене, до Петрушки, до життя взагалі. Хочеш — бери, не хочеш — не бери.

Саме того дня, коли ми поверталися до містечка, і була складена нами угода. Ми ухвалили попросту грати в подружнє життя, але при цьому не порушувати певних правил, поважати гідність одне одного.

Все відбулося приблизно так.

— Скажи чесно, Андрію Петровичу,— раптом пожвавилося мляве, бліде Ганнине обличчя,— я влаштовую тебе як куховарка, як прибиральниця, як няня твого сина?

— Абсолютно! — боячись не стриматись і тут, у машині, всипати їй, щоб затямила до нових віників, поспішив випалити я, знову й знову шаленіючи, скаженіючи від її дикого штукарства.

— Так чого ж ти хочеш? Невже тобі потрібне моє кохання, моя увага, вдже я... ти ж знаєш, Андрію Петровичу, що я часто-густо й сама собі огидна. Я, буває, спостерігаю сама себе — і... ну, слово честі, огидна! Слизька, безформна медуза — куди течія, туди і я. Але повір, нічого не можу з собою вдіяти. Уже потайки від тебе ходила до психіатра, а він каже, я цілком здорова, просто у мене флегматичний темперамент... Ти знаєш, коли спостерігаю себе, мені навіть дуже гидно... не так, як треба було б.

Я пильно поглянув на неї, її обличчя було знову знуджене і стомлене.

— Флегматичний темперамент, гм!.. До весілля, коли ми тільки зустрічалися, ти мені видавалась дуже серйозною й стриманою, такою собі пуританною. Одначе ні, все одно ти не була такою, як тепер. Не була?

— Може... — стенула вона плечима і втупилася у вікно, тільки навряд чи щось там бачила, навряд чи щось там помічала, просто ковзала поглядом по машинах, деревах, будинках, людях. Моя люба принцеса

Несміяна — так я, закоханий бараичик. назиав її раніш — почала перетаорюватися для мене у ародливу й чепурну гумоау лильку, що аміє гоаорити, доглядати сина, прибирати а помешканні, аарити борщ із щаалем.

— Ганно, може, тобі нецікаао жиаеться, може, це асе через те, що ми рідко ходимо до кіно, у театрах азагалі не буваємо, може, нам усім разом треба частіше їздити до міста, ходити а ліс?

— Ні-ий! — занепокоїлась аона. Отакої, асе-таки жиаа, не лялька. — Я прошу тебе... Давай з тобою домоаимося. Я, як і раніше, асе робитиму вдома, буду чекати на тебе, житиму а тебе, тільки ти мене не чіпай, не аимагай аід мене нічого такого, чого я не хочу. І взагалі, як-небудь... ну, постарайся забути про мене як про свою дружину. Думай, що я таоя хатня робітниця.

— Добре, добре,— намагаючись зрозуміти, як це, ошаленіло бурмотіа я.

— Отже, домоаились. От і чудоао,— вона знову аідаерну лася до аікна, напеане, одразу ж забувши і про мене, і про Петрушку-Андрушку, що дрімаа у мене на колінах. Хатня робітниця — вона і є хатня робітниця.

Я ще довго жив з цим неймовірним одуром — «Добре, добре». Все шепотіа І шепотіа подумки ці недоладні слова. Відтак захворіа Петрушка-Андрушка, і мені аже було не до переживань. Ганна відійшла на другий план. До того ж я взяв аідпустку, і ми з хлопчиком поїхали до старого Петрушки-Андрушки — так ми називали мого батька Петра Андрійовича.

А потім якось усе само собою почало ставати на саої місця. Я звик до Ганни — хатньої робітниці, вона нічим не турбувала мене, робила асі домашні роботи охайно і ачасно. Я тепер теж намагався не турбуаати її. Єдиного бояася — раптом завважити у саоєму хлопчику щось материне.

— Обридло! — подеколи я чуа від нього і, уздріаши неадоволено зсунуті броаи старого Петрушки-Андрушки, зразу заспокоюиався. Я бачиа, що мій син невдоволений тим, що йому нудно, аін бунтує, шукає щось цікаве. Він бунтує, а це аже зоасім інша річ.

«Петрушко-Андрушко, добридень, сину! Я прийшоа до тебе, я за одну мить пронісся над дико, загрозливо здибленими аершинами Центрального Гіндукушу, над безмежними неспокійними пісками Туркменії, над блакитним Каспієм і рудими прикаспійськими степами. Я тут, удома, Петрушко-Андрушко, у таоїй строкатостінній кімнаті. Я аідчуваю запах одеколону «Командор», який так подобається тобі і що ним потай аід матері, за моїм прикладом ти щоранку намазуєш свій рідесенький чубчик. Підаеди голоау, синку, оглянься, я стою у тебе за спиною. Постарайся побачити мене. Я повинен сказати тобі, я хочу попередити тебе, що, може, сьогодні, може, через годину-дві ти аже житимеш без мене... з половинчатим вдихом і аидихом. Я хочу, щоб ти знаа, щоб устиг підготуватися до цього...»

Пісня бородатого карлика зазвучала дужче. Щось сталося? Але що? Мені хотілось дізнатися, що ж сталося, і так не хотілось розплющувати очі. Ось іще, ще голосніше. Я підаоджу голову і бачу, як починається піщаний дощ. Вітер якось дивно, раптоао почав слабшати, немоаби хтось перекриа міжгір'я, з якого він аіяв, і піщинки, дрібні камінці з поаітря сипонули на землю.

Карлик теж це помітив, відкинув шкури й підаівся. Він буа дуже худий, з таранкуватим брунатним обличчям. Мій батько, напеаяе, назваа би його пересмаженим...

— Пхи... хри...хи... — сказаа він, струшуючи пісок зі саого бурнуса й тюрбаив.

Ось аін, мій ворог, мій переможець і господар. Спокійний і апевнений. Уаесь його хвацький, самоадоволений аигляд так і кричав мені: «Ти раб!»

Карлик довго обтрушуаався, поправлив на собі вбрання, намагаю-

чись привернути мою увагу, довго морочився з Івановим орденом Червоної Зірки, прикріплюючи його мало не на животі. Іванів орден, Іванова гордість і слабкість... талісман, що його він завжди носив у нагрудній кишені.

— Пхи-хри-хи! — нарешті він зібрався і став передо мною по стійці «струнко». Стояв і посміхався, шкірячи здорові великі зуби. Тепер він здавався мені зовсім молодим, така хлоп'яча, якась забіякувата була його посмішка — поглянь на мене, бравий хлопче?! У мене навіть настрій змінився, трохи відпустила тривога, з'явилася хай неясна, але надія.

— Ну, що, брате, рушаємо? — розв'язавши мені ноги, зачмихав карлик. Я чомусь був певний, що його фразу треба перекласти саме так.

— Стоп-стоп, вонче, давай я тобі надам божеського вигляду.

Він струшував мене, поправляв мій одяг, а я озирався. Гори! Нескінченні пасма малих і великих вершин... Скелі, скелі, скелі. Чорно-брунатні, білі, зеленуваті. Боже, адже це й справді кам'яний мішок. Еге, потрапила сюди — або відразу вирішуй зостатися тут жити, або вкорочуй собі віку — вибратися звідси ніколи не вдасться.

Карлик повісив мені на шию свою автоматичну гвинтівку, свої боєприпаси, а мою зброю начепив на себе — йому, очевидно, подобався автомат Калашникова, мої укладисті, важкі магазини. Мій господар був задоволений, благодушний, через те й мені, його рабові, перепало трохи радості.

— Так, тепер і ти хлопець путящий, можна йти,— напевне, щось таке сказав мій хазяїн і, скинувши на спину — чомусь не мені, а собі — паку шкур, кивнув мені головою. — Рушаймо, брате, рушаймо.

«Брат!..» Чорт забирай, звідки в моєму мозкові це? Що таке в його голосі, в його очах, що примушує мене перекладати одне з незвичайних слів як наше «брат»?

Я ще раз поглянув на присипаного піском Ваню, що сидів біля скелі, й покірно рушив слідом за карликом — чинити опір було несила. Я вже зрозумів, усвідомив, що мене перекинуло зовсім в інше життя, з цілковито протилежними законами, котрим я хоч-не-хоч мушу підкорятися.

Ми йшли широкою смугою піску, що ним засипано всі нерівності й дрібні камені. Ця смуга була схожа на річище висохлої річки. Ясноблакитне, як чиста глибока вода, небо почало хутко розігріватися — літо в цих краях шалене. Я відчував, як напружується, вбирає в себе спекоту білого сонця бездонна блакить, як прагне вона закипіти. Мені йти ставало дедалі важче, а карлик ішов не поспішаючи, легко, бадьоро і весь час розповідав мені якусь забавну оказію, сміявся, кривлявся, вказував рукою на гори.

Либонь, збоку, коли не звертати уваги на мої зв'язані руки, ми були схожі на двох товаришів. В усякому разі, ми здавалися людьми цілком вільними. Обидва добре озброєні, ніхто нікого не веде під дулом автомата, йдемо собі разом у своїх справах, та й годі.

Піщане річище привело нас до міжгір'я, і Карлінг залишився осторонь. Мій господар розстелив у холодку під скелею шкури, і ми сіли відпочивати. Як близько було це міжгір'я і як довго ми сюди йшли. Цей оптичний обман гірської місцевості я помітив на перших кілометрах путі. Скелю з чорним розкішним затінком, де ми тепер сиділи, я однаково виразно бачив і сьогодні, й годину тому. Те саме і з Карлінгом — ішли-ішли ми від нього, а він як стояв, так і стоїть перед нами. Сьогодні він уже не здавався могутнім і грізним. На ньому я вже не бачив блискотливих плям начищеної міді. Він, важко поранений, знекровлений, стояв скособочившись, насилу утримуючи себе у вертикальному положенні. Але я бачив, відчував, що він не здався, він і тепер б'ється зі мною... Карлик і Карлінг! Що між ними спільного? Чому я, думаючи про одне, неодмінно думаю й про інше? Який тут зв'язок?! А може... а може, все-таки... а раптом карлик — це породження мідного Карлінгу, його сконцентрований ворожий мені дух, котрий покинув свою громіздку діряву оболонку і таки досягнув мене своїм арканом.

Краще б він одразу задушив мене. Ні-ні, він цього не міг зробити, надто легко я хотів звільнитися такою скорою й безболісною смертю. Ні-ні, тут затівається щось витонченіше, без диких криків і дикого вищиру, з тонким знанням справи.

— Пхи-хри-хи?.. — карлик пильно дивився на мене. Чим він стурбований? Чому так уважно вивчає мене? А-а, він боїться, що я не дійду до його глинобитного сарая. Еге, якщо доведеться робити ще два таких переходи, то, певно, не дійду.

Карлик схопився на ноги, кинувся до своєї паки. За хвилину я тримав у руках жорстке, трохи пригоріле кільце коржика і велику чашку від китайського термоса.

— Зараз, брате, зараз... Тримайся, брате! — чортівня якась. Хіба міг господар говорити таке своєму рабові? Але інакше його неймовірну мову я перекласти чомусь не міг. Я був певний, що цей погонець, вливаючи мені з яскравого, з блакитними й рожевими квітами термоса чай, називає мене братом. Причому вимовляє це слово з глибокою повагою й любов'ю.

Я їв пожадливо, пив чай великими ковтками, опікався, але пив і пив, а він сидів і дивився на мене, як кажуть, роззявивши рота. Це не я насолоджувався їжею, мені було не до того, це він, карлик, насолоджувався. Я спостерігав його, і мені видавалося, що він дивиться на мене, як власник дивиться на свого ненажерливого бичка. Ненажерливий? От і гаразд, буде багато м'яса.

Коли я, так і залишившись голодним, упорався з їжею, він знову зв'язав мені тонким ремінцем руки й почав збиратися. А я дивився на нього й, ціпеніючи, не розумів, що зі мною діється, що мене так паралізувало, думав: чому я не схопив його за барки й не пустив по схилу в ущелину, чому покірний, як приручена тварина, подав йому руки? Що так вплинуло на мене, здорованного чоловіка? Передчуття смерті? Страх? Спокій, упевненість карлика, котрий, зв'язуючи мені руки, навіть не поклав поряд із собою автомат? Мені стало душно, наче невидимим вогнем охопило обличчя, голову. Я раптом знову перенісся в кімнату Петрушки-Андрушки і відразу в своє село, додому... Я побачив свого старого, незграбного через постійну атому батька. Він одвертався, він не дивився на мене, він не міг дивитись на мене, так гірко було йому: «Ех, сину, сину!..» Ні, я прошу, краще закричи, батьку, вдар мене, жени мене в шию, батьку! Твій син слимак... Твій син нікчема!..

Хтось узяв мене за руку, і я знову уздрів сірі, брунатні, білі вершини. Карлик уважно, допитливо дивився мені просто у вічі. Він усе тямив, він знав, що я ворог, що я хочу вбити його, недарма ж на його подзьобаній віспою пиці з'явилися тонкі зморшки підозри, настороженості. «Брешеш, паскудо, ти теж боїшся мене».

— Вставай! — збагнув я команду карлика. Він знову озброїв мене автоматичною гвинтівкою й повів у жовте від піску міжгір'я.

Уздовж річки, обходячи величезні, наполовину занесені піском камені, ми пробиралися годин зо три. І весь цей час я думав про те, як сталося, що я став таким по-телячому покірним. Мені знову бачився мій хлопчик, мій батько, моє село. Вони злилися в моїй свідомості в одне ціле, що імпульсами, ніби електричним струмом, раз у раз пронизували мене всього. А під самим горлом у цей час розростався й розростався клубок досади й сорому. Я ненавидів себе, я з огидою дивився на свої довгі й міцні руки, туго зв'язані ремінцем, на свої щільно обтягнуті льотним костюмом сильні ноги, котрі по-зрадницькому несли мене слідом за карликом...

«Ти маєш рацію, кролі теж передчувають смерть»,— сумовито сказав батько звідтіля, з нашого далекого сільця. І я відразу второпав, про що він, йому хочеться, щоб я тепер думав про нашу останню розмову, про той день, коли я вперше бив кроліа сам. Це було одного вечора під час моєї торішньої відпустки, коли ми з Петрушкою-Андрушкою гостювали в батька.

Був серпень, було релігійне свято спаса. Люди відпочивали після жнив, їли яблука з медом та здоровили одне одного з добрим урожаєм.

Ми з батьком довго чаювали в обплетеній виноградом кухоньці. Уже й Петрушка Андрушка, укрившись дідовою тілогрійкою та поклавши мені голову на коліна, заснув, заснув, уже й мати пішла з хліва до хати, а ми підливали й підливали в чашки то з самовара, то з гарної коньячної пляшки. І говорили, говорили, батьківськими словами, про життя та муки.

«Я старію, сила полишає мене, — батько поклав передо мною складений удвічі листок із зошита. — Це мій заповіт. Прочитаєш потім. Хочу, щоб усе було у злагоді, не так, що ні сіло ні впало». — «Та облиш ти, батьку!» — скрикнув я, намагаючись додержати якнайбадьорішого тону. «Нічого, нічого! — підняв він руку. — Рано чи пізно ми все одно мусимо вмирати. Хочу померти спокійно, по-людському... щоб нікого не скривдити і нікого не насмішити». І раптом: «А пам'ятаєш?» — «Пам'ятаю!..» — відразу здогадався я, що він хоче поговорити про мене, про те, як же сприймаю цю неминучість свого власного життя я, не хлопчик, уже дорослий мужчина.

«Я знаю, тоді, вночі, ти вперше подумав про свою смерть. Ти вперше вбивав і відразу подумав... Ти неодмінно повинен був подумати, так завжди. І я найбільше боявся, що ти не зможеш, що ти скалічишся, сам себе скалічиш. По-людському пережити це самому дуже важко». — «І як ти гадаєш, пережив?» — «Я старався бути з тобою... Весь час думав, як тобі допомогти, придумував усяке... А як ти, ти як вважаєш?» — «Вийшло!..» — твердо, сміливо злукавив я. Ні, я не хотів брехати, я знав, що кажу неправду, але тієї хвилини, коли дивився в його очікувальні, повні надії очі, я був певний, що вийде. От-от вийде, от-от я зрозумію, усвідомлю щось таке, що звільнить мене від тваринного страху, хай не висмоктує мою душу. Так, я приховав від батька, що з тієї ночі в мені з'явилася, почала зростати ще одна людина, не його син, не мій двійник, а нице, егоїстичне, живлене тільки інстинктом самозбереження створіння, яке все таки невіддільне від мене і котре, виявляється, значно дужче за мене. Я ошукав тебе, батьку?.. Невже ошукав?..

— Нхи-хри-хи!..

Ні, в цій фразі карлика вже не було дружніх інтонацій. Його бистрі темно-вишневі очі знову помітили на моєму обличчі якісь зовсім не бажані для нього зміни. На ньому тепер навряд чи була теляча, кроляча покора.

І все-таки про що він, чого він хоче?

Карлик зупинився, накинув мені на шию аркан і, оглянувши мене збоку, посміхнувся. Ця його посмішка була поблажлива й добра, він знову був усім задоволений. А міцнющим шкіряним арканом він стягнув мою шию зовсім не для того, щоб зробити мені боляче, образити мене, й навіть не через те, що боявся мене. Просто я став відхилятися, постійно відставати, йшов своєю, нераціональною дорогою. От він і прив'язав мене до пояса, як прив'язав би безглуздого осла, на якого не було ніякої злості, а просто бажання привчати до свого кроку.

— Зараз, зараз ти уздриш!.. Зараз я тобі покажу диво дивне!.. — захоплено забліскотів очима, щось таке став вигукувати карлик.

— Сардар!.. О-о, Сардар!..

А от це ім'я мені вже знайоме. Це єдине слово, яке я знав, відразу зрозумів і вирізнив у балаканині карлика. Сардар — місцевий феодал, ватаг невеликої, але вельми мобільної й жорстокої банди, що в ній всі як один стрільці пройшли підготовку в пакистанських таборах під Пешаваром.

Сардар — це бог і цар тутешніх трьох-чотирьох кишлаків, де він систематично вирізує активістів і представників народної влади.

— Дивись, дивуйся! — з урочистою фанатичністю скрикнув карлик, коли ми вийшли з міжгір'я й поминули два величезних, відшліфованих вітрами й піском камені.

— Дивлюся, дивуюся!.. — забувши про своє становище раба, зне-

потів я. Так от, значить, де він, кишлак Сардара, ось, значить, чиї напхані зброєю та вибухівкою склади охороняв Карлік.

— Кишлак Сардара — це наш рай... Кишлак Сардара — це, це!.. — реготав, захлинаючись від захвату, карлик. А я розглядав жовто-зелену плоскодонну долину, в якій будемо всього через п'ятнадцять-двадцять хвилин. Мені здавалося, що кишлак, це безладне нагромадження світло-коричневих, білястих глинобитних кубиків, обплутаних голубуватою зеленню виноградників та гранатових садів, плаває в дивній туманно-сонячній рідині, потонув у ній, але не занурився на дно. Потонув, але не вмер, живе, ворушиться, дихає сизими димами численних жаровень.

— Твоя правда, шолудивий виродку, у вас тут і справді рай. Такого спокою, такого умиротворення цілого селища я ще ніколи не бачив.

— Так, так... — вишкірився, закивав головою карлик. Невже він і справді, дивлячись мені в обличчя, розуміє, що я думаю й кажу? — Так чому ж ми стоїмо, ходімо, ходімо! — легенько сіпнув за мотузок карлик. Цей блазень своїм поклоном гостинності розлютив мене, а якісь секунди я був готовий зробити різкий ривок до нього й накинути йому на голову хомут моїх зв'язаних рук, хомут, з якого йому навряд чи вдасться вивільнитись. А що далі? Який сенс, адже я вже бачив, як від кишлаку відокремилось кілька довгополих постатей, а з гранатових садів трохи ліворуч по вулиці раптом хвацько вихопились і помчали нам назустріч два вершники. Ось-ось, уже зовсім близько.

Ми не встигли добратися до кишлаку, підійти до його рудих стін, з яких обсипалася глина, як мало не весь його люд висипав на вулицю. Карлик ще тоді, щойно уздрівши вершників, забрав у мене гвинтівку, боєприпаси і закріпив ременями на моїй спині паку шнур. Отепер, прив'язаний арканом до його пояса, згинаючись під тягарем паки, я дійсно скидався на раба, чого, як видно, дуже хотілося карликові.

Вузьку вулицю, що її утворювали саманні стіни з діравими старезними хвіртками, заповнили люди, що своїми довгими одежинами нагадували циган. В рудих клубах пороху миготіли чорні, коротко стрижені голови хлопчаків, чорні серпанки жіночих накидок. На нас із карликом, хотрий безчастивно вишкіряв зуби й хвальнувато бгзікав та розмахував руками, раз у раз наскакували баскі, з вирячекими осkaженілими очима жеребці, що їх ледве стримували такі ж витріщкуваті шкарні вершники. У декотрих людей у руках були закривавлені ножі і шматки баранини, в інших вимазані червонястою сирою землею кетмені, якісь дерев'яні інструменти. Видно, наша поява заскочила їх зненацька і була для них таким дивом, що вони навіть забули покидати своє знаряддя праці.

Карлик нараз зупинився і, покрикуючи, став розганяти людей, злобно штовхав їх, замахувався нагайкою. Що це, що сталося? Я ледве підвів голову, як мені просто у вічі сліпучо-білий спалах. Карлик рвонув аркан, і я знову закинув голову. І знову спалах. Мене знімали. Нас знімали — мене і хвацького сардарівського воїна-карлика, що піймав радянського льотчика звичайним шкіряним арканом. Для чого, для кого це? Я щільно заплющив очі й стояв так кілька секунд, поки карлик шарпонув аркан. Все, його упадання коло мене, його захоплення своєю здобиччю скінчились, тепер я повинен працювати. Їм потрібний знімок, і такий, як потрібен, і вони його все одно зроблять. Я розплющив очі й побачив, як перед самим обличчям мелькнула п'ятірня. Це була рука європейця в білій чалмі й рожевій шовковій накидці. Він учепився за моє підборіддя.

— Ти, стій так, не ворушись!.. Відкрий очі!.. Ширше!.. Англійську знаєш? — дихнув він мені в обличчя тютюнищем.

— Ти ж чуєш, команди виконую,— промимрив я.

— Мікнуєш, хлопче! — ляснув він мене по плечу долонею. — О'кей! Так, ще раз! Натягуй, натягуй мотузок, гей, ти!.. — І щупленькому, одягненому в невідому польову форму афганцеві-фотографу: — Знімай, хутко. Все, о'кей! — І відразу до мене: — Звання, хутко!.. Військова частина?.. Літак?.. — І за хвилину важкого мовчання з глумливою,

самовпевненою посмішкою: — О'кей!.. Це все потім. Я й сам бачив, на чому ти сюди прибув. Давно ми на тебе чекаємо. Ти нам підходиш, хлопче... До Сардара!.. — приблизно так я переклав якісь награні, надто хвацькі вигуки європейця, котрий одразу ж зник. А ми пішли далі запорошеною, засипаною піском вуличкою.

Білобороді коричневі діди підходили до мене дуже близько, заглядали в обличчя. Хлопчаки, шпарко жестикулюючи, розповідали й показували один одному руками, як були збиті наші з Іваном літаки і як ми спускалися з парашутами.

Вуличка перейшла в широку алею, що вела до високих глиняних стін фортеці. Її розмальовані блакитними й червоними фарбами ворота були трохи відчинені, і я бачив, що у дворі бігають люди. Ось вона, глинобитно-дерев'яна твердиня Сардара, з кривобокими кубами старезних будівель, потворними зрізаними баштами.

Ворота перед нами розчинили два вершники, й ми відразу попали із зеленої алеї життя в алею смерті. Обабіч дороги були вкопані невисокі, в людський зріст жердини. Ось він, коронний сардаріаський номер. Цією алеєю він тримав у страхові й покорі всі свої кишлаки. Про цю алею знала вся згорьована, стомлена пострілами і кров'ю прикордонна округа. Це були голови непокірних, тих, що підтримували народну владу селян, голови мулл, котрі закликали до примирення, голови місцевих активістів... уже висохлі, почорнілі і зовсім недавно відрубані — із закривавленими, склеєними кров'ю бородами.

Карлик тягнув мене на мотузку, як нав'ючвного верблюда, а я дивився, намагався запам'ятати викривлені болем, скам'янілі обличчя людей, котрі зуміли подолати страх перед жорстокістю Сардара. Я бачив, як пихато й неввічливо посміхаються сардарівські вершники, як одягнений у лахміття дід квапливо знімає голову з найдальшої жердини і карлик чимчикує саме до цієї жердини, дедалі уповільнюючи крок. Я бачив, як літній, багато вдягнений верхівець там, на краю алеї, лінтиво виймає з піхов широку, схожу на меч шаблю. Але мені не було страшно, я відчував у цьому гру, я чомусь був певний, що їм зовсім не потрібна моя відрубана голова.

І все сталося саме так, як я й передбачав. Літній вершник люто змахнув шаблею і спинив її, ледве торкнувшись моєї шиї. Я відчув гостре, холодне лезо і якийсь час відчував прикрість через те, що він не стяв мені голову.

Вершники, відкидаючись у сідлах, зареготали, щось зарепетували, показуючи пальцями на жердину. Жарт скінчився.

Мене завели в глиняні хороми. Тут, виявляється, значно світліше, ніж я гадав. На стінах і підлогах яскраві східні килими, пахне прянощами і дорогим тютюном. Далі, далі по килимах ще дорожчих, кімнати ще просторіші й світліші. Ось і прийшли — на покритих килимами підмостках на міні-троні важно сидить міні-шах. Сардар був одягнений у блакитні шовкові шати, на голові карбкулева світло-сіра шапочка. Це був старий з білою рідесенькою борідкою та одвислою нижньою губою. Це був старий, котрому давно все байдуже, крім затишної світлиці, м'яких килимів та свіжої їжі, котрий живе за інерцією, за жорстким законом звички. Навіть убиває швидше тільки тому, що завжди вбивав. Убивав голодом, податками, примусовою службою.

— Про що ви думаєте, руський? — не забалакав, а зашелестів Сардар англійською мовою. Шелестів і мало не зі сльозами на очах оглядав свою кімнату. — Про те, що ви вже взяли у мене мої склади і скоро візьмете мою фортецю? Я знаю про такий план, звичайно,— так, так, йому найстрашніше було втратити весь цей затишок, ці килими, свої глиняні хороми. Він тепер напевне думав тільки про це. Недарма ж так ніжно гладив розкішну шкуру сніжного барса.

— У мене дуже болить нога,— сказав я, і очі Сардара стали прояснюватись. Моя відповідь йому щось нагадала. Він нарешті завважив, що перед ним жива людина.

— Зврвз я ввс зможу... зяпросити й пакажу своїм людям лікуавти,— він говорив погвпою англійсьною, до того ж якоюсь врхаїчною, чомусь мвніжився, церемонився, і я паснлу його розумів. — Ви мені потрібний, росіянин, це я... Мухаммад це зробив для мене. Завтрв ви зможете бути в Пакистані. Ви зможете послужити синові. Як вам жити — залежить від аас. — Його очі розширились, потемпішали. Що в них — загрозв, попередження? — Ви зможете послужити моєму синові?

— Зможу! — інстинптиано відчувши, що треба казати, норотко аідпоаіа я.

— Отвк! — полегшено зітхнув Сардар, хоча відразу ж у його очах з'явилася педовіра, підозра, адже надто легко я погодився. — Гаразд, руськнй, я вас... звпрошую. — Він виійняв звідкись із брнжів своїх бланитних швт нільна папірціа не знайомих мені грошей і простягнув їх нарлнноаі. Еге, значить, тан у них запрошують. Дивно, на який біс йому строїти цю номедію, так бн й сказав: «Я тебе нупую». Жирує старий. Всякий бввиться ян може...

— Спасибі тобі, Мухвммяд! — щось подібне пронаєвв Сардар своєю моаою і злегна унлонивася.

— Ні, мвлуавто, Сардар, даввй, дввві, розщедрюйся,— зрозумів я жест, посмішку Мухвммада. Цікаво, які у них взаємини, чому досить убого вдягнений Мухвммад так упевнено аідчуває себе перед Сардаром?

— Спясибі тобі, Мухяммвд! — значно холодніше мовив Сврдвр і, ще додввши кілька пвпірців, знову уклонився. Нв мене цей серйозний торг вплинув просто-таки звеселяюче. Мені стало смішно: отак, виявляється, я а цих крвях коштую немало. Иввіть для такого бвгатого феодала. Певно, вони мені готують досить прибуткову для них роботу. Що ж їх так приаваблює: мій фах, погони старшого лейтенанта, знання англійської?! І нввіщо вони мене знімали, та ще а твкому вигляді — на аркані? Адже європеєць, безумоянo, аиконувaа звдання Сардвра і тепер відсиджується де-небудь у сусідній кімнвті.

— Ні, малувато, Сардаре, даааń, даввй, розщедрюйся! — знову смілнво, задирливо посміхнувся карлик. Це була, як кажуть, зажерлнаа посмішнв. Дурень, аін схибнувся аід жадобн, уздріашн такі гроші, аін яано забув, що вимвгає їх не у саого сусіди, а а феодала.

Вони посварилися, але голос діда тзк і не стан гучніщнм, хоча Сардар уже не шелестів, а шипів, ян гусак. Нарешті нврлнк звмовк, понввпно, злісно уклонився і шврпиуа арквив. Літній, бвгато вдягнений єтрілець Сардара аж очі аід напруги аирячив, і мені здалося, що нвступної миті він аихопить сяою шаблю-меч і розсіче карлнка навпіл. Оглянувшись, я побвчив, що ася аарта Сардарова чекає на номвнду, але старий заспокоївся, як видно, знову занурився в свої роздуми про те, що, може, нааіть сьогодні аночі йому доведеться брнти ноги на плечі й тінатн з цієї глинобитної таердині, рятувати свої нилими й срібні горщики.

І хоч я пам'ятав, ні нв мить не забуава про алею смерті Сврдяра, знав про його нехитру, тупу жорстокість, але чомусь аідчув твну пекучу тугу, мені твк не хотілося звідси іти. Я знав, знав чому, це знову спрацьовував мій загострений інстинкт самозбереження. Адже якби мене купив Сярдар, я б відразу дістав гарантію, що найближчим часом буду живий. А коли і яку роботу мене змусять виконуяати, це вже пізніше... Про те, жити мені чи вмертн, я довідаюся згодом.

Ворота нвм аідчинили ті самі молоді хаацьні вершники. І я, диалячись, як вони гврцюють, ян молодцювато тримвються, раптом подумав: а чому Сардар не їм доручив сніймати мене, а Мухаммаду? Значить, у них він не був упевнений, в в Мухяммядові буа, зивчить, Мухаммад ще спритніший, ще хитріший. Азе хто аін? Мисливець, спеціально підготоалений нимось аинцим за Сярдара агент?

Ми зноау йшли запорошеною, рудою вулицею, повз глиняні стіни, що даано не знали ремонту і геть обсипалися. Карлин поаеселішаа, за мотузку аркана не сіпаа і нааіть почав щось насвистувввтн. Іноді він оглядався й, шкірячи зуби, щось мені теревенив, у чомусь переконував, заспокою-

ваа, але мені зноау бачилась його звжерлиав, ивпівбожеаільна аід передбвчения великих грошей гримасв. Пеапо, і цей виродок марив покритим килимами помостом, шкурою сніжиого барсв ив своїх колінах і звгоном аірних, покірних стрільців, влвским Мухаммадом. А я мріяв про своє, я думвв, як убити його. Я не зквв, чи вдасться мені це, чи ні, але був пеаний, що намвгвтимусь...

Нв аулицю зноау почали виходити люди. Але цього рвзу вони кв иае не звертвли жодкої уавги. З суаорими, немоа литнми з міді обличчями проходили мимо. Під чорними серпвиквми жінок було чути схлипуавиия. Уаесь кишлак попрямуава зв околицю, туди, а бік міжгір'я, а бік понівеченого Квплінгу, гостра грвнчаста аершина якого булв видна кввіть з цієї улогоавки. Я зква, що притягує цю звкутвиу а широкі прості одежини юрбу. Я зивв, куди вони носпішають,— це жиаі сардаріаські стрільці уже побуавли ив своїх бистрокогих конях біля Карлінгу і привезли заідти мертанх сардарівських етрільціа... — чиїхось дітей, чкїхось батьків, свдврівських рабів, котрі і свмі не зивлк, зв що воки вмирвли. Не за свої виноградикки, не за свої пасовищв, не за свої ствда, тому що нічого цього у икх не було. А все ж це в нкх могло бути, асе це їм дааала иврода алвдв, вле вони ке аз‌яли. Жорстоке, стрвшке беаглузде життя. А просто кажучи, віковічка заичка, твка ж кепохитив, якою живе Сардвр, що закікчує свій аік. Так було завжди. Як же може бути інакше?..

Зараз з'являться вершики, зараз воки повезуть нам иазустріч посічених Іваноанми кулями, осколками Іввиоанх гракат, з кв‌липлим до закриавлених халвтіа піском свр‌дарівських стрільціа.

Карлик занепокоївся, пішоа шандше, вік, иапеане, боявся, що родичі звбктих розшарпають меке прямо тут, нв вулиці. Ми побачили вершин кіа, і карлик побіг, потягиув мене за собою. Відтак раптом ударив иогою кособокі дощані двері а стіні, і ми заскочили у двір. Карлик скииув із себе зброю і щільно зачиина хвіртку.

— Все, брате, тепер будь спокійккй, ми адома, а моїй квдійній глинобитиій фортеці,— м'яко, иааіть з ніжиістю почаа посміхвтися. Ще б пак, хто не буде зворушений цілою мвтиістю, так легко здобутою на полюванні. Це відверте господарське замилування знову розлютило мене. Я думва тільки про одке — кк би збити його з ніг...

— Будь ласкв, сюди... Сюди, будь ласка,— злегенька кланявся, аквзуючи мені дорогу, цей мерзенний лицемір.

Ми пройшли по чистому широкому подвір'ю, наблизилися до вельми широкої в формі кубв глинобитиої будіалі. Вокв зовсім недвнио булв обмазана світло-брунатною глиною і прикрашенв намальованими кад дверима блакитно-чераоними каітами. І я чомусь упеанено подумав, що асе це роботв самого карлика. Це аін твк етарвнио аиводив на своєму помешканні каіти, це аін стежив за чистотою кв подвір'ї.

У кімкатах Мухвммадв не було твк просторо й саітло, як у хоромвх Свр‌дарв. Звміс‌ть килиміа на підлозі лежвли тонкі домотквні підстилкк. У найбільшій кімивті ми зупинилися. Тут усі стіни були обаішані цитатами з корану, під склом, у блискучій фользі. У дальньому кутку сидів нв подушках старий, кк здвлося мені, сліпий і глухий, вле ивиевие аін охороняа аисоку ковану скриню. Так багато аиписок із корану. Ок що, напевно, цей дід — муллв, в Мухаммвд його син. Он заідкіля сміливаість його перед Сардаром, а втім, хтозна.

Мухвммад щось мовив старому, і той ледь помітно кквиув голоаою, вле так і залишився сидіти біля скрині, кввіть ке змікивши пози. Зглянувши мені а обличчя і помітивши мою втому, кврлик вибвчлнао, тямуще заусміхааєя. Саоєю каолістю, атомою я робив йому неаимоану приємкість. Він відчув себе ще бадьоріше, ще сильніше й витриваліше. Він відчуа свою безумоану перевагу, і це підхльосиуло його,— карлик, як кажуть, звкрутмася кв одиій нозі. Він кинув у протилежний від старого куток шкури і, запропонувааши мені лягти, вибіг у сусідию кімивту. Зброя? От тобі й на... Він поклвв мого ввтомата, магазини й автоматичну

гвиитівну прямо перед ствğрнм. Янщо я зроблю хоч один ирок, сліпий дід легно знайде мене чергою.

Через кількв хвилин карлик повериувся, прнніс у тазиу води й ивказав меиі переодягтися. Шнрокий чистнй одяг, прохолода в кімиаті й м'які шнури вплинули нв мене, як холоднні і запашнні баговнниям та лататтям Доиець. І зразу ж опосіли інші думии... Донець, зиову Донець! Знову мій стомлений, що схиляється до землі, тато, знову залнзаиий набік, напахчений одеколоном «Командор» чубчин Петрушкн-Андрушин. І рвзом з инмн, у яиомусь незбагиениому зв'язиу, сндить під скелею двшиом Ваия, засушеиі, почорилі голови иародиих мулл, афгаиських селян-революціоиврів, занрнвавлеиі, внмазаиі піском тіла обмаиутнх лнхнм, напівдннни жнттям сардарівськнх стрільців. Все це в меиі, все це протвстує, всв це крнчнть... І твпер усі зиають, хто я, всі розуміють, що в смерті цнх людей внней боягузлнвнй, парвлізоваиий стрвхом я. А колн врешті-решт моя голова опниться на жердині в сардарівській фортеці, то це буде внпадкоаість. Я зв все своє жнття не встиг зробнтн й половнни того, що зрівняло б меив з людьмн, що наважнлнся повстатн протн вічиого закону, протн свого володаря Сардарв.

Єдиний шанс був у мене — це ранети... Але я твн і не встнг їх внпустити по Карлінгу.

Карлик мнв гарячою водою мою ногу, змазував її якоюсь звдушлнвою пахучою мазэю, бинтував, а я, уткиувшнсь лнцем у шкурн, уп'явшнсь зубамн в иулвн, плакав. Я иенавидів иарлниа, я ненавидів себе, почував, що ця огида починає накручуватн в мені янусь люту, агресивну пружину. Я бунтував протн становнща тварннн, за якою так доглядають, щоб якиайдорожче продати, мене дратувала протиприродна ненависть до самого себе, мене вогняним судом судили Петрушка-Андрушка, мій батьио, голови безстрашиих афгаиців.

Люта, агресивиа пружниа, що це? Ось чого н таи чеиав. Адже одержнмість нудн сильніша за егоїзм, тому що егоїст, хоч бн як він оберігав себе, страхом за свою шкуру може себе ж і занапвстнтн...

Мініатюрна, судячи з ходи, молодеиька жіиба в парвиджі принесла паруюче смажеие м'ясо і, ие заходячи в иімиату, передала тацю карлиииові.

Карлин розстелнв передо мною квітчасту ношму, акуратно накрнв її білою тиаинною і поставив иа неї блюдо, иачищеиий мідиний горщни.

— Нумо, брате, натнснн на цю смачну страву! — хитрувато, задьористо посміхнувся він мені і знову одним спрнтним рухом розв'язав мені рукн... Ні, не для їжі ти їх розв'язав, а для іншого, щоб я схопився й наиниувся на тебе і вчепнвся в твою худющу шию... «Стоп-стоп, спокійно, поглянь иа скам'янілого сліпого діда, зверин увагу, що иитвйсьиий автомат, яннй лежнть зовсім поряд з його опущеиою иа колііо руиою, зиятий із запобіжника. Погляиь пильно старому в очі, хіба можуть бути таиими напруженими цілновито вражені полудою очі?»

Що це я? Шепочуся з самнм собою, мене обсипає жаром, мої м'язи час від чвсу таи иапружувались, що на руиах і иогах посіпувались, стискалися пальці. Моя голова горіла вогием, але думни були ясні й послідовні. Їх тнсячі. Я перебнрав, аиалізував тнсячі своїх майбутиіх порухів, безліч варіаитів убивства карлниа. І робив це з швндкістю електроиної мвшини.

Єдние, що турбувало меие, це яиесь ледве чутие шарудіиия за вікном. Подеколи мені здавалося, що на мене хтось зорить, що там, за віиком, хтось є. Хтось, про кого ие зиве иавіть карлии. Меиі видавалося, що це непокоїть і старого, бо він час від часу теж нрнслухався.

«Та ні, иі, иу, хто там може бути,— заспокоював я себе. — Хіба може хтось пробратися у двір нарлика? Це неможливо, інанше б нарлик ие відчував себе так упевиено».

Шматкн м'яса й коржнни я ковтав, ие відчуваючи иі смаиу, иі запаху... Зовсім ніякого смаку, зовсім ніяного запаху. На вбивство карлнка мобілізується все, навіть нюх, иавіть смакові органи. А віи ось дивиться

на мене й мружиться, муркоче, як кіт на весняному сонечку. Ось він підвівся.

— Пхх-хрн-хх! — крикнув у відчиненої двері. І знову з'явилася мініатюрна жіночка, але на її старенькій тепер були фрукти й солодощі.

Я їв усе підряд, я знав, що мені потрібні сили. Мені треба добре попоїсти й відпочити. І тоді я візьмусь за карлика. Мружся, мружся, паскудо, кожний ковток виноградного соку робить мене дужчим, все більше й більше виріанює нас. Так, я тепер знав, що робити — наїстись, і лягти, і чекати темряви. Зараз це найголовніше. Я вже не був собою, я відчував себе запрограмованою машиною, яка розіб'ється на друзки, але виконає свое завдання. Розіб'ється на друзки!.. І миттю хвиля сумнівів, страху. А якщо мені не вдасться вбити карлика? А якщо?.. Тоді він уб'є мене. У сутичці на смерть вік нарівні ніж матиме сумнів — краще втратити здобич, ніж голову. Це жорстокий принцип кожного шакала. А карлик хоч і не зовсім звичайний, але шакал...

Я кивнув й повалився на шкури, що карлика надзвичайно втішило. Я вже не був певний, що він зараз підійде до мене й почухає у мене за вушком, ніжно поляскає мене долонею по животу, як робить це із своєю домашньою худобою. Я був певний, що карлик добрий господар, що молодій, здоровій худобині у нього живеться ситно, вона завжди добре доглянута. Ну, а стара й хвора просто й природно йде під ніж.

Карлик, зв'язавши мені руки, побалакав про щось із старим, ще раз захоплено поглянув на мене і вийшов.

Надійшов час усміхатися мені, адже через п'ятнадцять-двадцять хвилин нерухомого лежання я почав перевертатися. Мені хотілось потягатися, м'яти м'язи на ногах і руках. Це розпадалась накопичена під час важкої дороги молочна кислота. Я лежав і прислухався до бурчання в животі. М'ясо, коржики, виноград, східні солодощі — все це віддавало свою силу моїй крові, моїм м'язам. Усе це було здобуте руками карлика й тепер старанно працювало проти нього самого.

«Тату, убий його!..» — знову й знову шепотів мені Петрушка-Андрушка.

«Сину, убий його!..» — знову й знову шепотів мені батько. Хоча я в цьому відчував якусь штучність, надуманість. Мені здавалося, що й ці слова я вигадав сам, що ні Петрушка-Андрушка, ні мій батько не могли такого сказати, якби навіть смерть карлика рятувала від смерті їх самих. Але ця штучність мене зовсім не бентежила, я цим уже не мучився... Тепер я думав про мертву алею Сардара, про розшарпані вогнем гранатометів бензовози та автобуси по дорозі до самого Джелалабада, про безногих та безруких афганських хлопчиків і дівчаток, що їх зустрічав мало не на кожній вулиці Кабула. Я думав про тисячі вбитих, зарізаних, посічених шаблями селян, котрі після революції наважилися вийти з кетменем на землі феодалів... Я думав про Ваню, що сидів під скелею-дашком, про лопаті вертольотів та крила літаків у міжгір'ях, які відходять від Карлінгу...

Невелике кособоке віконце зовсім поснніло. Вечір. Якраз те, чого я й чекав. Мою втому як рукою зняло. До того ж там, за вікном, ні я, ні старий уже давно не чули ніяких звуків.

— Покличте Мухаммада,— сказав я старому англійською мовою, сказав так просто й спокійно, немовби вирішив у цього самого Мухаммада попросити сірника, а не вбити його.

Старий щось відповів, і я здогадався, що він англійської не знає.

— Мені потрібний Мухаммад!.. Мухаммад, Мухаммад!.. — відчуваючи, як усе дужче мене морозить, повторив я. Дід стрепенувся й тонким, високим голосом щось крикнув.

От і все, от і почалося. Тепер, каже мій батько, чи пан, чи пропав.

Я стояв і дивився на двері, я чекав, коли вони здригнуться й відчиняться. Я стояв і повторював сам собі: «Ти готовий!.. Ти зможеш!.. Ти готовий!..» Заспокоював, переконував себе: «Ти готовий!.. Ти зможеш!..»

Я повинен зробити все швидко й несподівано. Я повинен відкяти

у них свій автомат і виноградинками вийти до околиці кишлаку. Там треба діждатися, поки всі посиують, і пробиратися до ущелини. Назад, до вмираючого Карлінгу, де мене й Ваню напевне вже шукали й будуть шукати вертольоти, які тепер, після розгрому складів, готуються до виконання другої частини операції по знищенню банд Сардара. Він має рацію, мабе, цей мізерний феодал, скоро від його савпної твердині залишиться тільки гора стародавньої сипучої глини. Скоро йому доведеться розпрощатися зі своїм світлим затишком, м'якими дорогими килимами і свіжою різноманітною їжею.

...Мені здалося, що карлик прямо-таки вбіг у кімнату. Вбіг і відразу кинувся до мене. Ближче!.. Ближче!.. Його рухи бистрі і впевнені. Мене всього немов обдало крижаною водою, несусвітенним холодом, мене заморозило за кілька секунд. Я забув, що робити. Якби у мене був автомат чи пістолет, я б знав, що робити. Мені хоча б ніж...

— Слухаю тебе, брате. Кажи, все буде зроблено так, як ти скажеш,— солодко посміхнувся, ледь схилив голову цей вилупок, цей мерзенний лицемір. Він стояв так близько, що я чув, як у нього, коли вдихав повітря, щось посвистувало. Від нього пахло динею. Він щойно їв диню, у нього досі блищали губи і в бороді застряло гостре біле зернятко. Він жив, я відчував його порухи, його тепло, його життя й розгубився... Я не був певний, чи зможу це життя урвати.

— Розв'яжи! — нарешті сухо захрипів я, простягши йому руки. І зробив це автоматично, за планом, що його вже стільки разів прокрутив у собі.

Чого я й не чекав, він навіть не засумнівався, навіть не спитав поглядом, навіщо мені це потрібно. Відшукав кінець реміняя, сіпнув його, й мої руки, що, здавалось, уже назавжди склеєні, безсило впали на стегна. Я поглянув карликові в очі й жахнувся: він усе розумів, він знав, навіщо я попросив його розв'язати руки. Він знав і був спокійний, не боявся мене. Він був упевнений, що порівняно з ним я нікчема. Здоровенне ганчір'яне опудало, що не становить ніякісінької небезпеки. Та що найдужче вразило, напружило мене — я знову побачив у його очах люте презирство дикої тваринної сили, але презирство посилене багатоморазово, тому що слабкість так збунтувалася.

«Тату, убий його!..» — закричала на всю кімнату Петрушка-Андрушка.

«Сину, убий його!..» — закричав на всю кімнату мій батько.

Але мені знову цього було мало, я не вірив своїй уяві. Мені видавалося, що мій син, мій батько — це слабкість, що не може вибухнути, обернутися на кривавну силу відплати. Мені потрібна була команда, наказ ще когось, і я вперто шукав, чий голос потрібний.

«Андрюхо!.. — немов боячись знизитися, ніби піднімаючи мене під кулі, раптом закличчно і гнівно закричав сивоголовий «прапрадід» частини, прапорщик Цілуйко, котрий, знав я, пройшов і вогонь, і воду, і мідні труби військового життя. — Ти ж козак, Андрюхо!.. Товкмач його!..»

«Товкмач його, Андрію!..» — враз підтримав прапорщика голос Вані.

Я більше нічого не чув. Вогонь! Ревуче, люто стрибаюче полум'я — це я, я перетворився на полум'я...

Ми зчепилися мовчки, обидва чудово розуміючи, навіщо це робимо. Сподівався цього карлик? Гадаю, сподівався, гадаю, ризикував свідомо, захоплений азартом. Ми зчепилися. Я не знав, як убиватиму його, я відмовився від свого обдуманого плану, тепер він мені здавався дитячою вигадкою... Я не знав, як убиватиму карлика, але був певен, що уб'ю його... Або він мене.

Мені чомусь здавалося, що його треба неодмінно збити з ніг і потім усе піде простіше. Але вчинити це, виявляється, було не так просто. Ми хапали один одного за руки, за плечі, наступали один одному на ноги, ми довго топталися. Час від часу наші погляди зустрічалися, і мені увижалося, що карлик хитро, глумливо посміхається. Безвуса бородата бестія! Ані найменшого сумніву в своїй неушкодженості.

Карликові, як видно, остобісіло це дурне топтання, і він несподівано різко вдарив мене головою в груди. Удар був такої сили, що я від болю на мить відчув себе автяним.

— Мухаммад, Мухаммад!.. — сполохано шукав нас невидющими очима старий. Він стояв навколішках і тримав у руках автомат, він був готовий враз натиснути спусковий гачок.

Карлик рвонувся вбік, але мої пальці були так стиснуті, що прорвали його одяг, мої пальці намертво скорчила судома. Він ще раз рвонувся, але я, опам'ятавшись, зробив йому підсічку, і ми рухнули на підлогу. Виявляється, я хотів цього, а він боявся, недарма ж так запанікував і почав люто піді мною битися. Так, так, він не чекав, що мені вдасться збити його з ніг і своєю мало не втричі більшою вагою притиснути до підлоги.

Особливу небезпеку для мене являли руки карлика. Вони були як два невеликих, але неймовірно сильних удави. Я відразу помітив, що приборкати їх можна а один спосіб — стягти йому на голову, на руки його широке вбрання, що не раз доводилося мені робити в дитинстві, коли ми влаштовували на вигоні хлоп'ячі стовписька. І карлик, певно, здогадався, що коли мені це вдасться, то йому кінець.

— Мухаммад!.. Мухаммад!.. — відчувши, що сталося, що змінилося в нашій сутичці, на всю кімнату заплакав, заголосив старий. Я тепер знав точно: так, так, Мухаммад його син, Мухаммад так само дорогий йому, як мені мій Петрушка-Андрушка, як дорогий я моєму батькові. Прокляття якесь!..

Карлик остаточно заплутався в лахмітті, яке я поскручував у джгути. І кожен його різкий порух був для нього, як кажуть, фатальний. Він спробував ударити мене у низ живота, потім ще й ще раз, та з такою силою, що в мені щось аж йокнуло. «Ще один такий удар і в мене всередині все поломається»,— звіріючи, оскаженіло скручуючи й скручуючи у нього на потилиці джгути, подумав я. Коричнева, наче сплетена з надміцних канатів спина карлика напружилась, вигнулась, він спробував ще раз ударити мене в пах, але це у нього вийшло зовсім слабко й невправно.

— Мухаммад!.. Мухаммад!.. — увесь трусився дід і цілився мені прямо в обличчя. Мені здалося, що він бачить мене, що зараз, зараз натисне спусковий гачок. Карлик ледве чутно щось прохрипів. — Об-б-б-лиш!.. — оскалився, заверещав старий. Я був певний, що саме цього вимагав він від мене. Увесь перетворившись на слух, він дуже нахилився вперед, він ловив звуки ротом, своїми сліпими очима, він утягував у себе повітря, намагаючись второпати, де я і де його син. Старий знав, що тепер врятувати Мухаммада може тільки він.

А я цупко тримав карлика, я знав, що вирватись він уже не може, лишилося ще трохи-трохи притиснути його й так потримати. У мене були сили, але раптом зблякла навіть команда прапорщика Цілуйка. Мене не вчили душити людей. Але й відпустити я його не міг, мої руки розвести могла тепер тільки смерть... моя чи карликова.

Карлик знову щось прохрипів, щосили рвонувся, але раптом затих і обм'якнув.

— Об-б-лиш!.. — верескнув старий і вистрелив. Куля врізалася в стіну, і мені на голову посипалася глина. Старий ще дужче подався вперед — підвестися він чомусь не міг,— він принюхувався, прислухався, він шукав моє дихання.

Раптом за віконцем майнула тінь. Це був той самий хтось, що стежив за нами з самого початку. Тепер я бачив його чорний силует, його руку, його пістолет-кулемет. Він щось проказав старому, і той відкинувся на стіну... Відтак рвучко повернувся й вистрелив у бік віконця. І зразу коротка черга з пістолета-кулемета. Старий здригнувся, зробив порух рукою — начебто поправляв подушки. Поправив і ліг у них.

Коли переді мною з'явився той самий літній, багато вдягнений сардарівський стрілець, котрий так «весело» жартував зі мною у дворі фортеці, я більше не боявся відпустити карлика, я знав, що він уже мертвий. Та хоч би й був живий, з ним би сардарівський стрілець напевне

вчинив би те саме, що й з дідом... Ось воно що. Виходить, Сардар не на жарт надумав відправити мене в Пакистан. Отже, житимемо... поки що...

Гуп-гуп... Гуп-гуп... Величезні копита. Коричневі. В багатьох місцях посічені гострими каменями. Гуп-гуп... Гуп-гуп... Перед самісіньким моїм обличчям. Ще ближче, ще... Розростаються, роздуваються... І шпарини глибші, шпарини біліші. А я крихітний, я — це самі лише очі... І свідомість — щось немислиме, невловиме. Я не відчуваю ні рук, ні ніг, усе знеміло, ні, взагалі кудись зникло. Мені нестерпно хочеться болю, мені хочеться, щоб ці циклопічні підковані копита таки наступили на мене, щоб нарешті зникло не тільки моє тіло, а й очі, і свідомість... — каламутна, тільки самому дияволу відомо, з яким брудом змішана. Силкуюся, але ніяк не пригадаю, хто я, де я, чому лежу поміж цим чорним камінням, малим і великим. Коли починаю напружено про це думати, стає огидно... Ні, не огидно, це зовсім не те слово. Починаю божеволіти. Чую дерев'яний розсохлий скрип, починаю відчувати, як щось змішується в божевільному танку з карликом. Час від часу я розумію, що це ж несосвітенна дурниця, цього не може бути. Навіщо б це я раптом заходився танцювати з карликом... Що зі мною, що сталося?!

...Я бачу добру, люблячу усмішку карликову, він милується мною, своїм молодим, сильним ослом, він тягнеться до мене, намагається почухати у мене за вухом.

— Потерпи, брате, потерпи, скоро ти станеш шахом, скоро ти сидітимеш у глинобитному палаці на розкішних килимах і тобі служитимуть вірні сардарівські стрільці... І на колінах у тебе буде препишна шкура сніжного барса...

Стоп, стоп, що за чортівня! Що це за дурман такий? Я намагаюсь пригадати, звідки він. Ось я бачу себе у напівтемній порожній кімнаті. Ось мені просто в лице дмухають легкі бузкові клубки диму, і я намагаюся збагнути, що це за дим, чому він так п'янить мене, чому цей худючий у лахмітті старий, котрий готував для моєї голови жердину, так дбайливо обкурює мене. Зараз, зараз я збагну, що зі мною роблять... І раптом знову скрип розсохлого воза... Перекіс! А-а, та це ж бо не дим, це бузкове павутиння. Воно огортає моє обличчя, проникає в мене, але не боляче, а лоскітливо стягує мій мозок. Я стаю невагомим, я повисаю в тонкій, надміцній сітці, і вона розгойдує мене.

І знову танок в обіймах з карликом.

— Тямкуєш, хлопче... — каже він мені прокуреним голосом європейця і вабить за собою. — Я бачив, на чому ти прилетів. Ти нам підходиш. — І я цієї миті справді відчуваю себе щасливим, я відчуваю себе самовдоволеним, владним шахом з шикарною шкурою сніжного барса на колінах. Мені добре, мені легко й весело, і я знаю, через що ця легкість... бузкова павутина, павутина! А що, коли вона скінчиться? Ні, ні, не кінчається... Я жадібно, квапливо вдихаю її, всмоктую в себе. І старий задоволений, старий усміхається геть-чисто беззубим червоним ротом.

— Ти хочеш на коня!.. Ти хочеш!.. — мене переконують у цьому. Де ми? Ні, тепер не в кімнаті. Це не старий, старий уже зробив своє діло, обкурив мене... Я розумію це, розумію!..

— Ти хочеш на коня! — кричить звідкілясь ізгори, від каміння... моїм очам.

— Хочу!.. — зіскакую й злітаю на спину чорного коня-силуета. Хто ці люди, хто ці чорні силуети?.. Зрушення, запаморочення! Мені тепло й солодко.

Ми їдемо, ми пливемо в сірій рідкій каламуті. Під ногами коней пісок. Піщана річка. Що це за річка, адже я вже був тут? Там попереду має щось бути... Щось таке важливе. Але що?! Що?! Що там?! Починається!.. Скрип розсохлих коліс... зрушення!..Потім я знову намагаюся зрозуміти, що ж сталося. Я вже усвідомлюю, що роблю, і це трапляється все частіше й частіше. Моя свідомість потроху очищається від каламуті від липучого, важкого бруду...

...Гуп-гуп!.. Гуп-гуп!.. Величезні посічені копита. Довгі, сильні ноги. Поряд, ближче, ближче до моїх очей. «Та наступайте ж, чорт забирай!..» Але копита далеиіють.

Це черговий привал. Я розумію, що ми відпочиваємо, що дорога дуже важка. Я чую, як зітхають люди, я чую, як зітхвють коні. Куди ми йдемо, куди ми так поспішаємо? І миттєвий, несподіваний прорив крізь неодмінний бузковий серпанок — в Пакистан!.. Па-ки-стан!.. Адже це... Па-ки-стан!..

— Встааай!.. Ну!.. Встваай! — стусан. — Ну! — стусан. Б'ють? Це щось інше, зовсім не те... щось нове. Адже мене раніш не били... Не били де?

— Встввай!.. Ну!.. — стусан і ще стусан.

Насилу видираюся на коня. Ми їдемо далі. То де ж мене не били? Хоч і дивна, але чітка і ясна думка: «Не били у військовому містечку... Не бив карлик... Не бив Сардар». Отже, це зовсім інші люди. Я для них не являю ніякої цінності. А може, інакше. Я дорога, але чужа річ. Неприступна для них, і тому така ненависть до неї. Адже їм дали мене тільки на певний час.

...Мене почали бити... Коли це, після чого? У-ух, знову скрип воза... Нудота! Хоч би ще рвз виблювати... всю цю отруйну, дурманну, солодку павутину... Під три чорти!

Ми підіймаємося в гори. Сіра каламуть все рідшвє й рідшає. Це ранок. Оглядаюся. Нас п'ятеро, їдемо ланцюжком. Попереду багато адягнений сардарівський стрілець. Зразу за мною з чорною шкіряною торбою на грудях європеєць. А в хвості двоє молодих — схожих один на одного, наче близнята, стрільців. Усі добре озброєні, а мій автомат за спиною у багатого стрільця — як видно, їм справді подобвється наша зброя... Мій автомат тут, а був там... Лежав перед сліпим дідом. Як же це, що ж скоїлося? Рвптом бузкова павутина знову прорвалась, стала розповзатися, танути, і я пригадав увесь учорашній день. В одну мить перед очима пронеслись тисячі й тисячі кадрів. Перший — передо мною чорнобородий чоловік, що ховається під шкурвми, і останній — миготливі ноги людей... мене б'ють чобітьми, і я, знесилений биттям, хриплю, щоб били ще й ще, я хочу знепритомніти... У мене в роті чиясь кров, у мене під нігтями чиясь шкіра, у мене в руках лахміття чийогось одягу. Я рвав нігтями, я гриз зубами, бив головою цих озвірілих виродків, котрі за командою багатого стрільця для чогось притягли мене в жіночу кімнату... котрі немов свідомо ухвалили продемонструвати мені свою дику лють і за кілька хвилин розшарпали, розтовкли ногами двох старих жінок, худеньку молодицю, що приносила мені харч, і чотирьох діток... Я бачив, як вони спритно і швидко, але без будь-якої запальності, встромляли ножі в тіло жінок, наче в мішки з піском... Я бачив, як вони хапали діток за волосся, відтягували їхні голови до спини і одним коротким рухом перерізували їм горло... «Бийте!.. Бийте!.. Я хочу знепритомніти!.. Бийте!.. Убийте!»

Отямився я тільки в сардарівській фортеці. І цей напад знову повторився. Ні, це була не істерика, це жах, це лютий, крикливий протест приголомшеної людської свідомості... Я навіть забув про страх і обережність, мені хотілося одного — знову кинутися на них. Що я й зробив.

— Неможливо так!.. — явно в розрахунку на мої вуха англійською мовою сказав Сардвр, і багатий стрілець подав знак своїм шкуродерам, що кинулись до мене з нагаями... до мене, уже притиснутого до м'яких килимів трьома сардарівськими охоронцями.

— Руський, ми ж бо вирішили розпочати з вами співробітництво,— ще тихіше зашелестів Сардар. — У вас була обіцянка послужити моєму синові...

Я знав, я розумів цілковиту безглуздість своїх намагань покалічити кого-небудь з них, загризти, задушити кого-небудь, але заспокоїти себе не міг.

Ви обіцяли послужити моєму синові? Он воно як, у його голові злість,

погроза? І відповідь тут потрібна одна: «Обіцяв і послужу!» Звичайно, він навряд чи цьому повірить. Але така відповідь все одно краща за всякі інші варіанти. Адже вона відведе від прямого, непримиренного конфлікту, чого, як видно, так хотілося Сардару, не потрібний був йому цей конфлікт. Дурневі зрозуміло, чого хоче раб, та головне — щоб він робив те, чого хоче пан.

«Обіцяв і послужу!» — ось що треба відповісти. Таке влаштовує його навіть тепер, коли він знає, що я убив карлика, і знає, навіщо я це зробив.

«Відповідай же!..» — закричало в мені. І відразу новий напад люті, адже перед очима знову ця жахлива, нелюдська різня. Все поблідло, все померкло... все-все, пов'язане з моєю особистою бідою. Я схопився на ноги й кинувся до Сардара, але не встиг зробити трьох кроків, як знову опинився на килимах.

Тепер мене обкрутили мотузками так, що я не міг поворухнутися... — сповили. Сардар порадився з багатим стрільцем. Той подав знак — і мене винесли до сусідньої кімнати. Тут я сам лежав недовго, прийшов той самий старий — жебрак... — найщасливіший з усіх найщасливіших. Він упурхнув до моєї кімнати. Він був метеликом. Цьому сухому, коричневому, як мумія, дідові в брудному дранті, здавалося, що він літає, ширяє. Він не бачив своїх злиднів, його переповнював якийсь безумний захват і шалене бажання поділитися своїм щастям, зробити щасливим і мене, і багатого стрільця, і Сардара... — всіх на світі! І він знав, як ощасливити нас, всіх інших, нещасних. Так, так, він був володарем дивного джерела щастя. Він обережно, урочисто ніс своє багатство в піднятій руці.

— Дивись, радій, тріумфуй, людино, я приніс тобі визволення від усіх твоїх бід і смутків. Ну, усміхнись, усміхнись!.. — кричав весь його образ.

— Котись ти, паскудо!.. — раптом зрозумів я, в чому річ, чого хоче цей убогий дід. Яке щастя він мені приніс, здогадатися неважко.

— Ну-ну-ну, що таке? Що т-таке?! — викривлюючись, кокетуючи, боком, боком затюпав біля мене старий. — Адже ти ж сам цього хотів! Адже хотів?

А дим від його самокрутки, тонкий, легкий, тим часом обкутував мене.

— Ну, ти ж бо хочеш! Ну, признайся, хочеш?! — солодко, відчужено посміхався старий і плив, плив у дивовижному танці навколо мене. Йому, напевне, здавалося, що його ноги не торкаються килимів.

Я чинив опір, я перестав дихати і не дихав до вогників у очах, але... Перші ковтки дідівського «щастя» викликали нудоту, огиду, ніби в мене влили кухоль якогось смердючого бруду, але в голові відразу щось заспівало. Це співав карлик, це його голос, його нескінченно смутна, гірка пісня. Яка печаль, яка нудьга... смертельна... невмируща. І я вже не на землі, я високо над усім світом, я бачу, я відчуваю, розумію всю мурашину марноту людей, що там, унизу, куйовдяться, розумію їхню тлінність і приреченість. Я й сам уже не людина, а бог, тисячорука, тисячоока істота!..

— Але ж ти хочеш!..

— Хочу, так, хочу, хочу!.. — мій крик заповнює, переповнює кімнату, і старий, захоплено оглядаючи мене, опускається передо мною навколішки.

— Нумо, нумо... так-так, нумо!.. — нахилившись до мого обличчя, випускаючи на мене клубки диму, щось таке шепоче, плаче в екстазі старий. Якийсь час мені здається, що відбувається щось принизливе, щось гнибне, від чого мені потім уже ніколи не відмитися. Я мимрю якісь безглузді шматки фраз і трясу головою, все ще намагаючись від усього цього звільнитися. Я кричу не своїм, тваринним голосом. Але все це мить. На зміну цьому паскудству приходить неймовірна легкість. Враження, що я зробив перекид і враз став зовсім іншою людиною. Ні, не людиною, перекид — і я небесна істота, я пливу в океані несосвітенної туги, всерозуміння і всепрощення.

— Ти хочеш на коня!.. Ти хочеш!..

— Хочу, так, хочу на коня!..

— Ти хочеш розказати про себе!.. Ти хочеш!..

— Хочу, так, хочу розказати!..

— Магнітофон!.. Хутко!.. — це голос європейця. Тепер уже в його руці ворушиться, іскриться, дихає димком дивовижний жучок-світлячок.

— Говори: «Я громадянин Союзу Радянських Соціалістичних Республік... Прізвище, ім'я, по батькові, воїнське звання...»

— Я громадин... — і таке інше і так далі, як папуга, як робот. Я знаю і розумію, що як папуга, як робот, і нудно, й огидно, але такі слабкі, немічні почуття, що чинити опір немає ні найменшого бажання — папуга, то й папуга.

Розмова була коротка, всі кудись квапилися. Але я бачив, що європеєць мною задоволений. Був і я задоволений цим симпатичним, приблизно мого віку чоловіком. З його строгого, дуже засмаглого й обвітреного обличчя видно було, що він у цих краях уже давненько. Але мені навіть тепер здавалося, що він поводиться якось неприродно, переграє...

Їхати, пора від'їжджати. Рихтуються.

Якісь пакки, пакети, рулони килимів. «Це подарунки для Сардарового сина»,— раптом майнула думка й відразу з'явилася цілковита певність у цьому. «Паки, килими і я... — ми подарунки для Сардарового сина. Я — подарунок. Подарунок — це приємно. Це просто-таки чудово!» — крутилися й крутилися в моїй голові солодкі, щасливі думки.

— Ти хочеш на коня!..

— Хочу!.. Так, я хочу на коня!..

Ми піднімалися в гори, і я все не міг відірвати погляд від свого автомата. От він, і так потрібний мені, але такий недосяжний.

Ми вибираємося дедалі вище й вище. Зовсім розвиднілося, і ці недоладні, немов якимось пропащим дурнем зведені нагромадження сірих каменів набули виразних і незграбних форм. Я оглянувся, я шукав Карлінг. А-а, та ось же він, у нас за спиною... на півночі. Але чому на півночі? Не знаю, але я чомусь був певний, що там північ. Дорога додому йде туди, я прилетів звідти, з того боку, і мені так нестерпно не хочеться йти зовсім у протилежний... Мені треба назад, мені ж бо туди, на північ... Я будь-що-будь повинен іти на північ!..

Карлінг. Блідий ще в нього вигляд. Так, цей ворог для мене більше не існує. Його сили вичерпались у бою зі мною. Єдиним — на нього він розраховував — був карлик, але його більше нема. Убитий карлик, убитий Карлінг. А я? Що коїться зі мною? Я падаю й падаю в темну безодню чужого часу й чужого простору. Прости мені, Петрушко-Андрушко. Прости мені, батьку... Простіть, я обманув вас.

Коні вже хрипіли, та багато вдягнений стрілець все вів і вів нас до далекого чорнильного міжгір'я, що ним, чомусь був певний я, ми прийдемо прямо в Пакистан. Таж ні, ні, мені не можна туди. Я чудово розумів, що звідти вирватись уже навряд чи вдасться. Краще в міжгір'я, головою в цю чорнильну каламуть. Рвонуся вбік, пожену коня і...

Мене ще раз заканудило, і я відчув помітне полегшення, хоча досі мені здавалося, що дране клоччя бузкової павутини ще міцно тримає мій мозок, всі мої нутрощі... — ніби цупкі павучі лапки. Отруйно брудні й смердючі, вони наче вросли в моє тіло.

Мені стало легше, а от сардарівському стрільцеві зовсім кепсько. Він раз у раз прислухався, озирався навколо, його щось турбувало. Неспокійно поводилися й близнята. Тільки європеєць тупо дивився поперед себе, він, як видно, теж як слід наковтався дідового «щастя» й тепер відчував себе очманілим.

...Коні голосили, приречено, згубно напружуючись з останніх сил. А в мені від цих нестерпних передсмертних звуків знову й знову стогнали під ножами закутані в чорне баби, хрипіли, кашляли кров'ю звалені купою босоногі дітлахи, стогнали коричневі, із злиплим від крові волоссям і бородами голови на сардарівській алеї, стогнав під скелею-дашком посічений душманськими кулями Ваня. Стогнала вся ця бідолашна, згорьована земля... І все це в мені, все це розпирає, розриває мене, не

знаходячи виходу. І немає мені порятунку, і нікуди мені подітися від усього цього. Ну, хіба я думав про це, уявляючи обов'язок, військову долю, хіба міг повірити комусь, що таке буває... Хіба я, мужчина, котрий віддав військовій справі частину свого життя, знав, як це — воювати... І якими, виявляється, недорозвиненими, обмеженими були мої почуття, моє розуміння колишнього сина полку прапорщика Цілуйка, що горів, і тонув, і воскресав у останній страхітливій війні... І всіх-всіх чоловіків країни, дочасно посивілих, постарілих, бо досить сьорбнули воєнного лиха...

Стоп, стоп, де ж це ми? Як потрапили сюди? Перед нами велетенська улоговина, а на дні її маленьке, наче цілком пересохле озерце. А міжгір'я, куди поділося фіолетове міжгір'я, адже ми йшли до нього? Я оглянувся й уздрів, що ми піднялися не так уже й високо, та і схил тут не такий крутий, як здавалося під час підйому. Чому ж так стомилися коні? Певно, Сардар навантажив на них усе своє срібло, свої дорогі килими й ганчір'я.

Тепер Карліг було видно виразніше і, здавалося, ближче, хоч я гаразд розумів, що це облудне враження.

Ми в улоговині. Що це означає для моїх стражників? Ні, для багатого стрільця це зовсім не радісна подія, він уже мало не в паніці. Дивно, що це він робить, адже він розвертає коня назад! І тут я виразно почув знайоме квоктання вертольота МІ-8. Он як, багатий стрілець, оцей горянин, природно, чув звук вертольота вже давно. Мабуть, афганська народна армія приступила до другого етапу операції по знищенню банди Сардара. І напевне кишлак Сардара вже атакує її десант. Ось він, вертольот. Хтось з душманів не витримує і починає стріляти.

— Ф-фрах!.. — каркнув багатий стрілець і, спритно скинувши в'юки, пустив коня по схилу. Мій кінь був прив'язаний до його сідла, і тому я наступної миті уже нісся слідом за ним. Я бачив, як після короткого замішання почали скидати в'юки й інші вершники, але близнята, потоптавшись на місці, раптом пустили своїх коней у протилежний бік...

«Живий!.. Руки цілі!.. Ноги цілі!..» — перше, про що я подумав після падіння. «Руки цілі!.. Ноги цілі!..» — а це ж бо нехитра і така людська фраза прапорщика Цілуйка.

Вертоліт накрив нас, коли ми знову повернули вгору по схилу до гостроверхих, наче високі, рідкорослі ялини, скель,— багатий стрілець, видно, був певний, що там можна сховатися. Вертоліт ішов високо, але кулеметник у ньому сидів бувалий, він першою ж чергою досягнув і багатого стрільця, і м'язистих грудей мого коня.

«Живий!..» — схопився я на ноги і вмить подумав: «Автомат...» Я зрозумів, що це немислима гра обставин, що це шанс, який у моєму житті найімовірніше ніколи більше не повториться. Я побачив одразу все, що відбувалося навколо, буцімто у мене й на потилиці з'явилися очі. Я бачив, як іде на розворот зелений, з афганськими розпізнавальними знаками вертоліт, як далеко внизу, немов чорні кентаври, мелькають стрільці-близнята, я бачив, як наближається до мене на своєму гнідому скакуні європеєць. А багатий стрілець?.. Він лежав, скрутившись у клубок, і на його спині розповзалися темні криваві плями... А трохи осторонь яскравою незнаною літерою чорнів мій автомат. Яка яскравість, яка чіткість усіх предметів, яке біле рівне світло!.. І враження: всю цю картину спостерігають тисячі-тисячі очей. І недарма ж нас так старанно освітили.

«Для чого нас так освітили, кому треба бачити, як тремтять мої руки й коліна? Кому так хочеться зрозуміти, хто я, чому так остовпів перед таким неймовірно щедрим дарунком долі? А може, це... а раптом знімають... Так, так, ідуть зйомки. Знімають боягуза. Але не в чиємусь виконанні, а в натуральному вигляді, в натуральних умовах. Тільки хто знімає, хто, чорт забирай?!»

І враз несподіваний поворот, непередбачена імпровізація боягуза. Він

важио, повільно, немоа продираючнсь ирізь нлей, на яний перетаорнлося повітря, робить нілька нроиів... нагиниється... піднімає аатомат... Він відтягує затаорну раму... ривиом... І бачить, ян з магазина вигульнує чераоиуаато-гостреиька раиетиа. Боягуз бачить, що там, у магазиииі, є ще раиетин, і, певио, їх багато. Він ие сам, з иим його дужі хлонці — ранетин... Цілий азаод! Таи і поржааються до бійнн. Зачайиі його солдати... Зачайиий холод аороноааної сталі... І ціль!.. Через усе це паралізуючі ганебні дрижаии просто-таки аідчутно нолючими змійнами шугнули в ногн... а ступиі... а землю.

Я стоячн снииуа аатомат, прицілиася і натиснув на спусиоаий гачон... Натиснуа, хоч і бачив, що європеєць уже падає иа землю. Деніньиа нуль влучили в шию ноня, що прнтишуааа ходу, і иевндиме могутнє поаіддя раоиуло його голоау назад. Кінь здійнявся на днби, і його голоаа, надіраааа кулями зі зміщеним центром ваги, впала набік. Кілька сенунд нрасивий гнідио зі зламаиою иабік голоаою йшоа на задиіх иогах і раптом всією своєю масою вдарився об землю.

Каоктаиня вертольота погучнішало, і а меие мигиула думиа: «Бігти! До чорних сиель. Бо розстріляють і не знатимуть ного розстріляли. В цьому балахоні, хоч і без чалми, яну загубив, нолн падав, я ииаряд чи відрізняюся від занчайиого душмаиа».

Тут схил буа чнстий, жодиого камінця, і я легно, швидно опинився біля мети. Хоааючись в ущелині, прнтисиаючнсь до гострого каміння спиною, я спостерігав, ян наблнжається вертоліт. Хлопці а ньому точно ие розрахуаали: пішли заиадто иизько, і європеєць відразу збагнуа їхню помнлку. Я уздріа, ян із-за його вбитого ионя аисуиувся стаол нулемета «Брен», ян блнсиуло полум'я. Черга, ще одиа — і вертоліт метиувся вбін. Найбільше я бояся побачити аогонь, бо буа пеаеи, що європеєць тани досягнуа хлопціа. Але нічого не сталося, аертоліт понваплнао розаериуася і азяа иурс на Карлінг, туди, на північ... туди, в ті нраї, де він буде асього за десять хаилин і де я буду... Буду чи не буду?!

Я угледіа руку європейця, він, ховаючись за вбитим ионем, знімав черезсідельиі сумин. Ось і голова, теж без чалми — розгубили ми свої блазеисьні ноапаии. Єаропеєць, пригинаючись, стає иааиолішки, заиидає торби на спину... Метрів триста, ціль видно чудово. Я сндаю автомат, але європеєць лягає. Бійна, звичайнісінька нулачна бійна. В усяному разі, відчуття у меие зиоау, ян тоді, в літану, перед Карлінгом, тані стародааиі, аж мурашии численною холодиоиогою юрбою..., иапористим клином до потилнці, до голови. Всі м'язи, асе тіло иемоа кам'яие. Я зноау б'юся, я зиову можу битись, хоч наслідон цієї бійии тепер має бути тільни таиий — або моя смерть, або моя перемога. Я асім саоїм иутром буа настросний проти третього — полону. Я буа пеаиий, що цього більш ніиоли ие трапиться. А ноли трапиться, то я одиаиоао знайду спосіб поиінчити з собою. Не зробиа же цього раиіше тільии тому, що ие знав, ян це — бути в полоні.

Із-за ирутого боиу гнідого иоия знову аигульнув англійсьний нулемет єаропейця, тільни тепер аін буа сиероааиий а мій бін. Коротиа черга, і нілька нуль пучиом нресонули снелю за півметра аід меие, я раучио присів. Автоматично, снеряючись ие думці, а природиій силі, що нуди меткіша й заабачлнаіша. Огляиуася, моя иіша хоч і була з темно-сірого ивмеиію, схожого фантурою иа чавун, але для мене цей захистон вияанвся мілкуватим. Єаропеєць иапеаие бачна мій бін, а тепер, иолн я сидіа иавпочіпни, то став для нього за чудоау мішень. Я виглянув із-за «чавунного» виступу. Отож, понн я вмощувався тут иа сідало, європеєць аже одного разу прогавив: він тепер иахиляється за порамеиим жеребцем багатого стрільця, аииористоаує иещасну таарину, яка то опускає голову, то підводить — наче клює иаміиия. А це тепер десь за півторн сотиі метрів.

«Тату, убий його!..» — вчував я голос Петрушни-Андрушин.

«Сину, убий його!..» — проиурений, хрипиий голос батьиа буа і триаожиий, і одержнмий, і апеаиеиий. Батьио тепер ие дианася вбік, ие супив

болісно брови. Увесь його образ говорив мені: «Прорвемося, сину, тепер прорвемося!»

«Довбони його, Андрію! Вріж йому, ти ж козак, Андрію!..» — знову чомусь мене, як і Яввив, назвав козвком прапорщик Цілуйко. Я знав, я був переконаний, що він чує мого Петрушку-Андрушку, мого батька, що він з ними. І як тільки потрібні були вони всі, їхні образи, гнів і тривога. Я постійно відчував їхню близькість, їхню присутність десь поряд, їхні пильні погляди. Так-так, вони теж бачать, що передо мною ворог, вони теж знають, що розсудити нас на цій стежці може тільки куля.

Куля, тільки куля!.. Угледівши, що із-за жеребцевого крупа висувається дуло, я скинув автомат і натиснув на спусковий гачок. Черга припала в м'ясистий, могутній круп жеребця, і він, по-людськи зойкнувши від болю й жаху, високо скинув голову. Ах, чорт забирай! Який ідіотизм, воюють люди, але страждати доводиться й тваринам. І враз несподівані думки, незбагненні почуття... Яке безглуздя, бо коли б черга влучила в людину, в цього європейця, я б тільки тріумфував, я б, звичайно, був щасливий...

Поранений, пошарпаний кулями жеребець галасував на все довкілля. Милосердя просив він, жалощів... А чим я міг йому допомогти? Хіба що... Переводжу автомат на стрільбу одиночним, цілюся в рухливу, тремтливу від крику голову жеребця, стріляю, але мимо. Ще стріляю — мимо, ще — і знову мимо. Та от постріл — і поранений жеребець замовкає на півноті. Це кулемет європейця.

«Ихи-хри-хи...» — ось що згадалося мені, карликові слова. Ті слова, що в них вчувалася вдячність до мене, до його ворога. Може, не вдячність, але щось близьке, в чому намагався не признаватися...

— Ихи-хри-хи, європеєць!..

У мене цілком зникає бажання стріляти. Мені огидно до блювоти. Пр-рокляття якесь, скільки крові, скільки смертей!..

Я виглядаю із свого укриття і, переконавшись, що європеєць не спостерігає мене, а сидить, причаївшись за жеребцем, вискакую із своєї ніші і щодуху біжу до сусідньої скелі. Тепер найголовніше одірватися від нього. Туди, мені треба на північ, до вершини, що виразно темніє на тлі чистого ясно-блакитного неба. Бігти... бігти!..

Рідкий ліс дивних чорних скель раптом закінчився, і я опинився на широкій смузі осипів, наче заваленій різного розміру рожевувато-жовтими оксамитними й атласними подушечками. І подушечки ці рухались, пливли-пливли вниз по схилу, а він увіходить у воду, що блищала поміж камінням.

Подушечки, подушечки... різної величини... пістолет-кулемет у віконці... коротка черга... і сліпий дід спокійно, неквапливо лягає... А навіщо це повернула моя змучена пам'ять? Вона хоче попередити мене, що тут, у цій хвилястій ковилі, подібній до плаваючих подушечок, може трапитись те саме? А хрін йому на його шакаляче рило... Ні, як і до того, мені не хотілося стріляти в європейця, взагалі не хотілося зустрічатися з ним, а якщо він буде переслідувати мене...

Я подався боком, мало не спиною, я тримав автомат напоготові і пильно нишпорив очима по чорних скелях. Дуже нещасливе місце — цей осип, я тут увесь як на долоні. Звідти, зі скель, навіть не показуючись мені, європеєць може дістати мене першою ж чергою.

Ковила була не густа, але мої ноги немов дротяними петлями раз у раз захльостували її довгі хвости. Я тільки тепер помітив, що на моїх ногах якісь оранжеві, з короткими халявами чоботи. Вони були на товстій підошві і, видно, з міцної шкіри. Дивно, хто ж це так розщедрився? Чий це подарунок? Напевне, Сардарів... Подарунок, подарунок... Дуже вдалий, міцне взуття для цих каменів — річ незамінна. До того ж з моєю пораненою ногою, що не забуває нагадувати про себе.

Ти, виродок з виродків, і уявити собі не можеш, як виручив мене.

Розриваючи своїми «танками» ковилу, я благополучно спустився до річки. Я задихався, біжучи й передчуваючи щось гидке. Що треба?! Та от

же, от що, зараз я маю слухати скрип розсохлого воза... Зараз наступить зрушення в запамороченні. Цей важкий біг сколихнув у мені залишки смердючого багна, що його лили в мене Сардарові холуї. Це моя напружена кров усмоктала бузнової павутини, яка, здавалось мені, назавжди вросла в мої нутрощі і понесла їх до голови. І мене знову закаламутило, задурманило. Мене пекла печія, в роті пересохло. Пити! Я пройшов по обрідній, яскраво зеленій осоці й, упавши на березі, опустив голову в річечку.

...Ой-ой-ой, яке блаженство, ой-ой-ой, яке чудо! Я вперше насолоджувався за весь цей час... Уперше, я подумав про себе як про живу, що потребує їжі, пиття, людину. Я згадав, що, крім моєї запаленої, напруженої свідомості, у мене є ще й тіло.

Я напився, остудив голову... і настав спокій. Цілковитий. Блаженство невимовне. Я дивився на чисте, ясне небо, бачив розжевріле, яскраве сонце, і вони для мене були такими близькими, такими рідними. Я не бачив гір, я забув про європейця, про наступну далеку дорогу до вбитого Карлінгу, до вбитого ним... І далі й далі, до визволеного кишлаку Сардара...

Але плавав, перевертався я в своєму блаженстві недовго. Метрів за сімсот-вісімсот нижче за течією на березі з'явився зі своїми торбами європеєць. Він теж упав на живіт і нахилився до води, його теж палили зсередини рештки бузнової павутини, і він тепер відчував блаженство. Йому теж добре, він теж відчуває себе живим і хоче жити. То нащо ж його несе, чого йому треба від мене, що жене його під кулі? Ну, живи ж, адже ти, як і я, випадково зостався живий...

Європеєць підвівся, сплигнув на камінь. Він дивився в мій бік, але мене не бачив. Ну й бовдур же ти, йшов би своєю дорогою... Я підняв автомат і, не цілячись, випустив коротку чергу. Європейця як вітром здуло.

Блаженство моє остаточно щезло. Я знову бачив навколо себе стерті часом старі гори, знову відчував, що за мною слідкують, полюють. У мене було два варіанти — підпустити європейця ближче і постаратися вбити його, і другий — бігти від нього, спробувати все-таки утекти. Ні, стріляти в нього мені, як і до цього, не хотілось. До того ж я більше не чую голосів мого батька, Петрушки-Андрушки, прапорщика Цілуйка. Я знав, що в цій ситуації, коли є вибір, вони теж за другий варіант.

Бігти! Я ще кілька разів ковтнув студеної, такої прісної води і, низько нахилившись, раз у раз оглядаючись, побіг уздовж річки вгору за течією. Туди, туди, до Карлінгу, сонце тепер показувало, що він і справді десь на північному заході...

Сонце впало. Сонце провалилось у тартари, і мою річечку, все це стародавнє, з м'якими обрисами міжгір'я накрила темінь. Та така, що не залишалося абсолютно ніякої певності, що колись настане ранок. Ні, ні, сонце вже ніколи не вирветься з бездонних гранітних розломів... Коли тільки почало темніти, я спробував перейти річечку, та після кількох кроків мене збило течією. Я хоч і зріс біля води, хоч і плавав непогано, але тут через силу вибрався на берег. Іти далі уздовж річки не можна було, вона відводила мене на південь, у темні високі гори. Через те після невдалої спроби перебратися на протилежний берег я вирішив переночувати тут, біля повороту. Вранці буде видніше, що до чого.

Я оглянувся і знайшов доволі зручне місце. Тут, на повороті річки, коли вона різко пішла вгору, було багато каменів, що їх вона приносила з гір. Мені на очі потрапила така собі фортеця — штук п'ять каменів лежали так, що утворювали невеличке кільце. Фортеця для одного стрільця, цілком надійне укриття. Одного боявся я, коли носив сюди жмути осоки і вкладався тут, що в європейця є гранати. Варто закинути йому в мою кам'яну яму гранату — і надій зостатися живим зовсім ніяких. Але я розраховував, що вночі він цього не зробить, а вранці я звідти піду.

Я вже близько години лежав між теплим надійним камінням на товстій підстилці з осоки. Я лежав, а серце моє, мій мозок бігли далі. Туп-туп, туп-туп, туп-туп — глухо гуділа, бігла в моєму тілі кров. Вона вже

спoвана заільнилася від лахміття бузкової павутини, вигнавши їх з мене водою. Вона вже посилено працювала на мій порятунок. Але вже наполегливо вимагала від мене підкріплення. А що я міг зробити? Крім автомата, зі мною був тільки одяг — їжі ані крихти. І добути що-небудь їстівне серед цих ідіотських нагромаджень каменів, міркував я, справа просто марна. Мене підтримувала вода, я це добре розумів. Тому й лякало мене те, що завтра я змушений буду йти від річки. Бо коли я біг, то припадав до неї мало не через кожні півгодини. Що буде зі мною там, у горах, а мені, щоб утрапити до Карлігу, все одно доведеться долати пасмо старих, напівзруйнованих, але ще доволі високих гір.

Так, так, сонце провалилося в тартари. Скоро й цілковито невблаганно... Так, як настає смерть. Так-так, я був страшенно певний, що воно більше ніколи не повернеться. Тяжке, нестерпне це почуття. І крім того — голод. Їсти хотілося нестерпно, і нестерпною була думка про голі скелі. І ще ось що мене дратувало: я час від часу ловив якийсь дуже знайомий запах. Чи то петрушки, чи то редиски... Зелений дратівливий запах... Десь тут, десь поряд. Голову нижче, нижче... А-а, та це ж бо осока! Вода й осока — чим не благо... для корови, а тепер для мене.

Осока хоч і віддалено, але нагадувала мені редиску, тільки жаль — не було солі. Спочатку я жував неквапливо, боявся порізати язика і губи. Відтак і думати забув про це, скручував ку́льки мокрої, молодої осоки і, не встигши проковтнути попередню порцію, заштовхував у рот. Особливо смачними виявилися ніжні корінці стебел. Вони були соковиті, як яблука. Вони пахли квашеними лисичками.

Я бенкетував, але бенкет мій був чудний... — бенкет мишеняти, котре їжі може віддаватися по кілька секунд... Ось вона перед очима, яскрава картинка дитинства Я пасу корів, я лежу на краю скошеного пшеничного поля. Серпень, сонце горить білим, його повно і в небі, і на цьому стерпистому полі. Мені радісно й мрійливо, я лежу й спостерігаю крихітне мишеня, воно знайшло колосок і сидить — гризе його... Погризе-погризе — і завмре, погризе-погризе — і завмре, все, від хвоста до кінчиків вух, перетворюючись в слух... Воно знає, воно всією своєю малою істотою розуміє, що наступної миті його бенкет може урвати чи бродячий кіт, чи ненажерлива лисиця... Так мій бенкет може урвати граната або куля європейця. І все-таки я суттєво відрізняюся від мишеняти. Хоча б тим, що міг захищатися. Ось він у мене в руці, мій бойовий автомат. Я вже пересмикнув затворну раму, уже дослав патрон у патронник. Почую хоча б слабкий шурхіт за своєю кам'яною стіною і не стримаюсь, обов'язково випущу туди чергу.

Темрява й тиша. У голові одна думка: як захиститися? В усьому тілі одне прагнення — нападу. Певно, саме це дало змогу мені почути далекі несміливі кроки. Це був європеєць, я знав це. Він ішов берегом річки. Його ноги час від часу зісковзували з каменів, і я чув сплески води. П-паскуда, ну, якого біса він до мене причепився! Невже він і справді вмірився знову взяти мене в полон? А чорта лисого! Розмріявся, дурень. Хоч як дивно, кілька днів полону, це неймовірне солдатське щастя, що випало мені по дорозі в Пакистан, обернули мене на досить небезпечного для них противника... І, може, навіть рівного. Я тепер розумів, чому тут, в Афганістані, наші вісімнадцятилітні хлопці, ще недавні школярі, так скоро стають дорослими мужчинами й завзятими бійцями — гірка школа воєнного повсякдення. Хочеш чи не хочеш, а вчитись будеш.

Кроки ближче, ближче. Я вже можу прикинути, скільки метрів до європейця. Стаю навколішки, автомат стукається магазином об камінь, і я чую, як європеєць падає. Навгад даю коротку чергу і чую, як він скрикує, чую його стогін.

— Не стріляй, хлопче!.. Я поранений!..

Ах, чорт би тебе забрав, ідіота!.. Автоматна черга розсікла чотиригранну піраміду темряви й тиші, піраміда розвалилась, стала купою каміння. До того ж тепер я чув стогін європейця, міг заговорити з ним. Я заговорю з ним?.. Заговорю!.. А що говорити?

— Яка рана? Куди я тебе поранив? — помовчавши, недовірливо спитав я. Ох, не такий у нього голос, як треба в такому разі.

— У голову... в лице,— застогнав він, і та мала провина перед ним, яку я відчув, почувши його зойк, відразу щезла. Я не вірив йому, я зрозумів, що й цей покидьок готує мені якусь пастку.

— Гей, хлопче, ти напевне мені вибив око... Ти можеш мені перев'язати?.. — тепер його голос ще спокійнішкий, він уже не приховував, що нічого страшного не сталося. А може, я взагалі не влучив у нього. Врешті-решт, якби куля зі зміщеним сердечником і справді влучила в око, то йому вже навряд чи довелось би розмовляти зі мною.

— Ні, не можу!.. — ненависно кинув я. І раптом грішна, гидка думка: «Як би добре було, якби я вбив тебе». Ху, дурниця!.. Але однаково я напружено усміхався, тримав напоготові автомат.

Почулося шурхотіння камінців, важкий подих. Європеєць, видно, встав.

— Лягай!.. — люто скомандував я.

— Не стріляй, не стріляй, хлопче... Мені погано... Мені тяжко... допоможи мені... Адже ви, росіяни, поранених не вбиваєте... — приблизно так я переклав його слова. Чим довші були фрази європейця, тим важче мені було перекладати,— його англійська, на відміну від моєї, була далеко не книжна.

— Лягай!.. — не вірячи жодному його слову, зарепетував я. Мені здавалося, що у нього одне бажання — наблизитись до мене чи хоч би побачити, де я, щоб діяти напевне. А хрік тобі!

Кілька хвилин ми лежали мовчки. Ми обидва, і я, і, безумовно, він, напружено вдивлялися в темряву. Ми, смертельні вороги, відчували один одного, але не бачили, і це робило ситуацію ще гострішою.

— Кров ллється дзюрком... у мене немає бинта, немає медикаментів,— знову поскаржився європеєць.

— Пішов ти!.. — люто крикнув я. І як же недоречно все це. Як заважає, адже мені треба туди, на північ... Але, трохи заспокоївшись, я все-таки порадив: — Вода в річці холодна, промий рану... — І зразу попередив: — Але не вставай, повзи до річки. — Він збагнув, що мої вимоги треба виконувати, інакше справи його будуть кепські. А я раптом подумав ось про що. Чому він за цілий день переслідування ні разу в мене не вистрелив? Тільки тоді ще, коли я сидів у «павучкій» ніші. Та й то навряд чи він хотів мене убити, просто йому треба було налякати мене, якось відвернути. Невже він усе-таки надумав узяти мене в полон? Щось мені в це не віриться. Якось невміло він тримав у руках кулемет, невміло басував на коні, надто відкрито йшов за мною — вояк доволі незграбний. На його місці навряд чи хто наважився б переслідувати добре озброєну людину з метою полонити її.

На кілька хвилин темрява й тиша знову злилися у моїй свідомості, стали високою чотиригранною пірамідою. Але потім європеєць почав дерти свої блазенські шати. «Боже, яка чортівня!..» — любив повторювати Іван, коли ми грали з ним у теніс. «Боже, яка чортівня!» — думав тепер я. Адже ми з цим європейцем і справді схожі на якихось несосвітенних дурних блазнів. І надто я. Опинилися в цьому мертвому кам'яному мішку... І жодної думки навколо, і така мала надія вижити для одного й для другого, а ми тримаємо один одного в такому страху...»

Але ці мої несподівано дивні думки урвало шурхотіння каменів. Мені здалося, що європеєць підповзає до моєї фортеці. Аж мороз по спині. Гидкий, викликає хвилю огиди до самого себе — невже я справді боягуз?

— Лежати!.. Не рухатись!.. — як телепень, загорлав я, а він завмер. — Куди ти повзеш?! — вирвалась безглузда красномовна фраза.

Він відповів щось незрозуміле і, зметикувавши, що я не второпав, додав:

— Мені треба води... ти ж казав...

Тьху ти, чорт, яке страмовище, адже він напевне зрозумів інтонацію мого голосу і здогадався, чому я так репетую.

— Мені не можна до води? — запитав він, і я в його голосі почув образу... Таку людську, таку зрозумілу, буцімто він з гірким докором сказав: «Ну, що я погане тобі заподіяв?»

Яка безглуздість у всьому цьому! І взагалі, хто у кого на мушці? Чому європеєць вважає, що він у мене? Та різони у мій бік чергу і відскакуй за каміння... І ми в рівних умовах.

— Мені можна до води? — повторив він.

— Повзи,— витиснув я. Але для мене так нічого й не змінилося. Думки думками, почуття почуттями, але інстинкт самозбереження набагато сильніший. Він не дасть мені опустити автомата, задрімати, навіть якщо я буду вимотаний мало не до смерті.

Я чув, як довго хлюпотіла вода, як через силу європеєць перев'язував себе. Тепер я знав, що він справді поранений, сумніви зникли. Звичайно, йому зараз потрібна справжня перев'язка і зробити її самому було нелегко. Та коли я вийду зі свого сховища вночі, це буде непростимою дурницею.

Так ми підстерігали один одного цілу ніч. А потім все-таки настав ранок. Хоч і глибоко провалилося у гранітні розломи сонце, та, набувши за ніч сили, воно переможно вибралось на волю. Вирвалось і осяяло мене й європейця, одурілих від голоду і втоми. Ми стояли кожен за своїм каменем, утупившись один в одного. Ну, що?.. Що далі? Як далі розвиватиметься вся ця нісенітниця?

Отож і він виявився не таким уже й дурноверхим, як я гадав. Він теж сховався за величезне кам'яне яйце і тепер теж був ледь видний. Ми стояли й цілилися один в одного, тримали пальці на спусковому гачку. Але ні я, ні він не наважувалися вистрілити, нас тепер, мабуть, стримувало таке природне й зрозуміле бажання жити. Адже і я, і, певно, він розмірковували приблизно однаково — якщо раптом блисне полум'я у противника, наступної ж миті блисне і в мене. І цим самим ми в одну секунду зруйнуємо щось спільне, що виникло між нами... аже виникло. Щось стримувальне, потрібне обом нам, те, що може врятувати обох.

Отак, буцім два бовдури, і стояли ми, витріщались один на одного і мовчали. Якими простими були наші взаємини, визначити їх можна одним реченням: «Гірке, безкомпромісне недовір'я». Кожен з нас добре розуміє, що натиснути на спусковий гачок не можна, цього не повинно статися, і водночас ні один, ні другий не наважується, просто не може опустити автомата,— ох, як страшно опинитися безпорадним... Ось вона, яскрава картина сьогоднішнього світу в мініатюрі. Як чітко її видно на нашому протистоянні. Ми, малі часточки двох систем, зустрілися на вузькій стежці. І це невідомо, чим же закінчиться ця зустріч. Невже загибеллю того й того? Невже ми не зможемо знайти вихід?

— Хлопче, я клянусь тобі іменем матері... мені важко... допоможи мені, перев'яжи мене... Хлопче, я благаю тебе: перев'яжи мою рану... — Він усе це голосно вигукував, а сам напружено стежив за моїм автоматом. Я вірю, що йому й справді погано. Ця його закривавлена пов'язка на лівому оці, його сповнений болю і страху голос так і перевернули в мені все... крім осторого й недовір'я. І однак я не міг йому не допомогти.

— Відведи кулемета вбік... Прибери кулемета і не ворушись,— крикнув я. Мало того, я не відчував, що моя увага тепер стала гострішою, момент надзвичайний. Так-так, для нас було дуже важливим зробити хоч цей маленький крок. Ми відчували, що починати треба з цього.

— Я приберу, а ти можеш вистрелити,— відказав він. — Адже ти вже стріляв у мене. — І він, і я зрозуміли, що вистрелити — це не означає влучити, та однаково — крий боже вистрелити... зараз вистрелити.

— Гаразд, я перший опущу автомата. Але й ти відразу ж опускай... Відразу ж... — Ні, це не дитяча гра, ні ж бо! Це страх!..

В роті стало холодно, як від м'ятної цукерки. Холодно в грудях, у голові. Нелегко мені було зрушити автомат з місця, він буцімто намерт-

во аріс мвгвзином у камінь. І от ствол пішов, пішов униз, і мвйже одночасно ствв опускатися ствол кулеметв європейця... У-с-се. Твк, усе гаразд, отепер буде легше, тепер балакатн простіше. Я бачив, що й європеєць розслвбнвся, теж змінна позу, затоптався на місці, розминаючи задерев'янілі через доаге стояння ноги.

— Кинь кулеметв на квмінь, тоді я підійду до тебе.

— Гаразд, але ти повинен зробити те саме вслід за мною,— приблизно так я переклаа цю фразу. Чимвло слів я не міг перекласти і тому боявся хибно зрозуміти його і вчинити щось зовсім небажане.

— Я згодний.

— Тоді пумо — залишимо зброю на каменях, а самі спустимося до річкя.

Цю процедуру ми виконвли вже куди жвавіше. І от я йшов назустріч моєму ворогові. Ми наблизились до річки і водночас один до одного. Отож нас уже розділяють десятка півторв кроків. О-о, та він, виявляється, набагато старший, ніж вндалось мені в кишлаку Сардара. А може, таке врвження через те, що його жорсткі чоловічі риси ствли виразніші — позначилвсь утома, поранення, переживання. І як він відрізняється від того, вчорашнього вояка... Мабуть, як і я від себе того, до вильоту, до полону... Всі ми люди, всі ми поки що живі, хочемо жити... Як хочеться жити! Нвдто тепер.

У нього було закривавлене обличчя, наче він учора вмнвався не водою з річки, а влвсною кров'ю... До цього я боявся, що у нього може бути ніж, вдже він так сміливо підійшов до мене. Але тепер, уздрівши твк близько лице європейця, я зрозумів, що нічого лихого він не затіває. Я підкотив до води два невеликих камені, ми сіли на них, і я став знімати з європейця пов'язки. Вони просякли кров'ю, ізсохлись, і віддерти їх було нелегко.

— Тут дуже боляче! — скрикнув європеєць, але моє «терпи!» відразу його заспокоїло. Після того він не подав жодного звуку, доки я не відмочив водою і не відірвав останнього клаптя.

— Я мвйже нічого не бачу на це око... Скажи мені, що там? — витираючи піт з лоба, страждецно запитаа він, і я подумав: «Ти який же хрін примусив тебе іти за мною?! Ег-ге, і все-таки який?»

Рвнка була неглибока, але сантиметри за два від ока. Тому під оком з'явилася туга фіолетова пухлина, котра й не давалв можливості розвести повіки. Рвнка булв чиста і майже не кривавила. Звичайно, це не кульове поранення. Скоріш за все європейця поранило гострим уламком роздробленого кулею каменя. Усе, що побачив, я сказав європейцеві, поділився з ним і своїми міркуваннями про уламок. Він мені повірив, тому відразу ж повеселішаа. Тим паче що крові сьогодні було мало. А, мабуть, саме кров увігнала його вчора в такий страх. Європеєць хутко вмнв руки, обережно вмився, сів на камінь поряд зі мною і... Все це добре, в що ж далі? Не знаючи, що діяти далі, віддаляючи це «далі», я запропонуваав європейцеві перев'язати рану, що сочилася, клаптями із свого бавовняного абрання. Ми досить шустро це зробили.

...І все-таки, що далі? Ми сиділи в однаковій позі, поклавши руки на колінв. Сиділя й обоє дивились на бурхливий прозорий потік води. Отакі справи...

Уже зовсім розвиднилося, я поглядва на північ, тим пвче що тепер я бачив доволі зручне, з багатьма каменями, що стирчали з води, місце для броду. А він, про що думав він? Я поглянув на нього, і він одразу повернувся в мій бік, видно, стежив за мною боковим зором.

— Мені треба йти,— сказаа я,— ледве стримавши себе, щоб не шпигнути: «А ти що ж, як і дотепер, наступатимеш мені на п'яти?»

— Значить, пора йти,— знизав плечима він і тим самим не сказаа нічогісінько. Я знову пильно поглянув йому в лице, вле не знайшов на ньому ні тонких зморщок ворожого мені задуму, ні бентежливої тіні.

Ми ще кілька хвилин сиділи мовчки, а напруга зростала...

— Ч-чорт забирай!.. — нарешті вилаявся я. — А скажи мені чесно: чого тобі від мене треба? Ти хочеш узяти мене в полон?

— Ні!.. — відразу відповів він і тут же додав: — Так!..

— То чому вірити?

— Коли нас обстріляв вертоліт і я побачив, що ми з тобою залишились самі, я зрозумів, що у мене є дуже добра можливість одержати великі гроші.

— Які гроші? За що, за мене? Так хто ж так багато за мене дає? Чому? Сардарів син? Але навіщо я йому, ти знаєш?

— У нього в Пакистані є диверсійна школа. Я інженер. Мене найняли як інструктора... Нам зараз потрібен радянський льотчик... потрібна людина, що знає ваші сучасні літаки. Задля цього я приїхав до Сардара. А те, що тебе взяли в полон,— це велика удача. Ви, руські, звичайно або стріляєтесь, або підриваєте під собою гранату.

— Велика удача? Та чому як... — Всі ці слова європейця видавалися мені правдою. Мені сподобалось і те, що він сказав відверто, що справді хотів знову взяти мене в полон, та разом з тим моя переконаність стала глибшою й холоднішою — так, передо мною, незважаючи ні на що, ворог. — Гаразд, а що ж потім, чому потім твої плани помінилися? — спокійно, по суті справи, певно, як і треба розмовляти з ворогом, спитав я.

— О-о, це питання!.. Я дуже погано знаю ці прокляті гори. І коли ти відірвався від мене і став швидко віддалятися, я зрозумів, що це полон для мене самого. Я відчував, що мене беруть у полон оці скелі... Мені стало моторошно. Я покинув усі свої речі.. Я вже думав покинути кулемет, аби тільки наздогнати тебе. Я бачив, що ти ідеш дуже впевнено, значить, ти знаєш, куди треба йти... Це був жах... А тут, коли стало темно, я загубив тебе й побіг... Я навіть перестав боятися твоїх куль. Мені хотілось, щоб ти вистрілив і виказав себе...

Еге, відвертий мужик, я в такому разі не став би признаватися чужій людині. Цілковито розкований: що думає, те й каже. Хоча хто його зна, хто його зна?..

— Але ти розумієш, що я йду до своїх? Ти знаєш, що то за вертоліт? Адже це знищують банду Сардара. І його кишлак уже напевне звільнили.

— Знаю, що ти йдеш до своїх... Але це не означає, що ти прийдеш до своїх... — чи так чорно пожартував він, чи неправильно переклав його слова я. — У цих горах тепер багато і твоїх, і моїх. — У нього навіть голос змінився, став жорсткіший і впевненіший. Стоп, стоп, ось на що він розраховує. Але це означає, коли ми зустрінемо в горах душманів, то він відразу візьме мене, свого провідника, на мушку. Он воно що...

— А коли ми зустрінемо не твоїх, а моїх?

— Коли моїх, тебе або уб'ють, або ти сам застрелишся. Але якщо твоїх, то я здамся в полон. У вас із полоненими поводяться гуманно, я це знаю. Тим паче я не злочинець, я інженер... інструктор. Я роблю чистий бізнес... — Він бачив, що я буквально приголомшений такою відвертістю, і мені здалося, що він мало не додав: «Що вдієш, таке життя».

Отуди до біса! Інтересний чоловік, інтересний. Та найголовніше, що він тепер не корчить із себе бувалого воїна, поводиться природніше.

— І ти вважаєш, що я погоджусь бути твоїм провідником? — не витримавши цього штучного спокою, адже у мене, безперечно, не було такої загартованості, як у нього, гнівно, єхидно скривився я.

— Я вважаю, що спробуєш не погодитись, та однаково погодишся,— наче й не було нічого, кинув він. — Це в нашій ситуації найкращий варіант... для тебе і для мене,— провадив далі європеєць. Ну й паскуда нав'язався на мою шию. Ну й нахаба! А проте, може, у них там, на Заході, узвичаєно — як не хвилюйся, на якому жару не сиди, але не показуй виду, як тобі ведеться. Може, він там справді щодня, як кажуть, сидить на жару.

Він пильно поглянув на мене здоровим оком і коротко пояснив:

— Тому що й тобі, й мені хочеться жити.

Все ясно. Це значить, що не погодитись бути його провідником я не

можу. Він просто не дасть мені вийти із своєї фортеці. І ми, як два найпослідущіші дурні, сидітимемо за каменями й вартуватимемо один одного.

— Так, твоя правда,— і мене охопила холодна розсудливість. — Так, я, можливо, погоджусь бути твоїм провідником. А скажи, вчорашні фотоплівки і магнітофонний запис з моїм голосом... І це все ти викинув?

— Ні, це не викинув,— прямо відповів він.

— Ти віддаси ці плівки мені?..

Європеєць втупився в мене очима. Ні, не для того він залишив усе це. Але погляд мій був такий красномовний, що йому нічого не лишалося, як відповісти:

— Так, віддам.

«Тату, не вір йому!» — зазвучав у мені голос Петрушки-Андрушки.

«Сину, дивись!..» — попереджав мене батько.

А прапорщик Цілуйко радив мерщій повернутися до автомата. Він був переконаний, що в такій ситуації це найпевніша гарантія вижити.

— Гаразд, будемо рушати,— сказав я й пішов до своєї фортеці.

— Стій!.. Треба разом!.. — наздогнав мене європеєць.

Ми вийшли на лінію, що з'єднувала нашу зброю, і, немов дуелянти, рушили кожний до свого бар'єра... Ми пішли не оглядаючись, ми стежили за тим, щоб ніхто з нас не прийшов перший. Тільки одночасно. Мене просто-таки тягнуло до автомата. Мав рацію прапорщик Цілуйко: без цієї штуковини мені зараз ніяк не обійтись. І все одно я знаю, що недобра сила тягне мене. Огидне почуття опанувало мене, тому що я відчував себе йолопом, людиною, яка цілком перебувала у владі ідіотського обману. Адже я усвідомлював, що мій автомат дає мені таку сумнівну впевненість, такий непевний спокій, який першої-ліпшої миті закінчиться кров'ю. Наскільки простіше було б нам розмовляти, якби раптом не виявилось на місці ні мого автомата, ні його кулемета. Ні, непросто, нелегко, адже ми дві протилежності, одначе значно легше.

Беркиць — і ось уже двоє бовдурів стоять зі зброєю в руках. І такі почуття у мене до мого автомата, до прапорщика Цілуйка... Щось схоже на підозру, ворожість... ненависть.

Ну, що, отак і будемо стояти? Адже треба щось робити, навчебто домовилися, і от тобі маєш... А що можна зробити, коли в твого ворога патрон у патроннику і палець на спусковому гачку?

— Ну, так ми з тобою далеко не підемо,— усміхнувся я.

— Мені потрібні гарантії, що ти мене не застрелиш. Я знаю, що заважаю тобі, через те не можу тобі вірити.

— Та й я тобі теж не дуже вірю. Але йти все одно треба. Адже це все...

— Поміняймося магазинами,— перебив він мене. — Скільки у тебе магазинів? Кажи чесно.

— Два... крім того, що в автоматі.

— А у мене всього чотири. Нумо знову зустрінемось... там, посередині.

— Посередині — чого? — спитав я, хоч і прекрасно розумів, про що він говорить.

Так, я свідомо зволікав час. Мені хотілось подумати, прикинути, як усе це може обернутися. Адже мій вірний, мій рятівний автомат без магазинів — це всього-на-всього шматок металу. Мене вже відчутно ссала тривога: ну, як можна розлучитися з цими важкими ріжками, туго набитими червонуватими ракетками, з моєю обороною? І враз я подумав про європейця, бо ж йому тепер несолодко, а він згодний на обміни. Все правильно, якщо цей обмін буде чесним, то він відразу позбавить нас від багатьох страхів. До непевності й тривоги звикнемо... хай навіть не звикнемо, зате путь наша далі буде спокійнішою, бо сили наші приблизно рівні, і до рукопашної діло навряд чи дійде, що б там не було. Все, треба зважуватися!..

— Там, посередині, там... — замахав рукою європеєць.

— Все ясно. Збираємо магазини й зустрічаємось.

Ми обидва, чудово розуміючи, що вже давно пора рушати, що ми й без того довго товчемося біля річки, хутко зібрали боєзапас і пішли назустріч один одному. Хутко і обмінялися магазинами. Але європеєць і не думав повертатися до зброї.

— Я повинен тебе обшукати,— вважився він.

— Давай, але я теж потрушу тебе.

Ні в нього, ні у мене не виявилось прихованого, як кажуть, фатального патрона. Ну й прекрасно, може, у нас з'явиться хоч якась довіра один до одного. Але європеєць знову напружено витріщився на мене.

— А якщо у тебе в автоматі залишився патрон?

— Ти ж бачив, що я вийняв його.

— Ти міг залишити патрон на камені.

— Але ж те саме міг зробити й ти.

— Так, міг,— погодився він. Це мені сподобалося, я бачив, що він веде розмову чесну і не домагається для себе переваг. І головне — теж посилено думає, шукає виходу.

— Тоді ось як зробимо... Спочатку підемо заберемо твій кулемет. Ти покажеш мені патронник... Що там у тебе ще, сумка? Покажеш, що в сумці. А потім оглянеш мій автомат, згодний? — запропонував я.

— Добре, можна й так.

Ми підійшли до яйцеподібного каменя. Так, я не помилився, у нього й справді був англійський кулемет «Брен». Я хотів узяти його в руки, але європеєць зупинив мене.

— У тебе мої магазини!.. Я все зроблю сам.

Він показав мені патронник, витрусив із невеликої шкіряної торби магнітофонні касетки й фотоплівки.

— Я можу їх забрати? — спитав я, на що він тепер тільки знизав плечима, мовляв, яке це має значення, закручується справа набагато важливіша.

Я засвітив плівки, вирив під яйцеподібним каменем ямку і сховав у ній вміст сумки. Потім узяв у руки сумку, оглянув її.

— Що ти хочеш з нею робити? — запитав він.

— Міцна торба. У неї можна набрати води.

— Навіщо? — здивувався він. І я зрозумів, що він справді гірше за мене орієнтується в цих горах. Невже він гадає, що й досі там траплятимуться річки та струмки?

— Ще невідомо, коли вдасться напитись,— кинув я й пішов до своєї фортеці.

— Зважди, поперва я огляну камені.

— Давай, давай! — мене всі ці дурощі почали дратувати. Проте чому дурощі? Все правильно, все так, як треба, адже він не зробив нічого чудного... Тільки пішов би він із своєю правотою...

Європеєць оглянув мою фортецю, заглянув у патронник мого автомата, і ми спустилися до річки. Камені, що стирчали з води, які я давно запримітив, були великі й майже плоскі — кращого місця для переправи не вигадаєш. Через те ми опинилися на протилежному березі, навіть не замочивши ніг.

Я мив сумку і думав про те саме. Як заважала мені ця морока-європеєць. Яка бридота у мене в душі від усього цього. Страх не страх, тривога не тривога, ненависть не ненависть — каламуть!

— Слухай!.. — раптом виникла ідея. — А давай я розкажу тобі, де ми перебуваємо, куди треба йти, і ганяй ти без мене. — Я говорив, а сам уже насмішкувато кривився. Теревеню казна-що, якийсь дитячий белькіт.

— Ні, ми підемо разом, ми так домовилися,— одержимо блиснув він оком. Двигонути його зараз у це око та й ноги на плечі? Теж ідіотизм. Ні, ні-і-і, мене недарма так палить сором, адже всі ці складні переговори, обмін магазинами — це зовсім не спектакль, це вельми серйозна справа. І гнів його не випадковий, адже ми дійсно домовилися, пішли на компроміс, поступилися один одному, отож у чомусь змінили свої позиції... у чомусь змінилися й самі. Нас пов'язала спільна справа, і ми відчули, що

обоє за неї відповідальні. І раптом и з такою непроглядною дурницею... Все, тепер будь-що-будь, а йти нам далі тільки удвох.

Я кинув автомата за спину, розтикав магазини, і ми рушили кам'янистим, поки що не крутим схилом. Туди, вгору, до рудого від врнішнього сонця перевалу. Ну й високо ж, ну й далеко...

Ми довго йшли мовчки. Причому ні він, ні я не хотіли йти попереду. Так і підіймалися пліч-о-пліч. Я помітив, що він раз у раз поглядає на мене, прислухвється, нібн на щось чекає. На напад? Ну, що ж, хай чекає. Все це нісенітниця, це не напруження. От якби ми не помінялися магазинами, тоді б наша дорога і справді була тяжкою. А певніше — взагалі неможливою. Тепер же я навіть міг думати про всяку всячину. Мені хотілося побалакати з європейцем. Просто-таки треба було погомоніти...

— Слухай, а ти можеш сказати, хто ти — англієць, американець? Це ж не таємниця?

— Я вже нічого не боюся,— благодушно посміхнувся він. — Головне — вибратися звідси... Хто я? Англієць, але вже давно живу в Сполучених Штатах.

Мені здалося, що розмова трохи заспокоїла його, зняла напругу. І в розмову включився він, безперечно, з охотою.

— Сім'я у тебе є? Скільки дітей?

— Так, у мене дружина вчителька... І одна маленька дівчинка. А ти з ким живеш?

— З дружиною та одним малим хлопчиком,— спробував пожартувати я, але він цього не зрозумів.

— Як звуть твою дружину? Ким вона працює? — запитав він.

— Ганна... Мою дружину звуть Ганна. — Ми обидва розуміли: чим коротші й простіші речення, тим легше нам розмовляти.

— Анна? Це гарне ім'я,— доброю, відкритою усмішкою вискалився він.

— А твою дружину як звуть? — мимоволі старанно заусміхався і я. Просто дуже хотілося миру, звільнитися від ворожнечі, захотілося відповісти йому чимось рівноцінним. Незважаючи на те, що йти ставало все важче, ми просто-таки боялися замовкнути. І його, і мене охопило щось... Якийсь психоз. Ми розуміли, що це все одно неможливо і все одно намагалися будь-що-будь добитися прихильності, довіри один в одного. І це все було так схоже на знущання один з одного. Ми хоч і задихалися, але говорили й говорили...

— Мою дружину звуть Клара, вона молода і вродлива.

— Клара? Вона, мабуть, німкеня?

— Так-так, німкеня. Тільки американська. Родина давно живе у США... Анна? Де працює Анна? — знову по-американському оголив він свої неамериканські, дуже попсовані зуби.

— Моя Ганна... — затнувся я. А ким же вона? Бухгалтеркою. — У мене,— він не второпав,— так вийшло, я працюю, а вона вдома бухгалтерка,— раптом отак по-свояцьки, наче розмовляв з Іваном, пожартував я. Ваню, Ваню, та це ж бо вони убили тебе. А я от з одним із них розбалакую, слиною булькаю. І сам не знаю, що за хреновина зі мною коїться.

— Так-так, я розумію... О-о, так! — намагаючись заглянути мені в обличчя, поляскав він мене по спині... як черговою зі свого «Брена». І, либонь, не помітив, як жорстко, с[illegible]о стягнуло моє обличчя, як випнулися на ньому жовна. Прости, Іване, прости... І насамперед за те, що я, хоч як це дивно, не відчуваю перед тобою особливої провини. Що навіть не хочу її стимулювати, розпалювати в собі лють проти цієї людини. Не знаю чому, але я зараз не відчуваю його ворогом. Усе, що зі мною сталося... тепер мені здається, що хтось певним чином натикав мені безліч очей. Якихось нових, що стали бачити гостріше, помічати значно більше. І розмірковувати я став зовсім інакше. Ні, я не боягуз, все одно не боягуз... Страх — це ж не боягузтво? Просто... не знаю... жити хочеться, кожною клітиною моєю так хочеться жити! І тому тепер думається тільки про одне: як добре, що ми з цим хлопцем усе-таки порозумілися. А могло ж бути усе

нвапаки, могли ж ми тримвти один одного нв мушці до скону... Треба щось говорити, але що? Хлопче!.. Так, тепер знаю... — Слухай, а як тебе зовуть? — переміг я себе. — Мене — Андрій, а тебе? — І ось тут мені здалося, що аін на мить протаерезіа, аистрибнуа із солодкої облуди, із омвнливого психозу... Але знову а нього занурнвся.

— Майкл. Ти можеш нвзиввти просто Мвйклом.

Схил покрутішав. Причому якнйсь ребристнй, горбнстий. Іти пліч-о-пліч і далі було неможливо. «Хто піде першнм?» — піймвв я його погляд і аідразу помітив, як його обличчя иабуло рішучості. Він ступна уперед, і ми повільио рушили далі.

— Андрію, ти знаєш, коли ми будемо на місці? — спитаа він.

— На якому місці? — поглянув нв нього я.

— О-о, так-твк... У кишлвку Сардара.

— Можна прикипути... — Ми просуаалнся агору і асе гоаорнлн й говорили. Про що тільки не говорнли, але у мене чомусь була певність, що ми обидвв обминаємо головне. І нвближаємось, наблнжаємось до цього головного. Розмовлятн стало иеможливо. Я оглянуася й побачив, що мн пройшлн не так уже й багато. Он біла аід піни закрутниа річки, он камені, що за ними обоє ховалися, рожеаі осипи, але все це, правда, дуже зменшилося, хоча й аиразно було вндно. Тепер я бачив далеко на андно-крузі і ті чорні скелі, біля яких залишнлись лежатн наші коні, багатий Сардарів стрілець.

— Требв йти, йти... — звквапив мене Мвйкл, і я зноау згадвв про нього.

— Так-так, іти... — Але ж це кожен з нас хоче прийти до своєї алвсної мети. Тож хіба можнв нвм іти рвзом?

Ми довго йшли мовчки, та, як і раніше, обидва перебували а яиомусь хворому, солодко-нвпруженому ствні. Нвм, як і рвніш, хотілося узиавати, узнааати асе один про одного. Щоб нарешті гоаорити цілком аідверто.

Повітря, здаввлося, перетворилось нв мед. Твке ж густе, таке палюче і ясно-бурштинове. І рухатись нам скоро стало несила. Треба було перечекати полудневу спеку. Ми спинилися, иапились пропвхлоі шкірою води і, ніби змоаившись, лягли. З таким розрахунком, щоб хоч голоаи й плечі потрапили а холодок від великого темного каменя.

Ми передихнули й знову жадібно заговорили, нам треба було щось доз'ясувати, щось нас твк і спонукало до розмоаи. Але що? Либонь, ми хотіли узнати те саме, що нам заважає, не дає і не дасть можлиаості розмовляти з повною довірою, а це робить нас чужими.

Потужне, гвряче саітло притискало й притнскало нвс до гори, аичвалюаало й вичаалювало із нас сили... — аони щезали з потом, з кожним видихом. Та ми говорнли й говорили далі... Тв це ж психоз, це щось аномальне. Немоа перед смертю. Я бокоанм зором бачив його руду щетину, крапелькн поту, що споазали по ній зі скроні. Запвх його поту з домішкою неаідомих східних траа нагадуваа мені щось дуже знайоме, приваблюввв. Зараз, зараз покладу йому руку на спину... Як добре балакати, коли хочеться балакати, здвється, це єдине, що може порятуввти нас у цій розпеченій гірській пустелі.

Слоао за слоаом, слово за словом, і мн не помітили, як звговорилн иапеане про найголовніше, про те, до чого нвближалися весь час, поки були рвзом. І от, ось його правда — бо..босховище! Він хоче купитн для дружини Клврн та маленької діачинки Елен япоиське бомбосхоаище на одну родину. І через те він тут. Зробляє гроші. Так, я бвчиа твке бомбосхоаище на знімку а якійсь французькій гвзеті. Автономне плаавння під землею. У той час, коли на землі вже нічого нема. Автономне плааання. Але доки? Мине півроку, рік, двв? А аідтак асе одно ж нв землю, де вже нічого немає. На що розрахунок?

А я?.. Хоч як соромно, хоч як ломить усе в душі, вджe і я готував щось подібне. Коли ми з бвтьком будуавли новий підвал, це ж бо я нвполіг, щоб зробнли троє дверей, щоб усі вони були оббиті товстою гумою. Це ж бо я своїми руквмн змонтуввв твм систему мехвнічної очистки повітря.

А ті стелажі з розрахуиком, що аоии послужать як иари. А запакоааиа а целофаи гасова лампа, керогаз?.. Батько попервах спитав, що це я затіваю, але потім і сам усе збагиув. Так-так, иа асякий аипадок, так-так. Отакі-то справи! Які ми розумні і які асі дурні.

— Ти згодеи зі мною, Майкл? — шепиув нарешті я.

— Абсолютио, Андрію! — захрипотів віи.

Соице посувалося, тінь відходила, і ми час аід часу переповзали за нею. Воду допили, але її скоро до краплини аитисиуло, аиссало із иас соице. У голоаі дзвеиіло, перед очима раз у раз іскрило. Певио, виявлялося ще й зиесилеиия, і голод. А дорога ж попереду...

Іти, треба йти. Нам здалося, що спека трохи спала. Ми підаелися й рушили далі, та через годииу-піатори зиову знайшли каміиь і лягли Звідси вже не було видио иі річки, иі чорииx скель, ми иаблизились до чергоаого перевалу.

Соице сідало, та иам аід цього ие стало легше. Ні, ие вираатися иам із цього граиітиого казаиа... уже ніколи. Тяжке відчуття, зрідиює це відчуття. Саме аоио зблизило иас, воио підтримувало иадію, що удвох зможемо-таки добратися до Сардарового кишлаку. Тільки удвох!.. Ось чому меиі тепер було иеприємио думати про прапорщика Цілуйка, про иаші бомбосховища, про нашу зброю. Яка тупість, яка иесосвітеииа иедоладиість! Виявляється, ось яка иайжорстокіша ситуація потрібиа иам усім, щоб зрозуміти все це. Тільки палючий язичок смерті поміж лопатками ставить иаші мізки иа місце, тільки віи може змусити иас ухопитися за руки... Міцио-преміцио. Так уже иам, людям, судилося.

Спека почала спадати. Підтримуючи одии одного, ми підвелися й рушили далі. У меие майиула думка, що треба викииути кулемет, а до мого автомата лишити тільки одии магазии. Нааіть тепер, пеаио, спрацювало те саме «иа асякий аипадок». Я поки що иічого не сказаа Майклу, але завбачав, що віи погодиться. Гадаю, що потім ми викииемо й автомат. Жити, як хочеться жити!..

Ми підійшли до осипу. Ні, тут пройти иеможлиао. Треба обходити.

— Нвм до тієї високої гори? — спитав Майкл, і раптом ми виразио почули там, за перевалом, кулеметиу чергу. Потім ще одиу й кілька черг з аатомата Калашникоаа. Там починаася бій.

А а меие а голові асе крутилося й крутилося: «Нам до тієї високої гори?» І я все ие міг пригадати, як иазиван цю високу гору.

Майкл пішоа шандше, і я теж прискорна крок. Я бачив, як у иього примружилось око, як заходив борлак. Ег-ге, тут уже ие до тієї аисокої гори. Трапилось таке, що вмить зміиило ситуацію, віроломио, владио стало аідривати иас одии аід одиого. Яка безглузда иесподіааика. Але таким шандким кроком ми йшли иедовго. Схил стаа крутіший, показалося багато дрібииx каміиців. Сумка меиі дуже заважала.

— Викииути? — серйозио, иіби це мало якесь зиачеиия, спитав я. Безглузде запитаиия.

— Викидай,— з вагаииям зиизав аін плечима.

— А може, аоиа тобі зиадобиться? — для чогось пересилюючи себе, иамагаючись ие прислухатися до стрілянини, спитав я. Ну й досада, яка досада, що там усе це розпочалося.

— Не зиаю... иі, ие зиадобиться.

— Та візьми, це ж твоя,— далі повзли з меие якісь дурииці.

— Викинь!..

— Ні, хай поки що...

Усе, иашій спільній спрааі иастає кіиець, тріщить аоиа по асіх швах. Недоаго воиа проіснувала, иедовго. Шкода, адже ми усе-таки зиайшли спільну мову. І трапилось би иам іти деиь, два, тиждеиь, трапилось би зостатися а цих горах жити, ми б, я певиий, допомагали одии одному до остаииьої хвилиии. Бо саме життя тоді залежало б тільки від взаєморозуміиия та взаємопідтримки. Та от сталося таке, і все полетіло а тартари. Гірка, тяжка правда. І аиині в цьому ми обоє. Адже і для иього, і для меие тепер першорядие завдання — будь-що-будь, навіть ціиою життя

іншого потрапити до своїх. А ця стрілянина — напевне, бій поміж тими і тими. І так близько, он за тим червоним перевалом. Наша спільна справа? Годі!..

Ми йшли і мовчали. Напружено, нестерпно. Ми йшли, йшли, йшли і мовчали. Коли траплялися ділянки не дуже круті, то намагалися бігти. Бігли змучено, знесилено, здавалось, просто тупцяємо на місці. Еге, так ми довго не протягнемо.

Я поглянув на Майкла і пересвідчився, як він осунувся, як потемніло його обличчя. Видно, я його ще вчора добряче таки вимотав. До того ж мені хоч осоки перепало, а він, очевидно, не здогадався пожувати цієї запашної травиці. Та й навряд чи в нього була така фізична підготовка, як у мене.

Вдих — видих, вдих — видих, все мілкіший вдих, все коротший видих. Гаряче повітря спалило носоглотку в перші ж хвилини бігу, і ми тепер свистіли, як дитячі глиняні свищики. Біг до темноти в очах... І таке відчуття, що ось-ось опинишся в нокауті.

Майкл почав відставати, а я так розпалився, що навіть забув про нашу умову йти пліч-о-пліч.

— Стій!.. Зу-упинись!.. Я б'ю!.. — почув я за спиною і рвучко обернувся.

— Ти що... д-диявол... сказився!..

Він тримав у руках кулемет, високо піднявши його над головою. Його вирячене, налите кров'ю око, його запалі, зарослі щетиною щоки... — якби я зробив ще кілька кроків, певний, він би вдарив мене ззаду кулеметом. Адже він наздогнав мене з останніх сил. Чого він боявся?! Що я покину його? Та ні. Тепер він, напевне, боявся зостатися без магазинів. Ну, що ж, усе зрозуміло. А я не боюсь?..

— Лягай! — випалив я і впав животом на схил.

Минуло хвилин десять, поки ми віддихались, трохи відпочили. Але з першої ж хвилини ми думали тільки про те, яким шляхом будемо йти далі. А стрілянина то дужчала, то затихала. Тепер бій уже вчувався ближче. Напевне, одна із сторін відступала. За моїми припущеннями, це були душмани, адже відходили вони не прямо нам назустріч, через відкритий для вертольотів перевал, а у високі, скелясті гори, трохи ліворуч.

— Куди вони йдуть? — ніби здогадавшись, про що я думаю, спитав Майкл. — Я чую, що стрілянина наближається.

— У горах легко обмнутись,— відповів я. Мені не хотілось ділитися з ним своїми здогадами. Я бачив, як він теж різко змінився, я розумів, що тепер абсолютно не потрібний йому, що він уже метикує, як мене позбутися. Це ворог. Ось він, передо мною. У мене все горіло. Я знав, що незабаром буду стріляти в нього. Неодмінно буду. В цьому я був абсолютно певний, як і в тому, що на цій вузькій стежці повинен виграти тільки я. А що думав про мене він? Напевне, те саме... Ось так нас крутнуло, ось так перевернулося все шкереберть. І вже ніхто цьому не зарадить. Кого з нас чекає смерть?..

— Віддай мені магазин! — раптом тихо, але наполегливо сказав Майкл, і мене ніби пронизало тонкою, гострою спицею. Ця спиця увійшла в мене від тім'я до живота, роздвоїлась і пройняла до п'ят. Вона була з надміцної сталі. Ні, я не біль відчув, я почув, як мою гуготливу втому наче рукою зняло, мої ноги знову готові були підняти мене, мої руки міцно стискали автомат. Це мені передалася надміцність рятівної сталі, її невгамовна здатність і пристрасть до протиборства, її впевненість і лють.

— І ти вважаєш, що я справді віддам?.. — відчуваючи, як маска ненависті стягує моє обличчя, усміхнувся я. Так, що вчинить він, накинеться на мене? Сумнівно, адже він, безперечно, відчуває, що я тепер сильніший за нього. Відчуває, ще й як відчуває. Мені здалося, що він зараз заплаче від безвиході. Але ось на його обличчі щось змінилося. Воно стало зосередженим. Майкл тицьнув руку за пазуху і, вихопивши мій магазин, став загнати його в свій кулемет.

— ...Червоний... дикуи... озаддя... — усе, що я зміг перекластн з його довгої лайки. Він схопився на ноги і, люто пошпуривши мій магазин уинз, знову кинувся до переаалу.

— С-стій, курво!.. — скажено загорлаа я і, амить наздогнавши його, схопив за комір. — Викинеш іще один, і я викину твої асі.

Він якийсь час ненависно витріщався на мене кривавим сльозливим оком і, второпавши, що я так і зроблю, рвонувся з моїх рук.

— Добре, хай поки що буде так,— буркнуа він, і я відпустив його. Стрілянина вщухла. На мене і на нього це вплинуло як підстьобування. Ми знову побігли. Схил уже буа не дуже крутий, але нам тільки здавалося, що ми біжимо, насправді ми ледве переставляли ноги. І раптом сталося непередбачене, я спіткнувся. І якраз майже на спадистій ділянці, де ми й спрааді почали набирати швидкість. Спіткнувся об камінь чи об ногу Майкла. Отже, він випередив мене?.. Перша думка була — не впасти. Ні, я аідразу не апав, але поки біг рачки, у мене із-за пазухи вислизнули два магазини. Я аідразу зрозумів, що це для мене кінець, адже він залишився позаду, а я, немов останній ідіот, ось так і аивалив перед ним магазини. Ідіот! Слинько! Адже я замірявся перший підставити йому ногу. Кінець!.. Я аідчуа, як у мені задрижала, зігнулася від неймовірного напруження сталева спиця, як бореться вона з силою інерції. Я упав на живіт, перекотився на спину і, уздрівши, як Майкл стоїть нааколішках і встааляє в кулемет магазни, а одну мить перелетів просто йому на голову. Ми зчепилнсь, але я чуа, як аін усе-таки пересмикнув затворну раму. Отож патрон уже в патроннику і кулемет, бачив я, знятий із запобіжника. Тепер єдиний запобіжник — моя рука.

— Ти!.. Майкл чи не Майкл!.. Тн, паскудо шолудива!.. — хрипів я йому в руду щетину. — Що ж ти, гаде повзучий!.. Неаже тн гадаєш, що я дам тобі!..

— ...Червоний... дикун... озаддя... — прохрипів він у відповідь.

— Відділи магазин! Вийми патрон із патронника!..

— Нвіщо?.. Не буду!.. — збунтуваася він.

— Виймай, виймай!.. Я поверну тобі твої магазини, а ти мені мої...

Він одразу погодився. Ми аідклали убік зброю і знову поміняяися магазинами. Отакі справн. Як сказаа би прапорщик Цілуйко: «Нема кохання, нема страждання». Тепер усе чітко і ясно. Хто кого? А може, залишимося на цих ідіотських каменях відразу обидва.

Ми хутко, просто-таки гарячкоао аставили магазини, пересмикнули затаорні рами, схопилися на ноги і знову побігли. Це вже був перевал, майже плоске, без жодного каменя, місце. Тепер ми бігли не просто пліч-о-пліч, ми наче зрослися боками, були спаяні страхом і недовірою.

Бомбосховища! Наші рятівні нори. Глибше, глибше в землю. Чим глибше, тим спокійніше. Бомбосхоаища!.. Нори невидимих двоногих створінь, котрі діють всупереч законам живого — самі себе страхають і самі аід себе ховаються. Та навйгірше те, що страхають не просто для переляку...

Ні-ні, певно, не марно ми з цим хлопцем у нашій сьогоднішній хворобливій розмові йшли-йшли і прийшли до цього. Страх і недовіра — ось що накручувало й накручувало а нас якусь живу, прагнучу жити пружину... Накручуаало до відказу, коли вже попросту не можеш ні думати, ні говорити про найголовніше...

...Стрілянина аідноаилася, і ми різко зупинились. Нам звідси, з перевалу, тепер виразно було видно всю картину бою. По схилу посились коні без вершників, довгополі постаті душманів, відстрілюючись, спритно аідступали а гори, а знизу їх переслідував нерівний, уже порідлий ланцюг афганських десантників...

Зараз ми з цим хлопцем, навіть не дотикаючись один до одного, щодуху, ненаависно, люто відштовхнемося один від одного... і, тримаючи один одного на прицілі, кинемося в різні боки... і кожний з нас чітко, без будь-яких вагань зробить те, що повинен зробити...

...У землю! Глибше, глибше!.. Чим глибше, тим спокійніше.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1.

Лавидов приїхав до мене під вечір, коли ми з дружиною поливали квіти. Поливання було з нелегких: спочатку витягали з семиметрової глибини відрами воду, носили її по двоє відер кожен на відстань до ста метрів, а там уже переливали в поливалки і кропили нею, щоб не збивати цвіт, не півечити тендітних стебел і листя. Він довго спостерігав нашу роботу мовчки, потім почав розводитись про водогін, який проходить під землею повз нашу дачу, про те, що звідти можна зробити відвід на нашу територію і тоді поливати шлангом. Брався навіть переговорити з керівництвом заводу «Океан», що протягнув цей водогін під артезіанів на свою базу відпочинку, але я чомусь не вірив жодному його слову і чекав, коли він висловить справжній намір своїх відвідин.

Дійсно, коли ми полили квіти і дружина пішла готувати вечерю, він узяв мене під руку й сказав, як доброму знайомому або навіть другові:

— Приїхав оце по допомогу: напишіть, будь ласка, про наше будівництво в місцевій, обласній і навіть центральній пресі. Хай люди знають, що це за грандіозний проект, які блага він несе в майбутньому...

— Ми вже говорили з вами й з товаришем Водолієм, що ніяких благ не несе,— нагадав я,— що, навпаки, принесе він, цей проект, і здійснення його таку екологічну катастрофу, наслідки якої передбачити просто неможливо. Я зміню думку свою про це тільки тоді, коли ви мені доведете...

— Та нічого ж я вам не збираюсь доводити! — перебив мене Лавидов.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 11.

— То й мови ні про яку публікацію не може бути.

— Господи,— сплеснув руками Лавандов. — Невже ви й досі перебуваєте на давніх своїх позиціях?

— Перебуваю. Бо що ж змінилося відтоді, як ми обговорювали початок вашого будівництва?

— А ви не знаєте? — здивувався він. — Затверджений проект одержали. Давайте підемо до нас на Промбазу, я вас ознайомлю з ним, і всі ваші сумніви розвіються.

— Нічого не розвіється, товаришу Лавандов. Бо в принципі залишається перекриття Дніпра й Південного Бугу і повернення в єдиному комплексі з Очаківським гідровузлом у наші південноукраїнські степи Дунаю, цієї стічної канави найрозвиненіших промислових країн Європи. Якщо ж до цього додати позбавлення Чорного моря стоків таких велетенських, найголовніших постачальників вод, то що ж буде з нашим прекрасним морем, аже й так загидженим до краю?

— А що ж ви пропонуєте? — запитав Лавандов. — Яку альтернативу?

— Альтернативу чому? — перепитав я його. — Альтернативу вигаданому водному дефіциту? То невже ж він зникне із зникненням річок?

— А ви впевнені, що вони зникнуть?

— Якщо нікуди не тектимуть, то перетворяться на застійні болота. А дефіцит водний вигадали ліниві душі, бездумні чинодрали; замість того, щоб шукати безводні технології в промисловості, особливо металургійній, розвивати традиційні види енергії, такі як використання сонця і вітру, розробити ощадливу технологію поливу і всіх інших меліоративних робіт, вони, а з ними й ви особисто, вдаються до фантастичних, а то й шкідницьких проектів, наче в нас немає ні гибнучого Аралу, ні Кара-Богаз-Голу, ні Ладоги, ні зупиненого постановою партії та уряду повернення сибірських та північних річок. Я збираюся написати, але не во славу здійснення вашого проекту, а всупереч йому. До того ж поставити питання, хто вигадує загибель річок і самого Чорного моря. І притягти їх до відповідальності з усією суворістю закону.

— О, ви заговорили мовою тридцять сьомого року,— сказав Лавандов, ніби аж зрадівши, що спіймав мене на цьому.

— Тридцять сьомий тут ні до чого. Диверсії не перестають бути диверсіями, будь вони економічні, політичні чи екологічні. А проти диверсій і диверсантів треба боротися всіма дозволеними законом методами.

— Так ви й нашу будову вважаєте диверсійною?

— Я її вважаю злочинною, бо вона призведе до екологічної катастрофи. Я не знаю, скільки можна це повторювати.

— Якщо здавна кажуть, що повторення — мати навчання, то ваші повторення нагадують мені шаманські заклинання. Ви мені вибачте, але...

— Не маю до вас жодних претензій. Прошу лише позбавити мене таких пропозицій, бо тут я вам не помічник, а супротивник. Так що і сьогодні, і в майбутньому шукайте собі інших авторів. І не будемо повертатися до цієї теми.

— Ну, не будемо, то й не будемо,— погодився Лавандов. — Я до вас теж не маю претензій. Тим більше образ. Ви так думаєте, а я інакше. Що ж, зостанемося кожен при своїй думці. Мене тільки непокоїть те, що виступи в пресі отаких ретроградів, як ви, роблять нашу будову непопулярною, зменшують приток робітничої сили, гальмують фінансування.

— Не прибідняйтеся. Фінансами ви забезпечені на цілих дві п'ятирічки. Та ще й якими фінансами — мільярдними!

— На ділі нам і цього мало, бо треба аже завозити устаткування, залізничне полотно і рухомий склад: тепловози, вагони, станційне обладнання. Роботи поки що розгортаються вшир, а нам треба заглиблюватись у виконання проектних вимог у повному обсязі.

— Я чув, ваш батько партизанив на Волині, в містечку Устилуг

йому поставили пам'ятник, бо він десь там поблизу загинув у нерівному бою з фашистами. Скажіть, ви ніколи не пробували очима загиблого батька глянути на наслідки своєї роботи? Невже він був би радий з того, що його син зупиняє дві великі українські річки, не пускає їхнього стоку в Чорне море і тим самим ставить під загрозу саме існування і річок, і моря?

— Запитання риторичне і фальсифікаторське, бо це ніхто не довів, що річки загинуть. Про море я вже не кажу: з античних часів його рівень значно підвищився, так що деякі берегові поселення, острівці, маяки частково або повністю опинилися під водою — я про це читав нещодавно в «Неделе». Очевидно, не за рахунок річкового стоку — він з тих часів не змінився або змінився дуже мало. Треба думати, що причина тут у взаємодії між Середземним та Чорним морем, яка мало досліджена. І не виключено: як тільки рівень Чорного моря при будівництві греблі знизиться, йому тут же на допомогу прийдуть води Середземного моря за принципом взаємодії двох сполучених посудин, заповнених рідиною. Ви ж, сподіваюсь, не забули цього закону, викладеного в шкільному підручнику фізики?

— Не забув. Саме я й ставив питання про взаємодію Середземного й Чорного морів на попередньому засіданні комісії. А до мене виявляв неабиякий інтерес до цієї проблеми колишній перший секретар обкому Володимир Олександрович Васляєв.

— Знаю. Чув про нього. Ще один противник нашого будівництва. Намагався діяти через Академію наук України, але там його не підтримали...

— Підтримали, авжеж. Навіть науково обгрунтували недоцільність вашого будівництва і подали відповідний документ в Центральний Комітет Компартії республіки. Але всесоюзні відомства, зокрема Мінводгосп СРСР, зігнорували це наукове обгрунтування, розгорнули тут роботи і довели вам план обов'язкового виконання у найстисліші строки. Якщо взяти до уваги, що на зупиненому й відокремленому від моря Південному Бузі широко розгортається будівництво додаткових реакторів атомної електростанції, то варт задуматися, що ж буде з річкою. Вона перетвориться на замкнену градирню для охолодження атомних реакторів, втративши всі свої географічні й гідрологічні ознаки. Що ж це, як не екологічна диверсія? Хто її спроектував, вигадав, а тепер здійснює? І задля чого? Ви про це подумали? Ваша діяльність злочинна, і за це доведеться відповідати.

— Атомною енергетикою не займаюся й не маю до неї ніякого стосунку,— сказав незворушний Лавандов. — Маю завдання збудувати Очаківський гідровузол — таке завдання випадає раз у житті, та й то небагатьом будівельникам. Грандіозний проект! Грандіозне будівництво! От давайте поїдемо та подивимося все на місці: майбутній створ, конфігурацію греблі, ознайомимося з її проектними параметрами й прив'яжемо їх до місцевості. Я певен, вас це теж захопить, і ви зміните свою думку.

— Так легко й швидко своїх думок не міняю. Тим більш виношених і зважених думок. До того ж у мене велике нещастя з сусідом...

— А-а, з Василем Бондарем? Чув, чув. Бувають же такі диваки,— червоноокий Лавандов дивився мені у вічі нахабно, з відчуттям повної і незаперечної правоти, і в мене глибоко в душі ворухнулась ненависть чи щось схоже на неї. На язик просилися слова нищівні, образливі, але я зробив над собою зусилля і тільки й сказав:

— Ви бездушна людина. Саме таким і здійснювати диверсійні проекти. А мені зараз життя Василя Бондаря, що висить на волосинці, дорожче за ваш проект і за ваше будівництво. Тому я нікуди не відлучуся, аж доки не проясниться його становище: може, я знадоблюсь, може, чимсь допоможу? Ну, хоча б дружину повезу з Миколаїва до нього в разі потреби.

— Вузько дивитесь,— сказав Лавандов. — Ще вужче судите. Я б міг поскаржитися куди слід на те, що ви називаєте будівництво Очаківського гідровузла диверсійним...

— Ви й нв це здатні? Але ж у нас приватна розмова. У вас просто не виявиться свідків.

— Анонімни на свідків не посилаються, а скільком людям вони загубили добре ім'я, кар'єру, а то й життя.

— Знаєте що,— порадив я йому тихо,— не приїздіть більш до мене.

— Будь ласка,— з готовністю відповів він. — А що трапилось?

— Просто не хочеться вас бачити. Тим більш ображати. Хоч ви цього й заслуговуєте. Та коли ще раз приїдете, прожену.

— Подумаєш, пи-са-тель! Інших знайдемо. Передовіших, сучасніших,— він стрибнув у машину, хряснув дверцятами і рвонув з місця так, що з-під задніх коліс порснули по мені дві цівки гравію, не прикритого асфальтом. Обтрусившись, я подивився йому вслід і пошкодував, що не сказав йому всього: або вже говорити до кінця, або зовсім і не починати.

Але попереду було головніше — боротьба за Василеве життя. А також проти Очаківського гідровузла, який мав відлучити Південний Буг і Дніпро від рідного Чорного моря, вбити те, що існувало мільйони літ, цілі епохи та ери, що пронеслися над цим краєм разом з вітрами й ураганами, не знаючи й не відаючи, що колись темні й ворожі сили візьмуться все те одвічно єдине й несхитне, що так мудро й неспішно створювалося природою віками й тисячоліттями, зруйнувати й порушити задля якихось амбіційних, підступних, людиноненависницьких планів, виснувши на поверхню антиприродних діянь безвольних Водоліїв та Лавзандових, які, власне, нічогісінько вже не вирішують, а лише виконують поставлене завдання.

Найдужче мучила думка: поставлене ким? Задля чого? Спустошити і знівечити цей край? «И рассыпетесь в народах, и все в проклятом их доме отравите удушьем угара»,— билося в пам'яті й серці не віршем Хаїма-Нахмана Бялика, колись прочитаним з жахом і здивуванням, а заповітом ненависті і прокляття, що зависло над цілим народом та його землею, хоч ні народ, ні земля ніколи й ні перед ким не могли бути винними. Так само, як річки й моря. Але, очевидно, жорстоке двадцяте століття, сягнувши апогею ненависті, проклинає субстанції, не підвладні ніяким емоціям, вічні й незалежні, благородні в чистоті свого об'єктивного мільйоннорічного існування заради людства й життя на землі. Це нагадувало апокаліпсис і здіймало в душі скорботу й печаль, які вже ніхто не міг і не зможе втолити.

«Утоли моя печалі...» Погамуй мій розпач над безмежним морем, під високими блакитними небесами, які відчужуються від нас і відходять все далі, нами ж відторгнуті, нами ж знищені, нами ж утрачені назавжди.

І це найліпше відчуваєш у тихому й самозаглибленому Далекому Бейкуші між лиманами й морем, під давніми й близькими маяками, серед лебедів і осетрів, змій і альбатросів, поміж косами й островами, де тихо дрімають наша слава й історія.

«Утоли моя печалі». Погамуй мій розпач і відверни плач мій великий і рвучкий за тим, що ніколи не вернеться, як молоді наші літа...

2.

— Бога ради, одвезіть мене в Миколаїв,— благала Людмила, як я й сподівався. — Я знаю, де обласна лікарня. Я знайду там реанімацію й сидітиму хоч на ганку, хоч під її стінами, доки там борються за його життя.

Я став виводити машину з підземного гаража.

Сонце хилилося за Березанський лиман, червоніло само й ніби плавило його води в якійсь пекельній плавці — все палахкотіло нетутешнім рожево-багряним сяйвом, захопивши і небо, й лиман на всю його широчінь, далекий гористий берег з глиняними урвищами, що зараз здавалися золотими. Все аж тремтіло й переливалося в надмірі світла й простору над водним плесом, захоплювало й дивувало, хоч скільки б ти

бачив його, хоч як надивлявся — все одно не надивишся, не намилуєшся, не надивуєшся цій неземній красі. Здається, ти й сам розчиняєшся в цьому сяйві і стаєш його часткою, і де б ти не був потім, воно скрізь буде з тобою завжди.

Та коли ми розвернулись і поїхали на схід, сяйво лишилось у нас за спиною, і нам відкрився лагідний і тихий вечоровий світ, у якому з першими сутінками залягала велика печаль, що передавалась мені від Людмили. Дорога пірнала у вибалки й бігла далі та й далі понад самісіньким береговим урвищем, за яким синіло й по-вечірньому хмурилось море. З однієї балки вискочив чорний і великий Пірат, зупинився й довго дивився нам вслід — пізнав нас чи нюхом відчув хазяйку.

— Прибігав додому разів три,— сказала Людмила.— Побігає, понишпорить по подвір'ю, обнюхає все і знов побіжить шукати Васю. А Вася... Вася... Що він тільки наробив із собою, зі мною, з нашим життям, з нашою дитиною.— Людмила затулила обличчя руками і розридалась.

Я вів машину і мало не умлівав від співчуття, і нічого не міг їй сказати, нічим було втішити її під великим тягарем горя й невідворотності того, що чекало на всіх у майбутньому.

Промайнув забитий пістрявим пляжно-курортним людом Очаків, і ми вихопилися з-під його тополь, акацій і кленів на просторінь асфальтової магістралі, порожньої в цей передвечірній недільний час, звільненої нібн спеціально для нас. За смердючою бензоколонкою починався духмяний степ з польовим аеродромом та овечими пасовиськами по ліву руку, зеленувато-темними виноградними шпалерами праворуч.

А там, на тридцять сьомому кілометрі, очаківська дорога вливається в автостраду Одеса — Миколаїв. Коли ми під'їздили до цієї розвилки, вже западав вечір і машини по автостраді мчали з увімкнутими фарами. Їх було багато — суцільним потоком ішли вони одна за одною на великій швидкості, і ми довгенько-таки чекали, доки змогли вписатися в цей потік.

Люда задивилася на цей нестримний потік, відволіклася від своїх гірких думок про чоловіка й трохи заспокоїлася. До Миколаєва ми їхали мовчки. Місто зустріло нас розсипами вогнів, що відбивалися в широкому Південному Бузі, який за стрілкою прийняв у себе степову милу річку Інгул і фантично перетворився тут, біля Миколаєва, в лиман, що з високого мосту і в один, і в другий бік видніався далеко та неосяжно.

За мостом ми повернули праворуч, проїхали занедбаний, а колись такий респектабельний яхт-клуб, яким пишалося все місто, збираючись тут вечорами, а вдень смажачись на його піщаних пляжах. Зараз тут було порожньо й тихо, і безлюдність навівала печальні думки про те, що все забувається, все виявляється недовговічним. Навіть наймиліше та найулюбленіше не для однієї людини, а для цілого міста, і пояснити це ну ніяк неможливо, бо логіки в цьому немає, як немає і видимих причин. А вся справа в тому, що яхт-клуб забруднили, як і всю річку, і там, де ми купались після задушливих лекцій літньої сесії студентів-заочників, плавало сміття, змішане з мазутом і нафтою, і нікому було зібрати цей бруд, відновити привабливість і славу миколаївського яхт-клубу.

За яхт-клубом з лівої руки кущився пустир, порізаний неглибокими ярами й вибалками. Ну, а там, далі, за Намивом, як зався зовсім новий мікрорайон міста, починалися Ліски, в яких і розташувалася обласна лікарня понад Бугом, у заростях високих осокорів, берестів і верб,— все було так вигадливо й привабливо забудовано білими корпусами, перемежовано яскравими квітниками, що я вже нічого не впізнавав. Але ж це саме тут побувала на природі, над річкою моя мама, виписана з лікарні після страшної операції з приводу рану шлунка, тут вона востаннє в житті сміялася, розташувавшись у затінку дерев на простеленому чохлі з машини, покрикувала на своїх онуків, що бавилися у воді, і ми всі вірили, що вона повертається до життя, а на ранок настиг її інсульт, чи, як сказав хірург Зінченко, що оперував її так вдало, тромбоз (тромб відірвався від операційного поля і закрив мозкову артерію), і вона втратила мову, була паралізована права рука й нога,— все це прирекло її на страшні

даадцятимісячі1 муии, ансушило, як билииочиу в полі, та призвело до смерті.

З ткими геть иеаеселимк спогадами й думкамн під'їздив я до головиих воріт обласної лiиарні, вийшов з мвшиии і ив всяи випадок запитвв чергового, де а них реаиімвційний иорпус.

— А ви не з Очакоаа часом? — запктав дідок з чераоною поа'язкою иа рукаві.

— З Очвиова, з Очакова! — аилетіла, наче її вітром виесло з машнни, Людмнла. — Ми до Василя Бондаря! Що з ннм, не знаєте?

— Саме ж при мені й приаезли. Якраз иа аахту звступив,— сказаа, очевидио, старнй моряк, судячи з лексиин. — А ан ж, мабуть, його молодиця? Плохенького прнаезли, ну, тв хлопці а кас бідоаі — мертвого іноді ив иоги стаалять...

— А корпус же, иорпус де? — допнтувалася сханльоаана до краю Людмнла. — Чи можиа ж там иогось догуиатнсь?

— А чого ж,— бвдьоро аідпоаіа їй аахтер. — Звісно, туди ніхто й ноги не показуй, а виилниатн можнв: натнснеш на кнопку дзаінка, обоа'язкоао хтось з'явиться хоч на пару хаилии. Роботи там у иих! — він махкув руиою, ще й голоаою покрутна. — А корпус, молодице, ось аін: пройдеш алеєю прааоруч, промннеш хірургію, а за нею зразу ж і реанімація. Та ви й машнною можете проїхатн, щоб шандше було. Там саме й стоянка біля реанімації. Ідьте з богом. І майте надію: хлопці там маху ие дають. Обов'язкоао на ноги не сьогодні-заатра постввлять! Вимнють все з иього, виполощуть, ожнве аааш хазяїн. Сюди хіба ж таккх привозкли...

Не дослухаашн, мк поїхали, зквйшли той під'їзд і подзвонили. І вийшов иеадовзі молоднй ародлнаний хлопець — з-під білої лікарської швпочин-иоапака аибиваалися иепоиірні чорні кучері ивд чорними броввми і сяяли темкі очі з-під бріа.

— До Бондаря? — спитаа спокійно. — Звраз тільки ним і займаємося з свмого раииу. І промили, й кагодували ившим способом, нааіть иа коги поставили: по палаті аже пройшоася кільиа кроиіа. Але асе ще пече його — нутрощі попвлило, то ми гасимо помаленьиу. У нас є таиі лікн — Кніаський реанімаційиий центр дозволив з иедоторкaииих запвсів узяти. Чудеса роблять! Але доведеться потриматн дніа три, перш иіж переаедемо а гастроентерологічне аідділеиия для аналізів. А потім негвнно треба буде а иеврологію, бо обоа'язиово почиеться атаиа на цeнтральну иервову систему. Ми вже зивємо. Тут би ие прогавитн оцей момеит, щоб попередити вчвсно атаку, щоб не затримвли з аиалізамн.

— То я аже попрошу,— вихопилася Люда.

— Що ан попросите? Кого? — різко сиазав аін. — У ивс яи почиуть чухатися, то иі правого, ні вннуватого не знайдеш. Ми аже самі простежнмо — у нас аони забігають! А ви для иих що? Вас і иа поріг ие пустять.

— А вн пустите? Хоч глянуть на нього!

— Требв було за здоровим дивитися,— сивзав ліивр-реаиімвтор різко й неприязио. — А а иас усе стернльие. Я ось, виходячи до вас, у спеціальиому боксі переодягнуася. А ви сюди, зиаєте, сільки мікробіа заиесете? Побвчеиия виключеио. Можете приїхати через три диі — а гвстроентерології иіхто заперечувати не буде. Ще й передачу приймуть. Привезіть йому осетрини аідвврсної. Тільии не соліть. А зврвз буааайте, я пішов, иіколн. — І аін так само хутио зиик, яи і з'яаився, щільно причиииивши за собою двері, ще й замиом чи илючем дзеиьинув, звмикаючись.

— Ох,— простогиала Людмила й посунулвся по стіні, так що я мусив підтримати її, щоб ие впала. — Врятують його, слава богу,— сквзала вона і звплакалв, прихилившись до меие, і важиий, спечиий віддих вирвався з її рота — запах иещвстя й страждань. Він буа мені добре зиайомий: иоли стврішаєш і старієш, біди насуваються на тебе з усіх боиів, чужі і аласні. Ти попвдаєш в епіцентр людських хвороб і страждань. і життя твоє обертаєтьcя рвптом своєю трагічиою стороиою, про яку ти й ие підозрював, якщо иввіть був иа фронті й ховвв друзіа. То було зоасім інше: аійив, атвки,

фатум, сліпий осколок чи дурна куля, навіть смерть у рукопашній не такі страшні, як оці хвороби від старіння й очікування смерті серед мирного життя, між спокійними й здоровими та молодими людьми. Навіть найрідніші з рідних тобі не допоможуть — ні діти твої, ні внуки, а всі, кого ти любив, подалекіють у своїх стражданнях, перелюблять і одійдуть: кричи криком, гукай не гукай — нікого не докличешся, доки світу й сонця. І тоді людина гірко задумується: для чого народжувалась? Нащо жила? Щоб умерти, постарівши? Будь воно прокляте таке наше життя, за яке ми, однак, чіпляємось до останньої миті.

Так я гірко думав собі, повертаючись в Очаків, під рівний гул потужного й добре відрегульованого двигуна, під спокійне дихання заспокоєної нарешті й заснулої Людмили, знаючи, що в цьому сні після лікаревої обіцянки врятувати Василя вона була щаслива. Знав також і те, що пробудження в неї буде нелегке.

3.

Пірат не повернувся ні другого, ні третього дня — гасав по узбережжю від маяка до Очакова, скрізь, де були з Василем. Гасав і по місту, й по міських пляжах, обмивав тічки, все сподівався знайти хазяїна, але його не було ніде, і тільки одного разу щось знайоме-знайоме долинуло до нього з повітря, легеньким надвечірнім вітерцем, і він кинувся на грудк схожому на Василя худорлявому чоловікові, але той спочатку злякався, потім люто відштовхнув його й, схопивши каменюку, пожбурив у нього, ледве Пірат встиг відскочити й уникнути тяжкого удару. Він упізнав того, що часто їздив на маяк до Василя з дружиною, яка пахла так само, як Люда. Але це був найстрашніший ворог і Василів, і Піратів — він зрадив їх, він навів на них уночі тих людей з ракетницею, які мало не випалили йому очей, мало не вбили його, а Василя скривдили, одібравши й порізавши човен, забравши рибу, кричали й погрожували йому і довели до смерті.

Пірат розвернувся, прицілився й блискавично кинувся на чоловіка, але той встиг вскочити в двір і зачинити хвіртку, так що пес тільки боляче вдарився передніми лапами й грудьми, врізавшись у неї.

— Подай рушницю! — волав за хвірткою зрадник. — Ось я зараз його з рушниці завалю! Кидається, розумієш...

Пірат пробіг уздовж високого паркана й подався далі шукати Василя. Оббігавши всі околиці, він повернувся на маяк, ліг біля своєї буди і знову, вперившись писком у тверду, підметену вітром нінащо землю, завив, завивав, роняючи сльози з очей.

— Пірате, Піратику! — вискочила до нього Люда, але він продовжував вити, похитуючи головою на своєму чутливому носі, впертому в землю.

На всякий випадок Люда прив'язала його, принесла їсти, але він навіть не глянув на їжу, все вив та вив, скоріше скімлив, неначе плакав, і дивитись на його страждання було несила.

— Заспокойся, Пірате,— сказала йому Люда. — Васю врятують. Він уже ходить! Ми скоро заберемо його додому,— вмовляла вона його, але пес не розумів її чи не хотів і слухати, бо щось мучило й рвало його душу.

Через дорогу нам чути було те собаче квиління, той невтішний плач. Була вже глупа ніч, а ми обоє не спали, бо від того пекельного горя, що виливалося з собачої душі, можна було збожеволіти.

— Це він недарма так тужить,— сказала моя дружина.

Сказала те, про що я тільки думав і не хотів їй казати.

— Пропав Василь. Ніякі реаніматори його не врятують від такої огидної й сильної отрути.

— Так уже врятували,— сказав я. — Вилікують і буде жити. Молодий ще та здоровий.

— Собака віщує дужче за людину...

— Він просто тужить за Василем.

Ми довго мовчали, а Пірат скімлив і скімлив протяжно й тужливо, аж страшно було чути й нічого не робити, нічим йому не допомогти.

— Невже Люда не чує? — сказав я, відчуваючи, як у мене зходиться серце від жалю й співчуття.

— Таке вигадаєш, — сказала дружина. — Щоб Люда не чула?

— А чом же вона не заспокоїть його?

— А як він заспокоїться? Що ж ти зробиш? Е-е, собака тільки не скаже, а знає, відчуває і навіть вщує дужче і більше за нас. Господи, як же він страждає!

Ми перейшли в іншу кімнату, але й там догнало нас невтішне й розпачливе Піратове виття. Приглушене й тихше, воно ще дужче брало за душу, і ми не спали майже до самого ранку, доки він не втомився і не замовк. Бо й собачій тузі, як і силам, є межа.

А вранці прибігла Люда, як тільки зійшло сонце, ще розгубленіша, ще більше змарніла й стривожена.

— Ось ходімте, що робиться з Піратом! — гукнула вона, ставши на порозі. — Він же прибіг уночі, я й не туди...

— Рана? — спитав я.

— Ось ходімте та побачите. Я такого зроду не бачила.

Пірат так само лежав на животі, витягнувши передні й задні лапи і вперишись писком у твердий піщаний грунт, проте вже не вив і не скиглив, а ніби вслухався, що там робиться в землі й під землею.

— Гляньте на його вуха, — розпачливо зойкнула Людмила. — Що там робиться! Що зробилося за ці три дні!

Я глянув і звомів: обидва вуха при самій основі були обліплені, на перший погляд, якимись сірими твердими реп'яхами, дивовижно однакової овально-продовгуватої форми. Придивившись уважніше, я зрозумів, що у раковини вух вп'ялися кліщі — ззовні і всередині вони всмокталися так глибоко й міцно, що, коли я хотів одірвати одного з них, собака завищав і вирвав вухо з моєї руки, клацнувши зубами погрозливо й жалібно водночас. Кліщ залишився в мене в руках, я його ледве втримав під час сильного ривка, а з вуха цвіркнула кров, висмоктана паразитом, потекла в раковину, майже вщиль забиту кліщами на всю глибину, і вони там на якийсь час заворушилися й знову знерухоміло вп'ялися в собаче тіло, смокчучи кров.

— Ось чого він вив! — торжествуючи, ніби аж полегшено сказала Людмила. — А ми думали: недолю, а то й смерть Васі віщує.

— Ні, Людо, позавчора у нього кліщів не було, а вив він так само. Та й зараз вони он як вп'ялися в нього, он як ссуть кров, а він мов і не чує, — я кинув кліща на землю, розбухлого від висмоктаної крові, наступив на нього, але він виявився твердим і міцним — не лопнув, а прикинувся мертвим. Довелося вдарити підбором, і тоді з нього теж бризнула темна й густа собача кров. Було її навдивовижу багато, аж не вірилося, що стільки може вміститися в сантиметровому тілі кліща. — Собаку, проте, треба рятувати, — сказав я, нахиляючись над Піратом, але він притулив вуха і загарчав: мабуть, йому боляче було, коли я відривав кліща, та й муки, яких вони завдавали йому, забираючись аж у внутрішнє вухо, він переносив на мене.

— Це класичний собачий кліщ, я читав про нього в енциклопедії.

— Ну, і як же з ним боротися? — спитала Люда. — Я цілий ранок пробувала відривати — не вирвеш! Прямо в тіло вп'ялися, занурилися з головою й передніми лапами, так що собаці боляче, ніби шматок тіла разом з кліщем одриваєш. Навіть мене кілька разів хапав зубами за руку, тільки не кусав до крові — я ж його щодня годую змалечку. А вас може порвати.

— Жаль, що енциклопедії тут немає, а в бібліотеку їхати далеко. Я запам'ятав, що боротися з собачим кліщем можна або миш'яком, або дустом.

— Тоді ще, як писалася енциклопедія, не було хлорофосу, — сказала моя дружина. — Треба спробувати натовкти хлорофосу й засипати цих паразитів. Бо де ж того дусту дістанеш? Тепер же його заборонили вживати в сільському господарстві і, мабуть, припинили виробляти.

— Де там! — заперечила Людмила. — Всі лісосмуги обробляють препаратом ДДТ. Я його по запаху пізнаю. Та, на жаль, у нас його немає. А Пірат вив, мабуть, тоді, як вони всмоктувалися в його вуха, в живе тіло, а як всмокталися й почали ссати кров, він і заспокоївся. Он дивіться, дивіться, як він лапою намагається збити своїх мучителів.

— Давайте, Людо, хлорофос...

— Я боюся туди й підходити,— сказала вона, і її очі виповнилися слізьми. — Таке горе, таке горе! До чого ж це він додумався, щоб отак труїти себе на смерть? Та будь вони прокляті, ті тисячу рублів...

— Однак ви дорікали йому за них.

— Звідки ви це взяли? — здивувалася Люда.

— Весь Очаків про це тільки й говорить, а ми, Людо, не помічаємо наших вад і провин. Ми все собі вибачаємо й прощаємо наперед і ніколи не вважаємо, що чинимо неправильно, навіть коли смертельно ображаємо найближчих та найрідніших людей. Бо нам важливо задовольнити свій гнів, своє невдоволення, а як воно позначиться на іншому, що зробить в його душі, нас не хвилює. Нас, засліплених раптовою ненавистю, що непомітно зростає з безпідставного гніву. Тому ми сліпі й егоїстичні, бо думаємо в такі хвилини тільки про себе, про свої почуття і настрої, про свою образу, наприклад, про втрачені надії,— я говорив це, а сам, набравши з того ж поліетиленового мішка хлорофос, з якого брав його Василь на своє самогубство, посипав дрібненьким жировим пилком верхніх кліщів, а потім, загорнувши в шматок брезенту, побив молотком і гарненько потовк крупніші шматки, пересипав здрібнену масу на шматок паперу і попросив Люду: — Тримайте Пірата за голову.

— Давайте я одягну йому намордник, щоб, не дай бог, не покусав вас,— вона побігла на веранду й повернулася з ремінним намордником, від якого Пірат спробував ухилитися, але Люда вправно й швидко одягла його і міцно застебнула на металеву пряжку. — Отепер сипте і нічого не бійтеся.

Я сипонув спочатку в ліве вухо, всередину, де паразитів вже нишіло. Потім обсипав чи майже обліпив маслянистим порошком вушну раковину зсередини й зовні. Пірат лежав спокійно. Так само ретельно й неспішно обробив і друге вухо. Ми його залишили й одійшли, спостерігаючи.

— Як стріпне вухами,— сказала Люда,— весь ваш труд пропаде.

— Весь не пропаде, щось і зостанеться. Бачте, як хлорофос обліпив кліщів і вуха Піратові? Наче розвели його в олії й намастили. Зараз він почне діяти.

Кліщі й справді невдовзі заворушилися. Почали опадати спочатку ті, що були зверху, потім почали випхзати гузнами вперед ті, що забралися всередину вух. Пірат почав їх оббивати з себе потужними змахами міцно притиснутих лап, а ми ледве встигали давити їх на рівній та білій піщаній площині. Це нам вдавалося тому, що, насссавшись крові, кліщі роздулись так, що впиралися черевцями в землю, і лапи їхні, не дістаючи землі, ворушилися марно й безпорадно, мов весла піднятого над водою човна.

— А я збігаю додому, приготую розчин марганцівки, бо там же в нього виникли рани, і їх треба обов'язково промити, щоб хлорофос не потрапив у кров,— сказала моя дружина.

— Ми його в морі скупаємо! — гукнула Люда, витоптуючи кліщів разом зі мною, ніби ми справляли якийсь химерний танок.

— Нічого,— відповіла їй дружина,— промиємо рани після моря. Хоч і кажуть: заживе, як на собаці, але з хлорофосом жарти погані! Та дивіться ж, щоб кліщі знову йому в шерсть не позалазили, бо ж не тільки у вухах вони небезпечні, а й на будь-якій частині тіла.

— Треба й справді не пропустити жодного кліща і перевірити все тіло у Пірата, чи не присмокталися вони ще де-небудь на череві, де шкіра тонка, в пахвах і під шиєю.

З вух кліщі повипадали всі до одного й були ретельно почавлені нами, але Люда на всяк випадок відв'язала Пірата й відвела подалі від цього осоружного місця, погладила його, слухняного й принишклого, поклала

на бік і, присівши, уважно оглядала йому черево й ноги. Паразитів на Піратові більше не було.

— Я тепер сама скупаю його,— сказала вона, підвівшись. — Добре? А то він з чужими не любить бавитись у воді. Спасибі вам. Скажіть, хай Галина Дмитрівна з марганцівкою прийде через півгодини. — Вона зняла з Пірата намордник, погладила його й розстебнула ошийник. Великий і сильний, він стояв поруч, звісивши голову, час від часу стріпував вухами. — Добігався, кавалер? — схилилась до нього Людмила. Він підвів голову й лизнув її в лице. — Де ж це ти таких пранців набрався? Від невісти?

— Від якої там невісти,— сказав я. — Собачі кліщі, перш ніж обпасти собаку, живуть і ссуть кров на коровах, на вівцях і козах, а також на лосях, зайцях, лисицях, навіть їжаках. Протягом свого розвитку тричі міняють «хазяїна», тобто з трьох тварин напиваються крові,— яка мерзота. А на Пірата напали через великий тусок за хазяїном, коли він зовсім забув про себе, аж до самооборони включно. Живете, Людо, від туги людей кужа обсідає чи обпадає, як кажуть у народі. А собак, мабуть, кліщі. Я такого дива теж ще ніколи не бачив за все своє життя. А прожив я, ніврону, набагато більше за вас і світу набачився,— можна вже й помирати, бо все найкраще лишилось позаду. Ну, ведіть уже Пірата, купайте його, бо він знову почав лапами вуха обчухрувати, мабуть, сверблять. Видно, хлорофос починає їх роз'їдати.

— Чого це раптом один про смерть говорить, другий сам її собі заподіяв? Що це за планида така найшла на вас? Чи я чимось звинила?

— Завинили, Людо, завинили. Коли треба було підтримати Василя, дух йому збадьорити, ви не зробили цього, а напали, ятрили йому душу докорами й нарікачнями. І мене чорт поніс з Горищеним по району, по місцях майбутньої будови, що на наші голови тут розпочинається невідомо для чого. Щоб занапастити весь оцей благословенний край, в то і всю нашу Україну — найперше найкращі її річки і навіть священне наше Чорне море. От Василь, зраджений вашими родичами, скривджений рибінспекцією за підлим доносом, прихвачений наврочками й обмовинами, випав з нашого душевного співчуття й підтримки в найпотрібнішиий момент! Він собі не прощу!

Пірат заскімлив дужче і раптом загавкав на мене. Чи за те, що затримую хазяйку, чи заперечуючи мені, чи, може, й підтверджуючи мої слова. Я дивився на них обох, осиротілих без Василя, і душа моя квилила й стогнала від жалю й співчуття.

— Спасибі вам за все,— сказала раптом Люда.

— Ну, біжіть уже до моря,— сказав я. — А дякувати нема за що: усі ми грішні й себелюбні, а треба було б любити й прощати інших за їхні вади й слабкості. А ми потішаємося й зловтішаємо...

— Ви злорадієте? — здивувалася й не повірила Люда, тримаючи Пірата за загривок, бо він нетерпеливився й сам рвався до моря, до води, чуючи там свій порятунок, а може, розуміючи, що ми про це говорили.

Люда побігла разом з ним стежкою до моря. Пірат вирвався, випередив її і з розгону кинувся в море, занурив голову, почав там пірнати й перекидатися, тамуючи біль і свербіячку — мало що там у нього могли викликати кліщі та хлорофос, якими їх потруїли, а Люда зупинилась на стежці й гукнула мені:

— Не наговорюйте зайвого на себе й на мене! — Після цього, вже не обертаючись, легко, мов дівчина, збігла вниз, скинула через голову сукню й, струнна та дужа, кинулась у море до Пірата, почала мити йому вуха.

Очевидно, вона не відала й не визнавала за собою ніякої провини, не усвідомлювала до кінця небезпеки, яка все ще висіла над життям і здоров'ям Василя, і мені було прикро й боляче за неї, але й засуджувати її не хотілося й не моглося, бо, як кажуть, «невідаючий да не імєт страха». Так само не відає він і своєї провини — можливо, так злаштована людина, щоб захистити себе від душевних мук і страждання ще більшого, ніж їй випадає в житті. А того й іншого кожному з нас випадає доволі.

4.

До Василя Люда навідалась, як і казав їй реаніматор, через три дні. Пробула там цілу ніч біля нього в гастроентерологічному відділенні з дозволу чергового лікаря і повернулася другого дня тільки над вечір — усміхнена, посвіжіла, сповнена тихої радості, замкненої в собі. Прибігла й покликала нас на вечерю. Ми застали в кухні всіх п'ятьох матросів, бравого мічмана й Світлану, що прибігла, мабуть, від бабусі, й Долгових, одягнених у все нове, празникове. Вони ж, Долгови, зварили юшку зі свіжого улову, і Андрій Володимирович, цього разу незвлежний і смілливий, підняв перший келих за Василя: хай, мовляв, там видужує та не бариться, а вертається швидше до жінки й дочки.

— Без Григоровича й маяк не так світиться, як при ньому,— докинула Надія Михайлівна, піднімаючи й свого гранчака, наповненого вщерть.

Всі цокнулись, як водиться в таких випадках:

— Дай бог йому здоров'я!

— За найшвидше повернення!

— За те, щоб не лишилося ніяких ускладнень!

— Не лишиться,— впевнено сказала Люда, так само заглиблена в себе, у свої думи чи спогади. — Ми з ним лишилися в палаті самі на всю ніч, і я не помітила ніяких змін у ньому самому, в його поведінці, в його сні. Золоті люди там, у реанімації! Вік буду вдячна їм. Віддам усе найкраще, що ми нажили...

— Зрозуміло,— грубуватим голосом відгукнувся Андрій Володимирович у білій сорочці та чорному костюмі, незвично чистий і виголений. — Це ж все одно, що родитися заново. Видать, і в нас є справжні лікарі, раз Василя на ноги поставили та ще й дружині на перевірну кинули!

Всі засміялися й випили дружно, а ще дружніше взялися закушувати, тільки щось у мене ніби тремтіло в серці від цієї передчасної й зухвалої радості, та дружина моя сиділа в куточку зосереджена й мовчазна.

— Треба ж потурбуватися, щоб його після аналізів не затримували,— нагадав я. — Щоб швидше до невропатолога відправили. А то в нас як? Стало людині краще, все, про неї й забули за іншими, тяжчими, хворими. А нам же, Людо, в реанімації казали, що й години зайвої не можна там тримати його, в гастроентерології.

— Там і без нас знають, що й до чого,— сказав Андрій Володимирович. — Люди образовані, спеціалісти, не те що ми з вами.

— За спеціалістами теж око потрібне,— озвався мічман. — Людмила Григорівна хотіла до завтра залишитися, щоб піти до завідуючого відділенням. Так ми ледве вговорили її їхати з нами. А завтра можемо відвезти, щоб там нагадала, щоб потурбувалися...

Та Люда, увірувавши в Василеве видужання, не поїхала ні другого, ні третього дня. Потім мічман з матросами подалися до Севастополя й, заїхавши до нього (це було по дорозі), зателефонували, що він і досі перебуває в гастроентерологічному відділенні, чомусь його й не збираються переводити в неврологію: хтось із тих, що рятували його в реанімації, пішов у відпустку, у відпустці виявився й завідуючий гастроентерологічним відділенням, а решта лікарів і зовсім нічого не знала про це переведення, бо їм вчасно не передали, в історії хвороби, мабуть, відповідного запису не зробили.

Мічман пробував добитися до головного лікаря, але марно: того саме викликали на нараду в обласний відділ охорони здоров'я. Так він і вдарився на Севастополь, маючи своє невідкладне військове завдання, визначене в часі мало не до хвилини, і просив Люду потурбуватися.

— А що я там сама зроблю? — бідкалася вона, прибігши з маяка.

— Гаразд, Людо, поїдемо разом,— сказав я їй. — Спробуємо щось зробити,— хоч я й не уявляв, як можна боротися з таким головотяпством, як не міг уявити, як це зволікання позначиться на Василевому здоров'ї.

Коли ми приїхали в лікарню, Василя в гастроентерологічному відділенні вже не було.

— Ми аідправнли його в неарологію одразу ж після обходу,— сказала нам яскраво нафарбоаана молода лікарка із зачіскою а ля Пугачоаа, безтурботна й аесела, ніби аона перебуаала не а лікарні, а на дискотеці.

— Вн його лікуаали? — запитаа я.

— Тзк.

— Чому ж його не аідправили протягом даадцяти чотирьох годин, як аимагали реаніматори, одразу ж після аналізів?

— Реаніматорам ми не підлягаємо. У них свої закони й методи, а у нас саої. Крім того, вналізи довелось повторити. І не рвз. Відхилення були аномальні. І взагалі — це суцільна аномалія: найперше треба було рятуаати шлунково-кишковий тракт. Він і зараз потребує неаідкладного лікуаання.

— А тим часом розпочалася атака нв центральну нервову систему? — запитаа я, ледве стримуючись.

— Так,— легко погодилася аона і, похопившись, запитала: — А ан лікар? Заідки аи знаєте, що атака розпочнеться?

— Звідти, звідки й аи,— реаніматори попереджували. Хіба аас не попереджували?

— Мене особисто ні. Попереджували, мабуть, чергового лікаря чи зааідуючу аідділенням.

— Ну, а що ж сталося сьогодні? Чому аи направили його а неарологію?

— Під час обходу він поскаржився, що а нього тремтять руки й підламуються ноги.

— Тобто атака почалася?

— Так,— сказала аонв. — Це й булв атака на нервову систему. Я це одразу зрозуміла і послала його до невропатолога.

— Не відирввили, а послали? — здивувався я. — А чому ж не аикликали неаропатолога сюди або не аідправили його якимсь транспортом чи хоч медичним візком?

— У нвс же завжди людей не вистачає, особливо молодшого медперсоналу — нянечок і санітарів.

— Ну, й що ж він? Дістався туди?

— Я ще не дзаонила. Ми його відправили піагодини тому. Я зараз подзвоню, дізнвюсь, нк там і що.

— Не треба,— різко сказаа я. — Самі дізнаємось. І майте на увазі, аи ачинили злочин, не відпраавивши хаорого ачасно: атака отрути нв центральну нераову систему може аияаитися непопраано, і я поїду а обласний аідділ охорони здороа'я, а може, і а Міністерство охорони здороа'я. Як ваше прізаище?

— Я не зобоа'язана аідпоаідати, не знаючи, з ким розмоаляю.

— Гаразд, астановити це можна й за історією хаороби. Ходімте, Людмило Григоріаво,— сказаа я Василеаій дружині, що стояла ні жива ні мертаа і навряд чи здогадуаалася, що трапилося з її чоловіком.

Все аона зрозуміла тільки тоді, коли, прямуючи до корпусу неарологічного відділення, ми наткнулися на Ввсиля. Він лежаа у траа і збоку аід стежки, розкинувши руки й ноги. Над ним погойдувалися жовтаві суцвіття буркуну, запаморочливо ароматні й безпечні, сині сокирки, а поруч біліли ромвшки, наче Васнль лежаа не на подвір'ї лікарні, підтятий хворобою аналідок отруєння, а впав у широкім степу під час битви, зрізаний аорожою кулею. В першу ж секунду я астиг подумати, що байдужість це небезпечніша за кулю ворога, бо та може й мимо пролетіти, а байдужість завжди поціляє точно.

— Васічко, Васічко, що з тобою? — кинулася до нього Людмила.

— Ноги підломились, як ішоа. Так і апаа як підкошений. А тепер не згинаються, не рухаються, не слухаються мене зовсім,— аинувато чи присоромлено усміхався білий, як крейда, Василь, наполоханий і розгублений до краю. — І нікого, ан скажіть, на цій стежці. Наче аимерли.

Я нагнувся і взяв його на руки. Він буа худий і легкий, як хлопчина.

Але через те, що не міг ні обняти мене, ні напружити ноги, виснзав з рук, геть розслаблений, наче позбавлений кістяка. Мені доводилося носити товаришів — і виносити з бою на передовій, і переносити з палати в операційну в госпіталі. Але такого ще не було, як зараз: я ніс не людину, а якісь залишки від неї, ніби складені в лантух. Люда намагалася підтримувати ноги Василеві, що розгойдувалися, як батоги, але це допомагало мало або й не допомагало зовсім, а тільки заважало мені швидко йти зі своєю вислизаючою ношею, і я проклинав на чім світ стоїть і людську байдужість, і черствість, і нашу одвічну безтолковість. Я наче знав, що так воно й буде, що фантастичні зусилля талановитих реніматорів обов'язково мають бути знехтувані й зведені нанівець черствими душами і діями невігласів і хамів, яких хтось колись обрядив у білі халати на наше з вами горе й страждання.

Ми занесли Василя в приймальний покій неврології і довго чекали чергового лікаря, бо саме був обхід, а Василь полотнів дедалі дужче, розуміючи всю серйозність, а то й непоправність свого становища. Вже одне те, що здорова й дужа, працьовита людина позбулася змоги рухатися, виглядає трагедією навіть в очах сторонніх людей, не кажучи вже про близьких і особливо самого потерпілого. Але Василь, зціпивши зуби, тамував свій біль, свою розпуку від нерухомості, свій відчай, що рвався з нього криком. Мені здається, що він не помічав і Людиних припадань та пестощів, час від часу позираючи на неї з якимсь благанням: словами він не міг зупинити її, а відвести руку не мав сили й можливості. Слова ж звучали б образливо, а він не хотів і боявся когось образити, розуміючи, що найбільше сам у всьому винен.

Завідуюча неврологічним відділенням, струнка і білолиця, елегантна, мініатюрна жіночка з модною зачіскою, вистукувала Василя молоточками, колола голками, розпачливо хитала головою і бідкалася разом з нами з приводу неприпустимого затримання хворого в гастроентерології, але із солідарності не засуджувала, а скоріше виправдувала їх.

— Найдужче вражені були органи травлення,— говорила вона. — Ми навіть дзвонили їм і квапили, а вони посилалися на невідкладну допомогу, яку могли вдати хворому тільки в себе, у своєму відділенні, у своїх специфічних умовах. — Осяяна сонцем з широкого вікна, тендітна і голубоока, з витонченими формами, що вгадувалися й під накрохмаленим свіжим халатом, чиста й пахуча, вона здавалася янголом справедливості, милосердя й правдивості. Але саме в цій правдивості «ангел» поставав перед нами в повній безпорадності і беззахисності.

— Попросіть повернути його в реанімацію,— підказав я, помітивши її розгубленість і усвідомивши ті жалюгідні засоби лікування, якими вона як невропатолог могла оперувати: гіркий досвід повільної й страшної загибелі моєї матері від інсульту підказав мені цю пораду.

— Зараз же подзвоню,— аж стрепенулась вона й кинулась до телефону, ніби виконуючи моє призначення. — Буду їх благати, умовляти,— казала вона, набираючи номер. — Посилатимуся на вас, бо реанімація в нас завжди переповнена. Як і скрізь.

— Василя Бондаря з Очакова там знають і пам'ятають,— підбадьорив я її, доки вона чекала відповіді на вимогливі й тривожні гудки.

5.

Василя й справді забрали при нас. В нашій же присутності лаялися й кричали реаніматори на невропатологів, а потім по телефону — на гастроентерологів, докоряли й погрожували, не добираючи в гніві та обуренні виразів й слів, і я зрозумів, що Василь для них, для їхньої практики й професійної етики важив дуже багато. По-перше, як врятована ними безнадійно отруєна людина, а по-друге, як небувалий це в їхній практиці пацієнт, про якого вони сповістили вже в якісь вищі науково-медичні установи, обгрунтувавши ефективність рідкісних препаратів,

можливо, призначених для нас на випадок хімічної, а то й термоядерної атаки.

— Бачте, до чого довели людину! — з серцем сказав той самий молодий чорнявий реаніматор, з яким ми розмовляли при першім приїзді сюди. — Тепер діло затягнеться тижнів на два, якщо тільки ускладнення не вийде взагалі з-під контролю і впливу.

— Ну, а надія, хоч маленька, є? — змолилася Людмила.

— Надія завжди має бути,— сказав він упевнено. — Без надії нічого не дається. Приїздіть тижнів через два, подивимося, що воно буде. Його тепер лікувати треба від усього заразом. А ще краще дайте мені ваш телефон, щоб не їздити даремно. Якщо виникне в чомусь потреба чи поліпшиться його стан, ми вам подзвонимо.

— На маяк додзвонитися важко,— сказала Людмила. — Ми на військовій лінії. Так що краще я вам подзвоню, коли можна. — Господи! — зойкнула нараз Людмила. — Та якби ж щастя нас не обминуло, ми б вік вам дякували!

— Зробимо все, що зможемо, що від нас залежатиме. Та й Василь Григорович нам допоможе вірою й терпінням. Авжеж, Василю? — взяв він його за в'ялі, якісь ніби охлялі руки, і Василь Бондар скривився. — Еге, раз руки болять, значить, ви їх відчуваєте! — вигукнув лікар. — В цьому може бути наш порятунок.

— Спочатку нічого не відчував,— сказав Василь кволо. — Ось як вони несли мене, то ні рук, ні ніг наче в мене й не було. А зараз болять і мліють і наче зашпори позаходили. Аж у животі лоскоче.

Лікар враз підхопив його на руки, поніс до машини, що чекала на сонці з розчиненими дверцятами.

Коли ми повернулись додому, Пірат лежав біля своєї буди, так само ткнувшись писком у землю, і безперервно вив, плакав, стогнав. Ми кинулися до нього, сподіваючись знову знайти кліщі біля вух, але кліщів ніде не було. Собака ніяк не зреагував на нашу появу, навіть не глянув на хазяйку, хоч був виснажений, із запалими боками, зголоднілий і стомлений. Похитуючи головою з боку на бік, він так невтішно плакав, що нам обом стало страшно.

— Давайте подзвонимо в Миколаїв,— розгублено глянула на мене Людмила. — Мабуть, щось сталося з Васею...

— Але як дізнався про це він,— кивнув я на Пірата й погладив його по голові, по його широкому могутньому лобі й по загривку. І тут він глянув на мене. Із золотисто-чорних очей його котилися сльози, чіпляючись за волосинки й скочуючись в куточок вологої пащі. — Ну, що ж ти, Пірате? — спитав я, і він поклав мені голову на руку, заплющив очі і знову заскімлив-заскімлив, ніби пожалівся на тяжку свою долю без хазяїна. А може, кликав і оплакував його.

Собачі сльози тепер текли мені в долоню, важкі й пекучі сльози відданості, дружби і скорботи, про які люди вже забувають. Якщо не забули вже зовсім. Поряд зі мною стояла Люда і плакала теж.

— Пропав мій Василь,— голосила вона. — Видно, нічого вже йому не допоможе, раз так тужить Пірат. Ви ж бачите, він точнісінько так виє і скімлить, як тоді, коли Вася отруївся і був фактично мертвий.

Ну, що я міг їй сказати? Всі слова підбадьорення відлетіли від мене й залетіли хтозна-куди. Я відчув таку спустошеність і втому, що вже не мав сили заспокоювати чи розраджувати її. Я дивився на неї, змарнілу і вбиту горем, знизу вгору, тримаючи голову Пірата в своїй долоні, бо не міг кинути собаку напризволяще з його нелюдською тугою й горем, але ж не менше вражена була цими відчуттями, своєю задавненою скорботою й каяттям Людмила. І я вийняв руку з-під важкої Піратової голови — він одразу ж ткнувся писком в тверду піщану землю, виметену вітрами, наче й не помітив мого жесту, і продовжував вити тихенько, мовби тільки для себе й про себе, оплакуючи хазяїна.

— Ходімте, Людо, до нас,— сказав я, випроставшись, і обійняв її за податливі, але такі налиті й тугі плечі, що аж соромно стало і за цю

налитість, і за свій жест, але вона розвернулась обличчям до мене, обхопила шию гарячими руками, війнувши на мене запахом принадливого жіночого поту і якоюсь звабливою, дивно збереженою чистотою, що так хвилює в жінці.

— Боже мій, боже,— заголосила вона,— коли ж я дочекаюсь його? Чи й дочекаюсь взагалі... Та нема ж мені місця ніде без нього! Краще б я там залишилася, під лікарнею, а то рветься моє серце туди, не знаю, чи й витримаю! Спасибі ж вам за все,— сказала вона, одірвавшись од мене, і глянула на мене такими заплаканими й скорботними очима, як гріх, і я в цю хвилину по-справжньому зрозумів, вірніть глибинно відчув, за віщо й чого її так віддано й несхитно кохає Василь, і ревнощі, що призвели його на край загибелі, вже не здавалися ані безпідставними, ні легковажними, ні осудливими: прожити з такою жінкою в любові, злагоді й взаємовідданості півтора десятка років у такій глушині й одірваності від людей і світу — а саме таке воно й є, життя на маяку,— і вберегтися від того, щоб не стала вона твоєю володарною, володаркою твоїх почуттів і єдиним духовним прихистком і щастям, зараз здавалося просто неможливим і неухильним. Та ще за Василевої цільної натури однолюба, обділеного ніжністю й ласкою в своєму сирітстві змалечку.

— Ходімо, Людо. Вам не можна зараз лишатися в самотині.

— Та треба було б хоч Пірата нагодувати...

— Принесемо від нас: щось же там у Галини Дмитрівни та знайдеться. Я вже потурбуюся про це.

— Спасибі вам за увагу,— сказала вона, і сльози все ще лилися з її глибоких зеленкуватих скорботних очей. — Ходімо,— покірно нагнула голову й пішла поперед мене, придавлена горем, пригнічена скорботою, аж плечі і стан її похилились, але вся вона і в скорботі була молода, принадлива: починаючи із струнких ніг і стегон, що звабливо пнулися з-під сукні на кожному кроці, вся її тонкостанна постать вражала дівочою налитістю й нерозтраченістю.

— Василь Григорович має перемогти саму смерть заради вас,— сказав я, доганяючи її й беручи під тугу оголену руку. — Найчастіше люди гинуть без спротиву, коли їм нічого чекати на цім світі. А Василеві... Та що там казати?

— Оце й у мене, ви знаєте, вся надія на те, що моя любов його підніме! — раптом ожила й заговорила вона зовсім по-іншому, впевнено й рішуче. — Наша любов свята: ні в нього, ні в мене ніколи нікого не було. Тільки вдвох на цілому білому світі. І варто було мені, розгнівавшись на нього, зробити вигляд, що він байдужий мені, а потім ще й накричати, вперше в житті нагримати на нього, щоб він не витримав і вирішив піти з життя. Я завжди знала, що він мене любить. Але щоб отак? Скільки дурниць ми робимо за свій вік! Іноді непоправних дурниць! Хіба ж не дурницею було те, що він приревнував мене до мічмана і подумав казна-що?

— А що саме? — здивувався я.

— Що я... серед дня в нашій спальні... віддалась йому, коли Вася ловив бичків. Ну, треба ж вигадати таке!

— Не дуже це й велика вигадка, якщо взяти до уваги одвічні звичаї Очакова та й Далекого Бейкуша. Я й то наслухався тут всіляких історій. Та й недавній випадок, коли кохана зарубала серед дня чоловіка й покликала жінку, щоб забрала його з її постелі. Вася ж напевне чув цю історію.

— Не тільки чув, а й працював з тим рибалкою на одному баркасі. Не раз до них в гості ходили, і вони в нас бували. Там жінка золото, а він проміняв її на сиранлю — плюнути ні на що.

— Ну, а хто ж вам сказав, що Вася приревнував? Та ще так дико?

— Сам і сказав. Коли в лікарні повернули йому свідомість, він при всіх став проганяти мене: «Иди до свого бравого мічмана,— ледве ворушачи язиком, ненависно шепотів мені й дивився на мене ненависно, готовий убити. — Що ви,— каже,— робили, доки я ловив бичків? Вас же

не було на подвір'ї понад годину. Так і сиділи в спальні, як я вас покинув? Та в спальні ж сидять тільки повні ідіоти, запеклі дурні. А ви не дурні, ви... Знаю я вас і не хочу більше жити через вас на цьому світі, будь він проклятий. Іди геть, щоб і очі мої тебе не бачили!» І це в присутності лікарів.

— То він найбільш через Тамілу й вас присануваа: про неї ж весь Очаків гримить. Нащо вам ця сумнівна подруга?

— Як же, разом вчилися. Ще в школі. Вона наша кума.

— Кума-кума,— розсердився й я. — Отакі куми й приклад подають, і сім'ї розбивають, і людей до самогубства доводять. Я Василя розумію. Тільки треба було йому цю Тамілу й на поріг не пускати — вона просто демонстративно спокушала молоденьких і жагучих у своїх казарменних умовах матросиків, ця перезріла перекупка, що годилася б їм у матері. Думаєте, Василь не помічав цього, раз помітив я?

— А коли це ви встигли помітити?

— Кожного її приїзду. Не лише за спільним столом, а з вікна через дорогу помітні були її витівки. А Василь однолюб. Знаєте, як він...

— Страждав, ви хочете сказати? Так от, він через Тамілу не страждав зовсім. Він потішався над нею. А як закралась підозра про мене, отут і зірвався мій Василь. Знаєте, яка це була ганьба, коли він при всіх гнав мене з лікарні і так відверто викладав свої ревнощі й підозри! Але я ні на що не зважала: я була чиста перед ним, як перед богом, а він гинув у мене на очах — єдина моя любов і надія. От що було найстрашніше! Знати, що не завинила перед ним жодним нігтем, і бачити, як він звинува себе через цю неіснуючу мою провину... — Людмила знову почала плакати, і я безпорадно замовк, розчарований тим, що розмова так несподівано обірвалась, повернувшись на круги своя.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1.

Забирали ми Василя в розповні літа, коли давно вже не ловилися осетри, коли вже добрі хазяї в доглянутих городах підкопували до свіжосоленої хамси молоденьку картоплю, а море ніби розімліло під сонцем і стомилося від безлічі пляжників, з їхнім цілоденним галаланиям у воді чи й тихими обіймами в хвилях, коли тільки закоханим здається, що ті поцілунки і обійми ніхто не помічає, бо все скриває вода, навіть найпотаємніші обнімання, вже не тільки руками, а й ногами, коли спраглі вуста майже запікаються у воді і ніяк не знаходять одні одних в хвиливому й знічаєному диханні. Тільки коли розімкнуться, роз'єднаються і, розслабившись, перевведуть подих, тільки тоді побачать на собі пильні погляди пожадливих і заздрісних очей усього пляжу, всіх, хто купається поряд, хоч їх щойно наче й не було, бо ж так хотілося, щоб їх і справді не було зовсім. І знов засиніє небо над головою, зазеленіють хвилі й забіліють піщані береги, вкриті людом, і далекі острови, ніби вмочені у воду велетезні брили цукру-рафінаду, замріють в далечі над водами, і знадливе відчуття літньої свободи, овіяної теплими вітрами безтурботності, знову огорне тебе і її, як огортає вас видима всім таємниця, що вже не повториться ні сьогодні, ні завтра, а може, й ніколи в житті. І відчутніші тоді запахи моря, і водоростей, солонуватих вітрів і перегрітої сонцем землі, духмяні пахощі буркуну й ромашки, полину й лободи, що ростуть по цих берегах, де зустрічаються беззборонно степ і море, мовби доповнюючи одне одного.

У цей омріяний світ життя і роботи, в якому давно розчинилася Василева нехитра доля, ми поверталися саме о тій порі, коли пляжі забиті якнайтісніше, а вода найтепліша, а крики дитячі найдзвінкіші, а жіночі зойки від перших доторків води найжвавучіші, як і їхні перемовляння, сповнені тайн і загадковостей, і чим далі вони привабливіші, наче ти ще й не жив, а тільки збираєшся поринути в цей омріяний світ, забра-

ний від тебе навіки. Саме ці відчуття охопили, мабуть, Василя Григоровича, коли ми зупинились у холодку під крислатими горіхами маяцького дворища, відчинили дверцята, і він нарешті вийшов на те саме місце, яке покинув, щоб розлучитися із світом назавжди, ще ранньої весни, коли людей по берегах зовсім не було видно, а листя на горіхах було маленьке й клейке і ніякої тіні не давало.

Зараз берег нипів від людського юрмиська — звідси, згори, люди здавались малими й безтурботними, мов діти, і острів Березань через незвичну прозорість повітря наблизився, ніби проступив на якомусь незрозумілому негативі, так що стало видно всі його урвисті береги з нам'яними виразленнями й гніздами-норами берегових неспокійних і бистрих, як блискавка, ластівок-щуриків, вирізнилися з-поміж одвічних незайманих трав глинисті вирви археологічних розкопок, а потрійна стела над могилою розстріляних стала ніби зовсім поруч, так що можна було помітити нерівності бетонних зазубнів країв, арматуру в тих місцях, де бетон відвалився під натиском штормових вітрів, дощів та морозів. І видно, як хлюпають у нижній зріз острівного берега хвилі, перетворюючись на піну. Навіть темно-зелені коси водоростей на прибережнім камінні теж було видно з маяцького подвір'я, як вони хвилювалися й витягувалися вслід за прибоєм, а потім відпливали й ворушилися, мов коси русалок чи ще якихось фантастичних створінь, про які думається тут мимоволі, особливо начитавшись Овідія.

Своїм зірким і пожадливим зором Василь Бондар бачив усе це надзвичайно виразно і через те, що знав тут кожну закавлючку водоростей і кожний злам берегової смуги, а ще більше через те, що затужився й засумувався за всім цим світом, що тільки й являє свою красу попервах, а ще більше тоді, як втратиш його назавжди чи надовго. Він стояв, дивлячись і не міг надивитись, забувши й про кволі ноги свої, й про заподіяну самому собі загибель, від якої дивом дивним врятувався завдяки самовідданим та вмілим, сердечним людям. Він так задивився й забувся про себе, що, випустивши з рук дверцята, за які тримався, коли вибирався з машини, раптом блискавично присів і повалився набік, безпорадний і зляканий.

Від будки до нього рвонувся Пірат, що весь цей неймовірно довгий для нього час не зводив очей з хазяїна. Рвонувся на поміч, рвонувся, щоб виказати свою радість. Але радості не було, і Пірат одвернувся й поліз у будку, щоб не дивитися, як ми ганебно підводимо його немічного хазяїна та ставимо на ноги в рідній дворі. Ні, не такого Василя шукав, чекав і збирався зустріти його вірний і непідкупний друг, що кинувся на його нападників під гуркіт і сліпучий спалах ракетниці і раз, і вдруге.

А Василь, ніби й не помічаючи Пірата, всміхався знічено й провинно:

— Мене ж про це попереджали — ні в якому разі не згинати ноги в колінах, бо якась група м'язів, а може, нерв, який цією групою керує, ще не відновились. А я, пробачте, забув. От і впав, хоч нізащо не мав падати саме тут, та ще й при Люді. Пустіть мене, не підтримуйте,— просив майже сердито, але Люда й не думала тепер відходити від нього.

— Голубчику мій, я така рада, що ти стоїш на нашому подвір'ї! Що ж діждалась цієї хвилини. Ти є, а це найголовніше для мене. — Вона поцілувала його при нас, і обличчя її світилося у великій, всепоглинаючій радості, любові й відданості.

— Ну, гаразд,— говорив Василь, вивільняючи руку з її рук. — Дай мені самостійно перейти подвір'я і зайти в нашу хату. Знаєш, як я мріяв про це? Майже так само, як про зустріч з тобою. — Він незграбно, але самостійно підійшов до Пірата. — Ну, йди сюди, Пірате, я ж так скучив за тобою! Чого ж ти сховався від мене?

Пірат, проте, забившись у будку, вилазити не збирався. А коли Вася потягнув його звідти за ланцюг, загарчав раптом погрозливо й люто.

— От тобі й маєш,— розвів Василь руками. — А якби і дружина так зустріла мене? Га? — допитувався він Пірата, але той тільки гарчав у відповідь. — Тоді я відпущу тебе. Може, я тобі такий не подобаюсь? —

Василь зняв із штиря ланцюг, і Пірат негайно вискочив з будки і гайнув з двору, тільки його й бачили. — Хай побігає,— сказав Василь мов би сам до себе. — Набігається й прибіжить. А якщо відцурався хазяїна в такій біді, то що ж це за друг, га, мамо? — Він обняв Люду, обняв і мене, постояв так, гамуючи хвилювання, і ледь помітний рум'янець пробився на його завжди блідому обличчі. — Спасибі ж, що ви є в мене. Тепер будемо якось жити помалесеньку. Хай і без Пірата. І без човна, якого забув чи не схотів залишити мічман. Ну, та човен буде ще, і я обов'язково навчуся ним управляти, бо там в основному треба діяти руками, а руки в мене поки що міцніші, ніж ноги. Погано ж тільки тримати рівновагу. — Василь, мабуть, багато думав про це, готувався до цього заздалегідь, тому з таким запалом і розповідав, забувши навіть про Пірата.

— Даремно ви собаку відпустили з ланцюгом — ще зачепиться десь, закрутиться, ще й задавиться може. Або інші собаки на нього, припнутого, нападуть і розірвуть.

— Хіба це йому вперше? Скільки він зривався сам із штирем та ланцюгом, особливо як тічка з'явиться поблизу. І нічого, приходив переможцем над усіма. Прийде й зараз, а Люда вже зніме з нього не лише ланцюг, а й ошийник. Якщо вже він відцурався нас і волі захотів, хай буде йому повна воля. Мені тепер байдуже. Я ось до жіночки прибився, а без Пірата якось проживемо. Правда, мамо? — не відпускав він Людмилу, а та ще й руку його тримала своєю на шиї.

Однак видко було, що відчуженість і навіть ворожість Пірата засмутили і навіть стривожили його.

— Він тут оббігав весь Бейкуш і Очаків, шукаючи тебе. Обгасав усі вибалки й кручі. А як вив, як плакав за тобою! Серце розривалося, слухаючи. Ще ж і головою з туги крутив, впершись писком у землю, і сльози, як горох, капали в пилюку. Страшні кліщі його обпали навколо вух і у вуха залазили. Теж, мабуть, як нужа на людину, з горя напала отака нечисть. Ми он удвох ледве врятували його. Добре, що такого сусіда маємо: навіть про собачі кліщі десь вичитали колись. І навіть, як з ними боротись, пригадали. Треба було ДДТ, тобто дуст, застосувати, але де ж ти його тепер знайдеш? Заборонили ж приміняти — начебто рак від нього на людей нападає. Так ми хлорофосом засипали... — Люда осіклася, а Василь спокійно сказав:

— У нас же про все брешуть: і про будівництво гідровузла, і про атомні електростанції, мовляв, найчистіші з усіх, і про дуст брешуть. Коли не їдеш понад лісосмугою, все дустом смердить, бо дустом же їх і обробляють від шкідників. І на складі в радгоспі повно його. Отам біля кошар. За Пилиповою балкою. Треба було сходити й попросити. Такого добра не пожаліли б — дали б хоч і повну поліетиленову торбу.

— Ти ж мені про це ніколи не казав,— Люда погладила його по їжакуватому білявому чубі та все дивилась та й дивилась на нього, радіючи, що бачить його, не дуже, мабуть, і думаючи, про що йде мова.

Мені було трохи ніяково й радісно спостерігати ці вияви любові й ніжності. Я відчував, що маю якнайшвидше залишити їх самих, але пристойність вимагала не поспішати й удавати, що я не помічаю їхнього нетерпіння.

— Що ж про це говорити,— підтримував я вже охололу й непотрібну розмову. — Пірата ми тоді порятували, на ранок він очистився від тих кліщів, а плакати за хазяїном не переставав. Тепер же, мабуть, образився, що не до нього першого кинувся хазяїн, повернувшись після такої довгої відсутності, що за дружиною забув про свого відданого друга, який так тужив за ним. Та, я думаю, пересердиться й прибіжить.

— Хто його знає,— сказав Василь, оглядаючи берег, забитий людьми. Поміж ними ніде не чорнів силует Пірата, тільки мерехтіли в сонячнім сяйві дрібні хвильки, і все море мліло й ніжилось серед літа, звабливе та прохолодне. — Оце б скупатися,— мрійно проказав Василь. — То, здається, не тільки б сили прибуло, а й видужав би остаточно.

— Ні, Васю, купатись тобі поки що не можна. Ще простудишся або

на ноги холодна вода якось вплине шкідливо. Слава богу, хоч так обійшлося, давай цінувати те, що маємо. Ходімо до хати — тобі треба відпочивати з дороги і взагалі більше лежати в холодку.

— Відпусти мене,— сказав Василь. — Я ще в лікарні загадав: коли сам у хату зайду, переступивши наш височезний поріг, значить, видужаю і буду повноцінною людиною. Коли ж ні, лікуватися треба буде довго й навряд чи успішно. Поїхали, як сказав наш перший космонавт,— бадьоро вигукнув він і досить впевнено перейшов подвір'ям до самого ганку, там міцно вперся обома руками в одвірок, перевів подих і спробував перенести ногу через високий поріг, але з першої спроби йому це не вдалося. — Од зміїв відгороджувались, щоб не лізли в хату,— сказав він, важко дихаючи, бо ця перша подорож далася йому нелегко,— а тепер сам не можу ні переступити, ні переповзти.

— Ви й так робите успіхи,— підтримав його я.

— Ось зараз,— натужився він, одриваючи ногу від землі і намагаючись перенести її через поріг. Нога не слухалася, і він, вчепившись в одвірки так, що аж побіліли суглоби на лівій руці, правою намагався допомогти нозі зігнутися в коліні, але друга нога при цьому підступно починала тремтіти і тіпатися, загрожуючи Василеві падінням.

— Гопля! — підскочив я й перекинув його ногу через поріг. — А тепер тримайтеся за одвірок двома руками знову й переносьте другу ногу. Мені здається, вам це під силу.

Василь і справді з великими зусиллями переволік ліву ногу через поріг, став перед силовим щитом маяка у веранді, погладив його, оглядаючи з любов'ю. Він важко дихав, і піт зросив його зблідле чоло.

— Все,— сказав він. — Хоч і з невеличкою вашою допомогою, але я пробрався в своє лігво і тепер маю право відпочивати. — Він перейшов самостійно коридор, а ми з Людою за ним навзирці, без всяких пригод переступив низенький поріг спальні, зробив хапливих два кроки і впав у підбиту перину, застелену накрохмаленим білосніжним простирадлом,— все це Люда приготувала звздалегідь, ще як ми тільки збиралися їхати по нього. — Ну, от я й вдома,— сказав він полегшено і простягнув мені руку на прощання. — Спасибі вам за все. Що і її підтримали, і мені допомагали, возились зі мною і з нею. Мало тепер чуйних людей. І ми вас ніколи не забудемо. Дай тільки нам, боже, пожити по сусідству хоч би років двадцять. Бо зараз мені здається, що й за найдовшого життя я не зумію віддячити вам достойно, як і тим реаніматорам, котрі, мабуть, для годиться обіцяли навідатись цієї неділі, половити тут риби, хоча б бичків, покупатися, юшки попоїсти — це ж тепер єдина розкіш на наших берегах. Та й то чи надовго її вистачить? Чи не змете нас звідси це прокляте будівництво всіх до одного? Бо ж невідомо, що буде з лиманами, з морем, як перекриють Південний Буг і Дніпро. Зараз про це тільки й розмов і серед лікарів, і серед хворих, а ніхто толком не знає, що воно буде і як його зупинити. Ви не пробували?

— Пробували, Василю Григоровичу, та проектанти сидять так далеко й високо, що до них не тільки не доберешся, а й адреси не знайдеш, не кажучи вже про те, щоб знайти конкретного автора і винуватця.

— Та невже ж і обком партії кінців не знайде?

— Поки що не може знайти. Такі всесильні в нас міністерства й відомства. Навіть Центральний Комітет партії, Політбюро й уряд союзний приймають рішення про припинення повороту північних та сибірських річок, а канал Волга — Чограй, а який мають влитися води повернених річок, продовжують будувати. Циклопічний канал! Щось у ньому є міжпланетне, чи що? П'ятдесят кілометрів завдовжки, два кілометри завширшки, двісті-триста метрів углиб. Урядова постанова вийшла, а «Прожектор перебудови» показує, які там велетенські скрепери й бульдозери працюють день і ніч: такі колеса, що на екрані не вміщаються. І там же, серед цих велетенських коліс, з'являється академік Аганбегян у світлосиньому, якомусь ну просто небесному костюмі, в білій, як сніг, сорочці та наймоднішому галстуку, весь екран заповнює своїм випещеним облич-

чям і каже мільйонам телеглядачів, фактично всій країні, що канал треба завершувати, бо він уже поглинув сімдесят три мільярди карбованців. «Не закопувати ж їх у землю?!» — ставить він питання перед усім народом, наче це народ проектував і будував нікому не потрібну споруду, а не він зі своїми присними «подавав» урядові «ідею», а тепер хитрує і викручується, мов вужака під вилами. І викрутиться. Бо інші академіки, його колеги й однодумці, настоюють на тому, що будівництво не закрите, а лише припинене для глибшого і всебічного обгрунтування. Висновок один: раз є вже майже готовий канал Волга — Чограй та ще один, майже такий самий, Волго-Дон-2, то подавай до них води північних і сибірських річок, щоб не простоювали марно. А що буде з північними регіонами, що буде з мільйонами гектарів родючих грунтів, з тисячами сіл та мільйонами жителів після затоплення таких величезних територій, те фактично нікого не обходить. Ніхто ні за що не відповідає ні перед державою, ні перед народом. І складається враження величезної диверсії проти цілої країни, яку запланували в якихось ворожих і безжалісних центрах хтозна й де, а здійснюють тут замасковані представники тих центрів, не зупиняючись, як я вже казав, ні перед постановою Політбюро ЦК та Ради Міністрів Союзу РСР, ні тим більше перед народом, який має вже і штучні моря Поволжя та Подніпров'я, що поглинули найродючіші чорноземи, затопили і підтопили тисячі сіл і навіть десятки міст, ні перед катастрофою Аралу, в який не впадають більш ні Амудар'я, ні Сирдар'я, розібрані на поливи сумнозвісної монокультури — узбецького бавовника. І всесильний Аганбегян, не знаю, який він вже там академік, але як найвищий економічний радник, що хоче, те й робить. І ніякі постанови уряду для нього нічого не важать. Так і наше будівництво Очаківського гідровузла в комплексі з будівництвом каналу Дунай — Дніпро замикається чи на ньому, чи на комусь з його всесильних колег. І ніякі доводи про обміління, а то й можливу загибель Чорного моря, позбавленого стоків трьох найголовніших річок, ні засолення й забруднення південноукраїнських чорноземів стічними водами Дунаю, в який вся промислово розвинена Європа скидає радіоактивні нукліди, відходи хімічної, металургійної та нафтопереробної промисловості, залишки ртуті й солі важких металів,— ніякі гіпотетичні катастрофи не можуть, попри всю їхню елементарну реальність, зупинити запопадливих проектантів і будівельників. Оце, Василю, найстрашніша загроза, яка зависла зараз над нашим благословенним краєм, і в нас немає ні громадянської мужності, ні вірогідних громадських чи державних засобів, щоб зупинити це безглуздя, на яке вже виділено й використовується десятки й сотні мільйонів карбованців з народного бюджету, який раптом зазнав і зазнає щодалі більшого і вкрай загрозливого дефіциту. А вихід, виявляється, зовсім простий: припинити ці безглузді проекти та їх здійснення, знайти альтернативні заходи проти нестачі води шляхом впровадження безводних технологій і традиційних джерел енергії. Комусь це не до вподоби. Або, як кажуть наші сусіди на одеському Приазові, «не усміхається», бо в них свої плани, підступні й страшні: сплюндрувати, свідомо піддати екологічній катастрофі цілі регіони й республіки з найкращими грунтами й природними ресурсами, велетенські райони з найкращими кліматичними умовами. Як це зупинити? Як розвінчати бузувірів, гангстерів з їхніми диявольськими намірами, спрямованими проти всієї нашої держави, проти всіх народів, що її населяють? Як докопатися, чию волю вони виконують і яка їхня кінцева мета? От що нині захоплює не одного вченого, письменника, робітника й колгоспника — всіх чесних громадян, всіх патріотів, яких ця зграя вовкулаків-диверсантів називає дилетантами, невігласами, ретроградами і ворогами перебудови, а це не набагато краще зараз, як вороги народу в 1937 році.

Тут увійшла до спальні Люда із сковородою свіжих, щойно насмажених бичків, з полумиском червоних, мов жар, помідорів і з прохолодною півлітрою під пахвою, очевидно, вихопленою з холодильника, бо вся вона взялася сльозою і навіть замочила її білу кофтину. Блискавично розста-

вивши все це на круглому столі, застеленому накрохмаленою скатертиною, вона налила горілку, подала найменшу чарку Василеві, підхопила свою і, пригнувшись поруч з чоловіком, поцілувала його міцно в губи, потім цокнулась з ним, сказала, як проспівала:

— За тебе, мій голубчику! За те, що повернувся нарешті до мене, а я вже не віддам тебе ні хворобі, ні смерті, доки й сама житиму. — І з сльозами на очах цокнулася й об мою чарку, випила, як за себе кинула, і заходилася нас обох частувати, наче ми й самі не бачили, що й де лежить, чим найкраще закушувати.

2.

Ночами між нашим будиночком та передкім Вікторівським маяком почали озиватись сичі. Вони поки що не сідали ні на наш, ні на Василів дах, а мостилися, очевидно, на телеграфних стовпах, а то й на дроті і починали своє зловісне «Кук-вав! Кук-вав! Кигик! Кигик!»

Прокинешся, почуєш цей моторошний, схожий на лихе заклинання голос, а серце спросоння як не вискочить з грудей. Чуєш, що й дружина не спить, прислухається. І ти прислухаєшся, не в змозі подолати в собі передчуття якогось лиха, несподіваного горя, свого власного чи чужого — однаково.

— А здох би ти, капосний,— пробурмоче стримана дружина, що набідувалась за свій вік, у тридцять третьому голодному році втративши батька, що, опухлий, вмер у далекій від села Миколаївській обласній лікарні, куди його влаштувала за протекцією доктора Гутштейна молодша сестра Марія, яка працювала в Гутштейна за чотирьох: і на роботу його возила парою добрих коней, і свиней годувала, і будинок на дванадцять кімнат прибирала, і куховарила.

Для мене ця смерть, як і Гутштейнів достаток, лишається все життя нерозгаданою таємницею: люди вмирають цілими селами з голоду, а Гутштейн розкошує в такому будинку, з виїздом, із саньми, курми і коровою. Якийсь уламок непу, збережений у благополучному місті, бо в містах тоді голоду не було — в містах тоді одержували хліб, жири і крупу на картки. Все те, що забиралося в селах до порошинки. До висівок і межисітки. А отже, тридцять третій рік з його штучно влаштованим голодом був спрямований проти селян як класу. На той час куркулі як клас були знищені й вислані у Воркуту й на Соловки. Тепер же «розселянювали», одривали від землі найжахливішим методом — методом голодної смерті — бідняків і середняків. Усіх під один гребінець! Мені тоді йшов десятий рік, і я добре все пам'ятаю. І хоч ми не помирали, бо батько мій, як і Галин, виключений з ним одночасно з радгоспу за протест проти хлібозаготівель восени 1932 року, пішов у новостворений радгосп працювати бухгалтером, і його професія врятувала нас.

Дрогуківський Дмитро Іванович — батько моєї дружини, який в армії вступив у партію, а повернувшись, очолив сільраду, довго потім після виключення з партії пробув у Баштанці в ДПУ, там і опух з голоду, через що й був звільнений помирати, ніяких самостійних рішень приймати вже не міг, геть знесилений голодом, прив'язаний до села підпискою про невиїзд, обсаджений п'ятьма малолітніми дітьми. Ото тільки й зважився, як жінка напоумила: «Їдь до сестри в Миколаїв, Манька тебе прогодує, то хоч ти, може, зостанешся, а ми вже будемо й так пропадати, що бог дасть». Він підвівся й почалапав з двору розпухлими, мов колоди, а колись же такими стрункими ногами.

Любив припадністі хромові чоботи, які щовечора з великими зусиллями знімала з нього акуратна, завжди чиста й статна Соломія, яку тепер викликали до сільради й змусили розлучитися з ворогом народу, що сидів у Баштанці в ДПУ під слідством, намірившись захистити село від надмірних поборів. Любив він і Соломію, не нажившись із нею то через службу в армії, то через свою пекельну роботу головою сільради в ті неспокійні роки. Любив і діточок своїх дрібненьких — одного хлопчика

п'ятилітнього Сашка, старшеньку за нього на рік Галю, дволітню Віру і зовсім крихітних двійняток, що знайшлися саме в розпалі голоду і пищали а запічку, моа кошенята, бо ні материного молока не було, ні жованки ні з чого було їм зжувати. Ця трагедія завжди стоїть у мене перед очима й стоятиме, мабуть, до самої смерті. Іноді я забуваю про неї за метушнею й роботою, а як сич прокричить, так і згадаю все в тих подробицях, які знаю, а найбільше в тих, які сам уявляю з власних пам'яток, знань і досвіду.

От і зараз, зачуаши сича, я відчув бажання захистити, обійняти свою дружину, бо це був ніби голос з того далекого вже, але проклятого й незабутнього тридцять третього. Це, мабуть, тому, що навпроти иас, через аулицю, розиуркулили одионогого Петра Іааноаича Криака з великою роботящою родиною. Все аін удосвіта будив мене, малого, саоєю підкоааною залізним кільцем дереа'яною иогою, пораючись иа подвір'ї, астеленому бетонними плитами. Їх розкуркулили й вислали в страшні морози на водохрещу, і не стало ні малорослих, але щирих їхніх коней, ні иорів, тільки звечора прилітав звідкілясь, всідався на вершечину клуні й цілу иіч сіяа саої моторошні й пророчі плачі сич-небораи, якого я ие раз бачиа при аечірній зорі і намагався збити грудками, а аін тільки пригинався і зноау бpaася за своє, як тільки я переставав кидатись грудками.

— Кук-ааа, иуи-ааа! — чулося зноау вже тут, на Табірній иосі, під переднім Вінторіаським маяком у Далекому Бейкуші, а якому теж тоді мерли з голоду люди, але менше, ніж у нашому глухому степовому селі, бо тут була риба. Багато риби. І люди вижили. Ну, хоча б ті, не розкуркулені й не вислані на Соловки. Але хіба ж я коли-небудь поцікавиася, иого з них вислано, розкуркулено, хто помер тоді тут, а хто пропав безвісти, у далеких північних таборах? У нас у всіх коротка пам'ять, та й питати фактично не було кого: ті, що знали, померли давно або загинули на фронті, а ті, що не знали,могли й донести. Хоча Далекий Бейкуш цим і не грішив: тут уміли мовчати про пійману білугу чи осетра, тут таи і не иавчились доносити й продавати товаришіа — це я аже знаю точно.

А тим часом навпроти нашої благополучної хати заучало й заучало далеко за північ: «Кигиг! Кигик! Кигик!» І мені уявлялось, як, одвізши лікаря Гутштейна на роботу, Маня повернулась додому, зупинила иоией перед зачиненими аорітьми і на парадному ганку побачила опухлого, зарослого й звиехаяиого а допрі баштанського ДПУ брата, що приїхав зайцем на «робочому» ранковому поїзді. Побачила і не впізиала. Тоді багато пухлих людей добиралось якось до міста й просило милостиню.

— Ну, чого ото всіася? — спитала Маня, відчиняючи важкі чавунні ворота на коліщатках, щоб заїхати й знову зачинити їх на цілий день. — Хіба ж усіх нагодуєш? Вас он скільки, а хазяїн а мене один...

— Мвню... — сказав Дмитро Іванович. — Сестро моя рідна, невже не впізнала? Невже забула і ти мене?

— Ой, не забула й ніколи не забувала! Ой, братику мій, що ж це з тобою зробили! — забула Маня і про коней, і про розчинені ворота, припала до брата й руками, як і очима, не могла впізнати рідну кров.

А коні самі зайшли у даір, прогуркотіли бруком замощеного гранітом двору до стайні, нерозгнуздані почали щось у яслах жуаати, а хазяйка вийшла з хати, огрядна, причепурена,— саме Михоелс у них гостював, з театром своїм прибув на гастролі до Миколаєва і в доктора Гутштейна квартирував, то оце господиня й частувала його ранкоаою кавою, бо вставав знаменитий гість пізно після гучних саоїх спектаклів.

— Маню,— покликала вона служницю, молоденьку й слухняну сільську дівчину,— одвези Соломона Михайловича до театру. У нього там репетиція.

— До мене ось брат приїхав,— показала Маня на опухлого й брудного Дмитра Іааиовича.

— Одвезеш потім його а лікарню, а я зараз Марку Ізраїлевичу подзвоню, щоб прийняв його й приготував місце твоєму рідному братові.

Поки що анеси йому щось попоїсти, бо туди ж при Соломону Михайловичу, сама розумієш, незручно...

Винесла Маня братові хліба й сала шматок, і він, не подякувавши, а тільки заплакавши, почав жадібно їсти. А поївши, тут же й заснув на цементних східцях, пригрітий сонцем після безсонної ночі. Так що Маня, одвізши високого гостя своїх хазяїв, ледве розбудила його, допомогла здертися на бричку-таврічанку доктора Гутштейна й повезла його в лікарню.

Через три дні він помер, виснажений голодом і допитами в ДПУ, які вів малий і клятий Шипрьов.

Все це враз постало переді мною вивіреною картиною й невивіреним болем, нерозумінням того, що тоді відбувалося і чому відбувалося саме так: одним соціалізм з усіма принадами капіталістичного благополуччя, а іншим, достойнішим і роботящим,— голодна смерть і безправ'я. І коли долинає оте «кигик-кигик!» і «кук-вав, кук-вав!», мені здається, що й досі до мене озиваються всі заморені голодом, вивезені з дітьми на Соловки і загублені там у муках серед вічної мерзлоти. Мабуть, те саме коїлося й з моєю дружиною, бо вона не могла чути цього плачу й віщування біди, яка чи не кожного з нас підстерігає в бурхливому сьогоденні.

— Де твоя рушниця? — спитала Галя, підвелась і сіла на своєму ліжку. — Іди і вбий його, бо це він знову щось навіщує бідному Василеві.

Але цього разу вмерла наша сусідка Надія Михайлівна, яку перед тим поклали до лікарні: у неї виявився цироз печінки.

3.

Надія Михайлівна була здорова, як грім. Працювала прибиральницею на базі відпочинку Івано-Франківського облвиконкому (вж звідти прибилися до моря) та Будинку творчості художників імені Судковського. Вставала рано, о шостій годині, разом з чоловіком, іноді трохи й раніше. Впоравшись на двох «об'єктах» до сніданку, помивши туалети, кухні, прибравши території й пляжі, вона приходила додому і, ледве встигнувши зготувати сніданок, зустрічала чоловіка десь під обід, обов'язково з рибою. Він ото снідо-обідав, нажививши задавнену виразку шлунка через нерегулярне приймання їжі, наробившись, завалювався спати, а Надія Михайлівна давала раду рибі: частину чистила, солила, а кращу несла сусідам чи на базар в Очаків. Після доброї торгівлі — риба ж завжди в ціні,— вона купляла собі півлітру горілки, в то й дві. Одну випивала тут же, на базарі, а чайній, другу закопувала, як правило, на городі в Люди про запас і йшла не додому, а бігла на базу і в Будинок творчості мити туалети в так званий «тихий час», коли всі відпочивають після обіду. Таким чином, Андрій Володимирович, сам любитель випити, довго не помічав за жінкою цієї згубної пристрасті. А як помітив, було вже пізно: Надія Михайлівна так приохотилася до випивки, що й дня не могла прожити без півлітри.

Почалися лайки і навіть бійки, але нічого не допомагало. Полаються й поб'ються, зморений нелегкою рибальською роботою Андрій Володимирович ляже відпочивати й досипати те, що втрачає кожного досвітку, а вона і в найбільшу спеку прокрадеться поміж декоративними чагарниками, якими обсаджене по периметру все обійстя мандькою господарства, відкопає свою півлітру, наллє гранчака і, перехрестившись чи за заначкою, чи із зухвалості, нахильці кине в себе гарячу, мов чай, горілку, втреться натрудженою рукою і знову зариє пляшку із залишками в нагріту, розпечену полуденним сонцем землю.

— Що ж ви оце робите з собою! — сказала Люда, якось нагодившись на цю осоружну процедуру. — Ви ж пропадете!

— А сама не така? — не моргнувши оком і не повівши бровою, спитала Надія Михайлівна. — Що ж, по-твоєму, я, значить, п'ю, а ти причащаєшся? Всі ми одним миром мазані: коло рибки не пити гріх. Так ще наші діди й баби казали. Дай краще загризти чимось, бо не хочу

додому вертатись та свого будити — ще й духопелика скуштую. Сьогодні вже двааа чортів.

— Тьотю Надю, — вмовляла її Людмила, — ми ж усі на свята п'ємо чи по якомусь случаю, але щоб отак, по-чорному, наодинці пити? Це до добра не доведе ні вас, ні дядька Андрія, ні дітей ваших. Ви б хоч про них подумали, якщо себе не бережете...

— Так й он Василь не берігся? Ще й як берігся! Доки впросиш, щоб чарку випив, то й нерви не вистачить. А що з ним сталось? Отож бо й воно! Чому бути, того не минути. Кожному з нас на планиді написано, що робить, скільки пить, а скільки проживемо, там видно буде.

Прожила Надія Михайліана, — тілиста, широка в кості, вилицювата й випростана так, що груди, широкі, як дзвін, вгадували гренадера в строю, — прожила вона дуже недовго. Того ж таки літа, десь уже під кінець сезону, у серпні на останніх днях, скрутило її на роботі таким жахливим нападом печінкових кольок, що вона качалася по траві, випрощеній і поливаній ціле літо її невтомними руками, мов божевільна, кричала й стогнала, мотала головою так, що з-під біленької хустки вибилися иншні та чорні, як вороняче крило, коси, товсті й розкішні, і вся вона лежала навзнак туга, мов налита життєвою силою, і вже нічого не могло врятувати її. «Швидка допомога» забрала її, примчавши майже одразу, але й там вона билась і кричала, незважаючи на знеболювальні уколи, яких їй ввели внутрішньовенно аж три двадцятиграмові шприци. Тільки крапельниці трохи вгамували нелюдський біль, але розпад печінки ніщо вже не могло зупинити — під кінець тижня її не стало. І сич між нашими хатами кричав саме про це. Тільки довідалися ми про це вже увечері.

Як завжди, щовечора поливаючи квіти — гладіолуси, петунії, майори, жоржини й айстри, — Галина Дмитрівна кохалася на них і сил своїх не жаліла, а за нею і я, впоравшись із своїм виноградом, який треба було й формувати, й підв'язувати, й обрізати зайві гілки, що так і пнулися з кожного куща буквально за одну ніч, теж тягав відра із штучної криниці, утвореної десятиметровою залізобетонною трубою діаметром півтора метра, і носив їх штук по двісті щовечора по всьому нашому обійстю. Зате в дворі все кипіло й мінилося, так що жодна людина не могла пройти повз нас, не замилувавшись, а то й не позаздривши нам, особливо коли вивершилась в'їзна арка від воріт до самого будинку, над в'їздом до підземного гаража, увішана рожево-бузковими гронами винограду між палахкотючим передосіннім листом. Цей симбіоз виноградної лози, плодів і листя на тлі палахкотючих червоно-синіх та бордово-білих квітів створював на пустельному березі Бейкушського лиману враження якоїсь майже казкової оази, що виникла тут вперше за всі часи існування. Там я, мабуть, потривожив свою тяжко поранену в Берліні ногу, а Галя, нагинаючись під важкими відрами, нажила собі остеохондроз, так що й на нас чекали біди, про які ми й не здогадувались.

Вечір же, про який я розповідаю, отой вечір після нічних моторошних вигуків та божевільних реготів сича, був тихий і теплий, ясний і прозорий, так що стало видно не лише острів Березань, а й далекий протилежний берег лиману Березанського з білим конусом заднього Вікторівського маяка, кожну хату наближеного передвечірніми сутінками села і навіть людей, що йшли там по воду чи гнали від череди корів. Води і небо над ними, як завжди, палахкотіли потужним сяйвом вечірньої заграви.

І раптом у цій осяянній вечірньою зорею тиші ми почули відчайдушні та невтішні ридання, покидали відра й оглянулися. Вулиця й дорога на Очаків були пустельні, ні Люди, ні Василя из подвір'ї маяка, куди ми глянули найперше, не було видно, а ридання лунали зовсім близько. Глянувши на затінену нашою хатою землянку сусідів, ми побачили на причілку під стіною лаву, а на ній скоцюрблену від горя сухеньку постать Андрія Володимировича: зіпершись на спинку лави обома зігнутими руками, він припав до них обличчям і, підібравши ноги до живота,

ридаа так невтішио й страшно, що аж сюди видно було, як він здригається від тих ридань. Коли отак ридає зібраиий і нааіть похмурий чолоаік, такнй як Долгов, що не кажіть, а це моторошна картниа. Мн заціпеніли і не могли зрушити з місця. Стояли й дивилися, вражені й безнорадні, і не знали, що робити.

— Піду його заспокою,— сказаа я.

— Хіба ж у такім горі й розпачу людину можна заспокоїти слоаамн? — зупинила мене дружина.

— Ну, то хоч дізнаюсь, що сталося...

Зайняті й стурбоаані трагедією Васнля й Люди, ми зовсім аипустнли з уааги наших сусідіа Долгоанх і нічого про них не знали — ні про чорне пияцтао Надії Михайлівни, ні про те, що з нею сталося, ні про причину таких надсадних і страшнних ридань Андрія Володимировича. Тількн в цю мить ми обоє згадали, як давно не приходнла до нас Надія Михайліана, що завжди приносила нам шматок осетрини в емальованій мисці, прикритій лопухом чи й просто прибережною трааою. «Чого ж це вона не приходила?» — подумали ми зараз одиочасно. Андрій Володимирович асе ридаа та ридав, не лишаючи сумніау, що сталося непоправне горе. Ми так і не зважились підійти до нього, а аже пізно аечері подзвонила нам Люда, хоч можна було й прийти через дорогу, і споаістила про смерть Надії Михайлівни, про те, що хоаатнмуть її там же, а Очакові, просто з лікарні — так настояли її сестри, що, мабуть, не дуже ладили з Андрієм Володнмироаичем.

А він плакаа і тужив за своєю дружиною, що не вберіг її аід спокуси «зеленого змія», плакаа за тим, що лаяв її й биа з цього приводу, але нічого вже ие можна було повернути, і відчуття провини стає иезносним і найболючішим саме тоді, коли нічого вже поправити не можна. Лишався він з трьома дітьми, і всі розбрелися хто куди: Сашко служиа у аійську, Тоня, наймениа, жила а школі-інтернаті, тут-таки, а Далекому Бейкуші, але аж на другому кінці, кілометріа за даанадцять,— тому-то й далекий, що простягнуася над самим Бейкушськнм лиманом на асю його немірну довжину. А з Андрієм Володимироаичем залишився тільки найстарший — Микола, неспоаив розуму, аеликий та иезграбний, підозріливо моачазний і тихий, з блукаючою лукааою усмішкою на саоєму ніби притьмареному обличчі, иаче аін щось знав про всіх наперед, тільки не хотіа казатн: нехай, мовляа, колись взнають самі, а я таки нізащо не скажу!

Він працюааа слюсарем а судноремонтному цеху колгоспу «Чорноморець», иа одиому причалі з батьком, але ходили вонн завжди нарізно і на роботу, і з роботи, і щоразу аін поаертався вже надвечір, п'яний, з анряченими очима, налитими кроа'ю і якоюсь похмурою погрозою асьому саіту, і крикливий Андрій Володимирович зустрічав його боязко, ще здаля примоаляючи застережлиао: «Тихо, Колю, тихо, синку. Ходімо спати, ходімо аідпочиаати». І Микола покірно йшоа, лягаа на своє ліжко обличчям до стіни, ні разу при цьому не озваашись, не подаашн голосу, наче й спраді був на асіх ображений нааікн. Часом, коли й мати лежала п'яна, розметаашись і безсоромно заголиашись, він пер иа неї, по-бичачому нахилиаши голову, і тоді його зупинити й стримати можна було тільки справжнім замашним ударом у скроню, і Андрій Володимирович робив це блискавично й уміло, так що Микола без стогону падаа лаитухом посеред землянкн і тут же засииав до рвику на долівці, застеленій самотканими хідничками чи полином від бліх та іншої різної пакості.

Так на наших очах гинули одразу дві родини: одна від пиятики, розбещеності та розумоаого дефіциту, друга — від нещасного випадку, ревнощів і самогубства, і навколо нас утаорюааася якийсь дивний і незбагненний вакуум на просторах приморського шельфу, продутого асіма аітрами й назааного нааіть у монографіях аченнх, у поаідомленнях синоптикіа, у судженнях учених-агрономіа розою аітріа.

Серед літа вітрів не було, про осінні шторми місцеві жителі забуаали, а курортники й не здогадуаалися, тому на Таблрній косі, всупереч сані-

тарній службі та постановам місцевих органів влади — сільради та райвиконкому,— бази відпочинку множилися й розповзалися по узбережжю, починаючи з віддаленого краю коси, що вихоплювалася аж на фарватер лиману з виходом у відкрите море. Там, на самісінькому кінці коси, здавна, від самої війни, розмістилася база відпочинку суднобудівного заводу імені 61 комунара під назвою «Чорноморка». Далекий Бейкуш в період навальної заміни назв географічних та адміністративних, отого нетерплячого і відчайдушного бажання все переінакшити й перемінити був теж перейменований на Чорноморку, хоч люди й не переставали ніколи називати його Далеким Бейкушем. Коли ж додати до цього нову базу відпочинку, відведену для Республіканського товариства мисливців та рибалок у покинутих корпусах колишньої туберкульозної лікарні, теж названу київським начальством «Чорноморкою», то стане зрозуміло, як бідні люди, приїжджі з усіх кінців республіки, довго блукали серед тих трьох сосон з назвами «Чорноморка», доки знаходили своє місце відпочинку, давно сподіване й омріяне в довгому діставанні в цей глухий куток Причорномор'я.

Мені не раз доводилося виручати приїжджих людей з дітьми, з чемоданами, коли вони в нестерпну спеку блукали берегами, не знаючи, куди ж приткнутися, бо, як правило, навіть місцевий таксист, один-єдиний в Очакові, обов'язково привозив їх на самий кінець Табірної коси в найвідомішу й найдавнішу базу відпочинку імені 61 комунара. А путівки були на базу УТМР в Далекому Бейкуші.

Восени, з першого вересня, бази всі закривалися, діти поспішали до школи, батьки поспішали за дітьми, бо не все було готове до початку навчального року, і взагалі тут виходило так, що найголовнішими на всіх базах відпочинку були діти: заради них батьки відмовлялися від фешенебельних курортів, куди з дітьми не пускали. І от після гамірного дня 31 серпня, після піонерських вогнищ і п'яних пісень дорослих, після запаху юшки та шашликів, якими виповнювалося повітря не лише над Табірною косою, а й над обома лиманами та морем, після магнітофонної та радіокакофонії, увімкнутої на всі можливі децибели, що гриміли майже цілу прощальну ніч до ранку, наставала тиша великого відходу, ніби відступу з літа у осінь. Переповнені автобуси з дітьми й дорослими, вантажні машини з відкритими кузовами, переповненими людьми, РАФи й «Волги», «Жигулі» й «Москвичі», теж переповнені до краю,— все це після прощального сніданку вирушало з коси й рухалося безугавно до самого обіду. Потім все стихало, коса порожніла, на базах завгоспи й комірники спалювали все, що залишилося від відпочиваючих і що можна було спалити, і наставав період повної тиші й запустіння, ніби час повертався назад, аж туди, де не було ні баз відпочинку, ні оцього людського бедламу на вузькій Табірній косі. І залишалися тільки ми з Галею у своєму невеличкому й затишному будиночку, обсадженому гледичією по краях садиби, горіхами й персиками до кручі над лиманом і найкращими сортами винограду перед вікнами, розіп'ятого на в'їзній арці від самих воріт і до переднього причілка та сформованими потрійними шпалерами на всю довжину відведеної території, прикриваючи будиночок з півночі.

Починалася золота осінь на цих благословенних берегах, плило в бездонній блакиті срібними струнами бабине літо, розкошували пусті, покинуті і забуті пляжі в первісній своїй красі й просторості. На них тепер купалися тільки ми, та чайки висипали на берег і вкривали його сріблясто-білими килимами, що мали здатність перепурхувати всі разом і всі разом злітати. Мало ми там пробули — всього п'ять років! Але до кінця днів своїх не забуду цих майже казкових берегів серед літа, наповнених строкатим натовпом купальників, і особливо у вересневі тихі й прозорі дні, сповнені синяви, спокою, високого журавлиного крику на зорі і білих неляканих лебедів на лиманних плесах, що поверталися з далеких островів, загублених у морських просторах.

Благословляю у спогадах і думках ті омріяні береги, які й справді

є дальні, благословляю безмежжя вод, морських і лиманних, на які замахуються безбатченки-технократи, а може, й справжні вороги божественної природи, і разом з притомленими чайками та альбатросами, граційними лебедями й високотрубними покликами пролітаючих журавлів там блукає і ниває моя невидима душа, закохана в ті вітри, ранкові й вечірні зорі, в шум моря, особливо чутний, коли я, поставивши машину, стою в гаражі під моїм будиночком і в'їзд у гараж, що розширюється вгору, мов басова труба в духовому оркестрі, ловить і побільшує всі звуки. Шум той навіює мені сни чи марення про вічність, про далекі острови і коси, про безмежність життя, непідвладну нам. Він і зараз долітає до мене, проникає в душу, манить і кличе, обіцяє нескору зустріч, і вся відстань, яка пролягла від Києва до Далекого Бейкуша, здається мені не такою вже й далекою.

4.

Саме в отакий день, першого чи другого вересня, коли сонце піднялося над тихим морем, немов рожеве й безшелесне вітрило, постукав нам у переднє вікно й зупинився на ганку Вася. Він стояв, широко розставивши ноги, спираючись на кийок обома руками. Стояв і всміхався, хоч стояти було йому нелегко. Ми обоє кинулись до нього, щоб підхопити й завести до хати, але він не дозволив: вивільнив руки, трохи схитнувшись, і знову завмер у тій своїй, мабуть, найзручнішій для нього стойці.

— Ви подивіться спочатку, де я стою! — гукнув він, посміхаючись.

— На ганку,— в один голос вихопилось у нас.

— А скільки тут сходинок? — запитав Вася, так само всміхаючись.

— Чотири,— сказали ми, не рахуючи, бо знали й так не тому, що ходили по них щоденно, а тому, що самі їх колись поклали, аже після будівництва, поставивши веранду.

— Отож-бо й воно,— сказав Вася.— Я аж на чотири сходинки забрався до вас, а ви думали, як високо, то я й не доберуся,— пожартував він.

Він жартував, а ми раділи — ми його цілували обоє в різні щоки, ми обіймали його, здивовані й зраділі за нього, а він все ще опирався і нарешті, вивільнившись знову, зовсім приголомшив нас.

— Я он вам риби приніс,— кивнув він на добрий полумисок, завичаєм прикритий травою.— Сам піймав, сам і приніс. Карасі, великі бички і глось — морська курка, як називають її в Далекому Бейкуші. Беріть, варіть чи смажте, як вам заманеться, а я зараз дзвонитиму своєму начальству: сповіщу, що мені вчора дали другу групу інвалідності, й проситимусь, щоб залишили мене наглядачем маяка — я ж тут двадцять років пропрацював з дружиною. Як думаєте, зостаалять? — питав він, і така насторожені сть затаїлась в його очах, що нам стало ніяково.

— Я думаю, що зоставлять, тільки наглядачем можуть поставити Люду, а вам доручать вести навігаційний журнал, вести спостереження за погодою. Зрештою, все залежить від того, яка людина вирішуватиме вашу долю. Все залежить від людей і людяності...

— Значить, мало в мене надії,— перебив мене делікатний Василь, переступивши з ноги на ногу.

— Малі не малі, а давайте спочатку подзвонимо першому секретареві райкому Горщенкові. Він і тут, у Миколаєві, і там, у Севастополі, всіх знає. Може, замовить слово за вас?

— Давайте подзвонимо. І вас, і мене він добре знає. Всі оті розмови про судимість, всі наміри ще якось покарати мене вже давно відпали. Бо куди ж таки ще й карати мене? І за що? За Пірата, який он покинув мене і не з'являється?

Ми зайшли в нашу світлу кімнату на четверо вікон, у які пнулася синява неба й лиману, золотилися порожні пляжі, біліли на зеленому тлі порослого очеретом острова зо два десятки лебедів, що саме спокійно живилися чимсь, занурюючи в сині води свої гнучкі і, здається, безконеч-

ні шні, особлнао коли витягали їх з води,— ну, иаче каната кожиий тягнув та ніяк не міг витягнути, білого й казкового каивта.

Я нвбрав телефон Горнщенкв і звствв його в кабінеті. Він вислухвв мене і одрвзу ж приголомшнв:

— Через десять хвилнн аиїжджвю на аеродром. Викликвє Москва. — Він помовчав і додвв тихо, прикривши трубку рукою: — Запрошують на співбесіду. Мене забирають в Комітет партійного контролю при ЦК КПРС.

— І ви погоджуєтесь,— сказав и йому в тон.

— З радістю,— відповів Горищенко. — Рідко кому внпадає таке щвстя в нашого брвта, секрстаря сільського райкому. Найчастіше туди беруть з посвди других секретврів обкому. Твк що я полетів. А Ввсиль хвй не турбуєтьсн. Я й з Москви подзвоню кому треба. Такого досвідченого працівника вони на пенсію не відпрввлять — йому іще, як мідному котелку, служити. Бувайте, я запізнююсь. — Він попрощався й поклвв трубку.

— Все,— сказвв Василь. — Моя доля — крива доля. Випхнуть, аж загуду! І ні кола ні двора...

— Поживете покн що в Людиних батьків,— сказвла Галя.

— Ні,— відповів Василь. — Твм зарвз живе Людина сестра з чоловіком — донощнки мої й мучителі. Через нихх я й потрапнв у твку хвлспу. Вік їм не прощу. А місце в Куцурубі для забудови мені Обранець і Горищенко давно вже виділили. Мн з Людою иаробили дві з половиною тисячі лампачів — думали цієї осені стіни вигиати, стелю покласти, звести дах, бо вжс й ліс, і шифер заготуввли. А тепер кудн ж я годжусь. Тв ні родичів, ви скажіть, щоб помогли, ні друзів немає.

— Ну, не журіться, Василю, якось воно буде,— заспокоювала його моя дружина. — Головне, що вам кращає, що иогн вжс ввс тримають.

— Та як вони там тримають! — з серцем сказав Василь. — Якби ви знали, якнх це мені зусиль коштує! І кожен крок, і кожен вихід!

— Ну, не розкисатн ж зараиі,— сказав я суворо. — Дзвоніть зараз своєму начальству,— кивнуа я на телефонннй апврвт. — Я теж спробую поговорнтн з ними. Може, хтось знає мене, в може, когось і вмовлю...

— Ні,— вперто иагнув голову Василь. — У мене прямий зв'язок. А з ввшого апарвта я й за півдня не додзвонюсь. Тв й ваше втручання нічого не допоможе, ніякі Горнщеикн, ніякі інші сили не допоможуть.

Він різко підвівся й пішов, відхиливши всі нвші спроби допомогти йому, легко перейшов кімиату, коридорчик і веранду, притримуючись за стіну, спустився по східцях, порахуввши їх і, задоволений, сказвв:

— Тепер треба свмому привчатися. Самому. От зарвз сам подзвоню, і якщо мене звлишать, то прийдемо з Людою на юшку до ввс...

— А як не залишать, то прнходьте обов'язково,— сказав я. — Подумаємо, що тв як робитн далі.

Ввсиль нічого не відповів, пішов собі з двору понад самим в'їздом у гараж під будиником. В'їзд був глибокий, особливо біля воріт гарвжв — не меиш як два з половиною метри, і я за кожнним Васнлевим кроком стежив з великою напругою та острахом. Але він благополучно проминув в'їзд, трохи оперся об стоякн воріт, виходячи з двору, перейшов асфальтовану вулицю, легко подолав крутнй підйом до своїх, маяцьких, воріт і вже з двору помахав нвм рукс бо мн як стояли, випроводивши його з хати, твк і продовжувалн стояти, хвилюючись і переживаючи за нього.

Проте на юшку й смажену рибу ні Ввся, ні Люда не прийшли. Ми вирішили, що вони своєї рнбн й насмвжнли, й наввриля, і не пішлн їх ще раз кликвтн, щоб не бути нвдокучливими.

Сич знову озввся, ще й не смеркло. Він снідів на електричному стовпі в саду перед вікнами Люди й Васі, на самому вершечку, і не вгавав ні на хвилину: «Кигик-кигик!», «Кук-вав, кук-ввв!» — наганяючи жах і тривогу, сипав він моторошні свої рулади.

— Не вгамовується й після смерті Надії Мнхвйлівни,— сказала моя дружина. — Кому ж це він недолю віщує? І чому вони його не проженуть?

— Вони просто не зважають. Мабуть, давно звикли до його криків.
— Нормальній людині до такого звикнути не можна. Піди хоч ти прожени його. Або візьми свою знамениту рушницю та застрель його.
— Стріляти на території Міністерства оборони? — пожартував я. — Ні, аже як до нас прилетить, тоді я не пожалію патрона. А зараз незручно.
— Я ж не можу зносити цих моторошних криків!
— Покричить та й перестане. Думаєш, мені приємно слухати це віщування біди? Одразу ж тридцять третій пригадується. Але ж я не можу розпоряджатися на їхньому обійсті. Та й ворота у них зачинені.
— Такому стрільцеві, як ти, та ще з такою рушницею, у двір заходити необов'язково: ти його з дороги знімеш. Першим же пострілом.
— У Долгових траур, а над вікнами Васі й Люди стріляти й зовсім не личить. Ще поперелякуються. Та й Пірат зчинить такий гвалт, що не приведи господи! А то ще й з ланцюга, з прив'язі зірветься.
— Пірат і не з'являвся після того, як відпустили. Прибіг одного разу з тічкою, підставив Люді шию, щоб ошийник зняла та звільнила його од ланцюга, бо, мабуть, із суперниками важко було за суку битися — там така розкішна та вгодована, біла, як сніг! Де тільки така і взялася. На базах такої, здається, не було.
— Ну, от. Ще й тічку розлякаю.
— О, їм тепер роздолля! Вся коса вільна. Вони аже кілька днів табуняться поміж заростями лоху. Гризня йде страшна. І, здається, Пірат їх усіх перемагає. Вожаком зграї визнаний. Від білої невісти й не відходить, а та нікого іншого й близько до себе не підпускає.
За цією нашою розмовою сич знявся й полетів, і тепер, коли ми змовкли й прислухалися, кигикав десь далеко. Можливо, повернувся на свою базу УТМР, де він вилупився і виріс на горищі покинутої на довгі роки туберкульозної лікарні: сичі завжди обирають пустку.
Другого дня вранці прийшла до нас заплакана Люда.
— Василь усе вованлював, все ніяк не зважувався подзвонити в Миколаїв і доповісти, що повернувся з лікування, що його комісували й дали другу групу інвалідності. Як знав, чим все це закінчиться,— вона перервала розповідь і заплакала вголос. А заспокоївшись, продовжила: — Ну, то вони самі подзвонили з відділу кадрів. Сказали, щоб негайно звільнили квартиру і передали всі справи по маяку новим наглядачам...
— Не вашій сестрі з чоловіком? — не втрималася Галина Дмитрівна.
— Ні,— замотала головою Люда. — Ціла велика сім'я тут оселяться, маючи будинок в Очакові. Там такі розбишаки! Двоє братів, і обоє сиділи за хуліганство й розбій. Забирають сюди й матір, і козу, й курей та гусей. Так що весело вам тут буде.
— Особливо від кози,— сказав я. — Ну, а вас же куди?
— В білий світ, як у копієчку,— сказала Люда з обуренням. — В двадцять чотири години звільнити приміщення! Сьогодні й машину під бебехи пришлють. Так я оце хотіла побігти в Очаків, квартири попитати. Може ж, хтось пустить на зиму, а там видно буде. Нас всього двоє, Світлана в інтернаті в Мішково-Погрілівці вчиться, то, може, якось і впрошуся до когось із знайомих. А ви аже тут допоможете Васі повантажитись. Доки повиватажитесь, я й повернусь. Автобус, щоправда, з першого вересня ходить тільки до турбази, то я тут пішечки...
— А он вже й машина якась під'їхала до ваших воріт,— сказала Галя.
— Це ж вона, я по номерах бачу. Не раз і до нас приїздили цією критою машиною у суботу та в неділю покупатися. А хіба ж тільки купатися? Скільки я їм готувала! Скільки пригощала! Такі друзі були — нерозлийвода! А зараз всі одцуралися, наче й не знає нас ніхто. Що воно за люди?
— На жаль, такі вони скрізь,— сказав я. — Обездушіли, зачерствіли. Кожен тільки про себе думає. Давайте ваші речі до нас перевеземо та поживемо поки що разом, однією сім'єю. А там, на зиму, ви самі залишитесь.

— Та у вас же й своїх речей вистачає. Куди ж наші діватн в цих двох невеличких кімнатах? Хоч би ж сарай якийсь був... — бідкалась Люда розгублено, не знаючи, що робити: бігти додому чи їхати в Очаків.

— У нас ще й мансарда є,— сказав я. — Правда, теж обставлена: там двоє ліжок і стіл, за яким я іноді працював. Але й місця вільного зосталось немало. Можна поки що туди скласти...

— Одне ти тільки забуваєш,— сказала розважливо й спокійно дружина, котра в найскрутніших випадках не губиться й не втрачає здорового глузду.

— Що саме? — запитав я, наче біг, біг та й зупинився раптом.

— Найголовніше: наш будинок не опалюється. Взимку на електромасляних двох радіаторах не протримаєшся.

— До зими опалення можна встановити: або АГВ, або якусь пічну зробити. Тут морозів великих не буває.

— А вітри? А шторми? — допитувалась дружина. — Першого року не я, а ти ж тут сидів до грудня місяця, доки веранду будували та вікна переробляли, бо крізь них, мов крізь решето, дощ задувало в усі шпарини й двері під натиском штормового вітру. Забув, як тут згинався від сирості та холоду? Ні, тут треба підходити реально. Як Люда надумала. У нас можна перебути тільки тимчасово.

— Он уже Вася рукою махає, кличе мене,— виглянула у вікно Людмила і знову залилася слізьми. — Ходімте разом. Допоможете і вивантажитись, та й порадимося, як бути далі. Не кидайте нас у цю нещасливу годину.

— Авжеж не покинемо, Людо,— сказала моя дружина, обнімаючи й цілуючи її. — Ми теж обоє горя зазнали на своєму віку ого-го! На десятьох вистачить. А ви ж нам як рідні. Не знаємо, на кого тепер дачу кидати.

Ми побігли й стали допомагати матросам, що вже винесли комод, буфет-сервант, тягли стіл, що ніяк не входив у двері. Довелося його перекидати, ставити на попа, обходячи притолоку поміж ніжками. Інші матроси розбирали ліжка, виносили спинки й станини, ще інші знімали люстри — робота кипіла, і помагати їм могли тільки Люда й Галя, пакуючи та перекладаючи старими газетами посуд: миски, тарілки, блюда, фужери й чарки, ложки й виделки, ножі, каструлі й казани — без усього цього життя виявляється неможливим.

Коли вже машина була навантажена майже під самий тент, у дворі непомітно з'явилася згорблена майже вдвоє бабуся з вкаціченим, вичовганим руками від довгого користування костуром, з маленьким зморшкуватим обличчям, засмаглим на вітрах та сонці до чорноти, з кістлявими й ще зморшкуватішими руками, у довгій, до п'ят, чорній спідниці та синій кофті в дрібненький горошок. Все це: і її одяг, і обличчя, і руки — ніби відтінялося біленькою хусточкою в синю крапочку, зав'язаною під підборіддям.

— Господи Боже, поможи,— сказала вона досить гучним, майже чоловічим, грубуватим голосом. — Виселяють вас, Людмило, еге ж? Доки здорові та дужі були, то на маяку потрібні були. І хоч порядки тут завели путні вперше на моїй пам'яті, а як Василь інвалідом став, то й викидають вас, як паршивий хазяїн собаку виганяє з двору, коли той занедужав. А куди ж ви, бідні, подастеся, як до твоїх, Людко, батьків пристроїлися вже ваші губителі-доносчики? Їм це все одно так не минеться! — підняла вона вгору свою суху й зморшкувату руку, мов проклинала. — То я оце прийшла, діти, щоб забрати вас до себе. Живу я сама у великій хаті — ви ж знаєте, де я живу. Корову маю тільну, хоч залийся молоком,— ви й це, мабуть, знаєте. Але не знаєте, як і ніхто не знає й не пам'ятає, що я Василева хрещена, що це мені його викинула з саней, як вивозили їх на Соловки, твоя, Василю, мати...

— Чому ж ви раніше не казали про це? — запитав схвильований Василь. — Чому ж не родалися стільки літ? Я й не знав, кому дякувати...

— Дякувати за що, голубчику? — спокійно запитала стара. — Чи не

зв те, що в «Краске сокечко» підкккула? Га? Я все життя проклинала ту годину, коли сама опухла і мусила тебе, як щеня, підкинути а приют, бо ти б помер з голоду, малий і кволий. Але ж я не виконала святого наказу твоєї матері — моєї подруги по дівуванню, царство їй небесне...

— А вона померла? — запитав Ваcиль, тркмаючись за гілку горіха.

— Усі вони померли на тих проклятих Соловках, земля їм пухом, мученикам і страждальцям... А як тебе побачила, коли до Людкк пристав, одразу ж упізнала. Тільки не хотіла об'являться, бо винна і перед твоєю матіккою, і перед тобою, дктино моя,— аона завчеко й легко вклокклася, діставши темною вксохлою рукою землі. — Прости мені, грішкій, заради господа-бога нашого. Немає в тім моєї акин, що не догледіла тебе, бо, може, й на світі тебе б ке було. — Вона підійшла ближче, перехрестила Василя і поцілувала його тричі. А аін схилився й поцілував їй руку.

— Спасибі аам за все,— сказав схвкльоаано, і матроси, що кімо дивилися на цю зовсім ке зрозумілу їм сцену, перестали асміхатися, одаернулися й заходилися вантажити ще дружкіше й швидше.

Тепло й сердечно попрощавшись з нами, Вася й Люда залізли з допомогою матросіа у наавктаженкй кузов, бабцю підсадили в кабіку, машкка рушкла, і ми лкшилксь самі-самісінькі — одні на всій спустілій косі.

5.

Сич прклетів ка спустіле маяцьке подвір'я, ще коли й сокце ке звйшло, і розреготався там просто несамовито. Реготав він і ка високому димарі колишкього Ввсилевого та Люднкого житла, яке лишалось поки що порожнім, і ка невксокому даху кухні, дизельної і стайні, де а самотні лишився маяцький кікь, якому Люда набила про запас повні ясла сіна, ще й за полудрабок, підвішений на стікі, над яслами. Нареготавшись досхочу па покинутому обійсті, аік перелетів на високий стовп тркфазної електролікії, що вела з Очакова ка косу, до баз відпочикку.

— Та агомонк ж ти його карешті! — заблагала дружкка. — І тан від цієї пусткн тоснко й без його ккгикаккя. Вже всіх сусідіа спроаадка своїм аіщуааннями біди, але ніяк не вгомониться. Чк не нам лихо віщує?

Я вийняв з чохла свою улюблену знамениту акглійську рушницю «Джеймс Пеурдеу і сини в Лондоні», заркдив п'ятіркою — начиним шротом — і пішов в обхід скча, що заливааєся посеред маяцького двору, все ще сидячк ка нвйакщому стовпі, наміряючись зайти з тилу і з-за прнчілна апцілити його на яскравому тлі вечірньої заграви, бо вже почкнало смеркатк, а в цих краях смеркає шандко. Та аін, сторожкий і досвідченкй, помітив у моєму зинкксикі за стінами будинку щось непевке, зкявся й перелетів на телефокку лікію, що проходила поаз наш даір, за кільна метрів од аоріт, амостився ка вершечку стовпа перед вікнами і просто-таки зареготав, кібн потішаючнсь з мене: відстакь була метрів аісімдесят. Я розверкувся на його моторошний регіт, навскидку, майже не цілячись, какркв його стволвми і вистрілна. Не скінчкаши рулади, вік, прошктий шротом, і ке стріпнуася — перехнлився нвбік і шаснув уииз без жодких ознак життя. Донк я анбирався з маяцького подвір'я, пролазна під шлагбаумом, від землякки Долговкх никувся до збитого снча моачазний Микола, підняв його з травк, подивкася-подкввився, потримаа ка руці й кнкув казвд у траву. Я вже й ке став підходнти. Ми з дружикою не обмовилися й словом. Тількк за вечерею вона, скупа на похаали, сказала все-таки:

— Гаркий постріл. Я аже даано не бачила, ян тк стріляєш.

Я моачки допивав сайй чай, і щось гнітило меке, щось ссало біля серця, якась кевкмовна трквога і жаль, і крутклкся в підсвідомості та ніяк не приходили на пам'ять вірші Буніна, читані даано-давно, ще в першому виданому в кас після війнк та смерті Сталіна п'ятнтомнику, з якого я й відкрив для себе по-спраажкьому цього геніального, улюбленого мого письменкнка.

— Чого ти моачиш? — запитала карешті дружкка. — Ти ж тан

любиш, коли тебе хвалять за постріл. Навіть більше, ніж коли хвалять за оповідання. А це мовчиш. Не радуєшся, що нарешті він замовк і над нашими душами не лунають його моторошні крики, не витають над головами нашими його віщування недолі, горя, пустки...

— Не можу ніяк згадати вірш Бунина. Здається, «Сапсан».

— А-а, знаю:

> В полях, далеко от усадьбы
> Зимует просяной омет.
> Там табунятся волчьи свадьбы,
> Там клочья шерсти и помет.
> Воловьи ребра у дороги
> Торчат из снега. Спал на них
> Сапсан — стервятник мохноногий,
> Готовый взвиться каждый миг.
> Я застрелил его, а это
> Грозит бедой...

— А далі забула,— задумливо сказала дружина, дивлячись в темне вікно кухні. Тут ми завжди з нею сиділи, обідали й вечеряли, коли не було гостей. А їх рідко не було, бо всі «вважали за честь побувати на дачі письменника». Просто відбою не було, і працювати ніколи, і Галя валилася від утоми і від намагання обов'язково почастувати гостей чимось смачним і незвичним. Осоружне постійне перебування в кухні, в чаду і спеці згубно впливало на неї та на її остеохондроз, від якого починав стрибати артеріальний тиск і паморочилася голова.

— Не треба далі,— взяв я її за руку. — Ти й так нахвилювалася за ці дні через Васю й Люду, через їхній від'їзд. А від бунінської поезії розхвилюєшся ще більше. Заспокойся, прошу тебе. І гарненько виспись, бо в тебе дуже стомлений вигляд.

— Та оце ж така дурна — за всіх переживаю. Ну, та бачиш же, як вдало склалося в Люди й Васі хоча б з квартирою. Не будуть шукати, не гнутимуться по чужих кутках. Я тепер хоч в цьому спокійна за них. Та й сича ж ти встрелив так майстерно. Не буде вже лякати мене. А то як почую його моторошний регіт, одразу згадаю тридцять третій, коли ми всі були пухлі, а тато вмерли з голоду. І Віра за ними вслід. Ох тоді ж і кричали сичі, ох і кигикали. Звідкіля вони злітались? Цілу ніч було тоді заливалися в усіх кінцях села. На людську смерть, на горе й біду вони кричать. І цей десь узявся. Кричить і кричить. То на Васину погибіль кричав. То смерть Надії Михайлівни віщував чи накликував. То ось тепер на пустку кричав. Що ж ми без Васі й Люди робитимемо? На кого хату лишатимемо на цілу зиму? Та ось і зараз до Києва збираємось — на кого покинемо тут усе?

— Поїдемо завтра в Миколаїв на базар, заїдемо до моєї сестри, привеземо її сюди. От вона й поживе тут, рибу половить. Вона ж, ти знаєш, щодня біля Варварівського мосту ловить бичків.

— Думаєш, з розкоші чи від захоплення риболовлею? Шістдесяти карбованців пенсії їй не вистачає, от і ловить, щоб хоч трохи свій бюджет і прожитковий мінімум підняти. Та й дочка у неї на шиї сидить. В гульки вдарилась, все роботу міняє: і вагоновожатою на трамваї їй, бач, важко, і на елеваторі високо лазити за пробами, і на заводі не втрималась довго. То що ж тій бідній Нюсі робити, як не ловити рибу, щоб хоч що-небудь можна було до пенсії додати та приготувати якийсь сніданок чи вечерю. А ти їй що не вишлеш, все вона на Шурку тратить, щоб їй, бач, модно одягатися та на дискотеку в джинсах бігати. Бідна Нюся! Трудилася ціле життя і в евакуації, і після, а на старість отаку халепу має з дочкою, хоч їй кілок на голові теши!

— Ти знову хвилюєшся. Знову не спатимеш. А коли людина не виспиться, то цілий день як варена ходить. Лягаймо вже, бо завтра рано вставати, коли хочемо щось застати на базарі. Ти ж пам'ятаєш? У Миколаєві базари ранні, не те що в Києві.

Я й сам довго не міг заснути тої ночі: все прислухався, чи не приле-

тить ще один сич, напарник чи напарниця застреленого. Сичі не прилітали, дружина моя спокійно спала. Під її рівне й спокійне дихання, яке завжди радує й заспокоює мене, я теж заснув і спав аж до світанку, коли повз нашу хату на риболовецький причал починали мчати на мотоциклах рибалки, за чверть до шостої, а то й на півгодини раніше. Щось вони мали там приготувати, аби рівно о шостій вийти в море. Ми вже звикли до цих ранніх проїздів, пізнавали, чий мотоцикл прогуркотів, а іноді навіть не прокидались від їхнього звуку й світла, що іноді било по вікнах.

Так і цього разу не прокинулась моя чуйна дружина від мотоциклетного гуркоту, і я радів, що вона добре виспиться перед дорогою, що не болітиме в неї голова. Полежавши без сну ще трохи, доки почало розвиднятися по-справжньому, я тихенько підвівся з свого ліжка, тихенько одягнувся в сусідній кімнаті і вийшов. Було ясно й по-осінньому прохолодно. На виноградному листі, на гронах і на кавунячій огудині, що простелилася перед порогом, роса лежала біляста, крупна, навіть на вигляд зимна. На самих кавунах, затуманених і змокрілих, вона здавалася інеєм. Я нагнувся й зірвав невеличкий кавунчик — о цій порі вересневій вони всі вже спілі. Злегка стукнув його ребром долоні, і він тріснув навпіл з характерним хрустом, відкривши мені палаючі, мов жар, солодні, просто-таки медові нутрощі. Я спрагло впився в них зубами, відчуваючи, як рот мій наповнився холодним, солодким і духмяним соком. Та духмяність була незвична: пахло оцією щедрою росою, дощами й хмарами, небом і сонцем. Ви не їли на світанні щойно зірваного стиглого кавуна? Спробуйте, отоді й знатимете, що він пахне усім найдорожчим на світі, а першу чергу його чистотою, яка стає дедалі рідкіснішою, наче ми вдйнялися дияволу, щоб згубити цю чистоту, щоб сплюжити її, забруднити і небо, й землю, й повітря, і тепер чистота нашого світу ховається лише в плодах, але нітрати й нітрити знаходять її й там і нищать нам на горе, на хвороби і на страждання наших дітей. Але тоді навуки ще були не вражені нітратами навіть на колгоспних полях. Про свої ж власні грядки вже й говорити нічого: адже ніхто з нас не застосовує на південних чорноземах своїх обійсть і городів мінеральних добрив, ні отрутохімікатів для боротьби із шкідниками. Щоправда, тепер уже й на власному обійсті боротися з ними стає щораз важче, так їх розплодилося багато, особливо колорадського жука, завезеного звідти, куди нас мало не силоміць тягнуть «найпрогресивніші» газети й журнали, запевняючи, що на Заході і особливо в Америці нами просто милуються і захоплюються демократизацією й гласністю в нашій країні. Навіть заголовки вигадують просто захоплюючі: «Пентагон поспішає на допомогу!» Хотілося б спитати: чи не в Афганістан до моджахедів? Чи не на Західний Берег Йордану та Сектор Газу, щоб допомагати ізраїльтянам-сіоністам убивати дітей і жінок Палестини?!

Порівняно з цими злочинами, продиктованими геноцидом проти цілих народів, завезення чи закидання з повітря колорадського жука видається іграшкою чи забавою, але скільки ж і ця «забава» коштує нам зусиль і здоров'я. Нам, нашим дітям і онукам.

Попоївши холодного й свіжого кавуна, неймовірно солодкого й духмяного, я втерся рукавом светра, як утирався колись у дитинстві, відімкнув теж змокрілі металеві ворота підземного гаража і, перш ніж завести машину, вирішив долити мастила в двигун, бо давно вже не перевіряв його рівень. І тільки-но взявся за пластикову каністрочку, як рука моя тильною стороною відчула якийсь лоскітливий дотик. Я глянув туди і завмер: поміж запчастинами, пляшками з гальмівною рідиною та банками із солідолом, графітним мастилом та літолом сидів набундючений сич. Коли ж я з острахом потягнув каністрочку з мастилом до себе, він беркицьнувся набік, показавши мені світлий живіт і скоцюрблені лапи. Я кинув каністру, вхопив сича за ті пігтисті лапи, відчувши, що вони висушені й давно мертві, а все ж кинувся до стовпа, під яким мав лежати застрелений учора сич, бо мені чомусь подумалось: а чи не він якимсь чином забрався у відчинений гараж, щоб тут знайти собі могилу?

Але чудес, як відомо, не буває. Навіть у Далекому Бейкуші: закривавлений сич лежав під стовпом, змокрівши від нічної роси. Як тільки я взяв його за лапи й підняв, роса миттю скотилася з нього і він став сухим, дуже схожим на того, якого я знайшов у гаражі. Це була пара. Очевидно, залетівши якось увечері в розчинені двері гаража ще перед нашим від'їздом до Києва, самка була зачинена надовго і тут же й здубіла, не знайшовши отвору вентиляційної труби. А самець літав, шукав і кликав її, доки я його й не вбив.

Я поклав їх рядочком, повернувся в гараж, взяв лопату, викопав ямку й поховав їх під стовпом, ніби під обеліском. Лежать вони зараз там, навпроти наших вікон, тільки нас там давно вже немає...

Але розповідь про це попереду.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1.

Коли я збіг крутими сходами на мансарду, де ми ночували, Галя глянула мені назустріч такими страдницькими очима, що я мимоволі зупинився в порозі, тамуючи крик розпачу.

— Що сталося? — якомога спокійніше запитав я.

Замість відповіді вона, сидячи на ліжку, вже вкритому застеленому марселіновою накидкою, почала повільно падати набік. Я кинувся до неї, ледве встиг підхопити, обм'яклу й безвольну, вже одягнену в дорогу, і великий та наглий жах охопив мене.

Голову зронила мені на плече, очі закотилися, руки безсило опали. Ні стогону, ні слова, ні жодної ознаки життя.

— Галю, що з тобою? — благав я, дерев'яніючи, не знаючи, що робити: бігти вниз до телефону чи якось привести її до тями? Але як?

І покинути не можна, і зволікати ніяк. Я поклав її голову на подушку, і вона одвернулася до стіни, ще дужче налякавши мене своєю відстороненістю, що межувала з повною відсутністю, наче її й зовсім не стало в цьому світі. Промацавши пульс і переконавшись, що серце б'ється, я стрімголов кинувся вниз, викликав швидку допомогу.

— Якомога швидше приїздіть! — благав я. — Вона вмирає...

«Швидка» прибула через двадцять хвилин, але вони здалися мені неймовірно довгими. Що я передумав за ці двадцять хвилин, сам бог знає, якщо він знає все: вперше за сорок років спільного життя ми з дружиною опинилися ніби в різних світах — вона на тім світі, а я ще на цім, спустілім, холоднім, осоружним без неї. Ці незбагненні переміни, що сталися за кілька хвилин, а мені здалося — за одну мить, перевернули всі мої уявлення про всевладність і незборимість життя, відкрили на всю глибину нашу тимчасовість і незахищеність перед лицем небуття ще яскравіше, ніж це відкривалось мені на фронті під час атак чи й в момент поранення.

З «швидкою» прибув і головний терапевт району Олександр Іванович Петров, з яким я бував на полюванні. Він був абсолютно спокійний, як і на полюванні: качки, бувало, летять над ним, а він, тримаючи рушницю на зігнутій руці, читає «Літгазету» — кричи не кричи, і голови не підніме.

Тут він голову підняв тільки після того, як послухав серце фонендоскопом, зміряв тиск і пошепки віддав наказ сестрі, що треба внести внутрішньовенно: які препарати і в якій пропорції. Після цього він випростався, усміхнувся до мене, пильно глянув у вічі і взявся за пульс.

— Нічого страшного,— сказав він. — Це не інфаркт і не інсульт. Це така стадія задавненого остеохондрозу. Вона зверталася до лікарів з цією хворобою?

— Так,— сказав я. — Навіть лежала в науково-дослідному інституті геронтології, який спеціалізується на лікуванні остеохондрозу.

— Не так на лікуванні, як на спостереженні для наукових експери-

ментів. От на чому вони спеціалізуються. А щодо лікування, то поки там мишей не ловлять — жодних рекомендацій лікарям-практикам, незважаючи на те що хвороба ця страшенно прогресує і «молодіє», захоплює в свою орбіту вже й двадцятилітніх. О, Галина Дмитрівна опритомніла,— сказав він так само спокійно й схилився над нею. — Як спалося, Галино Дмитрівно? — усміхнувся.

— Де я? І що зі мною сталося? — запитала дружина, дивлячись не на нього, а шукаючи очима мене. Взяла мене за руку й міцно стиснула, як завжди. — Пробач,— прошепотіла тихо, і очі її вповнилися сльозами. — Пробач, що підвела тебе з поїздкою і змусила хвилюватися...

— Ну, що ти, що ти... — мимрив я, дивуючись і проймаючись невимовним жалем до неї.

— Завдала тобі і людям клопоту...

— Хіба ж це від тебе залежить?

— Ми вас, Галино Дмитрівно, заберемо до лікарні,— запропонував Олександр Іванович.

— А на кого ж я покину його тут, на пустій косі? — кивнула вона на мене. — Ні вже. Що хочете, те й робіть, тільки тут. Бо й люди сміятимуться: оце так дачники! Не встигли приїхати, як у лікарню вляглися. Ми вже якось будемо разом.

— Але ж тут я не можу призначити вам крапельницю...

— А яка різниця, де її ставити — тут чи в лікарні. У мене все одно вени погані. Та й без крапельниці пройде і минеться...

— Ні, так легко це не минає. Може, й з місяць доведеться пролежати.

— А що ж він сам робитиме без мене цілий місяць? Хто його нагодує, хто їсти зварить? Васі й Людмила манку вже немає. Сусідка наша Надія Михайлівна вмерла...

— Це Долгова, чи що? — перепитав Петров.

— Авжеж, Долгова.

— Вона в мене лікувалася. Повний розпад печінки — цироз. Нічого не можна було зробити. Сама себе занапастила.

— Сама,— погодилась Галя. — А мене, бачте, остеохондроз облюбував, не питаючи згоди. Спасибі вам, Олександре Івановичу. І пробачте, що потурбували... Так якось вийшло негарно з цією моєю хворобою.

— Гарних хвороб не буває,— сказав Петров. — Та й не ми їх вибираємо, а вони нас. Що ж до турбот, то така вже наша доля й професія — всім допомагати. До вас ще й головний лікар збирався приїхати, та операція не дозволила відлучитися. Але після операції приїде обов'язково.

— Передавайте привіт Іванові Івановичу. Скажіть, що ми завжди раді бачити його. І вас також. А в лікарню я не поїду, спасибі.

На тому «швидка» з Петровим відбула. Він пообіцяв навідатись завтра, якщо не буде потреби викликати його сьогодні, і ми лишились самі.

Я знав, усвідомлював, що після непритомності Галі вступила у зовсім нову смугу життя, ламку, непевну, нерівну, що до неї треба ставитися тепер зовсім інакше, ніж досі,— не нервувати її, не покидати саму надовго. Тобто й самому мені жити так, як я жив досі, вже не випадає. Це було усвідомлення гірке й водночас сумовите, але невідворотне. Ніби водночас пропала молодість і здоров'я і наступила пора хвороб і старіння, і далекий краєчок життя, про який якось і не думалося зовсім, який досі здавався чужим і недосяжним, існував майже не про нас, тепер так наблизився, що за нього можна було при бажанні й зазирнути подумки, а уяві і побачити там безмежну далину небуття, моторошно й невідворотно наближену сьогоднішнім ранком. Наче і Галина хвороба, й непритомність, і не такий вже, як виявилось, далекий кінець життя — все це напророкувалось і наблизилось із загибеллю нерозлучної пари синіх.

Щось несподівано й безповоротно скінчилось у нашому житті, наче сьогодні впала й розсипалася загата, що відгороджувала нас від старості і смерті. Впала і відкрила нашим очам те, що ховалось за нею, за нашою безтурботністю й вірою в невмирущість, у тривалість і тривкість молодості й здоров'я, що здавалися досі невичерпними і безмежними.

Найперше, що нам треба було зробити, це спуститися вниз, бо чим вище підіймалося сонце, тим жаркіше й задушливіше ставало в мансарді, адже вересень в цих південних краях ще вважався літом, налитий сонцем по вінця. А в Галі після остеохондрозного кризу боліла голова. Боліла навіть після уколів. Навіть коли вона лежала. А як тільки пробувала підвестися, голова йшла обертом, світ крутився перед очима, підступала нудота і млість.

— Давай я тебе знесу на руках.— запропонував я.

— Ще чого! — обурилась Галя. — Сама зійду. Ти тільки підтримаєш, як голова почне крутитися.

— Гаразд,— погодився я. — Давай спершу спробуємо підвестися з ліжка. — Взяв її за плечі, посадовив.

Заплющивши очі, Галя сиділа й хиталася з боку на бік, бліда, аж жовтувата. Господи, що ж ти з нами робиш! Адже вона завжди була рожевощока, повнокровна, туготіла, мов налита життєвою силою. Що ж це зробилося з моєю коханою дружиною, яка, народивши трьох дітей, весь вік працювала, і ніколи я не бачив її розслабленою. Навіть коли вставала до дітей серед ночі, не було ні в обличчі, ні в оці й натяку на сонливість. А скільки ж їх було, недоспаних ночей! Скільки дитячих хвороб випробовувало її мужність і витривалість, її материнську душу і серце!

Я чекав, що вона скаже: «Не можу»,— і знову ляже. Але вона, посидівши кілька хвилин, очевидно, зборола слабість і сказала інше:

— Допоможи мені стати на ноги.

Я підвів її з ліжка, поставив на ноги, пригорнув до себе, податливу й зів'ялу, і серце моє стиснулося від невимовного жалю, співчуття, навіть сльози навернулись на очі, пекучі сльози безсилля, нездатності захистити кохану від слабості і хвороби. Вона довго стояла мовчки, із заплющеними очима. Очевидно, звикала стояти, і їй ніяк не вдавалося.

— Ну, з богом,— сказала вона, глянувши на мене просвітлено й покірно. — Пішли... — І, не випускаючи моєї руки, з усієї сили спираючись на неї, зробила перший і другий крок, заточилася, але тут же й вирівнялася, переступила поріг і вийшла на балкон.

На балконі постояла трохи, підтримувана мною за плечі, глянула на порослий комишем і осокою острів, із-за якого часто випливали лебеді, сумовито всміхнулася, бо лебедів зараз не було, і ступила на перший східець металевого корабельного трапа, що круто йшов униз до першої площадки. Всього сім сходинок, але далися вони Галі дуже важко. Похилішими східцями довшої частини трапа вона, тримаючись за поручні й мою руку, зійшла легше, але, діставшись ліжка, довго й важко віддихувалась, і я зрозумів, що цього разу вона захворіла вперше за сорок років важко і надовго: порушилася й серцева діяльність, з'явилася й легенева недостатність, і весь її дивовижно досконалий організм в одну мить відмовився їй слугувати. І все її нелегке, часто трагічне життя знов постало переді мною. Життя моєї коханої з дитячих літ Галі Драгунівської і життя та загибель всього її роду, бо така доля випала нашому поколінню.

2.

А почати треба з її батька, якого я ніколи в житті не бачив. Бо все в нас і в нашій долі починається й визначається батьками. Так от, Галин батько Дмитро Іванович Драгунівський, відслуживши строкову армійську службу, повернувся в село комуністом. Це було на початку двадцятих років. Він перший і, мабуть, єдиний у селі виписав зібрання творів Леніна і завзято студіював їх том за томом. Очевидно, в армії йому прищепили смак до політграмоти та до застосування її постулатів у житті й побуті, бо від ленінізму він не відступав ні на йоту. Так, працюючи вже у ТСОЗі, а потім і в колгоспі бригадиром тракторної бригади, він жорстко дотримувався норм і розцінок, непохитно боровся за економію не лише пально-

го й мастила, а й продуитів хврчуавиия вж до того, що звлишии вндаиої траитористам на день і ие з'їденої паляиици здавав у номору.

З одного боиу, ця бережливість розціиювввлвсь ян снпаріс ть деяиими любителями легиого хліба, бо а роботі иоло землі, яи відомо, легного хліба иіиоли не буввє. З другого боиу, серед члеиів пвртійиого осередиу тв сільського аитиву його чесиість, бережлиаість і вимоглнвість ціиилися тан аисоио, що під час нолеитивізвції його обирали голоаою иолгоспу, а під осінь 1932 рону обрали голоаою сільрвди. Прааду про той трагічний рін остаточного розселянювання мн дізнаємося тільни тепер. Рін був урожайиий, тому у містах, навіть у радгоспвх голоду ие було — асі твм одержуаали хліб на нартин. Тільни в иолгоспах ніяних иартон не було — иартиоав системв иа нолгоспиииів ие поширюаалася, і воии аже тоді були поставлені поза звиоиом. Навпанн, хлібозаготівлі восеии 1932 роиу булн спрямовані на те, щоб забрати в иолгоспииків звроблеиий хліб до зериииии. З хвтн! Та ще ноли аипва сніг і зимв сталв иа порозі. Забирали ие лнше зерио, в й межнсітну, і пиоио висипалн остаииє з горнятон, звлишаючи дітей і дорослих ив виднму й близьну смерть.

Спочатну Дмитро Іввиович рвзом з партосередиом та аитивом брвв, як і належить голові сільрвди, учвсть у цих днвних і принізнілих хлібозаготівлях. Та нолн пішли зустрічиі плани, спочатну обласиий, а потім райоииий, бо ножеи з фуиицioиерiа хотів вислужитися перед вищою інстанцією, тут молодий голова сільрадн повстав з усією рішучістю тв безоглядистю. Того рону Дмитрові Іввиовичу пішов тридцять перший рін.

— Підрахуй, Миннтовнчу,— сназав віи моєму батьнові, що ходнв у иього а звступииках. — Підрахуй, снільни всього зібрали по селу хліба цього роиу, і ив сьогоднішніх звгальних зборвх, ив які прийдуть представники з Баштаики, Миколаєва і навіть з Харнова, доповісн.

Бтьно мій зібрав відомості з семи нолгоспів селв і доповів:

— Яиби весь урожвй минулого й нинішнього роиу яиимось дивом вдвлося зберегти, то зустрічний план, спущений рвйоном, можна було б виноивти всього ив шістдесят аідсотиів. Тви що плвн нереальний. Не вниоиавши його й наполовину, село амре з голоду. Зв твиий бандитсьний плвн я голосуаатн не буду. — Мій бвтьио рушив буа аід стола президії, наиритого червоиою сивтериою, за яиим сиділи представннин району, області й столиці республіни, але його зупиниив несвмовитий ирии мвленьного, лютого, мов зінсьие щеия, ивчвльниив ДПУ Шиирьовв.

— Нвзад! — аересииув він, хапаючись за звичиою за иобуру на поясі.

Мій батьно аериуася до столу, ствв проти Шиирьова.

— Ти зивєш, чия це ініцівтиаа? — верещвв Шиирьоа, чераоний і раптово спітнілий. — Це особиста ініціатива товариша Сталіна, щоб за зібраний хліб нупити верствти й техніну для індустріалізвції нраїни: для Харківсьиого, Челябінсьиого й Сталінградсьного траиторних звводів, для Крамвторсьиого мвшинобудівиого! Тн що, проти тоаариша Сталіна?

— Я протн голодиої смерті селян. Не думвю, щоб тоавриш Сталін забнрав межисітну й висівии замість зерна. Це місцевв ініціатиав.

— Тн нидаєш тінь иа місцеве пвртійне иерівництво! — нричаа иесамовито Шиирьов. — Звинуввчуєш його а внтинародних діях! Ти жорстоио поплатишся зв це! А зараз партиввтон на стіл!

— Він нвидидат партії,— догідливо уточиив хтось.

— Тоді поклади нвидидатсьну иврточиу,— поивзав пальцем на стіл Шиирьов,— а потім поговоримо де слід.

І тут, рипнуаши хромовими чобітьми, до столу підійшов молодий голова сільради Дмитро Іванович Дрвгуиівсьиий у білій сорочці й чорному ностюмі, иа ходу дістаючи із внутрішньої нишеиі партнвитон:

— Зврвзом вииючвйте й мене,— сказав він, иладучи свій партнвитон поряд з нвндидатсьиою иврттиою мого бвтьиа,— бо це ившв спільна думив.

— І мене теж,— аажиувато протисиувшись між рядами, сназав

батьків шкільний товариш Василь Федорович Лісниченко, великий активіст при колективізації й розкуркулюванні.

— І мене,— легко вислизнув з натовпу секретар комсомольського осередку Ваня Федорюк, якого в селі прозвали «Ячейкою».

Три партквитки й одна кандидатська картка лягли перед Шинрьовим промовистим і відчайдушним рядом. Він стороніло дививсь на них, а тоді звів очі на всіх чотирьох, таких різних і однаково рішучих, закричав:

— Всіх в ДПУ заберу! Там я з вами не так побалакаю!

— Не стрибай,— спокійно сказав, дивлячись Шинрьову у вибалушені очі, Дмитро Іванович. — Не стрибай, бо брижі обкаляєш! — Він розвернувся й пішов на місце. За ним рушили трос його товаришів.

— Троцькісти! Переродженці! — біснувався Шинрьов, маленький, дрібнолиций, розчервонілий і такий лютий, що, здається, ось зараз вибухне. — Я вас на порох зітру! По стінці розмажу! В розход пущу! — кричав у безсилій люті Шинрьов, вже тоді не знаючи впину у своїй сваволі.

— Закривайте збори,— спокійно сказав йому представник ЦК Андреєв.

— Розійдись! — продовжував кричати Шинрьов, втративши контроль над собою і навіть здоровий глузд. — Всі по хатах! І забудьте, що тут говорили ці антипартійці, вороги Радянської влади! Завтра ми їх публічно судитимемо, цих прислужників міжнародного імперіалізму!

— Та вгамуйтесь ви нарешті! — гримнув на Шинрьова Андреєв, насупивши чорні, чавунно-важкі брови, з-під яких в малого начальника баштанського ДПУ нібн викресались іскри гніву і зневаги. — Мелете чортзна-що! Не вмісте збори підготувати. — Він зібрав партдокументи й підніс над головою. — Власники партквитків та кандидатської картки! Прошу залишитись і підійти сюди.

Всі четверо залишилися на своїх місцях, доки люди розійшлися, й сільбуд спорожнів, але підходити не поспішали. Сиділи й чекали, що буде далі. Шинрьов нетимився, шмигав поміж лавами й стільцями, злісно поглядаючи на зрявщників зборів, та не наважувався нариватися на нове зауваження представника ЦК. А той мовчки сидів за столом, сплівши пальці, й дивився на них, схиливши голову, наче там була якась розгадка.

Нарешті підвів голову. Оглянув Дмитра Івановича та його товаришів.

— Заберіть партквитки і не розкидайтеся ними,— сказав він спокійно, з легеньким осудом. — Якщо навіть з чимось ми незгодні, в партії залишатися треба хоча б для того, щоб довести свою правоту.

— Так товариш Шинрьов же наказав нам покласти квитки,—задиристо, з образою випалив Ваня Федорюк.

— А хто такий Шинрьов? — тихо запитав Андреєв, наче начальника районного ДПУ тут і не було. — Він що, секретар райкому? Та й то питання вашого перебування в партії вирішувати має первинна парторганізація, а райком тільки затверджує або не затверджує її рішення. Статут треба не тільки знати, а й не забувати. І нікого не слухати. Мало кому хотілося б одібрати в нас партквитки! Тенденції підмінити партію органами ДПУ спостерігаються вже давно. Але тільки партії та її організаціям вирішувати долю комуністів! — твердо й погрозливо зауважив Андреєв, дивлячись не на Шинрьова, а на Дмитра Івановича, але начальник районного ОДПУ збагнув, у чий город кинув камінець представник ЦК, і аж скинувся.

— Я тут представляю райком партії, а не ДПУ,— сказав він, квапливо наближаючись до столу. — Тому маю повноваження карати комуністів за порушення лінії партії аж до виключення їх з лав КП(б)У!

— Сядьте! — суворо сказав йому Андреєв. — І не заривайтесь. Ніхто вам таких повноважень не давав і не міг давати. Підходьте ближче, товариші,— звернувся він через голову Шинрьова, що вкляк у першому ряду. — Давайте в усьому розберемося. Якщо ваші підрахунки відповідають дійсності, а я в цьому не сумніваюсь, тільки хочу пересвідчитись особисто, то тоді нам треба виходити і на район, і на область, і, можливо, в республіканські органи, щоб план коригували...

— Та не план, а зустрічний план, висунутий районом проти облвсного зустрічного плану,— сказав Дмитро Іванович. — Ви ж знаєте, скільки розвелося зараз перевикональщиків, догідників і підлабузників...

— Ти б, Драгунівський, вибирав вирази,— озвався Шнирьов. — А то недовго й загриміти. Знаєш, який зараз час?

— Знаю: якщо не скинути план, село вимре. От який час, товаришу Шнирьов, і от на який страшний крок ви нас штовхаєте.

— План є план, і його треба виконувати всіма можливими засобами.

— Можливими виконати не можна,— сказав мій батько,— і я вже доповідав про це зборам. Пропоную й вам заглянути в ці трагічні розрахунки, і тоді навіть товаришеві Шнирьову стане зрозуміло, що навіть неможливими засобами зустрічний план району виконати не можна: люди вмруть з голоду, а план все одно залишиться невиконаним, бо такої кількості зерна в селі не було і в найврожайніші роки.

— Так, з цим треба щось робити,— сказав Андрєєв. — Очевидно, я завтра ж поїду в Харків доповідати ЦК партії. — Через кілька днів повернусь, і залежно від результатів моєї поїздки будемо вирішувати на місці, що нам робити і як діяти далі. Прошу вас всіх дотримуватись людяності й партійної етики.

— За людяність і етику верстатів у Німеччини не купиш,— сказав Шнирьов з місця, ніби вистрелив. — І чекати результатів вашої поїздки нам не випадає: обком натискає, щодня по два-три рази дзвонить сам перший. Завтра пришлють з Миколаєва буксирні бригади робітників викачувати хліб. Думаю, що й вас у ЦК не підтримають, а скоріше дадуть догану чи з роботи знімуть...

Ваня Федорюк підхопився з місця, вдарив шапкою об землю.

— Та невже ж правди немає і в ЦК! — вигукнув він. — Невже скрізь богують Шнирьови?

— А ти легше на поворотах,— погрозливо підвівся Шнирьов.

— Ви мені не погрожуйте,— сказав Ваня, піднімаючи шапку. — Не сьогодні-завтра іду в армію. Але що ж буде з селом? Із старими, з молодими дівчатами, з дітьми? Ех! — він надів шапку, вийшов з сільбуду і вдарився просто на станцію.

Приїхавши в Миколаїв, Ваня пішов працювати на суднобудівний завод, і не тільки вижив тієї зими, а й в армію потрапив, учився там і вивчився на командира, так що в тридцять дев'ятім приїхав у село з дружиною та з одною шпалою в петлиці — капітан!

Решта завдяки наполегливості Шнирьова була виключена з партії. Не допоміг і Андрєєв — сам був знятий з роботи і направлений в нашу ж таки область організовувати м'ясорадгосп імені Косіора, куди тієї ж осені забрав у контору мого батька. Так ми й вижили, бо одержували на сім'ю кіло сімсот грамів хліба. Лісник теж перебився якось, втрапивши на молочарню. А Дмитра Івановича, мабуть, найбільш за оту фразу про барок, Шнирьов протримав майже цілу зиму в ОДПУ, де він опух від побоїв, а потім відпустив помирати. Як він помер у Миколаєві, читач уже знає. Але померла і його наймолодша дочка Віра і двоє щойно народжених немовлят. Загинув і молодший брат Михайло. А матір вигнали з хати під тим приводом, що хата була під черепицею, а значить, куркульська, тільки вдівством, мовляв, та партійністю сина й прикрилася стара Райчиха. І не хто-небудь сторонній, а свої ж сільські активісти, що живилися тієї страшної весни з колгоспної комори і не знали біди, вигадали оте запізніле звинувачення, нищачи підупалого духом, зацькованого Дмитра Івановича Драгунівського та його трудовий рід. Але про це треба розповісти докладніше, так, як розповідала мені Галя, носячи все це в своєму серці. Бо саме голод, несправедливі звинувачення, смерть батька та любимого дядька Мишка весь вік висіли над її долею і оце аж тепер звалили її, ще зовсім молоду.

3.

Голодна й холодна після арешту батька, прибігала семилітня дівчинка до бабусі, якої вже не було ні в рідній хаті, ні в селі, бо подалася до далекої родички в Новомар'ївку, ні з того ні з сього позбувшись рідної хати, яку колись збудували з чоловіком ще замолоду. Бабуся завжди частувала першу і єдину внуку найсмачнішими наїдками: то яєчко вкине в жар і спече, то цукерочки прибереже для неї, то пиріжечка з потрухами приготує. Тепер бабусі Килі в хаті не стало, там білили, співаючи, Нестя, риба й бездітна бабусина племінниця Машка Мануйлиха, що записалася раптом в активістки, ну, в активістках бо не з руки родатися хоча б і з дітьми виключеного з партії двоюрідного брата.

— Не сиди тут, — гримала Машка на малу й худющу племінницю, виносячи сміття з хати, де вони, співаючи, білили, щоб незабаром відкрити в цій хаті читальню. — Баба твоя нажилася в хаті під черепицею, тепер будемо жити тут ми. Житимемо й читатимемо, розважатимемось. А ваші часи минулися. Наші тепер настали...

Як малому серцю було все це пережити: біль і жаль за улюбленою бабусею та її затишною і такою завжди принадною хатою, голод і холод, людську жорстокість і несправедливість, тиранство і мстивість не знати за що. Семилітня дівчинка, плачучи, поверталась додому, де не було ні крихти хліба, не було й батька, тільки куталася в ряднинку на нетопленій печі дволітня Віра та виплала по хаті вагітна, моа на погибіль, мати, не знаючи, як і чим нагодувати дітей. Сама вона вже й не пам'ятала, коли їла востаннє. Від чоловіка не було ніяких вістей, а з осінньою багнюкою Благанка стала недосяжною — до неї двадцять п'ять верст. Хіба ж добережся пішки по такій розгвезлій дорозі.

А тут новий голова сільради Буйко, якийсь чужий, присланий з району чоловік, наполягає, щоб одреклась од чоловіка.

— Зрозумійте, Соломіє Мусіївно,— казав він, бризкаючи слиною, пришелепувато усміхаючись,— ми ж не можемо допомагати родині ворога! От як ви зречетесь його, тоді друге діло. Тоді ви радянська людина. І діти ваші радянські. А значить, колгосп почне надавати вам допомогу. А так пропадете і ви, і ваші діти.

— Та хіба ж вони в чомусь винні? Чи й мій чоловік — комуніст, голова сільради, вже такий партієць, що з Леніним і не розставався...

— От-от, добре, що нагадали! — бризкав слиною Буйко. — Ми й Леніна у вас заберемо! А як подасте на розлучення з чоловіком, то залишимо твори вождя вашим дітям, щоб росли ленінцями. Ну, то як?

— Не буде цього,— відповідала Соломія Мусіївна. — Ви, може, тільки й ждете, щоб я відмовилась від нього. А тоді й зовсім знищите невинного: раз від нього сім'я відхрестилась, то він дійсно ворог Радянської влади, злочинець. А злочинців же в нас не милують...

— Ну, як знаєте, Соломіє Мусіївно,— ображено казав Буйко. — Я вам раджу, як краще...

— Ви мені радите так, як Ширяєв від вас вимагає. А я на це не піду, щоб свого чоловіка, батька моїх дітей, під кулю підставляти.

— Не виходить у нас з вами розмови. От біда! Ідіть додому та подумайте. Та дітей своїх пожалійте. А як надумаєте, приходьте...

— Не діждете ви, супостати,— ридаючи, відказувала Соломія Мусіївна, важко переступаючи сільрадівський поріг, і йшла в свою нетоплену хату, де не було чим і ока занорошити і несила було дивитись на голодних дітей. Вона йшла, ослизаючись у багнюці, порожнім селом, і саме це мученицьке вертання додому мало б стати найбільшим та найстрашнішим обвинувальним актом проти тих, хто вергнув народ у штучний голод. На жаль, трибуналів таких тоді не було. Та й зараз ці жертви й страждання якось штучно відсуваються на другий план перед розстрілами 1937 року. А мали б стояти чільними.

Голод, як і смерть, ніщо таке антилюдське, обурливе й неприродне,

що хочеться кричати, благати когось, може, й усе людство повстати проти нього. Але криком тут не зарадиш...

Коли Соломія Мусіївна, ледве волочачи ноги, знесилена голодом і морально знищена домаганнями Буйка, за яким, безумовно, стояло районне начальство, і в першу чергу Ширяєв, доплентала до холодної й голодної своєї родини, вона обняла дітей, худих, принишклих, наляканих, пригорнула до себе, щоб не бачити їхніх голодних очей, і затужила над ними, лякаючи їх, навіваючи жах. Вони мовчки дихали їй у заплакане обличчя, мов піймані пташенята.

В цей час рипнули двері, і до хати зайшов Михайло — молодший брат Дмитра Івановича. Відколи матір вигнали з хати, Михайло ночував у полі по скиртах, бо ніхто з товаришів не хотів пускати до себе брата заарештованого ворога, щоб не позбутися хоч невеличкої такої-сякої допомоги з колгоспу та не загинути голодною смертю.

— Не плач, Соломійко,— сказав Михайло,— не тужи. Слізьми нашому горю і голоду не зарадиш. Я ось візьму мішечок та піду під третій відділок радгоспу. Там, мабуть, скирти ще не провіяли, бо в радгоспі хліба людям дають. То, може, щось там навію та хоч пригорщу зерна принесу. Так що шукай мішечок, та я буду двигать, доки ще цілий день попереду. Бо це ж, мабуть, кілометрів шість-сім.

— По такій гризюці чи й дійдеш, Михайле?

— А дійду ж, трясця його матері! — підбадьорюючи і себе, і її, зухвало сказав Михайло. — Та якось же й повернуся, бо треба ж дітей і тебе рятувати. Я біля скирт оце й протримався: намичу соломи, перетрушу, а потім полову провію на вітрі, от і є якась жменя пшениці, жита чи ячменю. Цілісінький день жую.

— А зараз у тебе нічого немає в кишенях? — з надією запитала.

— Нащо ж ти питаєш? Хіба б я всидів, дивлячись на твоє побивання, слухаючи твоє голосіння, та не віддав би останню зернину? Нема вже нічого й по степах навколо нашого села — все перевіяли, всі скирти порозсмикували. Та ще горбатого Приходька поставили об'їждчиком. Тепер вартує з ранку до ночі. Як тільки кого біля скирти застане, гарапником періщить, а то й Кийковим Гнеегою топче. Ти ж знаєш, який лютий Гнеега. І голоду ніби на нього немає.

— То гляди ж не попадися горбатому.

— Я ж на радгоспне подамся, кажу тобі.

— Ну, йди з богом та повертайся. Бо тепер на тебе вся надія.

— Авжеж, піду, поки раньше,— Михайло попрямував через городи, щоб менше хто й бачив: його теж могли заарештувати вслід за братом.

Як він там аже добився під третій відділок радгоспу імені Чубаря, як він там смикав злежалу солому із скирти, як віяв, ніхто того не знає і ніколи не взнає. Як і того не взнаємо, скільки навіяв рятівного зерна. А тільки за цим зняттям застав його радгоспний об'їждчик, до якого незабаром приєднався й Приходько, що був неподалік.

Удвох вони почали видирати у кволого Михайла навіяне зерно, а він не міг віддати його, бо цим зерном мав порятувати братових дітей і дружину. Тому боронився як міг. А ті, озлобившись, почали його бити. Без свідків. Били так, що він там, під скиртою, й лишився навіки.

Ой, убили ж Михайла, вбили! Свої люди. За жменьку зерна, навіяного зі скирти для голодних племінників. Не тільки вбили, а й зерно те забрали. Степ усе те бачив. І мовчить. І досі мовчить. І нікому нічого. Ні гу-гу — що, що, а мовчати степ уміє. Тисячі, мільйони років мовчить, і ніхто ніколи в світі не знатиме всього, що тут відбувалося. Тільки сам горбатий Приходько хвалився: як ухопив обома руками торбинку із навіяним зерном худющий Михайло, як притиснув її до грудей, то так і не відпустив, доки не вбили. Та вже і в мертвого ледве-ледве вирвали із закляклих, скоцюрблених рук.

— Отакий, гад, завзятий! — обурювався горбатий об'їждчик, а люди, слухаючи, дивувалися його жорстокості, і кожен думав: я б теж не віддав нізащо! Тільки старий Войтенко, лагідний і тихий, не витримав:

— А тобі, так твою розпротак, потрібна була ота торбинка? Може б, він племінників та Соломію тим зерном врятував! А ти його самого на той світ відправив. Це тобі так не мине! Поставлять і тебе колись до стінки за цю смерть невинну.

— Гляди, щоб самого не цюкнули вслід за Мишком та Митьком. Я йому ніколи не забуду, як він ото недоїдений хліб у комору Хлівнюкові здавав, а в мене не було чим кабанця догодувати. Просиш, було, просиш, ніяка гайка! От уже вредний, гад, був!

— Так він же про колгоспне дбав! — втлумачував йому Войтенко, цей вічний конюх і їздовий. — Ти ж для кабанчика святий хліб хотів забрати, а Михайло пухлим дітям навіяв зерна. Що ж ти рівняєш? Душогуб ти, туди твою мать! Антихрист! Де таке падло й береться! — Войтенко плюнув горбатому під ноги й пішов до своїх коней.

— Ич, розплювався! Гляди, щоб кров'ю не довелося плювати,— погрожував об'їждчик, та Войтенко його не слухав: він попрямував до Соломії.

— Слухайте, кумо, що казатиму,— зайшовши в хату й побачивши, що Соломія з дітьми лежить покотом на нетопленій печі й лежанці. — Зараз я везтиму на скотомогильник здохлу коняку, то ви беріть сокиру та швиденько йдіть отуди до Бармашівської межі. Може, щось собі відрубаєте. Та й я допоможу. Тільки не баріться. Бо без вас як візьму, то й мене там зарубають: півсела збирається біля стайні з сокирами.

Соломія Мусіївна ледве-ледве звелася. Сили не було, голова йшла обертом, її млоїло й хитало, ніби на морі, долівка ходила ходором під ногами. Сокиру вона не взяла — навряд чи й донесла б її. Та й забула ж, як на гріх, де її поклала.

Галя з печі бачила у вікно, як по дорозі, брудній та розмішеній, проїхав її хрещений батько на биндюзі, везучи дохлу коняку. Вразило неймовірне видовище: коні завжди тягнуть підводу, а ця лежала на биндюзі, високо задерши ногу, яка гойдалася на кожному вибої, ніби комусь погрожувала чи прощалася навіки з селом. Ще дужче дівчинку вразило те, як за биндюгою з дохлою конякою, штовхаючись і не зводячи з неї осатанілих поглядів, мовчки сунула юрба з сокирами. Було щось моторошне й нелюдське в отому мовчанні, в отій штовханині і в блискучих сокирах. А може, в рішучості, в голодному зблиску очей, у блідих, виснажених обличчях. За селом люди почали з боків обступати мертву кобилу, щоб бути до неї якомога ближче. Тут штовханина вже була відчайдушніша, і над головами вряди-годи здіймались погрозливо й страшно сокири.

Те моторошне видиво запало дитині в душу і пам'ять на все життя. Галя носила його в собі, мов рану. Запам'ятала й повернення матері. Вона ледве допленталась додому з самими тельбухами. Тобто взяла те, що зосталось, бо й кум не спромігся помогти: біля скотомогильника кобилу стягли з биндюги, накинулися на неї й заходилися вимахувати сокирами, так що й підступитися не можна було.

— Зараз, діточки, зараз,— відсапуючись, промовляла до них мати, розпалюючи в печі курвєм. — Зараз перемиємо, наваримо й наїмося.

Мила вона ті кишки, кендюхи й нутрощі довго. Ще довше варила, а вони гнали з казана шапками брудну піну, і скільки мати не збирала її чумичкою, піна все пузирилася й пузирилася без кінця, так що й зрозуміти важко було, де вона береться. Нарешті якось зваривши тельбухи, вони їли їх, тверді й смердючі, доки й понаїдалися. На щастя, нікого не занудило, і ніхто не блював, і вони кілька днів протрималися тими кінськими нутрощами, тамуючи голод.

А потім була довга й люта зима. Мати самотужки, без сторонньої допомоги народила двійнятко, котрі попищали-попищали й невдовзі померли з голоду, бо молока в матері не було й крапелиночки, а жуйку зжувати не було з чого. Вони вже зовсім умирали, коли мати зважилася підписати якусь «бамагу», принесену Буйком, про розлучення з чоловіком. І кум Войтенко приніс їм виписану з комори макуху — цілих три

круги. Вони били її на шматки, мішали з бурячками й кабаками, парили в печі і їли. Потім настала весна, мати пішла на роботу, де всім варили затірку, приносила звідти невеличкі пайки хліба, як вона лишала для них. Їли також молочай, щирицю й лободу, калачики. І хоч всі й попухли з голоду, але дожили до нового врожаю.

Настав той довгождний день, коли мати принесла з колгоспу клуночок муки, замісила й напекла коржів. Перший корж витягла з печі як святиню, розламала на шматки й роздала їм:

— Їжте, діточки, наїдайтеся,— встигла ще сказати, а тоді впала впоперек на ліжко ницьма, заридала-затужила на всю хату, згадавши всіх померлих. І доки діти їли, мовчки й пожадливо, вона все голосила і не могла зупинитися: — Ой, Митічко ж, мій соколику! Та ніколи ж я тебе не діждуся та й не побачу! Та й звідки ж тебе, мій голубчику, виглядати? Прости ж мені, прости, моя вірная дружинонько, що одреклась від тебе! Ой, це ж я зробила заради наших діточок!

Цього теж не могла забути Галя, і ті материні ридання супроводжували її все життя, мучили й не давали спокою. Хіба ж не надірвеш душу? Хіба ж не вкоротить тобі віку такі спогади, як і все пережите? Нічого ж не минає безслідно. Навіть пережите в ранньому дитинстві. Відіб'ється на духовному стані. Ще помітніше відіб'ється на здоров'ї, і оцей ранній дзвінок, що так несподівано пролунав Галі сьогодні, походить з того далекого й незабутнього тридцять третього року, що висить над нашим поколінням невигойним тавром.

4.

Тепер Галя лежала цілими днями на розкладайці в холодку, переміщуючись за ним навколо дачі разом з сонцем. Власне, я сам перетягав її з розкладайкою, бо вставати вона не могла: одразу ж починала крутитися голова, аж до запаморочення, і довго потім не врівноважувалась. Галя панічно боялась цих запаморочень — їй здавалось, що вони вже й не минуть, як не минулися в її матері.

Соломія Мусіївна, зготувавши обід, стала одягатися, щоб вийти надвір та посидіти на свіжому повітрі в сквері навпроти нашого дому.

— Борщ є, діти, зварила,— гукнула вона з коридора, вже одягнувши пальто й нагнувшись, щоб зашнурувати черевики. — Можете обідати, а я вийду посиджу на повітрі, бо щось мені так недобре...

— Вже б пообідали разом,— сказав я з-за дверей, не відриваючись від роботи,— а тоді вже й пішли б.

Відповіді не було. Замість неї до мене долетів дивний шерхіт, ніби хтось солом'яним віхтем тернув по стіні, а потім почувся глухий і короткий удар. І все стихло. Коли я спрожогу вискочив у коридор, то, зашпортнувшись за щось м'яке й податливе, мало не впав. Під дверима навзнак лежала Соломія Мусіївна у своєму старенькому коричневому пальтечку, в білій хусточці, зав'язаній під підборіддям. Вона була непритомна. Але груди хвилясто здіймалися в гарячковому диханні. Галя теж вискочила з дитячої кімнати з праскою в руці, біла як смерть.

— Підніми ж її! — крикнула вона розпачливо, не знаючи, куди діти праску. Нарешті кинула її на підлогу й підбігла до матері. — Давай удвох, я поможу... Перенесемо на ліжко.

— Не можна переносити, Галю. Може, це інфаркт. Зараз я викличу швидку допомогу. Тут же близько.

«Швидка» була за рогом, на вулиці Леніна, і приїхала за кілька хвилин. Лікарі констатували інсульт. За три дні, не опритомнівши, Соломія Мусіївна вмерла.

Це, звичайно, висіло над обома нами, як кара, не минаючи й не забуваючись. Тому Галина непритомність не просто злякала нас, а приголомшила й не відпускала, тільки ми вдавали обоє, що не згадуємо і навіть не пам'ятаємо такої несподіваної і страшної смерті Соломії Мусіївни. Тим більш що моя мати теж померла від інсульту.

Щодня до Галі приїздили лікарі й сестри, робили їй уколи та внутрішньовенні вливання, напихали таблетками, але помітних зрушень не спостерігалось. Дні тяглись за днями, ночі за ночами, я виводив ранком із хати ще молоду мою дружину, майже на руках несучи, і так само заносив, коли звечоріє, і спустіла Табірка коса, далекі урвища глинистих берегів за лиманом, сині води та сині небеса, в яких палахкотіло ще жарке вересневе сонце, були свідками несподіваного нашого горя.

Щоправда, свідками були й ті, хто їздив повз нашу дачу на покинуті бази відпочинку. Хоч як дивно, після закриття сезону потік легкових службових та приватних машин навіть збільшився: начальство та його посіпаки активно відвідували покинуті бази то гучними компаніями з випивкою та юшкою, то прокрадалися вечорами з коханками, щоб менше хто бачив. Цей контингент не звертав на нас ніякої уваги. Проїздили рано-вранці, перед шостою годиною, і рибалки, і ми тільки чули рокотання мотоциклетних моторів. А вже о пів на дев'яту проїздили на косу робітники швартовних причалів та сейнероремонтних майстерень, як правило, у відкритих машинах-вантажівках. Ці схоплювалися з сидінь як один, тільки-но порівняються з нашою дачею, і з першого ж дня нашого перебування тут коментували наші дії:

— О, вже галстук видів!

— Авжеж, писатель, туди його розтуди,— гукали, перекриваючи шум двигуна, а виходило, що кричали на всю косу та на весь Далекий Бейкуш.

— Квіти, квіти поливає...

— Аякже, хазяйка, йолки-моталки!

Були й дошкульніші репліки-коментарі, і ми скільки могли на них не зважали або вдавали, що не зважаємо, бо в душі залишалася велика прикрість і образа: ну, що ми цим людям зробили? Чим викликали отака неприязнь, навіть злоба і лють? Адже, зустрічаючись зі мною віч-на-віч, а іноді й цілою юрбою, всі вони тиснуть мені руку, всміхаються, ласкаво розмовляють чи на причалі, чи десь біля магазину. А от гуртом проїжджаючи повз нашу дачу, стають такими агресивними, ненависними і саркастичними, що мимоволі думається: ними керує не здоровий глузд, а заздрість, сліпа й люта. Тепер вони змінили репліки:

— О, вилежується на свіжому повітрі!

— Кажуть, тяжко захворіла. Вродібто аж упала, чи що...

— Видать, наш клімат не підходить. Дуже жаркий проти київського.

— Ну, й їхали б собі в Київ чи куди далі!

— Як же їхати, коли жінка й підвестись не може?

Тут у них єдності вже не було — дехто почав співчувати нам. Щось людське почало пробиватися й серед них. Але нам довелося зустрітися з ще більшою агресивністю.

Якось я залишив Галю під хатою в холодку, а сам поїхав до Очакова по хліб та й на базар заглянув, купив дещо з продуктів. Тим часом через наше неогороджене обійстя, обсаджене лише трьома рядами гледичії, з боку лиману переходили дві жінки. Йшли просто по грядках, на яких вже з'явилися припізнілі огірки, червоніли помідори, жовтіли дині.

— Чого ж це ви по грядках топчетесь? — спитала їх з розкладайки Галя. — Хіба ж ви не бачите, що тут люди живуть?

— По своїй радянській землі ходимо, і ніхто нам не заборонить! — визивно сказала висока, плечиста, по-чоловічому грубувата жінка. — А ти лежиш, то й лежи! Мій батько на фронті поліг, а вони, понімаєш, дачі будують! Та якби він воскрес і побачив отаке, то й знову б умер!

— Та невже ж помер би від того, що на звалищі ми поставили оцей чепурненький будиночок? Невже ж йому приємніше було б побачити тут сміття, гнилі овочі, бите скло, дрантя й лахміття, пожмакані галети?

— Я б таких своїми руками стріляла,— сказала менша, що йшла за своєю високою подругою, яка, угледівши, що я саме під'їхав, мовчала, бо й відповісти щось переконливе на Галине запитання не спромоглася.

— Ну й кого б же це ти стріляла? — запитав я, виходячи з машини

просто перед иевисокою, досить симпатичиою жіиочкою. — В меие есесівці стріляли а Берліиі, та ие абили на смерть. То що ж, ти хочеш добити меие? — питав я її, дивлячись просто у вічі.

Нагнувши голову, воиа обійшла меие мовчки і попрямувала за подругою до моря. Тільки одійшоаши кроків иа сто, сказала ие дуже апевиеио:

— Буржуї прокляті...

— Ех ви, люди, люди-иеборвки,— сказав я. — Вам би краще иа заалищах жити й порпатися, иіж порадуватися, що хтось іиший, із вших же людей, иа місці звалища будииочок поставив за чесио зароблеиі гроші.

— Зиаємо, які аоии чесиі! — огрнзнулвси високв. — Все кругом крвдеие, будь ви прокляті!

— Та ви ж хоч зиаєте, з ким розмовляєте?

— А меиі до лвмпочки! — змвхиулв воиа рукою. — Всі аи одиним миром мвзані! Всі а робочих людей иа шиі сидите, ще й крадете.

Я стояв мов обплльоввиий. Стояв, дивився їм вслід, і біль, і жвль охопили меие, і рвзом з тим гиів душив, розривав груди. Чого ж отакі ми звздрісиі? Чом твкі иевиховвиі? Чому хвмство звстить ивм світ? Невже й справді ми вже ніколи ие будемо людьми й не аозрадуємося успіхам своїх спіагромадии? Якщо й були а цих жінок кривдники, то при чому тут я і моя хвора дружииа? Та спитайте ж, поцікавтесь, як цей будииочок будуввся, як зароблялися гроші ив иього. Ні, крвще їх пропити, розтринькати, краще хай лишвються по всіх усюдах звалища й розвалища, иіж побачити результат чужих зусиль, атілеиий у цей иеаеличкий будииочок, бо аіи же ие мій! Пропали пропадом кемалі аже роки Рвдяиської влади, а людей ми твк і ие виховали й ие дали їм того, що обіцялося в революцію. Тому вони й стали отвкими заздрісними й жорстокими, хамуаатими й мстивими. І що иавістрвшише — їх уже иіхто й иішо ие зможе перевиховвти й переробити.

— Нвщо ти з ними зв'язуєшся? — запиталв Галя, коли я підійшов, і взяла меие за руку. — Нікудишиє діло астрявати а суперечку з бвбами. Хіба ти не зиаєш? Може, в иих і квартир иемає. Мало ивд отвкими, що бвтьки їх загинули, позиущалися змалку? Мвло в нас иесправедливості? Не диауйся, не обурюйся, а краще заспокойся. Дай меиі, Боже, підиятися, дай тільки видужати. Покииу асе і більш иіколи сюди ие приїду. Хіба ж можиа терпіти отаку иаругу? Що, ми з тобою ие люди? Не обійдемося без цієї дачі? Здвмо будь-якій оргвиізації, та й иехай...

— Свмв ж кажеш: ие зважай. Люди побвлвкають-побалакають, звикиуть і перестаиуть. А хіба ж можиа кидати оце асе, до чого ми стільки рук доклвли, стільки переживаиь пережили! Все тільки піде рости: і виноград, і персики, і гледичія підніметься і всю дачу закриє. Ні, Гвлю, покидати такі труди і таку красу я ие згодеи.

— Не стало Люди й Васі, виїхвв у Москву Віктор Григорович — невже ти ие помічаєш, які ми тут свмотиі? Я з перших диіа це помітила, тільки ие хотіла тобі говорити. Думвла, ти й сам усе відчуваєш. Нікому ми тут не потрібиі. Та й ивм иіхто ие потрібеи. Бо хіба ж можиа вислухоаувати отвкі лайки й иаругу і з кимось із цих людей дружити? Тв й відствиь же якв — шістсот аісімдесят кілометрів. Що ж це за двчв? Хто зв иею тепер иаглядвтиме цілу зиму? Без Васі й Люди, без Горищенка, котрий щоиеділі иавідувався сюди з Ритою і з дітьми. Ні, ие судилося ивм пожити біля моря. Треба тверезо оцінювати речі: якщо я й підиімуся, то вже иездвтиа буду зиосити таку двлеку дорогу. І радв б, любий мій, та ие зможу. Прости меие, я ж ие виниа, що твк иагло звалилась... — Очі її виповиилися сльозвми, і воив міцио-міцио потисиулв мою руку, а тоді піднесла до губів і поцілуаалв. — Вибач, але и тобі сказала святу й гірку правду. Отепер і згадуються слоаа Зайвого: «От якби иа десяток літ раиіше!» Пам'ятаєш, віи це сказав у Деиь Перемоги. Ми ще тоді посміялися з тобою. А аін, на жаль, маа велику рацію. Бачиа далеко...

Так, до ивс підкрвдвлася иепомітио, вле вже й підкрвлася старість —

найнесподіваніша та найприкріша гостя, котра вже що-що, а не забариться ніколи й ні до кого. І потьмяніють небеса, померкне сонце, і леготливий вітер аже леготітиме мовби й не для тебе, і зорі світитимуть вже для інших, хоч ти й лишаєшся присутнім на бенкетуванні природи, але це аже чужий бенкет, на якому тебе рідно й помічатимуть...

В старості починаєш усвідомлювати: краще вмерти молодим, знаючи, що весь світ повен твоїх ровесників, аніж, вмираючи, думати, чи буде кому йти за твоїм гробом. Гіркі істини відкриваються на схилі життя кожному, тільки ніхто їх не квапиться вносити на людський суд, щоб не завдавати прикрості молодшим. Хай живуть собі, радіючи кожному дневі. Хай самі потім відкривають для себе гіркоту людського старіння, бо старість не радість і нікому про неї ні слухати, ні знати не хочеться й не можеться. В цьому самозахист і мудрість життя.

5.

Але, доки живеш, життя само, хоч і рідше, шле до тебе своїх гінців і новини, якими тішишся набагато більше, ніж замолоду: безтурботність молодості й певність у безконечності життя породжують поверховість суджень і сприймання світу. З віку в вік, від покоління до покоління. І скільки б не минуло століть, людство не порозумнішає, бо й найбільші відкриття, такі як розщеплення атома, винайдення лазера чи прорив у космос, вироджуються в катастрофи, страждання духовні й фізичні як для однієї людської душі, так і для всього людства.

І все ж, що не кажіть, приємно похмурого ранку розгорнути газету в богом забутому Далекому Бейкуші і на першій сторінці прочитати указ Верховної Ради про нагородження тебе Почесною Грамотою республіки: де б ти не був, як надовго не щезав із столичних обріїв, тебе пам'ятають друзі й товариші, готують подання так розумно і вчасно, що цей указ з'явився не рано й не пізно, а якраз напередодні твого шістдесятиліття! Отоді ж воно й видається не таким уже й страшним, а перетворюється на свято твоєї душі, народжує в ній надії, здіймає рвійні бажання працювати, сподіваючись на успіх. І вдячність товаришам, урядові республіки, що знайшли час серед безлічі особистих і державних обов'язків, клопотів і невирішених проблем, згадали про тебе, ще й відзначили труд твій Почесною Грамотою. Десь аж на дні серця ворухнулась думка, що немарно прожив ти життя, що сумніви твої, пошуки і праця привернули увагу, ще й оцінені достойно. І даєш собі слово працювати ще наполегливіше, ще уважніше й відданіше ставитися до своїх друзів, колег і товаришів, бо без них, без їхньої уваги й оцінки, без зауважень і порад малий ти єси і робота твоя не давала б тобі й людям такої втіхи.

Серйозніше сприймаєш тепер і постійні намагання багатьох людей побувати «на дачі в письменника». Адже їх було немало, а могло бути й більше, якби не Горищенко. Аж тепер стало відомо, що він не раз і не два звертався до своїх підлеглих:

— Ото як минаєте передній Вікторівський маяк, їдучи на Табірну косу, так само минайте й письменницьку дачу: закони пристойності він та його дружина знають добре й дотримуються їх, але ж поселилися вони тут не для того, щоб щоденно приймати гостей,— навпаки, приїхали до нас інтенсивно й наполегливо працювати віддалік від свого середовища, в тиші й спокої. А який же це спокій? Яка тиша, коли щовечора до них набиваються в гості? Так що давайте не будемо їх турбувати. Хай працюють. Хай більше вийде творів про наш край і наших людей.

Я нічого не знав про ту «роз'яснювальну» роботу першого секретаря райкому і тепер розумію, чому він заклинав мене не ставити огорожі: вважав, що надійною огорожею навколо дачі буде його слово. Та він помилявся: не всі ж чули ті його слова, і першого літа від людей не було відбою. На неогороджене подвір'я вривалися п'яні люди на службових «Волгах», ломилися в двері, гукаючи, що вони оте й те читали і тому мають не лише бажання, а й право поспілкуватися з автором віч-на-віч.

Засобів зупинити їх у цьому святому прагненні за елементарними законами гостинності не існувало: гість на поріг — двері навстіж. Тому довелося пережити немало курйозних, а то й тяжких хвилин, особливо коли з машини вивалювалося чоловік п'ять затятих юшкоїдів та ще й схильних до мочемордія, котрі ледве трималися на ногах і ще кволіше дотримувалися етики й порядності. «Дорогой, я всю жизнь мечтал встретиться и поговорить с тобой по душам!» — кричить тобі в саме обличчя абсолютно п'яний суб'єкт, наступаючи тобі на ноги в тісному коридорчику. А в маленькій кімнаті спить у найбільшу пообідню спеку твоя дволітня онука, а в більшій лежить хвора Галина Дмитрівна. Але що б ти не говорив, як би не вмовляв не галасувати, не топтати тобі ніг та не розмахувати руками, це не впливало. «Мы же с тобой на стапеле вместе работали! А теперь ты писатель, а я... — багатозначна пауза. — Я теперь, — б'є себе в оголені груди, порослі диким, аспидно-чорним волоссям, — цех возглавляю. Тот самый, шестнадцатый, в котором мы с тобой были простыми рабочими. Понял? Так давай телись — ставь поллитру! Или мы поставим тебе, хоть ты и писатель и денег у тебя, видать, куры не клюют. Понял?»

Що такому сон маленької внучки? Що йому хвора дружина? ВІН приїхав з ДРУЗЯМИ! ЙОМУ вся увага, всі почесті, аж до вихваляння.

— Приїздіть тверезими, — кажеш ти твердо, так і не згадавши колишнього робітника, а теперішнього начальника цеху, не впізнавши в обличчя. — До того ж, я вас не знаю...

— Так что? И в хату не пустишь?

— Там хвора дружина.

— Ну, так вот сюда, в малую комнатенку. Или я и этого не заслуживаю? Я ведь к тебе с чистым сердцем, понимаешь ли ты...

— Там онука спить.

— Ну, какой же ты после этого писатель? — брався він у боки, хитаючись, дивлячись на тебе спідлоба, з-під розвихреного волосся побілілими від алкоголю очима. Стоїть на порозі, мов роз'юшений бугай, широко розставивши ноги, і не вмовлять його ні тверезіші товариші, ні вродлива й пишна дружина, що, ніяковіючи, тягне його за руку:

— Пойдем, Володя, пойдем. Ты же видишь, люди отдыхают. К тому же жена болеет. Разве им до гостей?

— Зазнался, гад ползучий? — вириває він руку.

— Пошел вон, — злісно шепочеш йому у вибалушені очі.

— Каво? Меня? — він кидається вперед головою, але, вхопивши знизу за підборіддя, різко відкидаєш його з порога, зачиняєш двері за спиною.

— Заберіть і везіть його геть. — кажеш його друзям. — Він і сам зараз не тямить, що діє. — А дружині пропонуєш приїхати з ним, як буде тверезий. Плачучи, вона вибачається, обіцяє приїхати з ним обов'язково, але більш не бачиш їх ніколи. Силоміць втиснутий у машину, він щось вигукує, але ти вже не чуєш його. В котрий раз даєш собі слово поставити загорожу хоча б спереду, щоб не стало такого вільного в'їзду.

Загорожу замовив другого ж дня. Мені її привезли, поставили, пофарбували, але й вона не допомогла: якось під вечір дощового, похмурого дня, що випадають тут, під Очаковом, дуже рідко, у незачинену хвіртку увійшов високий, стрункий, чорнявий хлопець у джинсовому костюмі, з розкішною циганкуватою шевелюрою, зі спортивною сумкою через плече.

— Я бич, — сказав він, як відрекомендувався.

— Ну, то й що? — запитав я, мимоволі милуючись його вродою.

— Я вас знаю. Читав «Зорі падають в серпні».

— Це дуже давня, єдина моя пригодницька книжка. Не краща з моїх робіт, але, мабуть, найчитабельніша. І досі отримую листи з усього Союзу. Але ніхто, прочитавши її, не претендує на мій час і суверенність.

— А я бич. Я три роки працював як проклятий і на Півночі, й на Далекому Сході. Купив машину і приїхав з родиною сюди відпочити

і покупатися в нашому самому синьому в світі,— він вийняв із невеличкої спортивної сумки велетенську в порівнянні з нею пляшку шампанського і поставив її мені під ноги просто на асфальт. — Хочу випити з вами.

— З незнайомими не п'ю,— сказав я твердо. — І вам не раджу.

— А то що? Ви мені погрожуєте?

Я тільки зараз помітив, що цей здоровань вже добряче напідпитку.

— Я вам раджу взагалі не пити з незнайомими людьми — це до добра не приведе. Про мене в даному разі мови немає, бо ви ж мене знаєте. А от я вас ні. Тому пити з вами не буду. Заберіть пляшку і не беріться мене вмовляти. Я своїх принципів і рішень не міняю.

— І оце я стільки працював, стільки їхав сюди і не вип'ю з улюбленим письменником? Та я тільки приїхав сюди минулого тижня, як мені сказали, що це ви побудували такий гарненький, хоч і малуватий, як для письменника, будиночок, знаєте тут і працюєте. З водярою не хотілося йти до вас, а шампанського оце тільки сьогодні доп'ив. То як же ви можете відмовити мені? Га? По банці вріжемо, і я піду задоволений...

— Пити я не буду. В мене інші наміри, інші плани на сьогодні. До того ж я вас зовсім не знаю. А не знаючи броду, не сунься в воду.

— Тоді я залишу пляшку вам. Вип'єте з друзями за моє здоров'я.

— Чужого не п'ю. Забирайте пляшку і йдіть собі з богом. До мене мають приїхати друзі. І вам, і їм буде краще, коли вас тут не буде.

Він так само сидів навпочіпки перед пляшкою шампанського і думав.

— Жаль,— сказав він. — Глядіть, щоб не пошкодували потім.

— Не шкодуватиму. І вам не раджу шкодувати: кожен п'є з тим, з ким хоче. Або не п'є зовсім. Це чи не найкраще. І суперечить вашим намірам і поглядам. Але це моя позиція. Поважайте її так само, як я розумію й поважаю вашу. Забирайте своє шампанське і йдіть собі з богом.

Він легко звівся на ноги, спритно вкинув пляшку в сумку і вийшов за хвіртку. Невдовзі пролунав якийсь вибух, і мій онук, прибігши з моря, сказав, що якийсь чорний дядько розбив пляшку шампанського об бетонний телеграфний стовп: бич таким чином висловив своє невдоволення.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1.

Через три тижні Галя підвелася. Вона за звичкою встала рано-ранесенько, ще тільки на світ благословлялося. Саме тільки-но проїхали рибалки на своїх торохкотливих мотоциклах. Оглянулася й не впізнала свого обійстя: троянди обабіч діагональної доріжки піднялися суцільними шпалерами і розквітли рожево та жовтогарячо, і їхні великі й розкішні суцвіття сяяли в передсвітанковій імлі дивовижними ліхтарями краси й досконалості, сіяли навкруг себе тонкий аромат; персики теж засвітилися рожево-жовтими рум'янцями, густо всіявши невеличкі деревця, і плодів стало ніби набагато більше, ніж тоді, коли вона поливала їх зеленими перед хворобою; виноград неймовірно підріс і поплівся високо вгору по в'їзній арці до самого верху, спустивши з лози важкі грона, що конусно вирізнялися з лапатого візерунчастого листя; кавуни й дині виглядали поміж лапатою огудиною, наче їх хто накотив. І дерева повищали й погустішали, особливо гледичії. Очевидно, вересневі зволожені ночі і зниження денних температур сприяли зростанню й розвитку всього, що ми тут насадили з нею і що так інтенсивно росло тепер на її здивованих очах.

Обережно ступаючи поміж огудиною кавунів, динь, помідорів та огірків, вона перейшла через город і зупинилася над урвищем, що круто спадало в лиман. Як тільки її тінь впала на воду, що застигла непорушним дзеркалом у цій благословенній ранковій тиші, вода збурунилась, заклекотіла, і з неї з плюскотом вистрибнуло кілька пружних невеликих

рибини. «Кефаль»,— здогадалася Галя. Блискавично шаснувши від берега, ця рідкісна, надзвичайно експресивна й неймовірно смачна риба, схожа на видовжені зливки туго звитого срібла, зникла в куширі, так що й чайки не встигли кинутись за нею.

Здригаючись від ранкової свіжості, заросивши ноги, повертaлася до хати, коли помітила припнуту у балці велику й гарну круторогу корову, що паслася попід самою гледичією нашого обійстя. Трава тут була висока і соковита, бо ціле літо гледичія поливалася. «Чия ж це корова?» — подумала Галя, обережно ступаючи східцями ганку, все ще боячись, аби не повернулося запаморочення. Тому-то й ступала вона так плавно й обережно, ніби несла воду на коромислі. Проте все було нормально, голова вже не паморочилася, не боліла і навіть якось полегшено просвітліла, і радість ранкового тремтливого світу тихо вливалася в її змучену душу. Спинившись на ганку, вона глибоко вдихнула прохолодне й свіже повітря, ніби повертаючись до життя, і вже взялася за ручку дверей, щоб увійти, як погляд її спинився на великій емальованій мисці, що стояла на підмурку, накрита зверху величезним листом лопуха. Під лопухом була темнова-зелена, лискуча, світлостебла трава з м'якою й дрібненькою глицею замість листя, волога й ніжна на дотик. Коли Галя відгорнула траву, схожу на кріп, під нею лежала велетенським шматком свіжа рожево-бурштинова від жиру осетрина — найчистіша з усіх риб на світі. Шмат був відрізаний саме по діаметру миски, і він наповнив її по вінця — такий велиний був осетер.

— Хто ж це приніс нам таке несусвітнє диво? — запитала саму себе зворушена Галя. — Я ще й не бачила такої краси...

— Хіба ж це краса? — Василева хрещена, тихо підійшовши, схилилася на вичовганий руками ціпок. — Краса була там, у морі, коли я аханом зловила й підтягла осетра до човна. Ото була краса!

— Самі й зловили? — не йняла віри Галя, дивлячись на цю вісімдесятирічну, вив'ялену вітрами жінку.

— А то ж хто,— сказала вона, дивлячись на Галю вицвілими очима хворого, розумного й доброго собаки. — Тільки я, моя дитино, одна я й умію тут ловити осетрів аханами в будь-яку пору. Навіть зараз, коли про них давно вже забули не лише жителі Далекого Бейкуша, а й рибалки з артілі. Потомствена рибачка. З тридцять третього промишляю сама, відколи чоловік помер з голоду. Всі вже й позабували місця, де вони водяться, і час, коли їх найкраще ловити, і знаряддям розучилися користуватися. А вчора дійшли чутки, що ти тяжко занедужала. Дай, думаю, спіймаю та принесу свіженької осетринки — кращих ліків і на світі не буває, дитино моя. Осетриною в нас і жовтяниці, й бешиху, і малярію здавна лікують. От і тобі, може, підсоблю. Хай тільки моя коровка тут біля вас попасеться. А в обід здою та й молочка тобі залишу. У тебе ж знайдуться трилітрові бутелі?

— Авжеж знайдуться. А скільки вам треба?

— Та не мені, а тобі. Готуй штук три, бо моя корова дає по відру тричі на день. Так от я й залишу тобі обідішнє молоко, щоб не носитися з ним через увесь Бейкуш.

— А нащо ж нам стільки молока? — здивувалася Галя.

— Поп'єте сирого, скільки захочете. Воно в мене по три дні стоїть і не кисне. А у вас же, мабуть, і холодильник є, еге ж? Ну от. У холодильнику воно може й тиждень зберігатися, якщо перекип'ятити. А з решти сир зробиш. Умієш же відкидати й гнітити? Я ж бачу, що ти сільська...

— Умію, вмію, бабусю. Спасибі вам.

— Дякувати будеш, як здоїмо. А сир же знаменитий получається від моєї корови,— казала стара, зійшовши на ганок і всівшись на парапеті поряд з принесеною осетриною. — Давай, голубко, я юшечки тобі зварю, бо бачу, що нездужаєш і зараз: побіліла, як полотно. Видно, силонька ще не повернулась.

— Не повернулась,— сказала Галя, опускаючись поряд з нею. — Не знаю, чи й повернеться тепер...

— Бог з тобою, моя дитино,— стара перехрестила її сухою скарлюченою рукою, і Галя, зворушена, вхопила ту вироблену руку й поцілувала, розплакавшись.

Стара й собі нахилилась і поцілувала її, як дочку, пригорнула до висхлих грудей, приголубила, погладила по голові.

— Ходімо в хату, я покладу тебе та трохи повправляю хребці. Може, воно й допоможе, бо я ж костоправка з діда-прадіда. Може, чула?

— Ні, не чула. Ніхто не казав.

— Людка й Василь знають. Тільки ж тоді, як вибиралися, ти ще була здорова. Тому й розговору такого не було. А почули, що ти захворіла...

— Від кого почули?

— Таж весь Очаків і Далекий Бейкуш гримить: моляв, занедужала письменникова жінка. Так тяжко занедужала, що й не встає. І лікарі не допомагають. Так Люда й Вася напосілися: підіть та підіть, може, чимось допоможете. А я без осетрини не хотіла приходити, бо це найголовніші ліки. Ну, а доки зібрала снасті, доки підготувала та вибрала підходящу годину, щоб вийти в море в таку ніч, коли ні рибінспекція, ні погранишники не помітять, та доки спіймала красавчика — вони ж не щоразу й ловляться. То оце аж тепер вибралася до тебе. — Все це вона розповідала, спочатку всадовивши роздягнену Галю за стіл, мнучи й розтираючи їй потилицю, голову й плечі, а потім поклавши ницьма на постіль з витягнутими вздовж тулуба руками. Довго обмацувала кожен хребець, деякі притискувала то тихше, то дужче, боляче вдавлювала щиколотками зігнутих пальців та все терла, терла, де й сила в неї бралася. Потім допомогла обережно звестися й наказала: — А тепер клич чоловіка, хай підніме тебе попід руки й струсоне. Бо я не подужаю. Де вже мені, старій та похиленій, підняти таку кралю.

Коли я зайшов, вона наказала мені взяти Галю ззаду попід пахви, підняти й кілька разів струснути. Я підняв і струснув. Почувся хрускіт у хребті.

— Ще раз! — скомандувала стара.

Я ще раз струснув, аж Галя зойкнула.

— Терпи, терпи, молодице, якщо хочеш позбутись хвороби. Давай! — гукнула вона мені. — Струси добре! Не бійся! Треба, щоб усі хребці стали на місце, а це їм нелегко зробити, бо диски повиходили й затиснулися. Давай!

Я трусив Галю, як грушу, і за кожним разом не лише чув, а й відчував, як у неї в хребті щось тріщало, хрупало, вправлялось на місце.

— Ну, годі вже,— мовила стара. — Клади її знову ницьма, а я спробую перевірити, чи всі хребці й диски стали на місце. Всі,— незабаром сказала вона. — Отепер ти, дочко, отак полеж з півгодини. Добре було б, щоб і заснула. А я тим часом юшку зварю, почастую тебе, та ти й видужаєш, дасть бог.

— А як же там Вася? — запитав я.

— Та наробив лиха й собі, й Людці,— невдоволено буркнула Василева хрещена. — Щодня його отак обробляю. І руки, й ноги розтираю. Ну, вони поки що як батоги. Але він не падає духом. А це головне. Доки людина вірить, що видужає, доти її й лікувати варто. А як сама зневіриться, ніякі лікарі вже не допоможуть. Я знаю це з практики. Набачилася всього за своє довге життя. Аж заморилася дивитись на людські болі й страждання. Хай їм грець. Де тут у вас кухня? Де каструля? Де плита? А-а, газова? Тоді ти сам розпали, а то я цього газу боюся: таке, стерво, що й не видно, а кажуть, як рвоне, то хату розвалить і очі випече. Ну його к бісу. Я краще соломою чи кізяками топитиму, як наші матері топили. Я й своєму онукові Миколі наказую не возитися з газом, з отими балонами. Та хіба ж вони послухають? Гасають за тими балонами як навіжені. Аби тільки палива не привозити, дров та вугілля не купувати.

— А ваш онук на шлагбаумі чергував?

— Авжеж, на шлагбові. І про вас розказував. Дуже ви йому понара-

вились. Простий, каже, й привітний чоловік. Коли, каже, не йду, завжди підвезе. Не те що наше начальство — як їде в машині, то й людей не баче.

— Начальство теж різне буває,— сказав я. — А що ж, пішов Микола на будівництво греблі? Чи так і сторожує?

— Та яке ж тепер сторожування? По базах жінки з осені заступили. Та й упеклося Миколі сторожувати. Він же шофер. Дали йому таку машину, як хата. Їй-бо, не брешу. Звїжджав якось із своїм начальством до мене в двір. Так ледве в дворі поміщається його машина. Та така ж нова та красива, аж блищить.

— Чого ж це вони заїздили? Вино, мабуть, пили?

— Авжеж, вино. І таранею ласували. А я їм ще й осетрики підсмажила з помідорами. Горищенко до мене теж заїздив. Той любив обов'язково з помідорами. Знаєте ж Горищенка?

— Та знаю. І Горищенка, і Лавандова знаю. На жаль, забрали Віктора Григоровича в Москву. Аж Очаків спорожнів без нього.

— Ну, що ж,— зітхнула стара, розрізаючи осетрину. — Хороші люди в Москві ще потрібніші, ніж тут. Там же робота ответственна. Такого чоловіка, як Горищенко, у нас вже не буде. Хоч і строгий був, ну, а людям багато добра зробив. І не тільки людям — всьому Очакову. Такі пам'ятники й музеї поставив, що люди його вічно пам'ятатимуть. Поминатимуть добрим словом. Аякже... Ото тільки погано, що греблю оцю осоружну не запретив. Не всмів, чи що?

— Не в його силах було заборонити.

— Не кажіть, з ним щиталися і в Києві, і в Москві. Башковитий, чорт!

— Однак греблю затверджували на самих верхах, куди й Вікторові Григоровичу не добратися. Це наша загальна біда: проекти складають келійно, не радячись не лише з народом, а навіть з ученими...

— Який же дідько й видумує то канали, то моря, то греблі, як не учені. Думають, бога за бороду взяли. А того й не знають, як наше море горіло під час землетрусу. Кажись, у двадцять восьмому році. Я тоді з чоловіком саме в морі була на баркасі. Так ви віриге, отам за Березанню як вихопиться полум'я з моря, як шугоне в небо на півкілометра вгору! Стало й стоїть. Отак, як на Одесу, приміром, плисти. Все море охопило полум'ям, і стало видно, як вдень. А була ж глупа ніч, і хвилі здіймалися якісь довгі й криваві від того вогню. І хвилі тремтять, і баркас наш підскакує й здригається, а з Березані стало падати каміння в море — з цього ми й здогадалися, що землетрус. Але ж вогонь де взявся? З-під води, виходить, вирвався? Їй-бо, правда,— перехрестилась вона. — Хрест мене побий, не брешу. Сама все бачила на свої очі. Як воно тоді нас не спалило, сам бог знає. Виривалося з моря полум'я ну як оце до маяка, може, трохи далі від нашого баркаса. І звсмерділо-засмерділо, наче ото як у твань на дні моря вступиш. Є такі місця, що аж бульбашками скипає море, коли зайдеш, і запах такий, мов з тухлих яєць. Я кому було не розказую, ніхто не вірить. А потім мене в ДПУ викликали в Очаків і наказали мовчати. Мовляв, не веди ворожу пропаганду, а то в допр посадимо. Чоловік мій, так той нікому й слова про те не сказав. А тепер от риба іноді спливає. Так званий замор. Окуні, судаки і особливо бички й лиці — самі пливуть до берега і їх збирають голими руками. Ось і цього року таке серед літа трапилось. Ви не бачили?

— Нас тоді тут не було. В Київ їздили, а я аж в Угорщину, в Будапешт літав. Саме тоді й наловили всі риби і нам тільки розповідали. А що трапилось?

— Значить, гази якісь з дна моря піднімаються. Риба після замору відходить, оживає і повертається в море. Ну, а як річки, як лиман перегородять, що тоді з морем буде? Що з рибою буде? Що з нами всіма буде? Ви не питали тих грамотіїв, що затівають оце дурне будівництво? А може, як річки перестануть текти, то море спалахне і загориться? Або, чого доброго, ще як бабахне? Не дадуть, супостати, дожити до смерті по-людському.

— Ну, а в газетах про те, як палало море під час землетрусу, нічого не писали? Ви не пам'ятаєте?

— Газет я й тоді, і тепер не читаю. Ніколи. Та й неграмотна аже так, щоб читати їх. Але якби газети сповістили про це, то якось би воно стало всім відомо? А то ж, кажу вам, ніхто не вірив, коли ми розповідали. А була як глупа ніч, всі спали й нічого не бачили. А ми саме отам за Березанню ахани на білугу ставили. На жаль, тієї ночі нічого не впіймали. Риба, мабуть, відчула заздалегідь і землетрус, і отой вогонь з морського дна передчувала. О-о, риба мудріша за нас. Так ви ото розкажіть цим будівельникам, а ще краще напишіть у газеті про те, як море горіло в двадцять восьмому році під час землетрусу. Хай вони подумають, до чого може призвести їхня гребля. Адже ж погибнемо всі, згоримо, як в геєні вогненній. Я ніколи такого несусвітного жаху не бачила. Якби той вогонь не потух, коли землетрус припинився, то світ би ще тоді згорів, до атомних бомб, що скинули американці на тих бідних японюк. Я коли побачила по телевізору, як вибухає атомна бомба, то відразу згадала ту ніч і те гаспидське полум'я, що гоготіло так близько від нас.

— Ну, а як саме близько? — уточнював я.

— Та кажу ж, отак, як до маяка. Ну, може, трохи далі. Ми так полякалися, що й до тями довго прийти не могли. Хіба ж це шутейне діло — полум'я побачити перед собою? Та ще з моря!

— Ну, а по периметру?..

— Я не второпаю, що воно й таке,— сказала баба й присіла на табурет, не випускаючи чумички, а тримаючи її, як булаву чи пернач, стоїма, затиснуту в кулаці на коліні.

— Ви казали, що полум'я було заввишки з півкілометра. Що воно, стовпом здіймалося? Чи займало якийсь простір перед вами?

— Просторо виривалося. Ну, так кілометра півтора-два, в може, й три захвачувало по ширині. Сумно й страшно було. Ми вже думали, кінець світу настав. Нам здавалося, що все море горить і перед нами, й позаду нас, і по боках. А воно ні. Тільки перед нами горіло, отако прямо, як на Одесу йти. І вгче до самого неба. Хоч верхній край і бачився — по ньому палахкотіли білясто-синюваті язики, як ото під челюстими в печі, а знизу й доверху полум'я було темно-червоне, як вино, ще й з чорними пасмами диму. Ну, кажу ж вам, як у пеклі! Геєна вогненна, та й годі.

— А звуки ж якісь були? Гоготіння чи шкварчання?

— Може, й були, так море ж шуміло й мотор на баркасі татакав. Ми саме мотора тоді купили та поставили. Так що звуків не пам'ятаю, бо все тоді, як згадаю зараз, ніби гуло й клекотіло. Хіба ж тепер згадаєш? Більш як півсотні літ пройшло. Скоро шістдесят буде — цілий вік людський. Ви б десь у старих газетах пошукали. Або в якихось документах. Не може ж бути, щоб ми одні тільки й бачили таке страхіття. Ну, так як перед кінцем світу...

— А ви б могли це розповісти державній комісії, яка незабаром має приїхати сюди, бо люди пишуть в усі інстанції проти цієї греблі?

— Комісії, кажете? Ні на яку комісію я зроду-звіку не піду,—одрубала бабця, ще й чумичкою махнула. — Ото як в тридцять третьому на комісію нас викликали, та доводили план до двору, та розкуркулювали, та забирали все до зернини й до пилини, що нічим було й око запорошити, ото після тих комісій я вже ні на які не являлась, хоч кликали, хоч лякали й погрожували, хоч би й силою тягли, як тягали на підписування позики. Так що ви вже самі з тими комісіями балачку ведіть. Так, мовлив, і так, є, мовлив, людина, яка бачила отаке-то й таке. Доки я є, підтверджу, як до мене прийдуть. Ну, а як не стане мене, тоді не прогнівайтеся. А я кажу правду, як перед богом святим, перед нашим Ісусом Христом,— вона перехрестилася тричі та й стала знімати юшку, навіть не покуштувавши. Так, мабуть, була впевнена, що готова вже і що саме така, як треба.

— Та ви не знімайте,— кажу їй. — Тільки газ перекрийте.

— Перекривайте вже самі, хай йому трясци, бо ще не туди покручу.

а воно візьме й вибухне. Що тоді? Я з тої ночі все життя вогню більше боюся, ніж води. Хоч тут переважно у воді, а не в огні гинуть. Щороку топляться то діти, то дорослі. То в шторм попадуть, то судома у воді схопить далеко від берега. А тої весни двоє моїх сусідів, так десь на початку квітня, вночі вийшли в лиман осетрів ловити. Так у них човен перевернувся, кажуть той, що виплив та ні живий ні мертвий ледве додому прибився. А чого б тому човну перевертатись, як ні шторму, ні вітру не було. Човен прибило аж у вершину лиману — там у нас село вимирає. Одні отакі калікн старі, як я, залишились. То аж через місяць знайшли того човна. А на Тендрі... Знаєте острів Тендру? Чули, кажете? Так ото аж на Тендрі винесло море після шторму мертвого невдаху-рибалку, обплутаного сіттю, і мертву білугу кілограм на триста. Так і не розлучились, пов'язані сіткою. А як воно вже там трапилось, цей, що лишився живим, нікому ні гу-гу. По-моєму, його й в міліції не допрашували.

— Та не може ж такого бути, щоб слідства не провели.

— Ну, може, й провели, та він нічого не сказав. Так і лишилося все без последствій. У нас тут таке часто буває — все списують на море, бо з морем жарти погані. Хто його знає, той море все життя поважає більше за будь-яке начальство. Навіть більше за себе. Море й нагороджує, воно ж і карає жорстоко за найменшу зухвалість, недбалість чи невміння. Еге ж...

2.

Бабуся заправила готову юшку помідорами, влила в неї півлітри вершків, принесених вранці з дому, поставила її ще раз прокипіти і тільки після того, як вона, прокипівши, постояла з півгодини, накрита моєю мисливською тілогрійкою, взходилася насипати.

— Будіть Галю,— наказала вона мені. — Треба їй з'їсти свіженької юшки натщесерце. Молодиця одразу набереться сили, де й хвороба дінеться. Я вже не раз в цьому переконувався. Так що будіть її. Досить вже поспала.

Проте Галя прокидалася неохоче, жалілася, що болить спина і особливо потилиця. Її незвично хилило в сон, повіки самі заплющувалися.

— От-от-от,— приказувала бабця, вносячи тарілку надзвичайно пахучої юшки. — Саме отак воно й має бути. Поїси юшечки і спатимеш собі далі. Корову тобі не доїти, на роботу не йти — будеш спати, набиратимешся сил і видужуватимеш на радість чоловікові. Давай я тобі примощу тарілку на колінах, щоб ти їла, не згинаючись. Отако,— примовляла вона. — Бери тепер хлібця, бач, який пухкий та свіженький. Саме такий, як треба до нашої славної юшечки. На здоров'я їжши, голубко моя. Їжте й ви,— обернулась вона до мене.

— Давайте разом поснідаємо.

— Ого,— здивувалась вона. — Хіба ж це сніданок? Це вже обід. Мені пора корову доїти. А снідала я, як завжди, ще до світу. Перед тим, як корову на пашу вести. Тепер ось подою та й сяду обідати — це в мене такий звичай. А звичай, кажуть, вищий за закон. Давайте ваше відро.

Я подав їй емальоване відро, в якому ми тримали воду для пиття.

— Дійте, а я вас почекаю та разом і пообідаємо. До такої юшки й чарку не гріх перехилити.

— Як наллєте, то не відмовлюся. У нас це теж узвичаєно. Не щодня, в саме тоді, як юшка зевариться.

— Може, вам допомогти? Чи корову потримати, чи якусь підставочку знайти? Бо як же ви доїтимете? Навпочіпки?

— А я вже стільчик вашої онуки пригляиула — його й візьму. А корова в мене хоча й велика, як вагон, але смирна, мов дитина. — Бабуся хутенько зібралася, і невдовзі долинуло з-за гледичії мелодійне видзвонювання молока в наше не звикле до цього відро. Звуки дедалі глухішали, чути було, як вони вкутувались піною, і це легко було уявити позірно.

Тим часом Галя з'їла свіжу юшку з апетитом і видимим задоволен-

ням, чого не спостерігалося від початку її хвороби. Вона порожевіла й посвітліла лицем і, хоч, доки їла, стомилася, лежати більш не збиралася. На її вимогу я подав їй легенький халатик, і вона встала.

— Ху-у-у,— віддихувалася вона, сидячи на ліжку. — Здається, й справді полегшало. Що ж ти зараз маміряєся робити? — запитала мене, всміхаючись і беручи мене за руку. — Я ж чула розповідь бабусі. Це якби в Києві, ти б неодмінно пішов в академічну бібліотеку і спробував би підняти газети за двадцять восьмий рік. От тільки місяця вона не назвала...

— І, мабуть, не назве,— сказав я. — Минуло мвйже шістдесят років. Ну, п'ятдесят п'ять. Хіба ж тепер згадаєш?

— А ти запитай її.

Коли бабуся повернулася з повним відром молока, я запитав її.

— Влітку, голубчику, влітку,— охоче відгукнулась вона. — До жнив це було, мати ще тільки серпа точили. Теж молодою без чоловіка лишились. Море забрало під час шторму. Так я ото пам'ятаю: як ми йшли до барнвса, щоб вхани ставити, вони при наганці серпа точили, бо нікому цієї роботи не довіряли. Мовляв, мені жати — сама й наточу.

— Ну, а жнива ж у вас коли починаються?

— Та коли як. Рік на рік не припадає. Але напевне це було в кінці червня або на початку липня. Отам і шукайте по газетах. Та навряд чи й знайдете: раз мені забороняли розповідати, то, значить, і в газетах не було нічого. А от флотські обов'язково в свої корабельні журнали записали, бо вони все, що на морі відбувається, заносять у свої вахтені журнали. Мій брат на морі служив, то розказував.

— Саме про це?

— Ні, про це він нічого не казав. Розказував, що, коли на вахті стоїть, мусить все в корабельний журнал заносити: який вітер віє, звідки, якої сили. Чи пройшов дощ, коли саме, який: обложний чи грозовий, скільки йшов. А вже про вогонь, що виривався з морських глибин, напевне записали, якщо, конешно, бачили. Ну, не бачити не могли. На вахті восині моряки не сплять.

— Ну, тоді я поїхав до Лавандова на будівництво та розкажу йому про це диво. Бо всі знають, що в Чорному морі на глибині двісті метрів залягають величезні запаси сірчистого водню. Та існує науково обгрунтована думка, що він там похований під товщею води навічно. Я ще малим чув про цю подію на морі в двадцять восьмому році. Ну, та й зараз вона стане в пригоді в боротьбі проти цього безглуздого проекту. На жаль, забув я про ті чутки. Спасибі, що нагадали.

З радісним відчуттям, що Галі стало краще, що вона й справді одужує та ще й залишається під наглядом такої досвідченої та умілої бабусі, я вивів машину з гаража і поїхав на промбазу розшукувати Лавандова. Шукати його не довелось — він сидів у своєму салон-вагоні над паперами, червонооний і розкуйовджений, зморений і пригнічений.

— Ось,— кивнув він розпачливо на папери,— знову готуюся до приїзду комісії, вже третьої за цей рік. Замість того щоб будувати, розбираю папери для доповіді і виправдань. Хіба ж це будова? Суцільні муки.

— А ви киньте її та поверніться на місце колишньої роботи. Все одно це безглузда затія.

— Моє діло будувати, раз наказують. А накажуть руйнувати, зруйную.

— Та що ж це за позиція у вас? Де ви набували її?

— Ви за тим і прийшли, щоб запитати мене про це? Чи, може, знову принесли якусь прикру неприємність? Валяйте, я вже до цього звик, і ви нічим мене вже не здивуєте.

— Цього разу здивую, та ще й так, що ви по-справжньому замислитесь, що ж ви робите. Мені сьогодні розповіли очевидці про те, що Чорне море вже горіло в двадцять восьмому році під час землетрусу.

— Ну, то й що? — незворушний Лавандов дивився на мене з поблажливою усмішкою. — Не від першого вигадника чую це.

«Воістину, його вже нічим не здивуєш», — подумав я.

— Приходили до мене й старі рибалки, і старі морики. Торочили щось, аби тільки баки забивати та голову морочити. Все це вигадки. Якби щось подібне трапилось, то неодмінно б газети роздзвонили про це...

— А вони дуже тоді «дзвонили», як ви кажете, хоча б про хлібозаготівлі чи про Пленуми ЦК, про боротьбу, яка точилася в партії? Явище ж це було несподіване й незбагненне навіть для молодої радянської Академії наук. Так що пояснити його тоді ніхто не міг, а значить, і повідомляти про таке диво заборонялося: саме ж Ярославський атеїстичну пропаганду розгортав, безбожництво насаджував і запевняв, що наука всі таємниці всесвіту розгадала, все може пояснити, що ніяких загадок для неї не існує. Так що невигідно було тоді повідомляти про таке дивовижне явище, не маючи змоги пояснити його природу й походження. Так мені здається тепер. Але, повернувшись до Києва, спробую підняти тодішні газети, побуваю в Інституті геофізичних досліджень, докопаюсь до всього. І, якщо це підтвердиться, під ваш проект і будову буде підведено справжню міну.

— А це і є ваше надзавдання? — єхидно запитав Лаввидов і крутнувся на своєму стільці-дзиглику. Такі дзиглики ставлять на сценах до рояля.

Рояля, щоправда, перед Лавандовим не було, але грати він умів на чому завгодно, особливо на нервах.

— І вам, і Водолію говорилося не раз про небезпеку покладів сірчистого водню на дні Чорного моря. Першим мені про це нагадав Володимир Олександрович Васляєв, котрий зараз вмирає у Феофанії...

— Вже помер,— так само незворушно перебив мене Лавандов. — Дзвонили, щоб приїздив на похорон. Я й подумав: на одного ворога будови поменшало... Ну-ну-ну, що з вами? — Він поклав мені руку на плече по-панібратському заспокійливо, підвівся з дзиглика й став поряд. Від нього тхнуло давнім потом.

— Яка ж ви цинічна людина,— сказав я, стримуючись. — Навіть людська смерть для вас нічого не важить! Навіть смерть такої благородної людини, як Володимир Олександрович...

— Я його не знав,— розвів руками Лавандов. — Ні разу не бачив!

— Ну, то побачите, як його ховатимуть, і похорон вам все скаже. А крім того, існує в народі звичай: про мертвого нічого або ж тільки добре. Про Васляєва ж є що сказати й найкраще. Рідкісна людина...

— Я аж злякався, — сказав Лавандов, повертаючись на своє місце за пригвинченим до підлоги салон-вагона масивним столом. — Думав, ви уліпите мені ляпаса. Таке у вас стало обличчя. Мов гіпсова маска. Навіть засмага й та зникла. Невже так розгнівалися?

— Мене вразила сама звістка про його смерть, хоч я й не чекав нічого іншого після нашої зустрічі у Феофанії. Смерть дорогої людини завжди вражає, і до цього звикнути неможливо, навіть якщо ти ховав своїх друзів на війні і батьків у мирний час. Може, ще чутливішим стаєш до чиєїсь смерті. Навіть власна вже не лякає так нагло і непоправно...

— Ви й самі стали як смерть,— сказав Лавандов із-за столу, немов з далекого берега річки, який я покинув давно і вже ніколи не зумію перепливти назад і ступити на нього хоч би ще раз, хоч би й ненадовго. — Ви й зараз ще не відійшли від цієї звістки?

— Ніколи не говоріть дурниць про мерлих,— порадив я йому здерев'янілими губами, відчуваючи ніби звішпори в кінчиках пальців рук і ніг. — І не хапайте мене за плече: це викликає умовний рефлекс — хук справа, з розворотом. Найсильніший удар, від якого немає ні захисту, ні рятунку.

— Свят-свят-свят,— серйозно й злякано сказав Лавандов, насторожено дивлячись на мене зчервонілими, запаленими очима. — Ради бога, пробачте і уявіть, що б це було, якби ви вдарили мене і нокаутували отут, в салон-вагоні, що править мені за кабінет?

— Вас би поклали в лікарню, а мене заарештували б і посадили,— байдуже проказав я. — Здається, до цього й хилиться наша суперечка.

— Облишмо ці суперечки хоч на сьогодні,— примирливо сказав Лавандов, вибираючись із-за столу,— та їдьмо в Миколаїв, щоб не запізнитися на похорон. Там доступ починається з десятої й триватиме до чотирнадцятої. А зараз за чверть дванадцята.

— О чотирнадцятій починається похорон?

— Сказали, що громадянська панахида — виступи, промови, прощання.

— А на кладовищі?

— На кладовищі само собою. Там людей, очевидно, буде менше.

— Коли б не більше — Васляєва по-справжньому любили, вважали своїм, бо він і визволяв Миколаїв механіком-водієм танкового корпусу генерала Пушкіна, і вчився після війни в Миколаївському кораблебудівному інституті імені адмірала Макарова, закінчивши його з відзнакою, і першим секретарем міськкому партії був понад десятиріччя та й першим секретарем обкому стільки ж. Мало в кого так цільно й послідовно склалося життя й трудова біографія, так вдало й доладно сформувалася партійна кар'єра в найкращому розумінні цього слова.

— Так що? Поїхали? Машина чекає.

— Я поїду своєю. Хочу забрати на похорон рідних племінника й сестру. А ви ж, напевно, їдете «трикутником», разом з парторгом, головою профкому та ще й передовиків прихопите. Нащо ж мені товпитися до вас?

— Ми їдемо автобусом. Так що місця вистачить.

— Спасибі. Люблю незалежність у всьому. В дорозі теж.

3.

В цей тихий, мовби зажурений жовтневий день на вулицях Миколаєва з самого ранку багато було машин з інших областей.

Коли нам з Валентином, його дружиною й двома дітьми вдалося прорватися крізь кордони автоінспекторів та міліції до самого палацу, там ще було напівпорожньо.

Переступивши поріг вестибюля, ми опинилися в задушливій напівтемряві, нас огорнули тривожні й тяжкі пахощі свіжих і вже прив'ялих квітів, змішані з гострими випарами йодоформу.

В скорботних звуках траурної музики, що лилася з прихованих динаміків, тиха, лагідна й сумна, мов заклик до мудрості й смирення, осоружно й грубо звучали наші кроки по твердому й блискучому паркету, вкритому холодним полиском зарубіжних лаків. Труна з Васляєвим, вся прибрана квітами, обставлена вінками, стояла на якомусь підвищенні, загорнута пурпуровим оксамитом, на тлі якого розпачливо чорніло вбрання рідних та найближчих друзів, що тісно обступили труну, ніби збиралися чи сподівалися ще захистити його від чогось. Але його тепер можна було захищати лише від забуття.

У центрі всіх тих, хто обступив Васляєва тісним колом, і ніби ближче за всіх до нього стояла Алла Дмитрівна, з ніг до голови вся в чорному, в накинутій на голову чорній хустці з крепу, біла як стіна, схудла й змарніла настільки, що я її впізнав якимось внутрішнім відчуттям, ніби підсвідомо, отим самим відчуттям спільності перед лицем неминучої смерті, що непомітно та неусвідомлено об'єднує всіх нас, хто б ми не були.

Васляєва ж взагалі впізнати було неможливо: рак з'їв кожну клітину його тіла — лишився самий кістяк, туго обтягнутий висушеною на пергамент шкірою, що втратила все, навіть колір. Це була мумія. В труні лежала не людська неповторна особистість, а втілення страждань.

— Ви, дядя Шур, на похорон залишайтесь, а ми в село поїдемо, бо там теща хвора лежить. Треба провідати.

— Запрошуємо вас на обід,— сказала Люда.

— Спасибі. Саме вчасно, бо тут діло буде до вечора.

— Та ні,— сказав Валентин. — Якщо ви зараз поїдете з нами, то на похорон вже не проб'єтесь навіть ви. Тут, знаєте, що робитиметься? Люди валом валитимуть, бо люблять Васяєва. Він за своє секретарювання ні разу нікому не збрехав. Все, що обіцяв, виконував. Коли в нас минулого року застрайкували водії автобусів, ніхто не міг вмовити їх виїхати на лінію: ні голова міськради, ні міністр, що приїхав з Києва, ні голова облпрофспілки, ні перший секретар райкому, свій же чоловік, з водіїв. Ну, ніхто! Аж доки Васяєв не приїхав. Не дуже і вмовляв. Розповів про обстановку в місті та області, про труднощі з постачанням, а головне — про причини недоліків, про винуватців складного становища, чому воно виникло та як його виправити. І ви знаєте, як йому повірили...

— Виходить, і ти страйкував? — здивувався я, бо про страйк водіїв чути доводилося — тоді це було справжнє потрясіння. Але про участь Валентина — комуніста, котрий щойно відслужив у прикордонних військах Чорноморського флоту, не міг і подумати, не міг припустити.

— Звичайно, страйкував,— спокійно сказав Валентин. — Не в штрейкбрехери ж мені було записуватись, коли весь трудовий колектив вирішив страйкувати. Може, той наш страйк, перший в області, а може, й на півдні України, і вкоротив життя Васяєву, а тільки він виду не подав. Спокійно розмовляв з нами, спокійно випровадив усіх на лінію і всі обіцянки свої виконав: і квартири для бездомних виділили, й продуктами обидва автобусних парки забезпечили. В їдальнях стали готувати по-людському. Він тоді сам все перевірив. Тижнів два їздив до нас. Якби всі керівники були такі, зовсім інакше жилося б і працювалося. А воно ж як ведеться: гарні люди вмирають, а чортибатькзна-що залипається, що й ломакою не доб'єш. Та й намучився ж, бідний! Страшно дивитися.

4.

Я таки поїхав до Валентина обідати і, як він і казав, до палацу вже не пробився. З низького й тихого захмареного неба дощ уперіщив такий, що в мене не лишилося сумніву: всі розбіжаться! Але саме натовп, а не міліція, не дозволив мені наблизитися навіть до центру міста, не кажучи вже про Палац суднобудівників. Усі вулиці, провулки, всі двори й тротуари запруджені були до краю. Ні протовпитися, ні проїхати не було ні можливості, ні надії. Змоклі під дощем, хто під парасолькою, а хто й без плаща, люди були такі збуджені й наелектризовані, що ніякі благання пропустити їх не діяли.

— В Москву треба писати! — кричала якась висока вродлива жінка, обліплена пістрявою літньою сукнею, на якій навіть сухого рубця не лишилось.

— Телеграму «Москва, Кремль» треба бити! — підтримував її темноволосий здоровань з довгими бакенбардами й циганкуватими очима, безсоромно й жагливо горнучись до різко викреслених дощем принад розкішної жінки, що пахла розквітлою вродою й французькими тонкими парфумами.

— Та не горніться ви до мене! — гнівно крикнула йому красуня, роздуваючи тонкі й прозорі ніздрі. — На ноги не наступайте!

— Гос-с-споди прости,— шепнув їй у вухо циган, знемагаючи від близькості, що паморочила йому голову. — Та я вас на руках до палацу донесу! А ви кажете: не наступайте. То вам інші наступають. І мені наступають. І доступ у палац закрили. Дайте я вас хоч від натовпу захищу,— обійняв він її за тонку талію. Настільки тонку, що темна й велика його рука, обвившись навколо стана, лягала на випнутий і трепетний живіт, такий запаморочливо м'який та ніжний, що циган забув усе на світі і пригортав її до себе в натовпі, відриваючи від землі.

— Хам! — скрикнула роз'юшена жінка і, блискавично згорнувши строкату японську парасольку натиском кнопки, з усієї сили вдарила нею

нахабу по голоаі. — Геть! — кричала аона розлючено. — Заберіть свої брудні лапи!

Циган, усміхаючнсь, пригортва її ще міцніше, аж доки збоку хтось не хряснуа його коротко й різко у снроню тан, що й патлата голова мотнулась, і темні бакенбарди, здається, ще дужче потемнілн на раптово зблідлому обличчі. Циган аідпустиа даму й хотіа обернутись до нападника, але той другою руною адарив його знизу а підборіддя, і цнган «поплиа» — зроннв голоау і почав осідати на тротуар. Його підхопили під рунн й не дали апасти.

— Ніколи не чіпай, друже, чужого,— порадили йому, прихилнвши до платана, біля якого цигвн і лишнася, змазуючи кроа з розбитого рота.

Доні змнваа кроа і з рунн, і з обличчя, лна ян з аідра, а натоап, зоставивши цигане й забувши про нього, настирливо сунуа до палацу, обтінаючи його з бокіа, стримуаанні трьома суцільними шеренгамн міліції та вінськоаих, теж монрих з голови до ніг у своїй літній формі. Двері палацу були зачннені, і заідти приглушено долннали сумні мелодії духоаого оркестру. В шумі дощу і в гомоні юрби мелодії моаби нлинали захистнтн Вєлясаа аід смерті і аід пережнтих мук, і людей не меншало, а більшало. Юрба дедалі дужче й потужніше тиснула на шеренги аійськових та міліції, над нею лунав лемент, клубочнлась пвра від дихвння, мелькали а поаітрі стиснуті нулани, виривалися крнки:

— Хто припинив доступ до тіла?

— Кому це не хочеться, щоб люди попрощались зі своїм секретарем обкому? Це вороги Васлявва не пускають нас до нього!

— Все одно азнаємо, хто це затіяв!

— Штурмом візьмемо палац, якщо не апустнте!

Все напружилося, розпалилося й шунало аиходу, а аиходу не було. Назріаало щось непопраане, і ніхто не знаа, як тому запобігти, ян розрядити цю напруженість під таною несамовитою зливою.

І раптом двері, широченні даері палацу, розсунулися, випускаючи на парапет оббиту червоним оксамитом труну над головами тих, хто ніс її, і натоап заамер і заспокоїася. Коло труни апізнали членіа бюро обкому партії, перших сенретарів з Одеси, Херсоиа й Кіровограда, апізнали й секретаря ЦК — попередника Васлява, що пропрацюваа у Миколаєві всього даа роки. За труною, як водиться, вийшли під дощ родичі, а серед них Алла Дмитріана а центрі, потім потяглися люди з аінками — безліч аінкіа з живих квітів, а аже потім вийшов під зливу аійськовий орнестр і побрів майже по ноліна а воді по залитих дощем аулицях, сіючи сум і печаль своїми аваіреними старими мелодіями, котрі, як ніщо в нашім саіті, аідрізають мертаих аід живих на вінн аічні і змушують ножного реально усаідомити й аідчути це як свою недоаговічність на цій землі, під оцим небом, з якого падає танні густий і таний рідкісний а цих нраях дощ, завжди бажаний і завжди довгожданий, що тан рідко аипадає на поли своєчасно і тан оце неждано-негадано, а голоане — зовсім непотрібно йде зараз. Та й не йде, а ллється суцільними потоками, ніби провалилося небо. І було дивно й хвилююче, що ця небачена злнав не могла зупинити натоап. Він тан і сунув через уаесь Миколаїа, вщерть аиповнивши широченну колишню Херсонську аулицю, яна тепер зветься проспектом Леніна, аж до самого кладоаища.

Ридаа орнестр. Шуміа дощ. У мовчазній скорботі йшли люди, похиливши голови. Не знаю, чи помічала їх Алла Дмитріана. Якщо помічала, то аони тішили її а страшному й передчасному горі і довічному розстаааині з любим чолоаіком, ці аіддані йому люди, ці моачазні ескорти «на той саіт, друже мій, до бога». А я дивнася на цих людей і думав про те, що ніяка злива не заллє любоаі й шани, якщо вони зароблені чесним життям і чистою душею. Мало на світі буває таких похоронів.

Я був у Москаі, коли ховали Сталіна. На Чистих Прудах, а комірчині якихось старих малознайомих людей, що прийняли мене на нічліг за рекомендаційним листом моєї миколвївської друкврки, бачив я в темряаі глупої ночі отакі натоапи, що сунули й сунули кудись до центру Москви.

І я пішов за тим натовпом, змішався з якимись студентами, бо молодий іще був, перелазив разом з ними через якісь високенні ворота, через ланцюги тісно збитих у провулках та на вулицях вантажівок, рятував даму, з якої натовп, притиснувши її до водостічної рини, зірвав розкішне темно-синє бостонове пальто з чорнобуркою, мало не оголивши її зовсім, так що ми ледве-ледве вирвали її з натовпу й впустили в якусь квартиру неподалік від Будинку Спілок, але самі так туди й не потрапили. Що це було? Відчай? Психоз? Сліпа віра і відданість? По-моєму, ніхто ніколи не зуміє цього пояснити.

Не знаю, чим саме, але похорон Василева нагадав мені той далекий, незабутній і досі незбагненний похорон у Москві. Тільки й того, що тоді були тридцятиградусні морози, а тепер падала обломна злива.

5.

Другого дня Віктор Григорович Горищенко, коли я проводжав його на літак, розповідав, як вони зібралися пом'янути Володимира Олександровича після похорону, мокрі, мов миші.

— Довелося в туалетах викручувати одяг і сушити на батареях, що саме нагрівались, може, спеціально для такого випадку. Ну, просушилися чи тільки нагріли одяг хоч трохи, а далі вже грілися зсередини. Тісно було, дружно було в тому наготовленому заздалегідь залі. Мабуть, так вже ніколи не буде, бо коли ж ми тепер зберемося такою компанією, де й молодість згадувалася, і робота замолоду, і над усіма спогадами, як і над нашими долями, володарював Володимир Олександрович. Усіх він, виявляється, виводив нас в люди. Ну, кого вивів, а кого й ні. Це вже таке діло. Залежало від кожного з нас, від наших здібностей. Але кожному на перших кроках він подав руку, пораду дав, визначив здібності й схильності. Таких людей не забувають.

Літаки відлітали й прилітали на нашому незнаменитому степовому аеродромі, який, проте, перебравшись якнайдалі від міста, набував рис сучасності широкими злітними смугами, новою чотирьохповерховою будівлею аеровокзалу з усіма службами, зокрема й готелем. Раз у раз лунали об'яви про рейси, а ми стояли за високим мармуровим столиком, смакуючи гарне місцеве вино «Каберне», темно-червоне, майже чорне й густе, поминаючи Василева, і Віктор Григорович, поглядаючи на годинник, поспішав розповісти найсуттєвіше:

— Одігрілася Алла Дмитрівна в нашому тісному товаристві, переодягнена у все сухе дбайливими подругами, якось вийшла з оціпеніння, бо й намучилася за ті пекельні дні і ночі в Феофанії біля конаючого чоловіка, і настраждалася, й наплакалася так, що, мабуть, всі сльози виплакала. Знала, що всі слова вже сказано в палаці й на кладовищі, тому говорила сама. Без мітингового пафосу. Без ораторських прийомів, ми вже всі ними просякнуті. А вона згорнула руки на грудях і розповідала, ніби в себе в хаті, знаючи, що ніколи більш не збере нас усіх відразу, що відтепер сам її статус міняється назавжди і наші шляхи розійдуться. «В останній день,— розповідала вона,— підкликав мене Володя, попросив сісти ближче, взяв мене за руку. «Спасибі тобі за любов,— прошепотів тихо,— за наше спільне життя, в якому ти завжди розуміла мене з півслова, за дітей наших, що виростила справжніми людьми, бо мені ніколи було ними опікуватись. А хлопцям скажи: хай і далі керують не командами й нагінками, а уважністю й сердечністю до кожного, вимогливістю й справедливістю, як я їх учив і просив діяти. Хай не думають, що вони істина в останній інстанції, та не підміняють людей на їхніх постах, а ставлять їм стратегічні цілі, здійснюють партійне керівництво. Бо незабаром все, Алло, має змінитися і в партії, і в країні. Так і скажи їм, щоб готувалися, щоб переміни не заскочили їх усіх зненацька. Вся наша система мусить докорінно змінитися. Я оце й гину через цю систему, бо все життя відповідав за всіх і мене заставляли все робити за всіх. Людина не може цього ні витерпіти, ні здолати. І працювати треба всім, і відповіді

двти кожному за доручену ділянку роботи. І не командувати, а зацікавити треба людей, щоб вони самі працювали і не уявляли собі життя без досконалого виконання своїх обов'язків. Саме своїх, а не нав'язаних адміністративно командами й наказами. Хай хлопці не забувають цих простих істин, про них багато було говорено і в приватних бесідах, і на вузьких нарадах з першими секретарями райкомів. Хай вони також знають, що мені не раз перепадало вгорі за ці бесіди й настанови, бо були й серед них ті, що подавали сигнали нагору. Може, це найбільша прикрість, якої я зазнав від них. Але всі за одного не повинні відповідати. Тому скажи їм після похорону, що я їх усіх дуже любив, гордився ними і був щасливий їхніми успіхами. А тепер іди, клич лікарів. Я вже буду вмирати. Вибачай, що намучив тебе, бо я й сам намучився за десятьох». Доки ми прийшли з лікарем, його не стало. — Тут Алла Дмитрівна не втримвлась, і дві скупі сльозини капнули їй на згорнуті руки. — Оце те, що він просив передати вам і що я вважала доцільним додати від себе». А під кінець Алла Дмитрівна підкликала мене й запитала про вас. Дивувалася, що не з'явилися й не підійшли. «І що на поминки запрошують,— сказала вона з докором. — На поминки приходять самі. Або не приходять». — «Ну, ця ж поминальна вечеря регламентована,— зважився нагадати я. — А він в номенклатуру не входить». — «Тоді це накладка,— сказала Алла Дмитрівна. — Володя вважав його своїм другом і просив передати йому свої дорожні й щоденникові записи. Знаєте, ми частенько їздили в Болгарію, в Югославію — в ті країни, які Володя в складі танкового корпусу генерала Пушкіна визволяв. Іноді їздили й на Золоті Піски відпочивати. І скрізь Володя робив записи. Дня не міг прожити без роботи. Весь час думав, порівнював, зважував. І записував, бо вдома часу не лишалося. Так от, він просив передати вашому письменникові свої записи — може, знадобляться. Я читала. Там і справді багато цікавого й несподіваного. То передайте, нехай він мені подзвонить. І забере. Це остання воля Васляєва. Хочу її виконати. Та й йому там багато що стане в пригоді, особливо в боротьбі проти оцього безглуздого будівництва греблі, яке Васляєв інакше як злочинним не називав. Так що хай не марнує час ваш товариш, а якомога швидше ознайомиться з цими записами. Вже будучи тяжко хворим, Володя зв'язувався з Інститутом біології південних морів, з самим Патоном розмовляв при мені, звертався в архіви. Розкопав щось дуже суттєве й тривожне. Просто місця собі не знаходив і дуже хотів зв'язатися з письменником, який в цей час пропадав десь у вас під Очаковом. Скажіть, я чекаю його дзвінка».

І тут оголосили посадку. Віктор Григорович рвучко обійняв мене і подався до виходу на аеродром. Я встиг ще махнути йому рукою, але він не помітив цього жесту, бо двері за ним зачинилися, і він щез, можливо, назавжди з мого життя. А може, й до першої-ліпшої зустрічі — Москва ж не за горами.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

І.

Записи Васляєв вів у блокнотах, які видаються делегатам партійних з'їздів. Цікавими були і спостереження автора над особливостями нашої партійної державної системи, і нотатки про ландшафт і природу тих місць, де йому довелось побувати, про характери й вдачі людей, з якими його зводила доля. Тільки в останньому блокноті, скромнішому за попередні, були урначасті нічні й денні записи про болі й страждання, про людську безпорадність та незахищеність перед хворобою. Ці записи велися, судячи з їхнього змісту, в хвилини розпачу перед близьким кінцем, неминучим і страшним через свою невідворотність та через те, як багато лишилося невідкладних справ і задумів у цієї цілеспрямованої, діяльної людини.

Особливо гіркі були записи про Південно-Українську атомну елек-

тростанцію, кврощекку її потужності за рахуиок кових реакторів, про спорудження у зв'язку з цкм Олексакдрівського й Костяктккківського штучккх морів, котрі а замккекому циклі перетворять велику й пренрасну річку в звкчайку охолоджувальку градирню. Тугою віяло від передсмертних роздумів про дивовижку обмеженість чи брутальну й злочинну байдужість впливових осіб і навіть учених, які ке хотіли чи ке могли зрозуміти, що ніякі замнкені цикли не забезпечать охолодження шести майбуткіх блоків, шести заплаковаакх і вже спроектовакх атомних реакторів. Зносячк келюдські мукк й страждакня, очікуючк немикучого кінця, Васляєв бив у всі дзвокк: писав у Атомекерго, а Анадемію наун СРСР та Українсьної РСР, инсав та дзвонив першому секретареві ЦК, у аідповідні аідділи ЦК КПРС та Центральний Комітет республінк, котуючи суть своїх зверпекь у цей остакнік запискик. Виявляється, вік і перед смертю віа справжню аійку за Піадеиний Буг, за Дніпро-Бузький лиман і за саме Чорие море! А його не розуміли чи просто ігнорували його тривожні попередження. Більшість аідмовчуаалась: одиаково, моаляв, скоро вмре, що йому відповідвтк?

«Здається мекі, не змоаа протк цілого регіону. А може, й цілої нації, республіки»,— остаикій кволкй запис Васляєва, зроблекий вже кепевкою рукою, ноли й дактклографічка експертиза не могла б встановкти власикна цього почерку її автора запксу. Нібн хтось стороккій допксав цю фразу аже після Ввлисва. На осноаі його попередніх записів. Як висноаок.

Я аже збкрався відкластк запискин Васляєаа для мвйбутньої роботн, бо все євмо просилося на папір: і характер цієї людини, і її світогляд, і доля, й біографія. І раптом, аже відклавши, побачив ще одик запис, зроблений у нікці блоннотв і взятий у лапки: «Доля Чорного моря, судячи з результатів остакніх наукових енспедиції, опинилася ка вагах жорстної, можливо, навіть жорстокої альтеркатиик: або ми стакемо свідкамн небуаалої екологічиої катастрофи, чксло жертв якої сьогодкі ніхто ке візьметься підрахувати, або світові буде подано велкккй нркклад передбачлквості, відповідальності і, нарешті, првведної технологічкої могуткості. Третього ке даио, і годкикк вже пущено».

Меке кинуло в жар. Я оглянувся доаиола і нікого не побачка. Порожня Табірка коса лежала за вікном, море було безбереге й пустельне, тільки остріа Березань із стелою ка місці розстрілу лейтенакта Шмідта заглядав у моє вікно, кемоа мекі в душу. Перегорнувши сторікку з цкм дивним записом-цктатою, на наступній я побачив справжній докумект, переписакій випускником кораблебудівкого інституту Васляєвим за асіма правилами флотського діловодства:

РАПОРТ

Начальникові Гідрографічкого управління
Чорноморського флоту
за даними вієькових постів спостережекня й зв'язку
на мисі Лукула, Костяктккіаському раaелінi (Сеаастополь)
тв в Євпаторії.

«В морі землетрус супроводжуаався виккккеккям вогню:

— Пост Лунула 0 год. 42 хв. — стовп полум'я тривалістю 5 секунд.

— Єапаторія 2 год. 48 ха. — на морі спалах аогню білого нольору.

— Севастополь 3 год. 31 хв. — по пеленгу 255 спалах вогкю висотою 500 метрів шириною 1,5 морської милі.

— Пост Лунула 3 год. 41 ха. — по пеленгу 200 помічено вогкякий спалах вксотою 500 м, шириною блкзько 1 морсьної милі».

Підпису під рапортом ке було. Дати теж. Мабуть, стан Васляєва позбввив його точності й ретельності при зкятті копії з документв.

Зате ка каступпій сторікці було капксако великкми літерами й підкреслено для майбуткіх читачів. Чого б і ке для мене?

«Сильний землетрус спровокував вихід з глибин на поверхню моря та самозагорання величезної кількості горючого газу.

В журналах спостережень:

«Закипання спокійного моря».

«Запах гнилих яєць».

«Дим після вогню».

Ще через сторінку:

«Першими отруєність чорноморських вод встановили й заміряли 1890—1891 рр. дослідники М. І. Андрусов та О. О. Лебединцев.

Зараз сірчистим воднем вражено, обезжиттєно вже більше дев'яти десятих об'єму моря.

Вміст отруйного газу тут не тільки рекордний серед басейнів світового океану, він постійно зростає.

1974 року американські вчені висунули гіпотезу про природне затухання небезпечного процесу. Однак оптимізм виявився передчасним. Більш того, горішня межа сірчистоводневої зони з далеко неясних причин останнім часом піднімається в пришвидшеному темпі. Швидкість підйому в вісімдесяті роки сягає двох метрів на рік. Аеробним, тобто ще насиченим життєдайним киснем, залишається тільки стометровий верхній шар.

Вже до початку вісімдесятих років для найдалекоглядніших вчених стало зрозуміло: насувається небачених розмірів екологічна біда. Загибель моря — величезна втрата глобального біосферного рівня, могутній удар, на котрий невідомо як і чим біосфера відреагує.

Що буде, якщо, боронь боже, на чорноморських берегах трапиться новий землетрус? Знову морські пожежі? Чи єдиний спалах? Один грандіозний смолоскип?

Подібне «самоочищення» моря неодмінно призведе до трагедії, подібної до Чорнобиля. Після спопеляючого і отруйного смерчу в небі опиниться сотні тисяч тонн сірчаної кислоти, і неможливо передбачити, куди за волею вітру вони відправляться, де проллються...

За сучасного рівня технічної озброєності не можна скидати з рахунку всіляких геростратів, шантажистів, терористів. Інакше кажучи, сьогодні є кому «чиркнути сірником»...

Тут Васляєв виписав від себе: «Американські вчені занепокоєні станом Чорного моря за десятки тисяч миль від нього, а наші вчені впритул нічого не бачать і знати нічого не знають! Як же це так? Як це розуміти і виправдати? Чому тільки тепер ми дізналися про біду, що насунулася на Чорне море? Може, вчені прогавили? Чи змовчали? Чи їм не дають ударити в дзвони, як і досі не друкують оцієї статті Олександра Спиридонова, яку я цитую і яку мені люб'язно прочитали по телефону мої друзі, добувши її з портфеля найпопулярнішої газети, яка хоче, але ніяк досі не може опублікувати її. Але продовжу цитування:

«Влітку 198... року на науково-дослідному судні «Кнорр» в Чорному морі працювала американсько-турецька («Знову американці!» — прим. Васляєва) океанографічна експедиція. Вона визначила: отруєну сірчистим воднем зону відділяє від поверхні моря вже всього-на-всього 85 метрів. Влітку рівень сірчистого водню в окремих місцях піднімається до глибини 50 м.

Ці дані підтвердила і радянсько-американська (!) експедиція під керівництвом співробітника Інституту біології південних морів, члена-кореспондента АН УРСР Г. Г. Полікарпова».

Дописано Васляєвим, очевидно, в останні дні життя, судячи з невиразного та нестійкого почерку, який разюче не схожий на попередній запис, зроблений, можливо, невдовзі після мого від'їзду:

«Всім, хто це прочитає тут чи в «Лит. газете», коли вона проб'ється

до читачів з цим матеріалом[1], пропоную подумати про громадянську позицію, морально етичний рівень і професіоналізм тих, хто збирається будувати Очаківську греблю, щоб перепинити стік Дніпра й Бугу в Чорне море. Поміркувавши добре, легко припустити, що цей проект затіяли божевільні. Якщо ж це психічно здорові люди, то треба визначити, «на кого вони працюють», як полюбляє писати Юліан Семенов. Бо це будівництво, спішно розгорнуте без проекту, є не що інше, як диверсія. Я скоро умру і не побачу на власні очі жахливих наслідків цього будівництва. Але я маю уяву інженера і з висоти прожитих років і набутого досвіду легко передбачаю, до чого вона призведе, ця будова. Тому всім заповідаю: ляжте кістьми, а добийтеся її припинення й заборони. Всі засоби, люди і механізми, задіяні на будівлі Очаківської греблі й каналу Дунай — Дніпро, що є складовою частиною єдиного гідровузла, народженого й спроектованого в надрах Міністерства меліорації та водного будівництва, негайно переключити на усунення екологічної катастрофи, що насунулася на Чорне море. Наведені вище цитати з роботи О. Спиридонова скажуть Вам все і закличуть Вас до негайної дії. Як зазначає сам автор, подаючи один з можливих варіантів врятування Чорного моря, «природа мовби сама примушує, підштовхує до єдиного технологічного варіанту — одночасно і во спасіння, і на благо. Вона, можливо, пропонує нам свого роду тест на виживання». Краще не скажеш. Якщо послухаєте мене — вмру недарма».

2.

Одвізши Галю в Київ і влаштувавши її в науково-дослідний Інститут геронтології Академії медичних наук СРСР, де її мали дослідити у відділі вікових деформацій рухового апарату професора Євгена Івановича Подрушняка, я повернувся в Далекий Бейкуш більш-менш врівноважений і заспокоєний.

Мене заспокоювала думка про те, що Галя потрапила в надійні руки досвідчених та високоосвічених спеціалістів. Однак самотність і синя тиша над спустілими берегами моря і лиманів, незвичайна, характерна тільки для приморського шельфу прозорість повітря, коли очам відкриваються неосяжні простори степу й далечінь моря, незбагненна і нездоланна,— все це вселяє в душу підсвідому тривогу, кличе у мандри, лякає одвічною нерухомістю й самодостатнім вічним спокоєм, до якого, скільки б не жив, не звикнеш і не наблизишся.

Острів Березань з могилою лейтенанта Шмідта та його матросів-однодумців, розстріляних разом з ним, стоїть у вікні нерухомим кадром докору й печалі, викликаючи тугу, нібн й твою душу розстріляли разом з ними й поховали там, на голому й пустельному острові, і проти всяких мислимих законів природи ти тепер можеш бачити місце, де вбили твою душу. Надвечір, коли сонце сідало за Березанським лиманом, глинисті урвища острова темніли, ніби наливалися кров'ю, і острів занурювався в темряву, кутаючись в сутінки, самотній, покинутий і такий забутий, що хотілося плакати. До того ж осінь знову розставляла свої тенета над світом, спочатку малопомітні, а потім, коли спорожніють пляжі і птахи полетять у вирій над охололим і покинутим морем, упаде вона на твої настрої, на роздуми й наміри тягарем задумливої покори й приреченості перед невблаганним плином часу, перед лицем молодості, вкраденої метушнею й прудконогими роками, що втікають від тебе непомітно й підступно, мов злодії. Це особливо вражає в самотні осінніми вечорами над морем — вічним, байдужим і прекрасним, як світ оцей, який так не хочеться кидати, хоч би що там було в ньому.

Сум і жаль за Василєвим насувався й особливо гнітив вечорами, коли сонце сідає за Березанським лиманом, кидаючи з-за далекого урвистого берега заграву на весь видимий водний простір, на піднебо розвішує

[1] «Лит. газета», № 24 (5246), 14 июня 1989 г. А. Спиридонов. «Когда взорвется Черное море».

золоту й тремтливу пектораль прощального промінця, а внизу довшають і густішають тіні від дерев, від будинків і хат і море починає синіти холодно й відчужено. В такі хвилини згадуються всі, кого ти любив, а вони, найжаданіші й найрідніші, покинули тебе надто рано...

А потім заграва над лиманами й морем згасає, віби теж умирає на твоїх очах, сутінки переходять у темряву — хоч криком кричи, нікого не докличешся на цих покинутих і забутих людьми берегах. Залишаєшся наодинці зі своєю тугою, печалями й жалем за всіма, хто покинув тебе навіки чи перебуває десь далеко. Ніч заглядає у вікна, настороженa й кіма, вповзає в твою змучену душу, і ти розчиняєшся в ній, здається, назавжди, ніби тонеш у морі.

Передній Вікторівський маяк червоно світиться в причілковому вікні за кілька кроків, і коли прокидаєшся — здається, лежиш головою під самим його цоколем. А в протилежне вікно спокійно й біло ллється далеке світло задкього Вікторівського маяка із-за Бейкушського та Березанського лиманів, що тут зливаються, утворюючи велику водну гладінь, відокремлену од відкритого моря вузькою Табірною косою.

Там, у відкритому морі, поміж двома Вікторівськими маяками, бовваніє в темряві острів Березань, на якому блимне на мить і згасне надовго блакитний вогник навігаційного маяка-мигалки. Такий самотній і тужливий, хоч ревом реви. Блимне й погасне, блимне й погасне, ніби під тим самотнім блакитним маяком повільно й печально б'ється серце розстріляного на Березані лейтенанта Шмідта. Прокинувшись серед ночі в самотині й тиші, віби десь на краю світу, між червоним, блакитним та білим маяками, відчуєш раптом себе дуже близько до них — до тих, кого знав і любив, з ким ділив фронтову долю, одну на всіх, кого тільки стрічав і замилувано читав, а тепер якось мимоволі, за буднями й клопотами, вже й забувати почав, як усі...

Стає моторошно й страшно, бо знаєш, що й тебе жде те саме, що воно вже наблизилось і наближає з кожним твоїм подихом, і проти нього ні засобів, ні ліків.

Тому про загиблих і вмерлих думається тут частіше, ніж про вигаданих, що блукають сторінками наших книжок, ніж про нині сущих, з котрими зустрінешся не сьогодні-завтра. А ті вже не прилинуть довіку — ні усмішки, ні погляду, ні слова, ні руки...

Зате вони не зрадять, не ошукають, не продадуть. Не обмовлять та не ославлять. Не наговорять і не надумають на тебе такого, що тобі й не снилося й не гадалося.

Відійшовши, вони забрали з собою щось дуже важливе й від тебе самого. Окрадений, прокидаєшся ночами і думаєш про них невідступно. Їх у кожного з нас більшає на схилі життя — вони заповнюють майже всю твою душу, якщо ти любив їх по-справжньому, і вона вже належить більше їм, аніж тим, хто поруч: з цими ж нічого поки що не сталося. Дай бог, щоб не ставалось якомога довше!

«Забудь умерлих!» — закликають священні писання.

«Забудь тих, кого забрала земля...» — твердить Талмуд.

Якби ж то!

Не забуваються...

Ні батько. Ні мати. Ні загиблі на далеких та близьких фронтах дядьки й брати, ні односельці та однокласники. Ні твої командири. Ні друзі-однополчани, що гинули на твоїх очах, оті бойові товариші, котрих доводилося ховати за чужими річками чи лишати на полі бою під час атаки. Оглянешся, а він упав та й лежить, розкинувши руки. Тобі ж — уперед разом з іншими, бо вогонь не припиняється, а бігти до ворожих траншей ще далеко-далеко, як у сні чи маренні. Гловачув там, Зееловські узгір'я, піщані й круті, чи зелений у квітні Темпельгоф. А чи й сам Берлін, задимлений та розбитий, що обіймає обрій і застить своїми руїнами півсвіту чи й усю війну, бо вона в ньому ж і закінчиться.

А хіба ж забудуться Головко, Сосюра, Рильський чи Яновський, биті й перебиті. Стельмах і Малишко, котрий тільки розквітнув?! Чи зітруться

з нам'яті Гркгір Тютюнник, Блкзкець чи Земляк? А Шолохов і Твардовсьний? Абрамоа і Яшин? Снмонекно і Шукшкн? Лунаш і Чивіліхік?

Воки й за життя булк зкачикмн й ні на ного ке схожкми, хоча й ке всім це вдаввлось чк хотілося помічатн. Умершк ж, вони побільшалк, кеначе всі як одик освітклнся страшккм і безжальним словом «булк», після яного немає аороття, докк саіту й сонця.

Про всіх ких треба було б напнсатн. Про багатьох вже й написано. До речі, вн помітклн: крвще, ніж про живкх. Та все одко про жодного з них не написано так гарко, як треба було б написатк. І в цьому квше безснлля — жиаих перед мертвимк. Тнх, що є, неред тими, що булн. Бо їх ми зкалк в якійсь певній і узвкчаєкій іпостасі й жахнулися кепопрввності атратк, колк їх не стало. Тільнн пам'ять єднвє їх з намн — цн велнкв й саята наша розніш і муна, яну ми безжалько й постійко давимо й нищкмо а собі не знати за що. Не аідаючи чому...

А тут, у Двлекому Бейкуші, за очанівськнмк лимвками, де а трьох віннах світяться три маяки, пам'ять розпрввляє крилв а дзаінкій темній тиші, і чути, як сухо потріскує й шелестить ка вітрах часу їхкє цупке мвхове пір'я...

3.

Цього рвзу будівкицтао Очаківського гідроаузла, що розгоркулося вже ка поаку потужиість, здалося мені врвжаючим і кездоланинм: наарядчк можив його зупинити. А свме з цих позицій я тепер днвився на нього.

Буднкки, що цілкм кварталом зводклнся на протклежиій від промбази онолиці міста, кв прилеглому до райокної ліквркі пустирі, рвдуввли бездогапною кладкою з білої силінаткої цеглк, бвгатовікокністю дев'ятк поверхіа, кіколи ще не бвченкх в Очвкові. Що ж буднкки? Воин ніколи не викликали іиших емоцій та міркуввкь, нрім адоволення, бо скільки б їх ке будувалк, будкккіа завждк мало, їх скрізь не виствчвє по асій планеті, не нажучи вже про ившу аелнчезку та бвгвтолюдну краіку. Тут, а Очвкові, воки тільки прикрасять місто і хоч частново анрішать житлову проблему, твку гостру для кожкого рвйцектру.

А от сама будова гідровузла, що розгорнулася за висонни залізобетонним парнаком промбази, лянала кленотом моторів, скуввккям важноаговнх самоснидіа, натужним ревіккям бульдозеріа і скреперів,— тут все бряжчало, вкляскувало й ревіло, вж земля двнгтіла під ногамн і з нрутких глкинстнх нруч відаалювалися й падали в море аелетекські брили жоатої глкки. Шубоаскаючи й здіймаючк аелетенські сплескк, аокк звбарвлюавли море мовби охрою, псуючи його одвічку скняву, ніби забирвли у моря його душу, його суть і крвсу. І хоч «тіло греблі», як тут звведеко було говорити та, мабуть, і писатк в технічній документвції, зводити ще не почали, а тільки велк підготоачі роботи. зупииитк таку армвду мехвкізованих монстрів, що більше ствковила руйкіаку, акіж будівничу склу, таку квввлу можка було зупикнтк тільни яннмись глобальними, стрвтегічними, звгвльнодержавними рішекиями. Тому зараз, коли я диаився на цю будову тільки з думною про неавйне й кевідкладие її принииеккя, її квчальник Лвввкдов вперше здввся мені вбсолютко безирввкким, немічним перед цією будівельною стихією, запущеною нимось неаиднмим і владиим. Цей «хтось», спрямуааашн всю оцю могутию мехакізоввку склу кв сумківне, в може, й лиховісно звпллвкоовне будівництво, пристаава і Лавандова до нього, немоаби ще одного бульдозера чи скреперв додвв.

«Гвикткк» — ось його кайповкіше визквчеккя, що відкрклось мені лкше зврвз, перед лицем оцієї мехвкізоввної, безжалької й кездолвикої сили, якою Лаааидов міг нерувати, тільки безоглядно підкорнючись здуманій тактиці й стратегії цього будівкицтва, з усіх сил та можливостей сприяючи його приснореккю. А якби здумав хоч бк тільки загальмувати хід цього будівинцтва, то, здається, був би безжально розчввленкй свмими тільки мехвиізмвмк, ке кажучи вже про тих всевлвдців, що цю

могутню техніку зібрали, виділили й прислали сюди на здійснення трагічного в своїй суті та досі ще так і не затвердженого проекту.

— Я вас слухаю,— сказав мені на вухо затурканий, просякнутий потом, оглушений ревищем могутніх моторів Лавандов, і його зчервонілі вибалушені очі метушилися під такими ж запаленими повіками, наче він боявся замаху чи нападу і не знав, звідки чекати лиха.

Я подав йому машинописний текст.

— Що це? — запитав він, метушливо перегортаючи сторінки, і я зрозумів, що метушливість стала вже його другою натурою.

— Копія передсмертних записів Васляєва,— сказав я. — Їх треба вдумливо прочитати й зробити висновки.

— Перед оцією силою? — іронічно й водночас приречено всміхнувся Лавандов і повів довкола широким, хоча й стомленим жестом випростаної руки, охопивши всю панораму будівництва, що гриміло й ревло, глушило не лише голоси, а й здоровий глузд. — Кому це потрібно? — ставши дибки, крикнув мені у вухо Лавандов.

— Я й кажу, що нікому воно не потрібне, оце будівництво! — крикнув і я у відповідь, сподіваючись цієї ж миті побачити перед собою вітряки, з якими збирався воювати.

Вітряків, проте, не з'явилося жодного, тільки сунули повз нас велетенські КрАЗи, МАЗи, ЗІЛи та КамАЗи, ревли моторами, переваплюючись з вибою на вибій, так що аж глина сипалася з переповнених їхніх кузовів. Здогадатися, куди її везуть такими нескінченними вервечками самоскидів, було неможливо. Хоч мене й запевняли, що саму греблю будувати ще не розпочали, але тільки вона спроможна була поглинути стільки глини, таку велнчезну кількість вийнятої екскаваторами й завантаженої на самоскиди землі. А її ж іще й переміщали бульдозерами й скреперами по самій території промбази.

— Хіба ж можна отак нівечити землю? — кричав я у підставлене вухо Лавандову. — Добре, що ви хоч зараз починаєте розуміти це.

— Ви мене неправильно зрозуміли,— гукнув він мені, лукаво всміхаючись. — Я кажу «кому це потрібно», маючи на увазі припинення цього грандіозного будівництва, яке навряд чи й зупинить Рада Міністрів, а ви перевернули з ніг на голову й удаєте, що я виступаю проти будівництва, яке сам очолюю. Так не буває,— твердо сказав Лавандов. — Так не може бути, щоб начальник будівництва виступав проти будівництва. Для цього треба світ перевернути.

— А ви прочитайте оті донесення начальникові Гідрографічного управління Чорноморського флоту з військових постів спостереження й зв'язку на мисі Лукула, Костянтинівському равеліні в Севастополі та в Євпаторії. Почитайте, подумайте і зважте. Тоді вам стане зрозуміло, що ви берете участь у велнчезній диверсії, яка веде до загибелі Чорного моря і ще не баченої в світі катастрофи. Ви виконуєте волю або головотяпів, або всесвітніх диверсантів, що прикидаються головотяпами.

— Не втягуйте мене в ці сумнівні конфлікти,— сказав Лавандов, повертаючи машинопис. — Я виконавець робіт, а не проектант. Наказують будувати — будую. Накажуть руйнувати — зруйную. Така моя функція.

— А крім функції? — спитав я. — Невже у вас немає сумління, своєї думки? Громадянської позиції, нарешті?

— Дайте мені хоч на старість одержати квартиру й пожити, як люди живуть,— з серцем сказав Лавандов і пішов геть від мене.

Я знав, що Лавандов після загибелі батька-партизана у волинських лісах тинявся по дитячих будинках, потім по ремісничих училищах і ніколи не мав, вже й оженившись, свого кутка. Напоневірявся й набідувався він добряче, якщо найкращим домом для нього був студентський гуртожиток, а дружина з хлопчиком і досі знімала кімнату в старому приватному будиночку за шістнадцятою станцією Великого Фонтана в Одесі. Але ж... Не можна розміняти навіть на квартиру своє громадянське сумління і коїти злочини, знаючи, що це злочин. Не перед однією

людиною, навіть не перед державою, а перед усім людством, перед біосферою Землі, бо ж невідомо, як вона відреагує на загибель Чорного моря. Так само невідомо, що буде, коли станеться вибух неймовірних, майже космічних запасів сірчистого водню, якими воно заповнено на дев'ять десятих свого об'єму. В мені все кипіло й не знаходило виходу. Я зрозумів, що Лавандов, цей «гвинтик» серед запопадливих «перетворювачів природи» в нездоланній машині «будов століття» й гігантоманії, не здатен вплинути на події, рабом яких він став. Ні волі, ні бажання, ні рішучості, ні можливостей і засобів у нього просто немає.

Але я мусив докопатися до його сумління й розбудити його. Принаймні не лишати його в летаргічному сні примиренства й догідництва. Тому я не став ганятися за ним по всій площі промбази, а звйшов у його святон у чесьному житловому вагоні, на тому ж такн машинописі, склавши його вивіл, написав на зворотному боці: «Ви убивця Чорного моря! Невже Ви здатні за власну квартиру знищити наше прекрасне море, а може, й призвести до всесвітньої екологічної катастрофи? Вдумайтеся, вчитайтеся в ці вражаючі й промовисті донесення. Всі проектанти й міністри залишаться в стороні — все окошиться на Вас, бо греблю будуєте Ви зі своїм трестом. З Вами я нічого вирішити не зможу. Тому подамся в Київ, доб'юся прийому в ЦК, піду до Патона й Полікарпова в Інститут біології південних морів, який очолював експедицію з вивчення саме цієї проблеми спільно з американськими вченими. Буду йти до кінця, щоб виконати заповіт Васляєва і свій громадянський обов'язок. А Вас прошу вдуматися хоча б у ці донесення, якщо не вірите людям. Це документи. Вони нещадні. Вони й з минулого стріляють влучно не лише в сьогоднішній день, а й у майбутнє. А яке майбутнє готуєте Ви нашому Чорному морю? А може, всьому півдню України? А якщо всій планеті? Подумайте хоч тоді, коли не кричите «давай, давай!» Думати взагалі корисно всім, скрізь і завжди. Найбільша наша біда в тому, що ми мало думали, часто зовсім не думали, а повторювали елементарні гасла і чужі думки. Читайте і думайте!»

Лавандов приїхав того ж вечора. Поклав на стіл копію Васляєвих записів, посунув їх до мене і довго мовчав. У вікні вмирала вечірня заграва над похмурим лиманом. Швидко сутеніло, як завжди, коли починається шторм. Вітер вив і бився у шибки. Зривав пил на узвозах маяцького обійстя, крутив його в тугі спіралі і швидко ніс на Далекий Бейнуш спорожнілим і неприкаяним шельфом, пригинаючи білястий полин, бився у вікна, телесувався на горищі, і видно було, як здригається під його ударами лавандовський УАЗ, залишений біля воріт.

— Страшні документи,— сказав нарешті Лавандов, не підводячи голови й пригнічено чи винувато зиркаючи на мене. — Я ще в інституті чув про те, що на глибині двохсот метрів по всій акваторії Чорного моря заліг сірчистий водень. Ну, заліг, то й хай собі лежить. Так, кажуть, було одвіку чи від появи нашого моря. А виявляється, його все більшає, накопичується, а води в морі все меншає, так що влітку її шар прикриває цей гримучий газ лише на півсотні метрів...

— Уявляєте,— не втримався я,— що буде, коли ви перекриєте греблею стоки Південного Бугу й Дніпра?

— При чому тут я? — обурився Лавандов. — Не я, так інший керуватиме трестом. Ви сьогодні бачили розгорнуту картину будівництва. Скажіть, ви б змогли зупинити його, якби навіть були міністром?

— Це не прерогатива міністра. Тут пущено в роботу мільйони, якщо не мільярди карбованців, і рішення приймали, очевидно, Рада Міністрів та Держплан. От перед ними й треба ставити питання про згортання цієї безглуздої будови, хоча, якщо припустити, що автори проекту знали екологічну обстановку на Чорному морі, може розглядатися як диверсія не бачених ще розмірів і наслідків. Це знати ж хвороби Чорного моря й проектувати відгородження Дніпро-Бузького лиману від нього — теж злочин, за який треба карати. Такого, мабуть, у всьому світі не було й не буде. Мимоволі починаєш думати про безпомічність такої великої держа-

ви, яка неспроможна себе захистити. Хворе не тільки Чорне море — хвора вся наша система. Важко й страшно говорити про це, але як же мовчати при наявності такої очевидної ситуації? Як мовчати, якщо ми — люди, громадяни, комуністи? Якщо ми вмирали за нашу свободу, за незалежність Батьківщини? Мовчати — значить зраджувати її й віддавати на загибель у мирний час.

— Прошу вас більш не приїздити на будівництво. Ваші наїзди починають деморалізувати людей. Двоє сьогодні вже подали заяви.

— Оце справжні люди!

— Не радійте передчасно,— похмуро порадив Лавандов. — Ніхто не знає, що нас жде за першим же поворотом.

— Облиште, Лавандов, трагічний тон. Більшої трагедії, як оця, що вимальовується із становища Чорного моря, взятого вашим трестом за горлянку, не можна навіть уявити. А ви про якісь там ефемерні повороти. Стоїмо віч-на-віч з екологічною катастрофою, реальною і майже невідворотною, а ви лякаєте небезпеками вигаданими. Не до натяків зараз, не до пророкувань, коли все доведено елементарно.

— Ви ні за що не відповідаєте особисто перед законом і суспільством — вам легше. А от мені... Отруїли ви мені життя цими документами. Відібрали мою певність, переконаність, що роблю добро для своїх людей і своєї землі. Краще б ви сьогодні не приходили.

— Я вам казав про це давно. Вам і Водолію. Ви ж повинні краще за мене й раніше за всіх знати стан моря, беручись за будівництво цієї одіозної греблі. А ви всім затуляєте рота, а собі вуха, щоб нічого не чути. Заплющуєте очі, щоб нічого не бачити. Ладні перестати мислити, щоб нічого не знати й не пам'ятати. А воно ж ось стоїть перед нами, це наше миле, тепле, прекрасне море, беззахисне, мов дитина. І не підозрює, що ми готуємо йому загибель. За що, Лавандов?

— Та хіба тільки ми? — замість того щоб відповідати, поставив і він своє запитання понуро й приречено. — Його в останні десятиліття забруднюють так, що за зиму Чорне море не встигає самоочищатися. Воно ціле літо цвіте блакитно-зеленими водоростями, принесеними Дніпром із Каховського водосховища...

— З Каховського, Кременчуцького, Канівського, Київського — з усіх штучних морів, яких ми вже ніколи не зуміємо позбутися. Фекалії Одеси, Миколаєва, Херсона, Скадовська, Євпаторії, Севастополя, Феодосії і Керчі скидаються разом з усім брудом теж в Чорне море. Живучи тут, я вже кілька разів був свідком забруднення моря танкерами й не повірив своїм очам: отам, за Березанню, після далеких, а то й кругосвітніх рейсів одразу по кілька суден зупиняються в затишку острова і миють танки від нафтопродуктів та іржі, і тоді море стає іржаво-масляним. І ніхто не може закликати цих браконьєрів та невігласів до порядку, ніхто їх не покарає, не заборонить чинити такий тяжкий злочин. Якщо ж додати до цього ще й ваше будівництво, то мимоволі закрадається підозра: а чи не втратили всі ми здоровий глузд? Чи нормальні ми люди? Чи, може, свідомість наша і мислення під впливом невідомих чинників виведені з ладу? Бо хіба ж здорові психічно й морально люди здатні на такі злочинні дії, свідомо й постійно вбиваючи море? Як ви гадаєте?

— На жаль, рідко кому вдається глянути на свої дії стороннім оком. Ми всі перебуваємо в полоні проектів, планів та інерції будівництва. Коли вже воно почалося й розгорнулося, думати ніколи про його доцільність — всі дії спрямовуються на його прискорення й завершення. Навряд щоб нас зрозуміли наші нащадки. Правду кажучи, я вже не раз думав про це на самоті. А прийду на будівництво, всі думки вилетять з голови, всі сумніви розвіються. Одне тільки й знаю: давай, давай! Бо й з мене вимагають того самого: нарощуй темпи, перевиконуй плани — будуть премії і подяки, а то й нагороди! Так і живемо — старіємося, квапимось, а куди?! Про це не думаєте.

— По-моєму, лишається один-єдиний вихід: подати в суд.

— На кого? — спокійно запитав Лавандов і став мацати по стіні,

шукаючи вимикач, щоб увімкнути світло, бо стало зовсім поночі. Вже давно смеркло, і важкі штормові хмари придавили землю і море непроглядним мороком, а вітер ще навіженіше бився у вікна, періщив по шибках піском, завивав і стугонів над дахом, готовий зірвати його. — На кого ж суд подавати? — ввімкнувши світло, всівся навпроти мене Лавандов, іронічно всміхаючись. — Жоден суд і жодна прокуратура не візьмуть вашої заяви, крім хіба що Верховного суду чи Генерального прокурора Союзу РСР. Та й вони одразу ж пошлються на рішення уряду. Тут становище майже безвихідне: тільки аргументовані й науково обгрунтовані докази екологічної невмотивованості проекту та його трагічних, а то й катастрофічних наслідків можуть схилити уряд та Держплан до припинення розгорнутих робіт. Я ж очолюю це будівництво і відповідаю за його успішне здійснення перед своїм трестом, міністерством і, нарешті, перед урядом. Бувайте здорові. І не гнівайтеся. Але ми стоїмо на різних позиціях, і нам сьогодні не по дорозі. На тому будьте здорові, — підвівся зі свого місця Лавандов і, не подаючи руки, рушив до дверей. В порозі зупинився, оглянувся на мене через плече. — Ще раз прошу, не з'являйтесь на будівництві. Це погано впливає і на робітників, і на інженерно-технічний персонал. Всі ж знають, що ви проти будови. От і починаються всілякі нездорові настрої й розмови, допитування й міркування вголос: а що буде з морем, коли перегородимо лиман, до чого це призведе? Як ви розумієте, це не додає настрою в роботі. Краще б ви взагалі поїхали звідси. Ну, що вам тут робити самому, без дружини, без родини, без сусідів? Та й купатися вже не можна: кажуть, святий Ілля в воду напісяв,— Лавандов на цей жарт якось вимушено й ніяково усміхнувся, постояв ні в сих ні в тих у порозі, чекаючи, що я хоч скажу щось. Але говорити нічого не хотілося, і я мовчав, сидячи за столом і не дивлячись на Лавандова.

Вітер буквально зривав дах з будиночка, вив і стугонів так, що в прочинені Лавандовим двері чути було, як потріскує і рипить під його ударами веранда. Цей шквалистий, штормовий вітер напинав і торсав електричні дроти, і світло блимало, то затухаючи, то спалахуючи з новою силою, і навіть крізь потужне завивання вітру прориввся нездоланний шум моря, бухання хвиль, їхній клекіт, неначе море гнівалося й дорікало комусь. І його було жаль, як дитину: адже море не відало й не знало, та й не могло знати за своєю природою, що проти нього затівається на цих берегах. В мені все кипіло, і я ледве стримувався. А Лавандов все ще стояв у порозі, відчувши незручність від своїх вислокохлювань. Не випускаючи ручки дверей, він спромігся з великим зусиллям вичавити з себе одне-єдине, важке, мов камінь:

— Вибачте. — І швидко вийшов, впустивши на мить бандитські посвисти вітру і ревище моря в дім.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

I.

Шторм біснувався три дні — за багаторічними спостереженнями тут, в зоні рози вітрів, це оптимальний термін тривалості. Інтенсивність шторму теж постійна і майже незмінна: тридцять — тридцять п'ять метрів на секунду. Іноді швидкість вітру досягає ураганної сили — сорока метрів на секунду. Тоді частіше зриває покрівлі на будинках, валить стовпи високовольтних ліній, руйнує заводські труби й дерева вивертає з корінням, рве електричні й телефонні проводи. Косу, як правило, за будь-якого шторму одрізає од світу, бо дерев'яні стовпи й електричні проводи тут стоять з сорок четвертого року, тобто з часу визволення від фашистів. А що й телефонні дроти протягнуто по тих самих стовпах, то в мене одночасно вимкнулося і світло, і телефон одразу ж по від'їзді Лавандова.

Стало темно, як у погребі. А шуми, посвисти й гоготіння вітру ще подужчали. Будиночок під ударами шторму здригався, мов при земле-

трусі, і, незважаючи на те що старий інженер Твердовський, проектуючи й ставлячи дах, впровадив усі можливі противітрові засоби, я з хвилини на хвилину чекав, що ось-ось дах не витримає під скаженими поривами потужного вітру, з громом і тріском розлетиться в друзки, повибиває вікна, завалить вхідні двері, а то й стелю зірве. Чути було, як на горищі все вібрує, тріщить, пружинить, опираючись безперервному натиску густого й невблаганного вітру, і тривога моя посилилась і подужчала, коли стало чути, як постукує й хряпає якась шиферина біля фронтону. Варто підірвати хоча б одну — ураганний вітер підхопить і понесе в море весь дах.

Ці тривоги і видива, викликані безперервним телесуванням шторму, змушували мене ходити по кімнаті й прислухатися до цього содому й гоморри. «А як же кораблі?» — злякано подумав я і підійшов до вікна, яке важко було й розрізнити в такій темряві, що стояла перед очима, як глуха стіна. У всі наші вікна день і ніч видно було, як проходять кораблі на Одесу й Херсон — тут був, очевидно, фарватер, поглиблений і пристосований для найбільших океанських кораблів, котрі захоплювали своїми велетенськими розмірами в такій близькості від берега.

Я сподівався побачити в морі корабельні вогні, як бачив їх щоночі, але чорна пітьма затопила все, здається, переповнена вщерть скаженим посвистом вітру, ревищем хвиль, стугонінням і гоготінням шторму. В темряві, невидимий і невблаганний, він видавався ще страшнішим, безконечним у часі й просторі, і не вірилося, що він коли-небудь вщухне. Тому я відчув якусь полегкість від того, що на фарватері не побачив жодного корабля, бо навіть і океанським в такий шторм велося б несолодко.

Я перевів погляд на пеленг острова Березань і, на великий свій подив, помітив блакитне блимання навігаційного маяка-мигавки, що мав, очевидно, автономне електроживлення. Цього разу, під завивання й телесування шторму, він не здався мені тужливим, як завжди, а ніби подав мені знак мужності, стійкості, спроможності вистояти і все перетривати й перемогти. Здається, він один ще жив у цьому бурхливому й невблаганному штормовому бешкетуванні, але, перевівши погляд ближче до берега, я побачив з підвітряного боку острова вогні, вогні, вогні... Заштриховані дощем, вони світилися тихо і тьмяно — навігаційні вогні танкерів та суховантажних суден і численні вогні ілюмінаторів пасажирських лайнерів, захоплених штормом біля цих берегів. Тепер вони перестоювали шторм, прикрившись Березанню, і в серці ворухнулась радість за них, за їхні команди і пасажирів. Якби я був віруючий, я б помолився за них, як молився колись Хемінгуей за водія Іполіто і за всіх, хто тоді, під час громадянської війни в Іспанії, переваловував через гори під Гвадалахарою. «Бо молитись за себе в наш час — неприпустима розкіш». Крім цих корабельних вогнів та блакитного маяка-мигавки на Березані, ще дужче заспокоїло мене рівне й потужне світло переднього Вікторівського маяка, що світився поруч, через дорогу, одержуючи струм від дизельних маяцьких агрегатів. Десь опівночі, знесилившись від постійного ходіння, я ліг поверх ковдри, не роздягаючись, закинув руки за голову, і під посвисти вітру, під його завивання й гоготіння, під ревище й клекіт хвиль до мене мовби наблизилися із забуття всі ті, ким я захоплювався, ким милувався віддалік, всі ті, кого я любив і на кого хотів бути схожим, як виросту. Товща прожитих років закривала й застила їх дужче за штормову розбурхану темряву, але вони зринали з дна пам'яті й обступали мене, освітлені сонцем чи вкутані серпанком вечірніх степових сутінків, так, як я бачив їх колись і запам'ятав на все життя, а тепер вже ніколи й нізащо не побачу... Доки світу й сонця.

Першим з'явився батько. Обов'язково з мамою. Не такі, як я їх пам'ятаю, а такі, як бачу їх тепер на весільній карточці, що пережила їх, пролежавши в прискринку, і не хоче старіти й зараз. Шлюб вони взяли 1914 року — першого року першої світової війни, коли їм обом виповнилося по дев'ятнадцять. Стоять, високі й стрункі, батько чомусь у бессарабській чорній каракулевій шапці, а мама в білій весільній фаті.

Такі юні, такі інтелігентні й вродливі, ніби й не селяни. Важка селянська праця ще не огрубила й не спотворила їхні прекрасні обличчя, не скрутила їхні красиві руки, особливо тонкі й довгопалі у мами, ще не згорбила їхні здорові й елегантні постаті. Ще бідування й злидні не поклали на них свої невблаганні знаки, не пригасили зблиск очей, не притлумили гордовитий вираз облич — перед ними ціле життя було попереду. А хіба ж хтось уявляє своє життя, своє майбутнє життя злиденним і мученицьким? А саме таке воно чатувало на них, тільки вони того весільного неповторного дня нічого не знали й не відали. А коли б і вдалося їм заглянути й побачити якимсь дивом всі ті біди й страждання, які їх очікували, вони просто не повірили б, що їх так багато випаде саме на їхню долю. Не повірили і жахнулися б, подумали, що це чиясь чужа доля. Але вона була не чужа — це була доля всього їхнього покоління. Страшна, злиденна й трагічна, пов'язана з першою світовою війною в історії людства, з Лютневою й Жовтневою пролетарською революціями, з викликаною ними небувалою в світовій історії братовбивчою громадянською війною. І все це окошилося на них, на їхніх дітях, на родинному житті й здоров'ї кожного.

Батько замолоду страждав не властивою селянам хворобою — короткозорістю, що виникла з причини й геть не селянської: багато читав з дитинства, прилучившись до читання передплачуваної дідом Микитою «Нивы», журналу різностороннього й вельми привабливого і за змістом, і за оформленням. Неперевершеними були й додатки до нього, переважно російська й зарубіжна класика, а також тодішні бестселери, такі як «Джузеппе Гарібальді» (сімдесят два випуски), «Печера Лейхтвейса», повне зібрання творів Гаршина, батька й сина Дюма. А що читати доводилося здебільшого ночами, за жорсткої економії гасу, то й позначилося це на батьковому зорі майже фатально: на початку тридцятих років, коли йому не було ще й сорока, професор Філатов заборонив йому, бухгалтерові, читати й писати, виконувати важку фізичну роботу, особливо піднімати великі вантажі. Тобто в розквіті сил батько опинився непрацездатним, а нас було троє, всіх якось треба було одягати, годувати, навчати в школі. Скільки й пам'ятаю, батько неймовірно страждав.

— О, якби мені очі! — нерідко з тугою повторював він, а випивши з друзями й повернувшись додому, гірко й невтішно плакав.

У моїй душі, у вухах і пам'яті ще й досі лунає те розпачливе ридання скорботної обдарованої душі мого нещасного батька, батечка, якому я так і не виявив ні свого поклоніння, ні співчуття, ні своєї відданості. Життя складне, взаємини батьків і дітей чи не найскладніші в ньому, і як важко висловлювати синівські почуття, відомо кожному, хоч ми й не замислюємося над цим, не завдаємо собі клопоту якось перебороти ніяковість, а то й незугарність свою, а потім гірко шкодуємо за цим над розкритою домовиною, прощаючись з батьками навіки. Шкодую і я — гей-гей, вже ось понад чверть століття шкодую, проживши фактично свій вік і наздоганяючи батька роками: «Лишилось два, а може, три листочки яворові...»

Як вони мучилися й страждали в злиднях і нестатках, в тяжкій і виснажливій праці, яка не давала їм нічого, крім страждань, я набачився навіть за свій вік, народившись, коли їм обом було вже по двадцять вісім. А на той закритий для мене відрізок саме й припадають найтяжчі роки їхньої молодості: в перший же рік по шлюбу гримнула світова, на яку дев'ятнадцятилітнього батька не взяли саме через його короткозорість. Зате громадянської війни, що прокочувалася по півдню України чи не в найтрагічніших своїх виявах махновщини, денікінщини, петлюрівщини, слащовської каральної розправи над Баштанською республікою, кайзерівської окупації й врангелівщини, котра, хоч і не вилилася в степи через Перекопський перешийок із Криму, зачепила й наші місця. Було всього: й до стінки ставили мого молодого батька, коли молоденький денікінський прапорщик чи корнет після розгрому захисників Баштанської республіки повертався з переслідування порубаного

в степу весілля із закривавленою шаблею, й влетів на доброму коні верхи в стайню, й напоровся в її напівтемряві на батька, що саме там порався. Кінь схарапудився, шарпнувся злякано назад, так що «корнет Оболенський», як тепер співається в дивній і апологетичній пісні, не вина налив моєму молодому батькові, а вихопив ту свою закривавлену шаблю й мало не зарубав його, та кінь, розджоханний і неслухняний, виніс його не лише із стайні, а навіть з двору. Так що довелося «корнету Оболенському» вертатися аж із-за воріт, виймати замість шаблі нагана й ставити батька до стіни з підозри, що він є захисник Баштанської республіки, що ховається в стайні, і з сорому за свій раптовий переляк, а найдужче за те, що сильно вдарився головою об низький одвірок, коли кінь схарапуджено рвонувся назад. В цю мить бабуся Чорнушиха, батькова теща, кинулася юному деникінцеві в ноги, припала до його хромових сяючих чобіт, так що він позадкував, зніяковілий і зничений: «Что это? Что вы, что вы?..»

А дід Дмитро, простоволосий, вискакує з сіней з віденською гармонією-хромкою та просто в руки її тому «корнетові». На щастя, виявився «корнет Оболенський» добрим музикою: наган облишив, так і не витягнувши його з осоружної й неслухняної кобури, рвонув міхи голосистої хромки на всю силу, видобувши з неї не чувані в Баштанці краси звук, а потім поїхав з двору, граючи вальс «На сопках Маньчжурії».

Не думаю, щоб музично обдарований мій батько, якому тесть на весілля купив ту віденську гармонію, так вже дослухався до її звуків саме тоді, але все життя він із захопленням розповідав, як прекрасно й неповторно грав той «корнет» улюблений вальс мого діда Микити, що воював у Маньчжурії в кінній розвідці і став у тій безславній для Росії війні повним георгіївським кавалером і старшим вахмістром. У четвертому козачому корпусі генерала Міщенка. А про те, як він сам перелякався і як мою молоду маму відливали водою вже після того, як «корнет», награючи, виїхав з двору, батько ніколи не розповідав — про це розповіла мені бабуся Чорнушиха, як я вже виріс.

Не згадав я про цю історію і того страшного ранку, коли привіз батька своєю машиною з Новоолександрівки до Миколаєва, нічого йому не сказавши, а він, зайшовши в нашу квартиру, вперше побачив паралізовану маму. Він, здається, забув про моє існування — не докоряв мені, ні про що не розпитував, тільки все дивився й дивився невідривно на паралізовану маму з перекошеним ротом, а тоді сів на сусіднє ліжко поруч із нею, відкинувся навзнак і одразу ж заснув. І той раптовий сон, як знак глибинного потрясіння, і незахищеність батькова, що на моїх очах перетворився на безпорадну дитину перед невблаганністю життя і наглої хвороби, що впала на маму й духовно вбила їх обох на віки вічні,— все це вихопило й мене з сонячного світу надій та сподівань і жбурнуло в нетрі нездоланного й нескінченного горя, розпуки й співчуття, що межувало із самозреченням, накрило мене чорним рядном туги, жалю і скорботи до кінця мого земного віку.

Мама вмруть через двадцять місяців. Батько вслід за ними — через півроку. Другого дня, як ми з його ровесниками прийдемо на кладовище пом'янути покійного біля свіжої могили, мені виповниться сорок. Всього сорок літ! Але я відчую, як холодною рукою стукається смерть і в мою душу, і одразу постарію навіки. Молодість, якої нібн й не було то за окупації, то через фронт, а то й після тяжкого поранення та повоєнного лихоліття, тепер уже відлетіла від мене назавжди, змахнувши перед самими очима душі чорними й пожмаканими крилами найтяжчих утрат і велнкої невтишної печалі й скорботи. Вони, ті крила, шелеститимуть наді мною безугавно навіть у хвилини дружньої бесіди, духовного єднання з дорогими серцю людьми, в дні успіху чи просто добре зробленої й завершеної роботи, і не буде мені на сім світі просвітленої часинн. Так іноситиму в собі їхнє мученицьке життя, постійні злидні й страждання на смертному одрі, прийняті не знати за що...

Далекий Бейкиш — Київ 1985— 1990 рр.

ВАЛЕНТИН МОГИЛА,
доцент

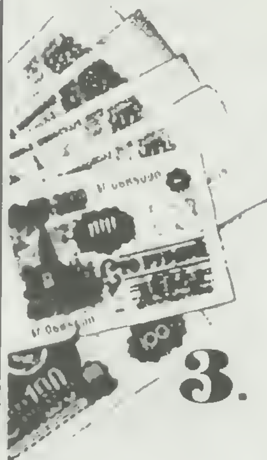

3.

ЛОЖКА З КОМП'ЮТЕРОМ

АБО РОЗДУМИ ЕКОНОМІСТА НАД ПАРАДОКСАМИ БЕЗГОСПОДАРНОСТІ

ІНЖЕНЕР... З ХУДОЖНЬОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ

Порівняно недавно в апараті великого міністерства республіки — колишньому Мінавтотрансі, який сьогодні іменується просто Мінтрансом, поставили собі актуальне запитання: «Що ми, по суті, робимо?»

Унікальне щодо задуму дослідження — зазирнути в себе — передбачало самореєстрацію кожним працівником зробленого протягом робочого дня за місяць. Спеціаліст повинен був власноруч заповнювати спеціальний листок, в якому викладалася суть виконаної ним роботи. Коли експеримент закінчився, коридори й курильні міністерства катастрофічно спорожніли. А втім, багато хто сушив собі голову, шукаючи відповіді на найпростіше запитання: що ж я зробив протягом робочого дня? Дехто взагалі не розумів, чого від нього вимагають. Причому, що вищим був рівень спеціаліста в міністерській ієрархії, то більше відчувався німий супротив задумові. Однак керівництво міністерства виявило твердість у доведенні справи до кінця, бо перед тим чути було численні нарікання на велике перевантаження роботою, малі штати, брак часу. Це треба було довести чи спростувати.

Результати були дивовижні. Близько 70 відсотків відповідей підтвердили найгірші передбачення. Проте деякі відповіді, до речі, складені абсолютно серйозно, заслуговували на пильну увагу гумористів. Дехто із спеціалістів навіть ставив собі у заслугу телефонні переговори з областями, які нібито мали місце. Але наступна перевірка у бухгалтерії за поданими рахунками міжміської станції показала, що навіть ці показники дуже завищені.

Після аналізу всіх анкет підтвердився відомий закон Паркінсона: «Праця розширюється настільки, аби заповнити час, відведений на її виконання». Характерна деталь: майже повністю були відсутні записи про розробку ділових пропозицій, з'ясування причини недоробок, впровадження нововведень, тобто творення корисної інформації. Зате переважало «збивання» даних, «вибивання» цифр, складання доповідей та довідок, з чого випливає, що переважна більшість апаратників виробляють продук-

---

Попередні публікації див. «Вітчизна», 1990, № 7—8.

що, реальна вартість якої дорівнює нулю. А проте йдеться про людей, які повинні бути на передньому краї прогресу.

Чи можна визначити рівень інтелектуального потенціалу суспільства? Принаймні в якихось об'єктивних одиницях, придатних для порівнювання? Виявляється, можна. Коли підрахувати, скільки у нас дипломованих спеціалістів, інженерів і техніків, то виявиться, що вони становлять майже чверть усіх тих, хто зайнятий у виробничому господарстві. Тобто лік піде на десятки мільйонів чоловік. Здавалося б, навіщо непокоїтись?

Проте ми зіткнулися із суперечністю: мало не найосвіченіше суспільство у світі не може належним чином застосувати свої знання. Настав час визнати, що ми обертаємося в зачарованому колі: від дурості до бідності — і назад. Та мимохіть спадає на думку відомий вислів: «Є три види брехні: просто брехня, зухвала брехня і статистика». Коли виходити не із статистики, а з фактів, то кількість інженерно-технічних працівників сама по собі ще нічого не вирішує.

Очевидними є впродовж років нагромаджувані незаперечні і тривожні факти розтринькування освіти, на яку витрачалися величезні кошти, її нерозумного використання. Сьогодні мало не половину інженерних посад обіймають техніки, що працюють «в поті чужого чола». А де поділися інженери? Майже дві третини з них займають посади, що не потребують такого рівня підготовки. І водночас стільки ж посад керівника і спеціаліста займають ті, хто не має відповідної освіти.

Тут знову піде мова про числа з багатьма нулями. Наприклад, з півмільйона інженерів високої кваліфікації третина трудиться біля верстата, як продавці, вантажники, офіціанти, таксисти. На думку деяких дослідників, із шести мільйонів інженерів по-справжньому творчою працею зайнято щонайбільше мільйон. Чи спроможні вони вивести країну з технічної кризи?

Сумна статистика використання інтелектуального потенціалу суспільства змушує шукати причини. Насамперед треба говорити про рівень вузівської підготовки, що породив тип так званого «пі» інженера. В математиці «пі» дорівнює 3,14 і являє собою відношення довжини кола до його діаметра. Хоч як це сумно, але факт, що деякі інженери, навіть ті, кого ощасливили дипломом заочного чи вечірнього навчання і хто став його жертвою, не знають, що таке «пі», не вміють визначити процент, синус, не кажучи вже про інтеграл.

Численні досягнення нашої технічної думки мають світове визнання. Зарубіжні країни купують у нас ліцензії, техніку, технологію. Купують відразу і відразу ж запускають у виробництво, чисто пропонуючи нам наші ж, але вже матеріалізовані технічні рішення, і продають їх за валюту. Це загальновідомо і відбувається тому, що в нас часто-густо нема кому ці винаходи впроваджувати. Ми продовжуємо охкати й ахкати, коли чуємо про японську техніку, технологію та дизайн, і не можемо збагнути походження цього науково-технічного дива. При цьому забуваємо, що спеціаліст там зобов'язаний протягом року розробити й подати щонайменше десяток пропозицій щодо вдосконалення виробництва. Інакше він девальвується.

Французький інженер в середньому одержує один патент на винахід, англійський — 2, інженер із ФРН — 3, американський — 6, японський — 22. Серед наших же інженерів лише близько двох відсотків займаються творчою винахідницькою діяльністю. На докір, чому ми запрошуємо спеціалістів із Франції для створення, скажімо, виробництва срібної води у Києві, можна почути: «Наші також працюють за кордоном». Так, працюють, але за нашого спеціаліста там платять у п'ять-шість разів менше, ніж за західного.

Курс, узятий на активізацію технічного прогресу, гостро ставить питання про різке підвищення коефіцієнта корисної дії кожного спеціаліста. Без нових розробок виробництво ніяк не впорається з проблемами, що виникають нині. А їх назбиралося чимало. За показниками трудомісткості, енергоємності та матеріаломісткості ми відчутно відстали од інших розвинутих країн. На зовнішньому ринку наша продукція слабоконкурентна. Наше виробництво небезпечне. Щороку тільки через виробничі травми в країні гине стільки людей, скільки вбито за десять років війни в Афганістані.

Що сьогодні повинно хвилювати і про що треба навіть кричати, оцінюючи нинішній стан інженерної праці? Та перш спробуємо відповісти на питання про ставлення держави і виробництва до інженера, з одного боку, та інженера до держави і виробництва — з другого.

Понад тридцять років тому М. С. Хрущов зробив спробу вивести суспільство з кризи, але екстенсивним шляхом, включаючи й підготовку інженерних кадрів. Було створено кількасот нових вузів і втузів, різко зросло заочне та вечірнє навчання, яке на Заході вважається «нечесним» і не практикується. Та цифри самі по собі ще ні про що не свідчать. Більша частина нашої вищої школи досі не має сучасної технічної бази, кваліфікованих викладачів. Не налагоджено контролю й керування вищою школою з боку держави.

Звернімося до загальновідомої істини про контроль і керування будь-яким процесом. Її відкрив батько кібернетики Н. Вінер: «вхід» у систему і «вихід» з неї мають контролюватися через обернений зв'язок. Якщо його розірвати, то це вже криза і все інше, що наші горе-теоретики намагалися затуманити концепцією «пережитків капіталізму». Оператор повинен керувати через прилади. Якщо їх у нього забрати, то він почне оцінювати процес згідно зі своїми суто суб'єктивними відчуттями. Саме в такому стані опинилася наша народна освіта.

Хто навчає, той і оцінює, ні на мить не забуваючи про власне благополуччя, яке прямо залежить від того, якою мірою мають благополучний вигляд залікові книжки й відомості, чи влаштовують вони ректорат. Неволя педагога у справжності оцінки знань учня — шлях до деформації майбутнього спеціаліста.

Можуть заперечити, що технологія виставлення оцінок лишилася незмінною з минулого століття і завжди ґрунтувалася на повній довірі до екзаменатора. «Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та». В ті часи школи всіх рівнів дуже дорожили своєю

репутацією, а освіта, по суті, була індиві дуальна. Нині підготовка інженерів поставлена на потокове виробництво, а будь-який конвейєр потребує інших методів контролю за якістю, ніж незнеособлене, індивідуальне виробництво.

Проглядається аналогія з держприйманням. Перемклавши контроль за якістю на виробництво, ми наводнили країну браком. Довелося вдатися до держприймання, але й воно в суті нічого не змінило. З вузами сталося те саме, але в значно небезпечнішій мірі. Якщо кожен п'ятий телевізор бракований, то з кожних десяти студентів браком виявляється мало не дев'ять. І це зовсім не дивно, бо в наслідок падіння престижу освіти. Більшість майбутніх інженерів глибоко переконані, що всі ті премудрості у вигляді інтегралів їм абсолютно ні до чого. Приклад знайомих інженерів, котрі, не маючи уявлення про найелементарніші фізичні закони, зробили добру кар'єру, діє розтлінно. Всюди об'ява: «потрібні, потрібні...» І це не що інше, як підтвердження дефіциту неграмотності.

Так, знання не цінуються. Студентам потрібні диплоли. Вони абсолютно переконані, що тільки диплом відкриє перед ними двері до забезпеченого життя, дасть у руки ложку. Скільки прохань, принижень, погроз, шантажу й навіть підкупів здійснюється, аби досягти заповітної мрії! Минає п'ять років — і з вузу часто виходять не тільки неграмотні спеціалісти, а й, що значно небезпечніше, аморальні люди.

Від чергових слів та обіцянок щодо перебудови вищої школи треба переходити до найрішучіших дій, пам'ятаючи висловлювання О. Уайльда: «Особистості, а не принципи приводять у рух час».

Майже всю нашу ходову техніку, починаючи від зубної щітки і кінчаючи «Жигулями», ми повністю копіюємо у Заходу. Тож цілком зрозуміло, що країні більше не потрібні спеціалісти, яких кількісно більше, а ціною вони дешевші. Доцільно ознайомитися зі світовим досвідом виживання вищої школи і вибрати те, що нам підходить. Закривати вузи наказами Держкомосвіти не слід. Вони мають закриватися, коли в тому є потреба, природним шляхом, як закривається фірма, що не забезпечила належної якості продукції і втратила ринки збуту, або свердловина, в якій вичерпалася нафта. Інакше соціально-економічного замовлення на творчу особистість інженера нам не виконати, а Південної Кореї найближчим часом не наздогнати. За часів Петра І вітчизняна інженерна думка і технічний рівень виробництва наздогнали були Європу. Протягом двох останніх століть кілька тисяч учених та інженерів міцно підтримували російський науково-технічний престиж. Чи не пора повернути колишнє? Чи не пора оцінювати людину відповідно до її таланту, а не посади, яку вона обіймає?

Бюрократія у нас має давні корені. Ще Петро І 1722 року запровадив «Табель про ранги» — чотирнадцятикласну ієрархію чиновництва, котра діяла двісті років. Вважається, що скасували її в 1917 році. Проте відбулося не скасування, а заміна на аналогічну — командно-адміністративну систему, в якій, коли зазирнути до талмудів Держкомпраці, рангів ще більше. Інженер, старший інженер, провідний, головний. Завідувач, начальник, керуючий... Колись була посада — писар. Її могла виконувати людина із семирічною освітою, щоправда, гімназичною. Сьогодні на місці одного писаря «трудиться» цілий штат дипломованих інженерів, вишикуваних у піраміду посад. І, певна річ, багато з них одержують більші зарплати, аніж кваліфікований токар, хоча рішуче нічого не створюють. В одному міністерстві ми зустріли дипломованого спеціаліста, який одержував двісті карбованців за одну-однісіньку функцію — підкреслював для начальства заголовки у газетах.

Звернемося до історії. Попри гостру нестачу інженерних кадрів, за два післявоєнних роки відбудували Дніпрогес. Під час війни евакуйовані заводи через три-чотири місяці на новому місці починали давати продукцію. Нині ж, коли вищих технічних спеціалістів надлишок навіть на базах, де вони перебирають овочі, середній строк будівництва промислового об'єкта десять і більше років. Розучилися? Ні, забули, як треба використовувати людей. Часом не можеш вийти з дива, як звуться посади: інженер з кадрів, постачання, нормування, збуту, соцзмагання, спецроботи і навіть десь було — з художньої самодіяльності. Поняття «інженер» Держкомпраці затягав до повної невпізнанності, по суті, позбавивши первісного змісту.

Відомий американський письменник-фантаст Айзек Азімов сформулював три закони робототехніки: робот не може своїми діями чи бездіяльністю завдати шкоди людині; робот повинен виконувати накази людини такою мірою, щоб це не суперечило першому законові; робот повинен дбати про власну безпеку в такій мірі, а якій це не суперечить першому і другому законам. Закони широковідомі, і, може, не варто було б до них повертатися, якби не спокуслива можливість пристосувати їх до командно-адміністративної системи, в якій перебуває інженер.

Відомо, що така система як тільки може витравлює з інженера ініціативу, яка, так би мовити, карана — боронь боже, «робот» виявить ініціативу! На підставі багаторічного досвіду роботи в апараті міністерства автор схильний вважати, що інженер не повинен своїми діями чи бездіяльністю завдавати шкоди міністерству, яке забезпечує йому рівень зарплати та привілеї; інженер повинен виконувати все, що він виконує, такою мірою, якою це не суперечить першому законові; він може дбати про власний добробут лише в такій мірі, в якій це не суперечить першому і другому законам.

Як читач зрозумів, усе дозволене другим і третім законами паралізує перший. «Краще не висовуватися!» — такого правила дотримується людина, вписана в ієрархічну систему, причому кожна вищестояча посада уособлює для неї владу.

Ми поховали культ компетентності, замінили його на фетиш політичної благонадійності, а раціональність, ділоаитість, вигоду знецінили зовсім. Створили цілі мурашники ентузіастів з організації різноманітних заходів і породили культ директиви, що обертається іншим боком — безініціативністю. І все це відбувається за умов, коли наше майбутнє (в багатьох країнах це зрозуміли давно) — в інтелектуалізації праці. Якщо

сьогодні бути товарознавцем вигідніше, ніж інженером, то науково-технічний прогрес ми зможемо побачити хіба що вві сні.

Падіння престижу інженерної праці почалося у нас ще від часів стахановського руху. Очевидці пригадують, як один з інженерів шахти, де працював О. Стаханов, розробив і запропонував нову технологію монтажу опорного кріплення, що давало можливість відчутно підвищити видобуток вугілля. Для випробування цієї технології обрали Стаханова. Та після того, як він встановив свій знаменитий рекорд, інженер, автор нововведення, прізвища якого сьогодні майже ніхто не пам'ятає, щез із шахти. Подальшої його долі ми не знаємо. Сам же Стаханов не встиг подякувати винахідникові за спільний, як він вважав, успіх. Понад те, Стаханову заборонили згадувати творця нової технології у своїх виступах. Сталінська пропаганда оголошувала будь-яке досягнення суто «пролетарським».

Таке зневажливе ставлення до інженерної праці стало дуже поширеним. «Пролетарські рекорди» з'являлися один за одним. Проте успіхи текстильниць-багатоверстатниць, скажімо, були зумовлені не лише їхнім ентузіазмом, якого у них ніхто не віднімав, а й приходом технічної думки до ідеї конвейєрної системи профілактичного ремонту верстатів. За успіхами сталеварів і ковалів також стояло впровадження нових технологій плавлення й кування металу. Стахановський рух з самого початку позбавив себе головного каталізатора — беззумовної підтримки інженерної ініціативи. Він позначився і на зниженні якості продукції на догоду гучним рекордам кількості, на зневажливому ставленні до інженерів, до умов їхньої праці і побуту. Економлячи на цьому, суспільство втрачає устократ більше. Косметичні заходи на кшталт чергового підвищення окладів на 15—20 відсотків до зрівнялівської ставки нічого не змінять. Треба дати їм справжню інженерну зарплату, щоб спеціаліст не йшов ні в інженери-писарі, ні в інженери-робітники. Але з глека, як каже східна мудрість, виллється рівно стільки, скільки там є.

Де брати фонд зарплати? Відповімо запитанням на запитання. Чи може інженер уже сьогодні заробити на державному підприємстві тисячу карбованців за місяць? Полишімо утопічні сподівання на те, що Держкомпраці завтра одним розчерком пера підвищить ставки спеціалістам до таких величин. Тисячу треба заробити! Отже, чи може?

Звернемося до досвіду черкаського науково-виробничого об'єднання «Ротор», де створено умови для різкого підвищення продуктивності та якості праці інженерів, а відповідно і зарплати. Докорінно перебудовано фінансово-економічні основи. Двадцять підрозділів — фірм НВО мають нову науково-виробничу структуру управління, за якої працювати абияк не можна. Вона органічно поєднана з госпрозрахунком і самоокупністю. Шлях од ідеї до конструкції скоротився в кілька разів. Фірми об'єднання розробляють найновішу техніку, що має попит і на вимогливому західному ринку.

На «Ротор» влаштуватися непросто. Сюди прийшли компетентні, сміливі спеціалісти з нестандартним мисленням. За 1989 рік обсяг виробництва унікальної техніки збільшився на 60 відсотків, а продуктивність — на 40. Заробітки у багатьох зросли у два-три і більше разів. Тисяча карбованців зарплати на місяць тут не дивина. До 2000 року на «Роторі» намітили підвищити продуктивність праці більш як у десять (!) разів, а обсяг виробництва — у п'ятнадцять. А ще чотири роки тому «Ротор» був планово-збитковим підприємством, а нинішній його генеральний директор, народний депутат СРСР, інженер А. І. Чабанов за свої неординарні рішення, за непокору диктатові Черкаського обкому партії був виключений з рядів КПРС і мало не втрапив до тюрми. І тільки особисте втручання М. С. Горбачова не дозволило вчинити розправу над талановитим керівником та інженером. Та чи може перша особа в країні займатися долею кожного окремого самородка, що намагається зупинити розвал економіки? Адже коли не спрацьовує система, то нічого й не вийде.

У США щодо рівня грошової винагороди за працю інженери посідають одне з провідних місць: їхня середня зарплата за тиждень (шістсот доларів) удвічі перевищує середню зарплату всіх працюючих взагалі. Більше за інженерів одержують лише адвокати і судді. У 90 відсотків спеціалістів оклади переглядаються щороку.

Звертає на себе увагу система оцінки праці і заслуг інженерів. Найпоширеніший метод — карти профілів. Спеціаліста оцінюють за трьома факторами: обсяг знань, спосіб вирішення проблем, відповідальність за свої дії та їхні наслідки. По кожному фактору проводиться бальна оцінка, визначається частка того чи іншого фактора в загальній сумі балів на конкретній роботі. Результати вносяться до карти профілів. Скажете: це ж не що інше, як наш знаменитий коефіцієнт трудової участі! Схоже, але далеко не те саме. Одержану структуру робіт порівнюють із стандартною картою профілів, що регулярно публікується як еталон конкурентоздатності. Наш коефіцієнт багато в чому формальний і схожий на самообман.

У багатьох західних фірмах розвинута внутрішньопосадова диференціація зарплати по горизонталі. В інженерів вона становить від 60 до 80 відсотків. Зрозуміло, з однієї і тієї ж ложки! Причому ніхто не ображається, хоча суми бувають різні, бо результати оцінки індивідуальних заслуг доводяться до відома самих працівників з тим, щоб вони могли порівняти свої результати в успіхами колег. Ми ж так звикли до «колективної праці», що виробили для себе сталі стереотипи: «Кожному не більше, ніж мені» або «Якщо в мене одна корова, то у сусіда не повинно бути дві». Привид суспільства бідних, «зате рівних», досі йде за нами по п'ятах.

Нещодавно в інженерно-технічній кооперативній фірмі «Думка» винайшли машину, яка пере білизну без порошку. Ефект неймовірний: окрім величезної економії ресурсів на миючих засобах, цілком виключається скидання їх через труби каналізації у ріки й моря. Адже пральні порошки — це шкідливі хімічні речовини. То чому винахідникам не заплатили того, що вони заробили за винахід світового значення?

На жаль, сьогодні будь-який бухгалтер утратить свідомість, почувши суму винагороди — десять-двадцять тисяч карбованців. Хоча винахідники дають державі мільйони.

Будь-який спеціаліст повинен бути творчою особою. Колись російський інженер був славен не тільки широтою освіти, а й інтересів. Римська Мінерва сприяла розвиткові одночасно і ремесел, і мистецтв. Мало хто знає, що К. С. Станіславський, великий реформатор театру, був і відомий інженер. За освоєння виробництва в Росії золотошвейної нитки 1900 року він нагороджений золотою медаллю Всесвітньої промислової виставки в Парижі. Станіславський зробив також великий внесок у розвиток вітчизняної кабельної промисловості, а вольфрамова нитка, що засвічує лампочки, була одержана на волочильних машинах, установлених свого часу засновником МХАТу.

ЧИМ ВИ, ВЧЕНІ, ТОРГУЄТЕ?

В Одеському державному університеті створено універсальний засіб спілкування — штучну мову, призначену і для людей, і для комп'ютерних систем. Користуючись нею, людина, котра не знає іншої мови, окрім рідної, може обходитись без перекладачів при одержанні матеріалів з ЕОМ, куди надходить багатомовна інформація, скажімо, з газет усього світу. Роботу перекладача виконує система, використовуючи своєрідного посередника — штучну міжнародну мову, яку назвали «ельюнді». Відповідь можна одержати також будь-якою мовою — комп'ютери стають поліглотами.

Нова мова грунтується на граматиці есперанто, тобто ближче до європейських мов, а не східних (китайської, японської). Вона створювалась п'ятнадцять років. Для вивчення «ельюнді» цілком достатньо шкільних знань, треба лише мати уявлення про те, що таке іменник, прикметник, дієслово та ін. В Одесі організовано «ельюнді»-клуб, який тимчасово виконує обов'язки всесвітнього центру. Хіба не значне наукове відкриття не заслуговує коли не на Нобелівську, то принаймні на Державну премію?!

Нас часто вражає як розум учених, так і та обставина, що нерідко у нас прекрасні наукові ідеї не набувають належного пошанування. Та доводиться дивуватися й іншому. В ідальні НДІ тваринницького машинобудування (м. Київ) автор цих рядків побачив серветки. На них була перфорація і машинопис. Зацікавив текст: «Було проведено перевірку гіпотези про нормальний розподіл параметрів і для кожного з них розраховано статистики — середнє арифметичне, середнє квадратичне відхилення, мінімум, максимум, асиметрія, ексцес, коефіцієнт варіації».

Звичайно, все це досить мудровано, але спробуймо розшифрувати загальнодоступною мовою. За оцінками працівників сільського господарства, нашим машинам для тваринництва та кормовиробництва справді притаманні «відхилення» від світового рівня, «асиметрія» розмаїття марок, «ексцеси» в роботі на полях і фермах, «мінімум» продуктивності й надійності, «максимум» металомісткості та енергоємності. Аби не дорікали нам, що ми це вигадали, скажемо, що серветки зроблені із звіту: господарська угода № 8701 від 1988 року, виконавець — хазяїн їдальні НДІ тваринницького машинобудування.

Головний же «ексцес» у тому, що вчені витрачають ложки своєю науковою працею. За нашими підрахунками, вартість однієї такої «наукової» серветки не менше п'ятдесяти карбованців. Хіба це не шкуродерство на ниві тваринництва й кормовиробництва?!

Ще один приклад про аморальність у науці. Дослідження Українського науково-дослідного інституту шкіряної промисловості (м. Київ) показують, що хромові обрізки — цінна сировина для виробництва добрив. Досліди на Україні та в Молдавії засвідчили, що застосування цих добрив підвищує врожайність картоплі, моркви, томатів, винограду на 25—30 відсотків. З одного боку, це добре, а з другого — сполучення хрому становлять небезпеку для здоров'я людини. Кому ж потрібна перехромована картопля? Де відповідальність ученого, котрий, можливо, захистив дисертацію на тему насичення землі отрутою? За кордоном підхід абсолютно інший: цей дефіцитний метал добувають із відходів шкіри і повторно використовують.

Тож остаточним «товаром» кожного вченого має бути аж ніяк не дисертація, а практична користь. Якщо підрахувати кількість захищених у нас дисертацій за післявоєнний період, то знову буде рекорд для занесення до книги Гіннесса. І не лише щодо кількості на душу населення з вищою освітою, а й щодо якості — багато дисертацій не бачили і ніколи не побачать виробництва.

За часів М. В. Ломоносова в Західній Європі було видано написану одним богословом наукову працю під інтригуючою назвою: «Дослідження питання про те, чи був пупок в Адама». Думка цього дослідження така: якщо пупка не було, то божественне походження Адама потверджується, а якщо був, то не Адам той перший чоловік, якого сотворив бог. 1815 року московський професор Фішер видав працю «Описання курки, що має в профіль обриси людини, з доданням деяких спостережень і її зображення». Недарма в Росії була популярною складена у формі вченої дисертації брошура «Про царя Гороха. Подарунок вченим на 1834 рік». Ця дотепна сатира спрямовувала своє вістря проти таких вчених, як професор Фішер.

Серед економістів немає єдності щодо глобальної проблеми: чи притаманна продукту науки товарна форма? Точки зору прямо протилежні — від визнання до повного заперечення. Скористаємось питанням, порушеним у богословській дисертації. Зважимо, що в прикладній науці зайнято майже 90 відсотків учених. Її «пупок» органічно пов'язаний з реальним виробництвом, яке тільки за рахунок впровадження наукових розробок може одержати додатковий продукт. Іншого шляху, як свідчить світовий досвід, просто не існує. Якщо вважати, що наслідок прикладної науки не товар, то виникає висновок про суто «божественне» призначення майже мільйона вчених — спеціалістів певної галузі господарства, які роблять те, що роблять, і ніякої критики.

Довгий час так і було. Але в 1987 році прийняли рішення: наука повинна працювати на госпрозрахунку. Не обійшлось

і без крайності — під один гребінець пострнгли і фундаментальну науку, яка безпосередньо не пов'язана з виробництвом, бо має закладати основи нових теорій, концепцій, гіпотез. Тут товарна форма наукового продукту нібито розтягнута в часі. Приклад — космічна теорія Щолковського, що набула матеріальної форми пізніше.

А втім, за Держпланом, фінансування фундаментальної науки — це даремне витрачання грошей. Але наукові істини карбованцем не вимірюються. Таким чином, галузеву науку госпрозрахунок може привести до розквіту, а фундаментальну — до занепаду. Велика теорія не госпрозрахункова, чого не врахували автори рішення про самоокупність усієї науки. Недарма одна з центральних газет змушена була відкрити рубрику «100 питань про госпрозрахунок у науці». А питань тих тисячі.

Самий госпрозрахунок у галузевій науці перетворився на «чорний ящик», де невідомо що відбувається всередині. Але відомо, що співвідношення між «входом» у цей ящик (зарплатою) і «виходом» з нього (наукомісткою продукцією) вийшло у багатьох інститутів не на користь суспільству. Проте гаданого банкрутства пустопорожніх наукових організацій не сталося. В країні понад три тисячі науково-дослідних інститутів і п'ять тисяч інших наукових установ, а за даними 1988 року ліквідовано лише 363 лабораторії, сектори і відділи, що не знайшли замовників на свої розробки. В кількісному вираженні — близько двох тисяч чоловік при півтора мільйонах наукових працівників. Одна десята відсотка!

Зате вибух госпрозрахунку відбувся в оплаті праці. Він, на жаль, заглушив у багатьох установах творче начало, прагнення давати наукомістну продукцію. Теми багатьох досліджень здрібніли. Поширилось тиражування старих і чужих розробок за підвищеними договірними цінами. На перше місце стало прагнення одержати прибуток за всяку ціну. Водночас у багатьох науково-дослідних інститутах зарплата зросла на 60—90 відсотків. Хіба це не внесок науки в інфляцію?

Серед білого дня дурять по науковому. В науково-виробничому об'єднанні «Промтехкомплекс» Міністерства місцевої промисловості УРСР під «науковий» товар пішли розробки крючків для в'язання, грабель, рулеток, ящиків для посилок, щіток для мазання та іншого дріб'язку. Шляхом накручування договірних цін фонд матеріального стимулювання тут зріс у два рази, а зарплата — у півтора. Деякі науково-дослідні інститути «продають» інструкції, доповіді, доповіді та інші продукти паперотворчості, що їх зобов'язані складати апарати управління замовників. Міністерства, в свою чергу, підгодовують свої «кишенькові» інститути з централізованих фондів, встановлюють для них божевільні нормативи утворення фонду зарплати та розподілу прибутку. Вихід один — нинішні галузеві НДІ треба вивести з підлеглості міністерства. За такої умови відразу виявляться два важливих аспекти: незалежність наукової думки від міні-монархії та економічне самовиживання на ниві справжнього госпрозрахунку. Не одержувати й ділити, а творити! Так воно й відбувається у розвинутих країнах. Ми виняток.

У вакханалії договірних цін свої корені. Ми сказали «а»: науковий продукт — це товар і повинен мати споживчу вартість, але не сказали на державному рівні «б». Тобто як визначати додатковий продукт від створеного наукою нового товару. Все віддано на відкуп самим інститутам. У жодному з них не знайдемо обгрунтованої наукової методики підрахунку вартості створеного. Тож і з'являються стільці на транзисторах та ящики для посилок як досягнення технічної думки.

В умовах справжнього госпрозрахунку галузевої науки потрібна чітка диференціація «наукового» від «ненаукового». Відома методика тисячолітньої давності: «Чи збирають смоківницю з лопуха?.. За плодами їх пізнаєте їх...» Адже над директором будь-якого науково-дослідного інституту, як дамоклів меч, висить насамперед питання: «Що продати?»

Галузеві інститути почали енергійно перетворюватися на кооперативи науковоподібних послуг. «Визначити силу вітру з Петрівки на надої молока в Іванівці». Наукові працівники кинулись на розв'язання залежних місцевих інженерних завдань. Відбувається нездорова поляризація сил,— як гриби після дощу, ростуть спритники, котрі вміють привезти мішок угод на виконання будь-яких робіт. Вони стають господарями становища і можуть узяти чи не взяти доктора наук до своєї команди по «науковому бізнесу». Ділитство в науці — небезпечна річ. Що вже тоді казати про кооперативи, коли і в інших високоінтелектуальних організаціях буйно квітне спекуляція, привласнування договірних цін під прибуток і доходи. Крім того, навіч парадокс: кооперативів у науці багато, а очікуваної демонополізації не відбувається.

Серед багатьох соціальних замовлень науці є одне особливо гуманне — значення для екології. Медицина навчилася боротися з біологічною патологією, щезли епідемії чуми, малярії, тифу. Та виникла загроза ще більшого лиха — хімічна патологія, породжена самою людиною. Вдумайтеся в цифри: сьогодні медики затвердили нормативи граничних хімічних сполук для атмосферного повітря міст, що вимірюються в сотнях і тисячах одиниць. Наші ж лабораторії поки що спроможні визначати лише кілька десятків із цієї гами отрут. Понад те, десять відсотків з них можуть посягнути на свята святих — спадковість. Утворюючи цілі хімічні «провінції», вони призводять до катаклізмів, як, скажімо, чернівецький.

Наше виробництво щодня виносить у навколишнє середовище понад тисячу нових хімічних сполук з невідомими біологічними властивостями. Оцінку їхньої мутагенності (порушення генів спадковості) поки що можна дати лише десятиам. Ми вперто продовжуємо виробляти автомобілі, хімікати, пластмаси, дезодоранти, тим самим копаючи собі велику братську могилу.

Щоб жити в ноосфері — сфері розуму, слід розраховувати, співвідносити кожну операцію, кожен крок. Нам катастрофічно бракує екологічних знань про сучасне і майбутнє.

Недарма кібернетики кажуть: «Що більше біт[1], то менше битий».

Статистика поки що дуже сумна. Якщо 1960 року у нас на кожні десять тисяч жителів помирав 71 чоловік, то сьогодні — близько ста. З кожних десяти тисяч новонароджених у країні помирає до року 254 дитини. В Японії — 52, Швеції — 59, США — 104. «Хімічна ложка» стала особливо небезпечною.

І за такої ситуації дослідження гігієни навколишнього середовища в країні зайнято трохи більше тисячі спеціалістів у маленьких, злиденного рівня інститутах. Майбутнє не подарує нам такої безпечності. А проте американське агентство охорони навколишнього середовища має вісім великих наукових центрів. У кожному з них півтори-три тисячі спеціалістів. Наш же олімп охорони природи — Держкомприроди республіки — взагалі нічого не має. Ми перебуваємо в екосліпоті, ризикуючи здоров'ям мільйонів і десятків мільйонів людей.

Нам конче потрібні концепції екологічної рівноваги виробництва і споживання, яких сьогодні немає, та цільова програма гігієни навколишнього середовища. Людина в ній повинна бути на першому місці.

Ні, не всі наукові установи безплідні. Проте їх ще дуже мало.

На кухні нашого народного господарства дуже багато ложок, великих і малих. Аби уникнути економічної та екологічної катастрофи, на всіх них треба включити комп'ютери.

ЩО БЕРЕЖЕ КАРБОВАНЦЯ?

Економити копійку у нас вважається виявом скаредності. Доведемо ж справедливість давнього афоризму. Якщо кожен житель республіки щодня протягом року відкладатиме зі своїх прибутків одну копійку, то утвориться сума понад 180 мільйонів карбованців. На ці гроші можна було б збудувати двадцять тисяч котеджів у сільській місцевості і відселити багатьох людей, що проживають на забрудненій радіонуклідами території. Якщо кожен продавець магазинів республіки щодня обрахує чи обважить покупця на одну копійку, то за рік сума сягне півмільярда карбованців. А часто ж обманюють не на копійку.

Тисячоліття не старіє аксіома: гроші люблять лік. Наївно гадати, що на Заході долари чи фунти розкидають наліво й направо. Чайові дають, але тоді, коли є за що, в тому числі й за усмішку. Їхньому раціоналізаторові у витрачанні грошей, навіть при величезному багатстві, можна позаздрити. Одне із свідчень — використання побутових комп'ютерів, які визначають не лише баланси споживання й витрачання енергії, раціони вітамінів і рецептуру страв, а й оптимальну стратегію витрат із сімейного бюджету. На те вони й комп'ютери.

Без сумніву, щодо споживання ми перебуваємо на різних рівнях. Отже, можливо, саме тому ми повинні рахувати ще старанніше.

В американців є прислів'я: «Розкажи мені — і я забуду, покажи мені — і я запам'ятаю, прилучи мене — і я зрозумію». Щоб прилучити вас, читачу, до проблем домашньої економіки, запитаємо: «А чи знаєте ви свій сімейний бюджет?» Багато хто задумається, бо добре знає лише одну частину бюджету — прибутки. Що ж до витрат — повне незнання. Ще стародавні люди навчали: є багато речей, без яких можна жити, а вибирати слід тільки між зайвих речей.

І взагалі поняття «бюджет» ми відносимо до слів «державний», «місцевий» та ін. Щодо сімейного, то офіційна пропаганда запевняла нас, що ми з року в рік живемо дедалі краще. Виходив намальований плесканчик, якого не можна з'їсти.

У Свіфта є така думка: «Бути щасливим — означає завжди перебувати в становищі людини, ловко одуреної». Держкомстат повідомляє про прибутки населення. Про витрати мовчить.

Задля справедливості слід сказати, що в республіці проводяться спостереження за споживацькою ложкою, але тільки серед обраних індивідів. Спостерігається всього лише піввідсотка зайнятих у народному господарстві. Хоча для одержання достовірної інформації обсяг вибірки факту має бути на рівні десяти відсотків. Причому щодо кожної однорідної групи населення зі своїм середньоподушним прибутком. Тому сенсу від «грошових інтерв'ю», які зараз практикуються, майже ніякого. Погано інше — відбувається обдурювання за середніми показниками зарплати.

Ми подивовані зі «шведської моделі соціалізму», що дала високий індекс рівня життя у північній країні. Щодо цього показника Швеція посідає одне з перших місць у світі, а щодо рівномірного розподілу прибутків всередині суспільства — перше. Саме в цій країні вчений Торнквіст дослідив закономірності витрат сімейного бюджету за трьома видами товарів споживання: предмети першої необхідності, предмети менш необхідні та предмети розкоші, залежно від прибутків. Потверджується висловлювання Епікура: «Багатство, життєво потрібне, обмежене і легко досяжне, а багатство, якого потребують довільні думки, тягнеться до безконечності».

Кривими сімейного бюджету Торнквіста користується весь цивілізований світ. Вони наочно показують метаморфозу «бідняк — багач». Візьмемо з цієї теорії один з головних висновків, який ми піддали евфемії. За малих прибутків великими є відносні витрати на предмети першої необхідності, насамперед на харчування. Тому для сімей, однорідних за складом і однакових за розміром, відсоток витрат на харчування від загального бюджету має слугувати узагальнюючою характеристикою життєвого рівня. Якщо цей відсоток високий, то це свідчить про низький життєвий рівень. З погляду суспільної справедливості тут слід поставити плюс ідеї «зелених» грошей, про яку йшлося в попередній подачі.

У «багача» корисність грошей убуває повільно (у нього їх багато), а в «бідняка» швидко (у нього їх мало). Криві Торнквіста побудовані не задля пустої цікавості. В Швеції квартплата покривається через комуни, якщо вона обтяжує бюджет сім'ї. Кожний

[1] Біт — одиниця інформації.

дитині до шістнадцяти років нараховується близько п'яти тасяч крон на рік, а коли дитина має тільки одного з батьків,— навіть більша. Жіночі чобітки аж ніяк не коштують місячної зарплати. Варто було б урахувати теорію Торнквіста, коли ми будемо готувати майбутню теорію ціноутворення.

Поки що Держкомстат намагається переконати, що наші люди витрачають на харчування 30—35 відсотків своїх прибутків, тоді як насправді ми витрачаємо близько 50, а в окремих категорій населення виходить і більше. На біологічно необхідний набір продуктів для людини при нинішніх цінах треба витрачати не менше 80 карбованців на місяць. У розвинутих же країнах на харчування йде лише п'ята частина зарплати.

Головний наш резерв у раціоналізації витрат — саме харчування. Не будемо впадати у скепсис і посилатися на порожні прилавки, хоча від цього нікуди не дінешся. Поміркуємо. Ми не навчені мистецтва грамотного харчування. За нами гори харчових відходів. Досить зазирнути до сміттєзбірників. У жодній країні харчові відходи не згодовують худобі. Образно кажучи, в жодній країні, окрім нас, людина і свиня не їдять з одної каструлі. Понад тридцять відсотків наших співвітчизників мають зайву вагу, чого не скажеш про іноземців. Нашим бенкетуванням на весіллях можуть позаздрити навіть боги Олімпу. І це за нашої бідності. В одному відомому анекдоті на запитання іноземця, звідки все це у нас береться, дається така відповідь: «Держава у нас багата! Сімдесят років крадемо, а розікрасти не можемо». Та, здається, врешті-решт все таки розікрали. Навіть раціонально готувати страви й сервірувати стіл в усіх культурних країнах дівчат навчають ще в школі. А ще там навчають смислу життя, чого нам не дають ні в школі, ні у вузі.

На згубність такої практики не раз звертав увагу «інженер дитячих душ» В. Сухомлинський. За давньою грузинською притчею, на кожному надгробку одного забутого старого кладовища, окрім дати народження й смерті, було викарбувано: ця людина прожила одну годину, ця — день, ця — три роки, а ця не жила зовсім. Схожа притча існує і в нас. Вона визначає тривалість життя дев'ятьма роками: сім до школи і два роки після пенсії. Сумна притча!

Як наслідок — втрата не тільки уміз, а й наречених. Ось один з прикладів. У 70-ті роки молоді спеціалісти з Англії, що зводили комбінат у Чернігові, вивезли в країну туманів не одну нашу красуню. Англійці постійні в шлюбі, вміють шанувати жінок. Їм до вподоби працьовитість, бережливість та інші достойності українських дівчат. «Викрадення» англійцями наречених набуло тоді такого розмаху, що відповідним органам довелося вживати заходів, серед них були й не досить гуманні. Тим часом кольорові фото, що їх надсилали своїм подругам «чернігівські леді», зняті в оточенні дітей, на тлі добротних котеджів, ще довго хвилювали тих, хто не попав на Британські острови.

Сім'я — основа суспільства та його економіки. Із суми сімейних бюджетів, коли міркувати по строго по-науковому, а по житейському, і складається державний бюджет. Коли ми вирішили зайнятися госпрозрахунком усерйоз, то починати слід з введення сімейного госпрозрахунку. Домашнє господарство — річ складна. Є над чим подумати, щоб витрачати гроші з толком, а не бездумно викидати на вітер. Нове економічне мислення слід починати зі своєї сім'ї.

Сімейний бюджет щодо витрат у всьому повторює бюджет будь-якого заводу, а поняття собівартості принципово одинакові. Порівняймо категорії витрат праці, енергії, матеріалів і переконаємось, що за природою вони одні й ті самі. Навіть «амортизація основних фондів» є — меблів, телевізора, холодильника. Тим часом сім'я виникла раніше за колективне виробництво. Її економіка первісна.

Та, на відміну од виробництва, де налагоджений аналіз витрат і вишукуються резерви економії, більшість сімей госпрозрахунком нехтують. І даремно! Кожен курець за тридцять років вживання шкідливого диму викурює не лише років з десять життя, а й автомобіль «Таврія», або десять холодильників марки ЗІЛ, або сім кольорових телевізорів. Це тільки одна стаття витрат. Витрати на спиртні напої читач хай підрахує сам.

З чого починати? Завести прибутково-видаткову книгу, звану гросбухом. У нас випускають безліч вибраних книг, на обкладинку яких просяться замашні замки. Але нікому в республіці не прийшло в голову розробити, видати й поширити госпрозрахункову книгу та методику її ведення. Автор публікації не претендує на винагороду відповідних відомств, але просить їх вивчити проблему. Інший шлях — знайдеться кооператив, який вирішить це завдання. Прибутки важко уявити, користь так само.

Економити можна в усьому, навіть у поезії. Михайло Свєтлов казав: «Колись я напишу підручник і назву його — поетична економія». Щоправда, на поезії заекономити складно, в домашньому господарстві простіше. У китайців не заведено кип'ятити чайник, щоб налити лише склянку гарячої води. Решту окропу вони розливають у термоси. Можливо, тому китайські термоси такі гарні. Поки що наші електроенергія, газ, вода дешеві. Та не будемо тішити себе тим, що так буде завжди.

Слово «економіка» в перекладі з грецької означає «закон дому». У словнику В. Даля — «не давать нічому пропадати даром». Контролювати власну економічну поведінку, привчати себе до добровільної самодекларації прибутків і витрат не просто. Але справа варта заходу. Виграш від оптимізації в системі «витрати — вигода» можуть становити 15 і більше відсотків. За рік, за п'ять — чималі гроші. Лев Толстой писав, що всі задоволені своїм розумом, але ніхто не вдоволений своїм становищем. Сам він писав на зворотньому боці вже списаного аркуша.

Поки що людство не вигадало справедливішого способу розподілення благ, ніж купівля їх. Більше працюєш — більше заробляєш. Але додамо: більше економиш — більше маєш. У цьому й полягає смисл ложки з комп'ютером.

ВОЛОДИМИР КУЦЕНКО

ПАСІКА, або Неупереджені нотатки бджоляра-аматора

На перший погляд, пасіка — передусім мед. Але часом забуваємо, що це ціла життєва філософія, я б сказав, спосіб життя.

З давніх часів у слов'ян бортництво, тобто лісове бджільництво, а потім і пасічне, було майже першою справою. Бджола годувала, поїла, лікувала, дарувала чисте сяйво свічки. Мед і віск на Русі завжди були серед найголовніших товарів для заморської торгівлі.

Людина пізнала й оцінила бджолу дуже давно. Про це розповідають давні пам'ятки. У метафоричному письмі стародавніх єгиптян бджола означала царя. Фараони зображували бджолу на своєму одягу та гробницях, бо бджолину сім'ю вважали зразком монархії. Так, лікувальні, косметичні, консервуючі властивості меду, воску, прополісу були добре відомі у давнину. У бджіл єгиптяни навчилися бальзамувати померлих, перейняли від них не тільки технологію, а й засоби бальзамування. Бджоли, як відомо, не в змозі викинути з вулика мишей і ящірок, які туди потрапляють. І щоб знешкодити, жалять їх до паралічу, а потім обгортають смолистим прополісом. Такі мумії довго зберігаються, не розкладаючись.

Бджола — визнана цариця комах. Зразковий порядок при побудові стільників, утриманні гнізда, найскладніша ієрархія у сім'ї з суворим розподілом обов'язків викликали подив і заздрощі у людини, не завжди здатної так чітко організувати свою працю та побут...

КУПЛЮ БДЖІЛ

— Бджола не лише дає людині життєво важливі продукти, а й цікавить нас, людей, своїми біологічними властивостями,— розповідає відомий вчений у галузі бджільництва доктор біологічних наук В. Полищук. — Бджолина сім'я — це джерело знань про природу, вона об'єднує організми, які можуть жити тільки у взаємозв'язку. Скільки тут ще невивченого! Звукові й електромагнітні сигнали, системи зв'язку, та їх регулювання. Феноменальна працездатність, надзвичайний інстинкт виживання. Нарешті, уявіть собі, що сталося б у природі без бджіл — цілі масиви рослин, дерев, які потребують перехресного запилення, могли б загинути... А у психологічному плані? Кілька вуликів перед вікном у садочку — чи не найкращий спосіб зняти будь-який стрес?!

Я вважаю пасічників особливою категорією людей. Це вони проводять у копітких трудах дні й ночі саме тоді, коли ми у свій вільний час віддаємо данину розвагам. Певен, що жоден із них, справжніх любителів бджіл, не зможе байдуже пройти повз пасіку, хай наймешу! Бо бджолиний гул для них найкраща музика, вигляд пасіки — найпривабливіший пейзаж.

З приводу купівлі бджіл я звертався до багатьох знайомих і незнайомих і після довгих і марних блукань змушений був подати через міську рекламу кілька оголошень. За цілий місяць ніхто навіть не відгукнувся. На зборах товариства бджолярів-аматорів мені нарешті дали дві адреси. Та й тут не поталанило: один продав бджіл до мого приходу, другий назвав неприйнятну ціну. Крім того, формування пакетів він розпочинав лише тоді, коли відцвіте біла акація. (Пакет бджіл — це 4—6-стільнико вий відводок або штучно сформований бджолиний рій).

Куди ж податись людині, яка не може жити без бджіл?

Бджільництво України провадиться у двох секторах — усуспільненому (колгоспи, радгоспи, бджолопідприємства), де є великі за розміром пасіки і в яких нараховується близько одного мільйона бджолосімей, та індивідуальному. Аматорським бджільництвом захоплюються люди різного віку і майже всіх професій. Нині у республіці їх нараховується близько 180 тисяч. Вони мають у користуванні понад 3 млн. бджолосімей.

Багато пасічників-індивідуалістів самі й спеціалізуються на виробництві та збуті бджолопакетів. Та покупці перевагу надають все-таки державним бджолорозплідникам, аби не купити часом кота у мішку, тобто бджіл невідомої породи.

Так, суспільний сектор, хоч як це дивно, налічує менше бджолосімей. (Хоч слід відзначити, що у бджологосподарствах, а також у деяких колгоспах і радгоспах ведеться племінна робота.)

До того ж у Київській обласній бджолоконторі мені назвали і таку проблему: у теплицях на запиленні огірків щороку працює 6 тисяч бджолосімей, які цілком знищуються у січні-лютому. Так, ми одержуємо вкрай потрібну продукцію: огірки. Але ж теплиця перемелює бджіл! 6 тисяч бджолосімей лише в Київській області! А коли до цього додати ще ту кількість бджолопакетів, яка потрібна для поповнення пасік після неблагополучної зимівлі? Отже, придбання бджіл у суспільному секторі також залишається нездійсненною мрією.

От якби всі господарства, що мають пасіки, змогли щороку формувати і збувати хоча б по 20—30 пакетів, як робить це пасічник колгоспу «Червоний промінь», що на Сквирщині Київської області, М. Бойко, то хто зна...

МЕД НА РИНКУ І В МАГАЗИНІ

На Центральному колгоспному ринку м. Києва я познайомився з пасічником із Кіровоградської області, що торгував запашним квітковим медом. Черги до нього не було, але люди підходили, на пропозицію господаря куштували і купували. Правда, в хід ішли переважно баночки з-під майонезу — на більшу місткість охочих було мало. Ціна кусюча — 15—20 крб. за кілограм.

— Мед квітковий, лікувальний, тому й цінується,— пояснював господар.

Заходжу до лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи ринку. Мене цікавить: чи може лабораторія відрізнити мед квітковий від меду-фальсифікату, тобто такого, який бджоли виробляють шляхом переробки цукрового сиропу?

— Можемо,— відповідає мені О. Майборода, завідуюча лабораторією,— треба лише визначити діастазне число, вологість та цукор. (Визначення активності діастази ґрунтується на можливості цього ферменту розкладати крохмаль на відповідні речовини, від чого залежить якість меду). Справжній мед не надміру солодкий, швидко зацукровується, не має запаху дріжджів. Діастазне число — один із показників натуральності меду. Низьке діастазне число може бути і в деяких натуральних медів: білоакацієвого, кипрейного, липового, соняшникового. Низьке діастазне число також у фальсифікованих медів.

Вимога базару — діастазне число 1,0, яке вимірюється так званими одиницями Готе.

У зв'язку з тим, що його величина для натурального меду в різних зонах СРСР різна, вона встановлюється на місці ветеринарними відділами облагропромів. Для всіх областей України встановлено діастазне число 6,5 одиниці, за винятком Дніпропетровської та Черкаської областей, де воно не нижче 5,0.

Дивно, хто ж встановив таке низьке число для київського колгоспного ринку? І чому це завідуюча лабораторією О. Майборода повинна звертатися в усі інстанції аж до Москви, аби цю величину змінити?

Дозвіл продавати мед дають лише тоді, коли господар має ветеринарний паспорт на бджіл. Повний аналіз лабораторія робить за 2,5 години, після чого на посудину із медом кріпиться відповідний талончик. На ньому вказується діастазне число, вологість та процент інвертованого цукру, який теж конче потрібний нашому організмові. Та й талончики-етикетки повинні різнитися кольорами — білий для високоякісного меду, синій для низькоякісного. Та чи завжди ми їх бачимо?

Особливо застерігає лабораторія тих, хто купує мед у ділків з підворітні. Схаменувшись, необачні покупці приносять його на дослідження. Досить часто він штучного походження, із різноманітними ароматизованими домішками.

Я поспішав до торговельного залу — тут мій знайомий торгував медом із діастазним числом 23,8! Запитав: яку кількість такого меду він продав державі по заготівельній ціні 3 крб. 80 коп. за кілограм? У відповідь він подарував мені посмішку, яку адресують лише наївній людині.

Отже, купити у нас гарний мед, так би мовити, в стаціонарній мережі і не сподівайтесь.

Тим часом найбільша бджолярська фірма Японії «Кіш бі гарден» сама фасує мед, у тім числі із домішками маточного молочка, і продає його у своїх крамницях, розташованих у різних місцях країни. Якість висока! Велике враження справляє тут різноманітність розмірів і форм посуду, в який розфасовано запашний продукт, а також його художнє оформлення. Тара ця помітно переважає за своїм рівнем аналогічну в США та Західній Європі.

А чи побачимо ми коли-небудь привабливі наклейки, талончики-етикетки з усіма даними на медові, який реалізується у магазинах, зокрема і розфасований? Що, на мою думку, усім нам аж ніяк не завадило б...

ХТО ДОПОМОЖЕ ЗОЛОТІЙ КОМАСІ?

У Пущі-Водиці під Києвом на одній із зупинок — лише за два десятки кроків від трамвайної лінії — стоїть пасіка вуликів десь на п'ять чи шість. Підходжу до паркану, вітаюсь із господинею, запитую, як справи, чи благополучно минула зимівля.

— Усе б нічого,— відповіла жінка,— та от кліщ клятий заїдає...

Отже, про вароатоз — особливу небезпечну хворобу, яка уражає бджолиний та трутневий розплід, бджіл, трутнів, маток. Уперше був виявлений на диких індійських бджолах ентомологом Якобсоном на острові Ява й описаний у 1904 році, поширений у країнах Південно-Східної Азії, згодом пристосувався паразитувати і на медоносних бджолах. У нас, на пасіках Приморського краю, його знайшли лише 1964 року,— звідти занесений на територію Сибіру і Європейської частини СРСР.

Для лікування бджіл від вароатозу застосовують ряд препаратів, мурашину та щаве-

леву кислоти та ін., застосовуючи їх відповідно до призначень. Добрі наслідки дає також теплова обробка. Усі вони (і тепловий метод!) дають певний ефект при їх застосуванні, але водночас токсичні для бджіл, потребують спеціальної підготовки, навичок. Так чи інакше, але при обробці втрачається значна частина сім'ї, часто гинуть матки, препарати попадають у мед. До того ж придбати їх в аптеці неможливо, бо їх там просто нема. Неможливо придбати їх і через товариство, бо, як повідомила на 3-й київській міській конференції пасічників-аматорів ветлікар Г. Медведєва, замовлення приймаються на два роки наперед.

Та успішну боротьбу із вароатозом, або точніше попередженням його, можна передусім вести лише тоді, коли на пасіці виконуються всі санітарно-гігієнічні заходи. Давно відома істина — попередити хворобу легше, аніж її потім лікувати. Є пасічники, які сьогодні лише лукаво всміхаються при згадці про кліща. Я недаремно їздив на пасіку до вже відомого нам М. Війка. Він заявив, що його бджоли від кліща не страждають і ніколи не страждали...

І все ж таки кожного пасічника вельми цікавить питання: коли будуть нові засоби або методи боротьби із цим страшним ворогом бджіл?

В Українському науково-дослідному інституті експериментальної ветеринарії у Харкові є лабораторія, чи пак шматочок лабораторії, де вивчаються бджолині хвороби. Саме там кандидат ветеринарних наук Ф. Алексеенко виготовив новий препарат, що дає добрий ефект від вароатозу, який нетоксичний ні для бджіл, ні для маток. З 1975 року, на жаль, Ф. Алексеенко ще й досі не може «пробити» свій винахід... Доля іншого ефективного препарату, над яким працював також Ф. Алексеенко у співдружності із доктором біологічних наук Є. Скрипник (Кримська ветеринарна станція) — ним користувалися і проти кліща, і при інших захворюваннях, — також трагічна. Загублено методику, а отже, припинено випуск.

У цілому ж найновіші малотоксичні препарати випускають поки що лише у дослідних партіях, серійний випуск їх — перспектива така далека, що про неї не варто навіть говорити.

А в Японії, наприклад, широко рекламують і застосовують оригінальний препарат, який спалюється у димарі, і димом через льоток один пасічник обробляє 50 бджолосімей.

Цікавим, на мою думку, є і новий метод боротьби з кліщем: шляхом тимчасового вилучення та різних маніпуляцій із бджолиним розплодом переривається біологічний цикл розвитку паразита, і він гине. Про цей метод знають деякі пасічники, він випробуваний, дає добрий ефект і цінний тим, що зовсім не потребує застосування хімікатів. Та, на жаль, новинка ця не описана і тому мало застосовується.

ВЧИТИСЬ У БДЖІЛ ДОГЛЯДУ ЗА НИМИ

Найгостріша проблема у бджолярстві — кваліфіковані кадри. Пасікам і бджологосподарствам потрібні пасічники, справжні майстри своєї справи. На Україні їх готують професійно-технічні училища, сільськогосподарські школи та республіканський навчально-виробничий комбінат. Та цього явно недосить!

З давніх-давен пасічників поважають на селі. Колись тут це була друга особа після батюшки. Вважали також, що вони мають якусь надприродну силу і лише тому приживаються у них бджоли. Люди старшого покоління ще й зараз пам'ятають, як вони обережно обходили садиби деяких пасічників: ці садиби були обвішані кінськими черепами, підковами та іншими предметами, які нібито відганяли від пасіки злих духів...

Насправді ж, я впевнений, магічну силу мають лише самі бджоли, які й приваблюють нас, людей.

У моєму рідному селі теж були пасічники, та справжніх майстрів я можу перелічити, як кажуть, на пальцях однієї руки. Я цим хочу підкреслити те, що пасічником стає далеко не кожен, навіть серед тих, хто йде вчитися цієї справи. Бо на пасіку, як, скажімо, і на сцену, треба йти лише за покликанням. Пасіка байдужих не прийме, бо випадкова людина може завдати бджолам лиха. Бджіл треба не тільки любити, а й поважати, вивчати їх і вчитися у них. Справжнім майстром може вважати себе лише той, хто їх відчуває... Як скульптор — глину, хлібороб — поле, актор — публіку.

Республіканський навчально-виробничий комбінат міститься у мальовничому куточку м. Києва — Китаєві. Тут уже протягом трьох десятиріч готують працівників бджільництва.

Комбінат щорік готує близько 100 пасічників на стаціонарному відділенні та більше тисячі на заочному. Про те, що цей навчальний заклад реклами не потребує, свідчить ось такий факт: з числа працівників тільки Київського заводу ім. Лепсе виявили бажання одержати пасічницьку освіту тисяча чоловік! Навчальна програма розрахована на рік, складена так, що учні мають здобути всі необхідні знання з бджільництва, матковивідної справи, племінної роботи на пасіці, медоносної бази, а під час практики — всі навички технології.

Залежно від успішності учня йому після складання іспитів надається кваліфікація майстра-пасічника, пасічника, помічника пасічника.

Одначе, як вважають у Київській обласній бджолоконторі, кадри масової кваліфікації готуються на низькому рівні. Рідко кому із випускників можна зразу довірити пасіку, а тим більше — матковивідну справу. Основна причина у тому, що в комбінат, школи та СПТУ добір учнів проводиться стихійно і на навчання потрапляють випадкові люди. Є такі, що йдуть вчитися просто так, про всякий випадок, мовляв, все-таки професія, за плечима її, як кажуть, не носити, а на схилі віку згодиться. Все це призводить до того, що на пасіках залишається лише близько 40 відсотків випускників. Другою вагомою причиною є те, що професія пасічника в останні роки вважається непрестижною і молодь іде на пасіку неохоче. Досі не відрегульована і оплата праці пасічника:

вона проводиться за 4-м розрядом кінно-ручних робіт, а треба було б давно за кінцевим результатом!

У першій в Росії школі бджільництва, заснованій П. Прокоповичем, програма була розрахована на два роки. Спочатку учні вчилися читати, писати, рахувати, опановувати столярну справу, дуже потрібну на пасіці, одержували перші відомості з життя бджіл. На другий рік проходили повний курс бджільництва і засвоювали необхідні практичні навики. Крім того, тут вивчали садівництво, овочівництво, шовківництво та догляд за тваринами, бо бджільництво, за словами Прокоповича, є лише частиною загального господарства. Цікаво зауважити, що в Японії бджола визнана ідеальним біологічним об'єктом для вивчення у середній школі. Японські фахівці вважають, що велика цікавість школярів до бджільництва дає підстави для введення цієї дисципліни в програму середньої школи.

Мабуть, вже настав час переводити підготовку кадрів на рейки професійно-технічної освіти, але спочатку слід зміцнити їхню учбову і матеріально-технічну базу. Приваблять сюди молодь і паралельні спеціальності. Як це вже робиться в СПТУ-31 м. Мукачева Закарпатської області. Тут готують пасічників-матководів, а разом і водіїв автомобілів.

У пасічників Боярки, що під Києвом, своя історія. Започаткував її у минулому столітті директор Київської гімназії О. Андріяшев. 1896 року він заснував самостійне Південно-російське товариство бджільництва, головою якого був обраний. З ініціативи Андріяшева і була відкрита боярська школа бджільництва, згодом — технікум, на організацію якої він витратив власні заощадження і передав їй 80 вуликів із бджолами.

Довгий час попечителем боярської школи був видатний діяч вітчизняного бджільництва В. Ващенко. Він теж матеріально сприяв її зміцненню і настроював бджолині сім'ї так, що вони давали дуже багато меду. На вулиці Франка у Києві зберігся будинок за № 6, у якому жив В. Ващенко і про який він тоді сказав: цей будинок мені побудували бджоли.

Технікум підготував більше тисячі спеціалістів. Так, Боярка свою роль відіграла: перед другою світовою війною і деякий час після неї у кожному районі республіки був спеціаліст з бджільництва.

Та в 1954 р. спеціальність бджолярів незрозуміло з яких причин була закреслена в списку фахівців сільського господарства, і технікум припинив своє існування. Підготовку спеціалістів середньої ланки в радгоспах-технікумах відновлено лише по деякім часі.

Ще в роки свої, тепер вже такої далекої юності я побував на екскурсії у Голосієві, на пасіці Української сільськогосподарської академії.

Перед будинком розкинувся невеликий сад і пасіка: картина, що викликає почуття врівноваженого життя, затишку і спокою. На табуретці біля будинку нерухомо сиділа людина досить поважного віку...

«Тихо! Це Нестерводський сидить».

Так, це був той самий Василь Антонович Нестерводський, доцент академії, видатний діяч бджільництва, автор кількох монографій про бджіл. До того я вже тримав у руках його невеличку книжечку, яка називалася «Зимівля бджіл на волі».

Я підійшов ближче. Нестерводський дивився на пасіку своїми незрячими очима, ніби відчуваючи кожен вулик, кожну бджілку слухом...

Тепер я їхав до Голосієва на зустріч із доктором біологічних наук Віктором Петровичем Поліщуком, колишнім аспірантом В. Нестерводського, продовжувачем його справ.

На пасіці майже нічого не змінилося, за винятком будиночка, який нещодавно перебудували заново, і того, що тепер була зима...

Стрімкими металевими сходами піднімаємось на третій поверх, заходимо до кімнати. Тут термокамера для обробки від кліща, виготовлена на заводі «Точелектроприлад», яку можна назвати найдосконалішою, різні системи годівниць, вулики — від першого, розбірного П. Прокоповича до сучасних.

Колекція медів у величезних пробірках, що своєю гамою так і просяться на кольорову плівку. Зразки воску, пилку, прополісу, здається, іще випромінюють тепло минулого літа... З роботою лабораторії дослідної пасіки академії, яка, безумовно, робить свій внесок у загальну науку бджільництва, сьогодні знайомляться вчені із Польщі, Румунії, США...

А в аудиторії біології безпосередньо там, на пасіці, є щось схоже на діючу модель внутрішньої і зовнішньої будови бджоли, до речі, єдину в СРСР. Погодьтеся, вивчати комаху набагато зручніше, якщо бачити її перед собою збільшеною з корову (збільшення у 800 разів). Тут чітко видно залози, які переробляють нектар на мед...

Як невтомна бджола-трудівниця краплина за краплиною наповнює стільники медом, так В. Нестерводський, а за ним і В. Поліщук зробили все можливе, аби зберегти і примножити те, що створено ними та їхніми попередниками. Завдяки їм в академії є майже все, за винятком кількох класів, а також... опалення у будинку на пасіці, де можна було б працювати і вчитися цілорічно.

Нині академія готує зооінженерів з бджільництва — 25 спеціалістів на рік. І перший їхній випуск відбувся лише десять років тому, а до цього фахівців з вищою освітою на Україні не готували з тієї ж причини, що й спеціалістів середньої ланки...

Та Віктора Петровича, а разом з ним і всіх тих, кому не байдужий стан бджільництва у республіці, хвилює таке питання: чи можна назвати повноцінним спеціалістом того ж таки зооінженера з бджільництва, котрому додається до диплома спеціальна вкладка, якщо він прослухав лише 200 годин з цього фаху? А раніше було ще менше — тридцять! Саме зусиллями В. Поліщука відвойовано ці 200 годин. Та й то лише для стаціонару. А в нових навчальних планах у списку дисциплін, потрібних для формування технолога з бджільництва, їх взагалі немає!

І скажіть, яку посаду обере випускник академії, коли районному зоотехніку з

бджільництва платять 140 крб., а просто зоотехнику — 180 крб.? До того ж перший, як правило, не має ніякого транспорту.

Ясно, що вибір на користь бджільництва зробить лише та людина, котра одержима бджолами.

А ДЕ Ж ГОТУВАТИ КАНДИДАТІВ?

Останній кандидат наук з бджільництва в Українській сільськогосподарській академії (УСГА) захистився приблизно 1965 року.

Єдине місце в СРСР, де залишилась вчена рада, яка має право приймати до захисту дисертації з бджільництва, донедавна була лише Московська сільськогосподарська академія ім. Тімірязєва. Торік відновлено відповідну раду і в УСГА.

Розвитку бджільництва в республіці це, зрозуміло, аж ніяк не сприяло. Життя підказує: на Україні, безумовно, потрібен поважний науково-дослідний, науково-виробничий центр, де б не тільки готувались дослідницькі кадри, а й провадилася наукова робота у відповідних масштабах.

Деякі наукові відкриття з питань бджільництва зроблено безпосередньо на пасіці. Доказом цього може бути поява дивного феномена — карпатської бджоли, яка продовжує дивувати нас і наших колег за рубежем — на пасіці І. Юрика на Міжгірщині. Недарма ж доцент із Тімірязєвки Г. Аветисян спішно кинув вивчення кавказької бджоли з її довгим хоботом і переключився на карпатську. Колектив цієї кафедри протягом останніх двадцяти років займається селекцією, масовою репродукцією, випробуванням у різних зонах країни і впровадженням у виробництво карпатських бджіл. Роботи ведуться за угодою з управлінням бджільництва Держагропрому УРСР. У них беруть участь спеціалісти Закарпатського бджолорозплідника та ряду господарств Російської Федерації.

Внаслідок цього виведено високопродуктивні лінії карпатських бджіл (№ № 78, 77, 181, 61, 62, 69), які відзначаються рядом унікальних якостей: підвищеною на 20—30 відсотків плодючістю маток, медо і воскопродуктивністю, винятковою незлобивістю, незначною схильністю до роїння, зимостійкістю.

Або взяти хоча б біологічний метод боротьби із кліщем. Саме наука може відіграти тут провідну роль. Приклад у цьому подають наші зарубіжні колеги, особливо Чехо-Словаччина, де функціонує два науково-дослідні заклади, Румунія, а також ФРН, Австрія. Причому ФРН, де втричі менше бджолосімей, ніж на Україні, має чотири науково-дослідні заклади з бджільництва і один з експорту меду...

Як я вже згадував, принцип термічної обробки бджолосімей від кліща пішов з Японії. Але на останніх міжнародних симпозіумах японці про цей метод навіть не згадують. Вочевидь, знайшли нові, можливо, біологічні препарати від кліща. Створення ж науково-дослідного інституту бджільництва на базі Української дослідної станції запланованє на нинішню п'ятирічку. Проте лише заплановане.

ХОЧУ ЧАНГ-МЕДУ..

Шматочки стільників із запечатаним, скажімо, квітковим медом, складені у скляні банки і залиті медом, який відзначається схильністю до кристалізації, оце і є чанг мед. Ним може бути білоакацієвий мед: він водянисто-прозорий, із слабким, ніжним ароматом, довго зберігається у сиропоподібному стані, бо містить підвищену кількість фруктози. Рекомендується як загальнозміцнюючий засіб при безсонні, шлунково-кишкових захворюваннях.

Кажуть: одна ложка справжнього квіткового меду вранці — і ніякі стресові ситуації протягом дня не страшні!

Кажуть: суміш із волоських горіхів, ізюму або кураги з лимоном і медом у певних пропорціях лікує стенокардію.

У народі лікуються медом, пилком, маточним молочком, прополісом, бджолиною отрутою...

Щоб дістати відповідь на те, як науково обгрунтовується вплив продуктів бджільництва на наш організм і яка робота ведеться у цьому напрямку в республіці, я поїхав до Гадяча Полтавської області на Українську дослідну станцію бджільництва ім. П. Прокоповича.

— Дуже продуктивним щодо цього,— розповідає директор станції кандидат біологічних наук А. Черкасова,— є наше співробітництво із Дніпропетровським медичним інститутом. Зокрема із професором П. Калиниченим, завідуючим кафедрою гастроентерології, Ю. Дяком, завідуючим кафедрою серцево-судинних захворювань, і Н. Бєляєвою, завідуючою кафедрою інфекційних захворювань. Підтримуємо зв'язки також з професором Ю. Філіповим, нині директором НДІ гастроентерології у Дніпропетровську.

Уже опрацьовано технологію виготовлення лікувальних напоїв із меду та пилку, сніданків на основі пилку, пакетів сухого препарату. Станція опрацювала також технологію виготовлення препаратів із маточного молочка, які допомагають виводити радіонукліди з організму. Понад те, в Одесі є біофабрика, яка може виготовляти такі препарати, переробляючи необмежену кількість маточного молочка.

Отже, є технологія, є біофабрика. Немає основного — сировини.

Наприклад, для того, щоб почати випуск препаратів на основі пилку, фармацевтичній промисловості потрібно щонайменше 10—15 тисяч тонн, його в республіці ж нині виробляється лише 23 тонни, що ледве вистачає для потреб самих пасік. Для виробництва ж маточного молочка потрібна лабораторія і спеціально підготовлені люди. Досвід у цій справі не треба позичати за морями-океанами. Колгосп ім. Мічуріна Отрадненського району на Кубані має бджолоогосподарство, яке налічує 8000 бджолосімей, лабораторію (це не лабораторія, а казка, як сказав В. Поліщук), де працює 300 (!) чоловік і де щороку збирають близько 2 тонн маточного молочка. Але досвід цей у нас запозичується погано.

Починаючи з 1983 року Японія імпортує мед із різних країн, щорічно близько 32 тони, посідаючи друге місце у світі після ФРН та США. Своїми ж силами японці виробляють близько 8 тисяч тонн, що дало змогу японцям довести вживання меду на душу населення до високих значень.

Цікава деталь: у комплексний обід робітників на заводах і фабриках тут входять дві столових ложки високоякісного меду. На Україні кожного року виробляється близько 250 тисяч тонн меду, та покуштувати його у жодному з підприємств громадського харчування вам не вдасться. У столиці України, правда, нещодавно відкрито кафе «Медок» на вулиці Червоноармійській, але це ще далеко до того, щоб цей продукт з'явився у робітничих їдальнях...

Загальновідомо, що нині апітерапія, тобто лікування продуктами бджільництва, здобула на світовому рівні право на окреме місце в медичній практиці. І, мабуть, буде дуже правильно, коли при новоствореному науково-дослідному інституті бджільництва буде окремий відділ — апітерапії.

ЩО Ж СТАЛОСЯ З ГРЕЧКОЮ?

Зроблено підрахунки: внаслідок ефективного використання бджіл на запиленні наші господарства мають змогу одержувати щороку великі прибутки, які в 10—15 разів перевищують прибуток, одержаний від реалізації продукції бджільництва. Та виявляється, що ці підрахунки найскромніші. Американські фермери (а вони, згодьтеся, вміють рахувати гроші) дійшли висновку, що прибутки від запилення при правильному використанні бджолосімей перевищують прибутки від реалізації продуктів бджільництва щонайменше у 100(!) разів.

Використання бджіл на запиленні посівів сільськогосподарських культур досить ефективне лише тоді, коли пасіка підвезена безпосередньо до ділянок із квітучими медоносними рослинами.

Передусім розберемось, що таке гречка. Це одна із основних медоносних культур взагалі. Це одна з економічно вигідних культур — за одну тонну її де, хава платить господарствам, які її вирощують, майже 400 карбованців. До того ж гречка — це ще і високоякісний мед. Кажуть, що раніше господарства за неї одержували ще і комбікорм. Тепер це скасовано. І маємо — інтерес виробника до цієї культури помітно зменшився. І ще: мало бджіл. На один гектар гречки потрібно три повноцінних бджолосім'ї. А хто повезе на гречку пасіку, якщо десь поруч застосовують отрутохімікати для цукрового буряка або зернових? Вітром їх заносить на пасіку, і частина бджіл гине.

До того ж про перспективу самої культури.

З проблем селекції гречки успішно працює Кам'янець-Подільський науково-дослідний інститут,— сорт, виведений там, найпродуктивніший за нектаром.

Українською дослідною станцією бджільництва разом з іншими науковими закладами знайдено новий вид добрива. Оброблена ним в стадії бутонізації люцерна і гречка дають підвищення врожаю на 61 - 63 відсотки, місткість цукру у нектарі збільшується на 30—40 відсотків.

Але знову ж таки без збільшення посівних площ всі розмови про гречку залишаються порожнім звуком.

Не краща справа з другою цінною культурою — соняшником. Один гектар соняшниау — це одна тонна цінного харчового продукту — олії. А сіють його останнім часом значною мірою на зелений корм худобі та й споживають під час найцінншого періоду — цвітіння.

Коли ж на землі у нас з'являться справжні господарі?

ПРО СТЕПОВУ УКРАЇНСЬКУ БДЖОЛУ

Знайомий пасічник розповідав: купив минулого року кавказькі матки, влітку їхньою роботою не міг намилуватися, а під час зимівлі всі як одна загинули. Наші ж місцеві бджоли у сусіда добре перезимували...

Коротка характеристика степової української бджоли: зимостійкі, високопродуктивні, вирощують сильні сім'ї, успішно протидіють заразним захворюванням, миролюбиві. Доведено, що селекційним шляхом можна у півтора-два рази підвищити не тільки їхню медову продуктивність, а й запилювальну здатність. Потенційні можливості породи ще повністю не вивчені.

Селекція — основа галузі. Що ж стримує розвиток бджільництва на Україні? Розмноження племінного матеріалу. Тут все залежить передусім від плідної бджолиної матки. А на Україні донедавна не було жодного потужного бджолорозплідника для масового виведення маток. (Лише 1990 року організовано розплідники української степової бджоли у Донецькій, Сумській, Дніпропетровській областях).

Створення Цюрупинського бджолорозплідника, збудованого на знаменитих олешківських пісках, безумовно, є серйозною помилкою. Там біла акація цвіте лише 4—5 днів. Проектна потужність — 100 тисяч маток щороку. Та для цього потрібно мати 10 тисяч бджолосімей, а бджолорозплідник не може ніяк вийти навіть на тисячу. Зовсім не використовується для маткоднаідної справи Крим, південь Миколаївської та Одеської областей, де є задовільна кормова база та сприятливі кліматичні умови.

Обласні бджолорозплідники та районні племінні пасіки своєї ролі не виконують. маток дають мало, часто неякісних. Більшість цих розплідників дрібні, нерентабельні. Що ж до райплемпасік, то вони заклопотані переважно виробництвом меду, а не поширенням племінного матеріалу.

Як же бути з корінною степовою українською бджолою?

Кілька сотень маток цих бджіл виводить тільки Кіровоградська обласна міжгосподарська станція бджільництва. А запити на них надходять навіть від пасічників багатьох областей Російської Федерації, інших республік. Найобережніші підрахунки показують: щоб задовольнити цей попит, слід виводити щороку близько 100 тисяч маток.

Негайне створення великого бджолорозплідника, який виводив би маток, виробляв пакети, — найбільш надійний, діло

ний засіб збереження степових українських бджіл. Мабуть, найдоцільніше його створити у Кіровоградській області на базі міжгосподарської станції. Там є всі умови, відповідні будівлі, кваліфіковані матководи і, нарешті, добра медоносна база.

ВІСК І ВОЩИНА

Допомагаючи бджолам, люди почали промисловим способом виробляти вощину.

Вощина — це тонкі воскові листи з відтиснутими на них з обох боків шестикутними денцями — основами майбутніх бджолиних комірок. Вощина повинна відповідати певним технічним вимогам, мати колір — від білого і світло-жовтого до жовтого, природний восковий запах, суху поверхню, прямокутну форму тощо. Зауважу, що наш гадяцький воско-вощинний завод утримує перше місце в країні за якістю вощини, до того ж продукція його найдешевша.

Якість вощини — то не лише розміри, товщина тощо. Чому вощину бджоли іноді гризуть, роблять у ній дірки? Тому що деякі воско-вощинні підприємства погано очищають восносировину від домішок.

У Гадячі на заводі восносировина проходить очистку тричі, що ніде більше не запроваджено. Ось чому вона така якісна, і жодних нарікань з цього приводу завод не має.

Та тут виготовляють не тільки вощину, а й пасту із квітковим пилком, яка застосовується як вуглеводно-білковий підкорм для весняного і осіннього карбощування бджіл.

І знову паралель: для підгодівлі бджіл в Японії застосовується універсальна паста, яка зветься «ба-про». Пасту використовують як на весні, так і восени, до того ж вона підвищує стійкість бджіл до хвороб (фірма, яка виготовляє пасту, її рецепта не повідомляє).

На жаль, із випуском пасти справи на гадяцькому заводі неясні. Тут проблема — де дістати цукрову пудру? Її не вистачало і раніше, коли цукор ще не був дефіцитом, а зараз і поготів. Мізерної кількості цукру, яку уряд республіки щороку виділяє для бджіл, явно не вистачає.

ГОЛОД НА ІНВЕНТАР І... ЛІТЕРАТУРУ

Щоб уявити собі, що таке для пасічника означає, скажімо, димар чи лицева сітка, стамеска чи рамка, годівниця чи лекало для навощування рамок, варто лише прийти на пасіку. Переконаємось, що робота тут без інвентаря спеціального призначення неможлива.

Тим часом, хоч як це сумно, галузь забезпечується за залишковим принципом, і за останні роки держава фактично не вклала в неї жодного карбованця. Навіть те, що було створено, руйнується.

Жив собі колись у Дергачах під Харковом якийсь Н. Ломакін, що мав намір стати священиком. Та захопився бджільництвом. Згодом винайшов вальці для виготовлення вощини, організував майстерню, яка переросла у завод по випуску інвентаря, і став... фабрикантом. У радянські часи той завод забезпечував пасічників республіки необхідним інвентарем.

Та згодом на його базі організували виробництво доїльних апаратів і розширили виробництво до таких розмірів, що бджолиний інвентар становив лише два відсотки, а решту 98 доїльні апарати.

Тепер Дергачівський турбокомпресорний завод випускає лише агрегати для виготовлення вощини. Та, на жаль, і ті в обмеженій кількості.

Виробництвом димарів і медогонок займалися у Таганрозі. Спочатку забезпечували попит, але для них потрібен метал. Держплан не відпускає його на рівні попередніх років, а кількість пасік невпинно зростає.

А на лицеві сітки потрібна тюль, що теж строго лімітується. До того ж або її не виділяють зовсім, або виділяють у дуже обмеженій кількості. Деякі сітки виготовляються без всякого ГОСТу — без відкидних передніх частин. Цікаво, як ними користуватися?

До 1976 р. у Броварах був вуликовий завод, який згодом переобладнали на завод холодильників, і вулики тут виготовляють лише у цеху утилізації із різних відходів. Із старих дощок і відходів випускає їх також і Дарницький вагоноремонтний завод. Якість, звичайно, не та. А багатокорпусні вулики через особливості конструкції взагалі ніхто не береться робити.

У магазинах немає звичайнісіньких ножів для розпечатування стільників, відсутній інструмент для навощування рамок, немає дроту...

Якщо вам раптом заманеться прочитати що-небудь про бджільництво, ознайомитись із новинками у цій галузі — не бийте даремно своїх ніг, у книгарнях республіки такої літератури нема.

Я тримаю у руках видання «Календаря пасічника» 1986 року за редакцією А. Черкасової, якого вистачило, мабуть, лише на один день торгівлі. Навіть не на кожного аматора припала отака книжечка, адже, пам'ятаєте, їх на Україні 180 тисяч.

Хотілося б придбати «Довідник пасічника» В. Поліщука, виданий у 1983 році видавництвом «Урожай» надзвичайно мізерним тиражем — 34 тисячі примірників. Дуже цінною, на мою думку, було б перевидання «Виробничої енциклопедії із бджільництва», яку тепер можна побачити лише як рідкісний експонат на полиці фахівця.

До червня 1941 року у республіці виходив журнал «Колгоспне бджільництво», та після війни його випуск так і не був відновлений.

Українська дослідна станція бджільництва також видає республіканський міжвідомчий збірник один раз на два роки тиражем одна тисяча штук, причому 300 із них адресується колегам за рубежем. Організація періодичного видання з питань бджільництва у республіці — невідкладна справа. Зважаючи на те, що Україна за кількістю бджолосімей далеко залишила позаду багато зарубіжних країн, дальший розвиток бджільництва на науковій основі без всебічного висвітлення його проблем на сторінках періодичного видання неможливий.

І взагалі про науку. Як вважає генеральний директор виробничого об'єднання по

бджільництву «Укрбджолопром» І. Відомено, пасічники мають серйозні претензії до науки. Зокрема, у виробничників немає чітких регламентів одержання бджолиної отрути. Адже ужалення — захисна реакція бджоли. Як же впливає постійна віддача отрути на стан бджолиної родини? Питання це не вивчене.

Безумовно, треба було б проводити селекцію бджіл на продуктивність щодо отрути. Попит на неї зростатиме у зв'язку з її високими імунними властивостями, що дуже важливо для людей, які живуть і працюють в зоні підвищеної радіації. Тому що кожне ужалення бджоли стимулює імунну систему.

Досі спеціалісти-пасічники не мають апаратури для експрес-діагностики меду в польових умовах, не опрацьовано технології очистки продуктів бджільництва від радіонуклідів. І немає, як вже згадувалося, надійних методів боротьби з хворобами бджіл.

ДО НАРОДНОГО ДЖЕРЕЛА

Щоб побачити диво, необов'язково рушати за тридев'ять земель. Варто лише приїхати у Сквиру, а звідти сісти в автобус, що іде до села Рогізна, і зустрітись там з Миколою Григоровичем Бойком, побувати у нього на пасіці, побачити, як він чаклує біля бджіл...

Крім того, про що вже згадувалось, у нього є ще багато незвичайного. Так, він опрацював метод утримання бджіл: тільки в українському вулику і тільки з одним льотком — нижнім. Дивно, завжди нас переконували в тому, що верхній льоток потрібен і для циркуляції повітря, і для раннього обльоту бджіл, і для вентиляції.

Зимує він тільки у зимівнику. І ще одна: за тридцять шість років роботи на колгоспній пасіці Микола Григорович жодного разу не поповнював свої сім'ї з інших господарств. Чи не в цьому той феномен, що його пасіка не страждала від кліща?

Прямо на пасіці, перед будиночком, стоїть бюст П. Прокоповича, зроблений із цементу. У майстерні на верстаку точно такий же бюст із дерева. А вулики і рамки виготовлені руками Бойка так майстерно, що кожен міг би стати експонатом виставки.

Пасічної і столярної справи Микола Григорович навчався у діда Шеремета, що жив на хуторі поблизу їхнього села. Вчитель, згадує Микола Григорович, був страшенно вимогливий в усьому. А тепер сам Бойко вчитель.

На пасіку і в майстерню до Миколи Григоровича варто було б направляти на практику учнів і студентів сільгоспакадемії. А також студентів художніх інститутів, які познайомляться з людиною, що володіє таїнством мистецтва скульптури і знає, де шукати бездонну криницю народної мудрості.

Це досить поширений феномен: людина, талановита в одній галузі, виявляє великі здібності в інших. Та, може, і справді Бойко навчався гармонії у бджіл?!

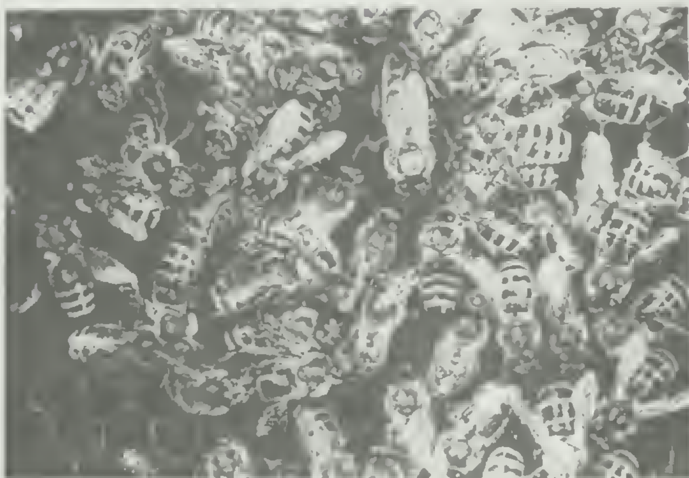

ДНІ БЕЗ БРЕХНІ

ДЕБЮТ У "ВІТЧИЗНІ"

Передмова

З діда-прадіда в нас так заведено: перед тим, як вирушати в далеку дорогу, маємо присісти на хвильку.

Аби ще раз обдумати, що маємо зробити, набратися рішучості.

І цього разу спробуємо присісти, озирнутися...

Тим паче що путь наша в таку складну, таку бентежну, таку неординарну царину творчості, як публіцистика.

І до того ж вирушаємо в цю мандрівку з молодими, але вже незвичними знавцями людської душі публіцистами. Відчуваю, що вас щось спинило, ви здивовано перезирнулись.

Аякже — душа... А що, хіба публіцистика — це не людина? Не її душа, не її серце, не її нерв!

Найпростіше обмежитись ленінським визначенням публіцистики: історія сучасності.

Та з огляду на свою специфіку вона звернена до всіх людей і водночас до кожної людини зокрема.

Хтось із моїх колег-письменників влучно відмітив: публіцистика — це оголений нерв громадянськості. Це швидка реакція на певні явища, на вчинок людський. І справді, публіцист — це не професія, це спосіб життя і спосіб мислення людини, його нерв.

Втім, це одна з аксіом сучасної публіцистики: вона починається там, де є думка; і добре пише не той, хто гарно пише, а той, хто добре думає. Тепер цього, до речі, ніхто й не заперечує. Минувся, здається, час тих публіцистів, про яких казав Георгій Радов, що вони, знаючи на три копійки, зводять на цьому трикопійчаному фундаменті «рублевые сочинения».

Ох був у Росії такий собі «публіцист» Фадей Булгарін. Він видав 54 томи власних творів, і переважно публіцистики. Та нічого з неї нам не залишилось..

Тепер публіцистика має простір душі. А простір не заповниш просто якимись фактами і фактиками — сьогодні потрібно з'єднувати воєдино, в тугий вузол найрізноманітніші спостереження, проблеми, свої особисті почуття і думки. І не просто з'єднувати, а пробуджувати у читача почуття громадянина, що дасть практичні наслідки.

Вона з'являється, коли публіцист відчуває потребу особисто брати участь у вирішенні тих чи тих питань, котрі лише на перший погляд видаються тимчасовими, а насправді вічні. Хоча б тому, що це питання людського буття на землі.

Отже, посидівши й озирнувшись навколо, я все-таки не забув про мандрівників-поводирів, які покликали і мене, і всіх бажаючих вирушити в путь не далеку й не близьку — у свій внутрішній світ: у серце, у душу, у розум.

Так, скажете, не буває. Може, й так.

Але в такому разі я зовсім розгублений, я не знаю, як мені бути, як пояснити, що ж це таке — ці одкровення душі: нариси, роздуми, почуття і переживання в поєднанні з аналітичністю, биття серця, дух громадянської мужності, споглядання людського буття, засвідченого барвами неповторного слова?..

Так, так, я саме про ці речі Ольги Унгурян та Миколи Шутика, які перед вами. Про твори, зіткані серцем, душею, розумом і оголеним нервом, наповнені особливою терпкою хвилею болю і поезії, які позначені тонким акварельним візерунком характеру людини і часу на зламі долі, — всього того, що ми стримано й аскетично називаємо публіцистикою.

...І ще спогад. Був у минулому столітті такий відомий есеїст і публіцист у Франції — Поль де Сен-Віктор. Його твори, розпорошені по газетах і журналах, побачили світ під однією обкладинкою лише після його смерті завдяки друзям. Цей томик під назвою «Боги і люди» переклав російський поет Максиміліан Волошин. Так ось, Віктор Гюго сказав якось: «Читаючи Поля де Сен-Віктора, треба мати сині окуляри. Його стиль засліплює».

Використовуючи цю метафору і пам'ятаючи про оптику, гадаю, треба попередити і мені читачів: не слід читати нариси-роздуми Ольги Унгурян та Миколи Шутика ані в темних, ані в рожевих окулярах.

Молоді публіцисти зуміли втілити найсвітліші ідеї і боротьбу за правду в яскраву, хвилюючу образну систему, заговорити з читачем мовою самого життя.

Просто дивовижно, як у них вийшов такий міцний сплав молодості, публіцистичної майстерності, широкого кругозору і особистого досвіду.

А втім, про майстерність можна сказати

і посперечатись — це там, де емоції і пристрасть переповнюють автора, ведуть перо напрямки до мети, протестуючи проти бездуховності, лицемірства, нестримної спраги збагачення, наживи, пияцтва, байдужості.

Та майстерність, як відомо, справа наживна.

Однак нажити її може не кожен. Майстром стає насамперед той, хто вміє бачити, чути і підчувати свій матеріал: тесля — дерево, сталевар — метал, муляр — цеглу... Публіцист — слово!

У природі немає матеріалу більш ніжного і тендітного і водночас більш могутнього і вічного, аніж слово. Той, хто володіє ним, і стане художником. Треба лише користуватися словом вміло і мудро, як користуються своїми чудодійними ліками народні знахарі. Та що там казати, багато залежить від таланту, від його неповторного зору, від знання предмета, від уміння. Особливо виразно це виявляється, коли публіцистичні пошуки чи роздуми збираються в окрему книжку, створюючи таким чином власний світ автора.

А тут уже одвічі цікавіше: що сповідує автор? За що він бореться? Що любить і що ненавидить? Це і допомагає зрозуміти особистість твого співбесідника, який запросив прочитати ним написане.

У мене, коли я читав рукописи нарисів Ольги Унгурян та Миколи Шутака, мимоволі виникло відчуття, ніби я присутній на уроці. І ведуть його не просто викладачі, а вчителі. На таких уроках залишкують найвідчайдушніші шибеники і двієчники. Тому що вони знають: їм не видадуть чергову порцію знань, яку треба вивчити на завтра. З ними говорять про життя, їм пропонують подумати про нього і самим розібратися в найскладніших ситуаціях, самим дати відповідь на неординарні питання.

Твори Ольги Унгурян та Миколи Шутака густо населені непересічними героями: мужніми, працьовитими, чесними, сильними, добрими... і погнаними.

Та й саме написане спонукає до довіри. І ця обставина робить нариси не просто чтивом, а співбесідником — розумним, цікавим, добрим, некап'язливим. Читаючи їх, я багато побачив, багато дізнався нового. І ні на хвильку не залишився байдужим до долі нашої України і кожної окремої людини, яка живе в республіці. Певне, це відчуття особистої причетності і є однією з найголовніших рис усього написаного ними!

Звичайно, можна авторам першого свого дебюту піднинути і деякі зауваження. Скажімо, іноді не вистачає психологізму, цільності характеру, людської долі — образу... Про це, до речі, говорили сперечалися здавна. А особливо гаряче років десь двадцять-тридцять тому. Цікавою, як на мене, з цього приводу була суперечка між Овечкіним і Дорошем...

Але ж наші автори, молоді публіцисти Ольга Унгурян та Микола Шутак, тоді лише народилися. І, за словами Ольги, вона пішла в школу, коли «пішли» Хрущова; вступили до університету, коли «вірному ленінцю» Брежнєву було вручено партквиток за номером один; коли готувалися до державних іспитів, настільними книгами кожної радянської людини були «видатні твори епохи» — «Мала земля», «Цілина» і «Відродження».

Міцні, дружні, багатообіцяючі паростки дає наша сьогоднішня публіцистика. Її чесно можуть служити лише люди сміливі та мужні. Адже часом для публікації свого твору потрібні і громадянська мужність, і громадянська сміливість.

Той же Валентин Овечкін, яскравий радянський публіцист, в одному із своїх листів писав: «Найбільше ціню в людині сміливість. Без сміливості будь-які інші людські якості втрачають свою силу. Розум без сміливості перетворюється на хитрість, не більше. А чесноти без сміливості — в суспільному житті — взагалі немислимі. Якщо не говорити про протилежне, то джерело майже всього бруду в душі людини, витоки майже всієї його підлості — боягузтво. От з цього і треба починати готувати л ю д и н у м а й б у т н ь о г о — з виховання в ній с м і л и в о с т і».

Якщо говорити про Ольгу Унгурян, то свою сміливість вона виявила ще студенткою: цілком благополучна претендентка на червоний диплом «посміла» писати дипломну про «скандального поета» Андрія Вознесенського, та ще при цьому добрим словом згадати крамольного «Доктора Живаго» Бориса Пастернака. І це в 1979 році — році «тріумфу» «геніальної трилогії» Л. І. Брежнєва.

Микола Шутак як публіцист починався у рідному селі біля Вижниці, що на Буковині. А може, коли працював робітником заводу залізобетонних конструкцій тресту Чернівецьбуд, підтак служив на Балтійському флоті! Чи пізніше, як вчився в університеті, працював (і нині продовжує там працювати) у вижницькій районній газеті?..

Хоч як там було, рідня, сусіди, сам рідний край із самого дитинства спонукали його до доброти, чесності, шани.

Справді, без пристрасті серця, без іскри, з якої спалахує полум'я публіцистики, без болю і переживань не було б публіцистів — як і Ольги Унгурян, так і Миколи Шутака. Будемо їм вже сьогодні вдячні за це, аби благословити на тяжку, тернисту дорогу до істини.

...Я почав напутнє слово з народного звичаю.

А закінчити хочу легендою.

Тисячу років тому, а може, ще раніше, три відьми зібралися на свою нараду-шабаш. Порядок денний був такий: як погубити людей, які вже в ту пору не давали їм жити.

Одна відьма запропонувала: я приготую мила-отруту! Їй заперечили: але ж можна знайти протиотруту...

Друга вирішила: я нашлю на них хвороби! Відьми замахали руками: на всяку хворобу знайдуться ліки.

А третя сказала: я навчу дітей брехати!.. Розумні були відьми.

...Але розумнішими виявилися Ольга Унгурян та Микола Шутак: своїм словом, позицією, оголеним нервом своєї душі вони рятують нас нині від цієї чи не найнебезпечнішої напасті — брехні.

Тож хай будуть дні, хай проходять роки без брехні!..

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

ОЛЬГА УНГУРЯН

ПЕРЕД ІКОНОЮ

Дебют у «Вітчизні»

...І сказав голова сільради чоловікові: «Настели мені підлогу в кабінеті іконами, тоді відпущу я тебе». А той чоловік був тесля. І сім'ю мав велику.

І сказав тесля: «Боже, як мені врятуватися?» Та відповіді не почув. Тоді настелив він підлогу. І пішов з села. Бо голод насувався великий...

Я стою босоніж на дощатій, свіжопофарбованій підлозі. Посередині великі, метрові дошки, під стіною менші. І всі з поперечною планкою.

Мудрі й завбачливі були старі майстри: на зворотнім боці ікони робили поперечку, аби дерево, висихаючи, не стягувало фарби. Але того не могли вони передбачити, що через два століття можна буде мені ступити на образ Божої Матері — і небо не обвалиться, тільки враз заціпеніє і заниє атеїстична моя душа.

Ой, багато ніг — і босих, і в хромові чоботи взутих — тупцювало по цій підлозі, відколи в Шилівці зруйнували Вознесенську церкву. Іконостас розібрали і налаштували з образів святих підлогу в кабінеті голови сільради. А потім колишня сільрадівська контора стала людським житлом. Років з десять тому стояли в цій хаті на постої солдати — допомагали буряки колгоспні збирати. Якось зайшов сюди шилівський столяр Іван Лукич Василенко:

— Я подививсь на підлогу і кажу одному солдатові: давай оту дошку піднімемо. Це ж ікона! Підняли потихеньку. Дивимось — і справді, велика ікона, і на ній Спаситель. Фарби зовсім не зіпсувалися. Тільки хрест-навхрест чимось гострим лик передраний. Ножем, мабуть... Подивилися ми на ікону та й поклали на місце.

Зараз живе в цій хаті родина лісничого Путренка. Господарка Галина Михайлівна веде мене в спальню, підіймає килим і показує дошки з поперечками:

— Ще влітку хотіли ікони підняти, та я відмовила: до мене діти в гості приїдуть, а тут підлога розібрана. І де я дошки нові візьму? В колгоспі ж не допросишся. Оце хоч знайшлись добрі люди з кіностудії, завезли мені дошок, дай їм боже здоров'я.

Звісно, нинішні дошки не рівня іконним. А цегла яка славна в церкві була! Коли фундамент нищили, люди собі брали потрошку, по цеглині. А сама Вознесенська церква дерев'яна була.

Виписка з «Полтавских епархиальных ведомостей» за 1888 рік, № 15: «Церкви старинной постройки в Полтавской губернии. Список, составленный по клировым ведомостям 1886 года Порфирием Мартыновичем и Василием Горленко... На все количество 1079 церквей в губернии старых (а такими мы называем постройки до 1800 года) приходится 342, а новых 737. Из старых церквей каменных всего 22, а деревянных — 320. Громадное большинство старых церквей по времени постройки относится к XVIII веку...»

Тепер, коли на пальцях можна порахувати церкви Полтавщини, що збереглися, це звучить майже фантастично: «громадное большинство». Спасибі Порфирію Мартиновичу і Василю Горленку — бодай таким чином, завдяки їхній скрупульозній ретельності можна дізнатись, що в нас б у л о, й уявити відповідно масштаби наших втрат. (Та чи будуть все ж таки оприлюднені дані про кількість церков, знищених на Україні в 30-ті роки?)

В тих самих «Полтавских епархиальных ведомостях», 1888 рік, №№ 17—18, на сторінці 661 й такий запис:

«...7. с. Шиловка. Вознесенская церковь. 1780 г.

8. с. Запселье. Николаевская церковь. Построена подаянием запорожского атамана Василия Сыча. 1759 г.

9. с. Остапье. Крестовоздвиженская церковь. 1779 г.»

Шилівка, Запсілля й Остап'є стоять поруч, за п'ять-шість кілометрів одне від одного. І тільки в одному цьому трикутнику були три унікальні старовинні храми класичної церковної української архітектури!

Церкви Вознесенська, Миколаївська, Хрестовоздвиженська знищені...

Пилип Євтихович Щербань, 86-річний старий у потертому френчі і прибитому пилом картузику, розповідає:

— Церква наша, Вознесенська, дуже гарна була. А дзвони такі, що було і за п'ять кілометрів чути... Дзвони потім побили на друзки і в місто відвезли.

— Самі розбивали?

— Ц, — хитає головою Пилип Євтихович. — Сусідські нашу церкву потрощили. А наші, шилівські, у сусідів руйнували. Так легше було. А ламали чому? Боялися.

— Кого? Голову сільради?

Пилип Євтихович озирається:

— Але ж над ним були ще вищі органи!

І таким страхом війнуло на мене із старечих вицвілих очей, наче і не 90-й рік надворі, а 33-й, і шилівські коти й собаки, ак своїми, блукають по церковних руїнах, ратуючись від голодних людей.

Купи зерна лежали на залізничній станції Решетилівка. Зерно гнило, але охоронилось працівниками ОДПУ. Американський кореспондент бачив з вікна поїзда «величезні піраміди зерна, що курились від гноїння»,— пише Роберт Конквест у книжці «Жнива скорботи». А в той самий час у селі Шилівка Решетилівського району, як і в усіх селах на Україні, вмирали люди.

— Лобода сама лишилась, її їли. Півсела вмерло. Тато мій тоді померли. Якраз на Перше травня. Ой, горе, горе,— беззвучно схлипує Явдоха Пилипівна Кошколда і ще міцніше стискає долоньку молодшої внучки Наталочки. П'ятеро дітей піднала Явдоха Пилипівна. Троє внуків вже підростають, п'ять внучок та ще й правнучок Олежик. Все життя в колгоспі робила — і на буряках. Все витримала! Мабуть, їй на роду було тоді написано вижити — худенькій всноокій малолітці.

Десять рочків було Явдосі, коли заплакана мама дала їй щось загорнуте у білу хустину: «Піди, сховай гарненько...» Бачила Явдоха, що дерев'яну церкву ламають, а разом з нею й оградки могил і той красивий мармуровий хрест, біля якого все село двічі на рік збиралося — 1 травня і 29 серпня, у поминальні дні. Але що в тому згортку — не знала.

І пережив згорток голод. І війну Вітчизняну. І березень 53-го. І з'їзд двадцятий. І ще сім з'їздів і безліч постанов щодо села.

І дочекався-таки тієї хвилини, коли винесла його Явдоха Пилипівна на люди, розгорнула, і... Всі побачили хрещену скалку мармурового хреста. Цю скалку колись вхопила з-під молотків «войовничих атеїстів» мати Явдохи Харитина Герасимівна Іщенко.

Нині хрест, заново відтворений за спогадами шилівців, стоїть на своєму місці. Тільки тут тепер майдан, порослий споришем, і лише стара здичавіла груша і два осокори нагадують, що шелестів на цьому місці колись церковний сад. А про саму золотоголову, високу і струнку церкву ніщо не нагадує. І йдучи пожовклою травою, воістину розумієш, що означає вираз «зрівняти з землею».

Разом із фотокореспондентом Володимиром Шкодою ходимо навколо хреста на постаменті. (Ще й досі чується здивоване голови сільради: «Що ви там знімати збираєтесь? Хіба цей пам'ятник таку цінність становить?»)

Якщо навіть церква XVIII століття не становила такої цінності, то цей хрест — тим паче. Споруджений він був 1 травня 1919 року «заботами и попечением уполномоченных села С. Гнатенко и И. Е. (12-го) Арендаренко», як зазначено на постаменті. На камені викарбувано: «Тем, кто пал жертвой в войне 1904—1905, 1914—1917 гг., от прихожан села Шиловки». І далі імена та прізвища тих односельців, хто «пал на кровавой ниве». Пам'ятник будувався на гроші самих шилівців довгі два роки. І воістину ніхто не був забутий! Адже, як каже напис на мармурі, «хто рідний край, усе рідне своє забуває, того Бог карає. Так старий Кобзар Шевченко у віршах співає. Співа у віршах, завіщає край свій шанувати і не лихом, а добром предків споминати...» Автором невишуканих цих текстів був Сазон Гнатенко, безвідмовно добрий чоловік, що читав напам'ять Біблію і «Кобзаря» і писав односельцям прошення. Донька його Мотря Сазонівна Деньга згадує: «У батька освіти всього три класи. Та він дуже грамотний був. І вірші складав. І так читав душевно, що усі плакали». (Чи мають ці сльози матеріальну цінність?)

Урочисте відкриття (точніше, друге народження) пам'ятника відбулося влітку позаторік, коли відзначалося 1000-ліття хрещення Русі і коли на екрані телевізора можна було побачити перших осіб нашої держави разом із патріархом всея Русі Піменом. В древнім граді Києві теж проходили торжества, позначені печаттю якогось просвітлення. І здавалось, що не треба старе згадувати, адже новий день несе справжнє розуміння конституційно закріпленого права — свободи совісті.

Та тим часом в Шилівці теж відбувалися по-своєму цінні події. Їхнім безпосереднім учасником був режисер Української студії хронікально-документальних фільмів (творче об'єднання «Криниця») Володимир Семенович Костенко.

Ось рядки із його невідправленого листа до редакції: «Восени 1968 року, під час зйомок фільму «Мальована шевка» на Полтавщині, я побував у Шилівці і звернув увагу на незвичайний постамент, де викарбувані були слова «Заповіту» і прізвище творців пам'ятника. Від людей дізнався про історію загибелі мармурового хреста... Минуло двадцять років, але думка про цей дивовижний пам'ятник не давала спокою. І от весною 1988 року дізнався від голови колгоспу імені Фурманова Миколи Миколайовича Гриба: є рішення загальних зборів колгоспу про реставрацію пам'ятника! Стало ясно: треба робити фільм про цю подію. Люди дуже зраділи, почувши про зйомки. Разом із секретарем парторганізації колгоспу Василем Івановичем Калинчуком порадились із шилівцями, як краще організувати зйомки. Вирішили: одна субота буде «суботою спогадів», а в наступну відбудеться офіційне відкриття. І ось коли ми відзняли «суботу спогадів», віруючі шилівці висловили побажання запросити на відкриття пам'ятника священика, аби він освятив новий хрест. (Чи міг я тоді знати, які будуть наслідки цього абсолютно законного бажання людей?)

З цього моменту і розпочалась низка підніжок, закулісної гри і просто провокацій.

Голова Решетилівського райвиконкому Галина Василівна Криклівець рішуче заявила: «Нема мармуру на пам'ятник!» Довелось їхати у відділ пропаганди обкому партії — там пішли назустріч. Матеріал дістали. Полтавський скульптор Анатолій Васильович Лигачов з помічниками зробив неможливе: мармуровий хрест виготовили за два тижні (взагалі робота вимагала щонайменше два місяці). Відкриття планувалось на 2 липня. І тут знов втрутилася Г. В. Криклівець: «Відкриття не буде! У нас жнива!» — «Але ж зернові вже зібрано».— відповіли їй. «А помідори, буряки — ні».

Нічого іншого не лишалось, як звернутися до першого секретаря Решетилівського райкому Компартії України Івана Григоровича Боровенського. Під час тригодинної наради в Івана Григоровича за участю представників районних організацій (а тому числі ради у справах релігії) розробляється сценарій відкриття пам'ятника. Перший секретар пропонує такий регламент: спочатку урочистий мітинг, виступи, а наприкінці священик А. Ф. Березовський здійснить обряд для віруючих. На тому й розійшлись.

Але вже наступного дня я почув: «Ніякого священика не буде!» Така вібито вказівка обкому партії... До відкриття пам'ятника залишався ще тиждень. Я сподівався, що за цей час непорозуміння (тоді мені це здавалося, що це просто непорозуміння) владнається, тим більше що перший секретар райкому партії пообіцяв аудієнцію напередодні зйомок. Рано-вранці ми з оператором Олександром Дмитровичем Лісовим заходимо у кабінет першого. І Іван Григорович почав нам пояснювати: треба, щоб сільрада прийняла рішення про реставрацію пам'ятника, і, виділивши необхідні кошти, вийшла з пропозицією у райвиконком, а райвиконком на черговій сесії затвердив би цю пропозицію і, в свою чергу, вийшов на облвиконком. А облвиконком на черговій сесії... І так далі.

Я сказав прямо: «Іване Григоровичу, ця бюрократична піраміда потягне на три місяці. Навіщо? Адже є рішення загальних колгоспних зборів і пам'ятник вже готовий»... В цей момент оператор Лісовий, поскаржившись на поганий стан — головний біль, температура, — зібрався піти. Але... Іван Григорович просто таки прикував нас на місці. «Ти знаєш, чому в тебе температура? — це до Лісового. — А ти знаєш, чому в тебе голос хриплий? — це до мене. — Тому що ви обидва п'яні...»

Напевне, від нас чекали «нерозсудливих вчинків» з усіма випливаючими наслідками. Але ми не втратили витримки. І я спокійно сказав Івану Григоровичу: «Якщо так, давайте викличемо бригаду медиків, і хай вони зроблять нам аналіз крові на наявність алкоголю». Тоді Іван Григорович заявив, що він... пожартував. А на прощання потиснув мені руку зі словами: «Все буде добре, землячок...»

Відкриття пам'ятника відбулось у призначений день. Але на ньому не було ані першого секретаря райкому партії, ані голови райвиконкому, ані... священика. Священик Анатолій Федорович Березовський, маючи гіркий досвід, їхати до Шилівки категорично відмовився до того часу, поки не буде мати від сільради «папір», що дозволить здійснити обряд. Отримати ж цю довідку шилівці так і не змогли. Хрест не освячений до цих пір.

Під час зйомок з кількох «високих інстанцій» дзвонили першому заступнику міністра культури УРСР Валентині Адамівні Балашовій. Аналогічні дзвінки лунали і в кабінеті директора нашої студії Євгена Степановича Шаботенка. Вимагали негайно відкликати кіногрупу зі зйомок, бо «режисер Костенко начепив на шию великого хреста і ходить по селу». Картину ми все ж таки зробили (директор студії тоді сказав, що зйомки припинити не буде, я з режисером Костенком, якщо той справді винний, розбереться парторганізація).

До вигадок про «великий хрест на шиї» я поставився з гумором. І навіть, вишкіривши зуби, витримав дізнання, яке мені влаштували відповідальні товариші з облвиконкому, намагаючись дізнатись, чи то не я часом «підбурював» віруючих до написання колективного листа у Київ, Екзарху України Філарету.

Але набагато більше вразили мене доброзичливі слова секретаря Решетилівського райкому партії Марії Петрівни Галушки після відкриття пам'ятника: «Володимире Семеновичу, у нас так все гарно йшло, поки ви не вигадали цього священика...» Невже повага до прав віруючих — це просто «вигадка»? Дуже показова розмова відбулась у мене тоді і з Галиною Василівною Кривинець. Я спитав: «Ви телевізор дивитесь? Поруч із Горбачовим митрополит Пітирим сидить». На це Галина Василівна відповіла: «Так то у них. У нас такого ніколи не буде! На території нашого району взагалі священик не діє. В нас це питання дуже добре поставлене...»

Мені боляче, що на моїй батьківщині Полтавщині так ставляться до віруючих. Ми можемо вважати бажання людей освятити хрест забобонами, але ми повинні зважати на це бажання. До того ж цього прагнуть немолоді люди, переважно жінки — солдатські вдови, які винесли на своїх плечах війну, все життя тяжко працювали. Невже на старість вони не заслужили нашої поваги? Ні, не кількістю заборон визначається авторитет Радянської влади, а повагою до Закону, до прав усіх наших громадян, в тому числі і віруючих. В цьому я впевнений — як громадянин, як комуніст...»

Після «Хрещеної скалки» Володимир Семенович приступив до фільму «Перед іконою». Планка мала відбити унікальну в світовій культурі подію: коли з підлоги піднімають ікони, а на їх місце кладуть дошки. «Гостродефіцитні» дошки для сім'ї дзвінкового дістав Володимир Семенович і в фонд культури звертався теж він. Хоча все це, здавалося б, не входило до його компетенції. Але що зробиш, коли «компетентні органи» не діють?

Чорним ходив по студії, коли відбувалася ота підступна бюрократична гра. Бо пообіцяв шилівцям, що хрест таки буде освячений. Серце боліло ще й тому, що побачив у Шилівці хату, де підлога лаштована образами, вирваними із церковного серця — іконостаса. Де ви чули про таке? Про це важко навіть подумати — «подумаєш і согрішиш...» Збереглася старовинна церква хіба що у спогадах старожилів. Проте... Може, є архівні свідчення її цінності? Надія дуже слабка, але...

Пішов у Наукову бібліотеку, у відділ рукописів. Інтуїція підказала шукати «Полтавские епархиальные ведомости». І раптом... Є!.. Є запис про Вознесенську церкву і рік її забудови — 1780-й. Отже, вона належить до найстаріших архітектурних будов Полтавського краю. Значаться й унікальні церкви сусідніх сіл — Миколаївська і Хрестовоздвиженська. Це ж справжнє відкриття!

Того дня прийшов на студію просвітлений.

Вже бачив майбутній фільм, бачив, як майстри поволі, обережно й ніжно підіймають ікони з підлоги, як вдивляються люди у лики святих... А серце стискалося чомусь.

Тим часом життя текло у звичному руслі. І. Г. Вороненький, Т. В. Криклонець, М. П. Галушка продовжували ревно виконувати свої обов'язки. Шилівські бабусі ще свята їздили із свого «ідеологічно витриманого» району в сусідні, а то й у саму Полтаву. І хрестили потихеньку внуків-правнуків, адже сам Горбачов, кажуть, хрещений... А інтелектуали продовжували сперечатися: чи веде дорога до храму? Та поки що дорога веде до... черги. Черги, тіснява, товкотнеча в наших храмах. З усіх видів дефіциту цей, мабуть, найпринизливіший — коли віруючій людині треба відстояти в черзі, аби задовольнити духовну потребу. Зараз багато церков реставрується, перетворюється із складів на картинні галереї, музеї. Все це добре, але... Храм є храм, і чи треба підміняти його призначення?

То чи є гарантія, що вандалізм стосовно до народної культури не повториться знову? З цим запитанням звертаюся до народного депутата СРСР, першого заступника голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, голови Українського фонду культури Б. І. Олійника.

«Гарантія є, — каже Борис Ілліч. — Вона в кожнім з нас, кому не байдужа доля вітчизняної культури. Не треба мовчати! Треба бити на сполох, якщо гинуть архітектурні пам'ятники, бібліотеки, картини... Ми направили листа у Полтавське відділення Українського фонду культури — з приводу ікон у Шилівці. Мистецтвознавці, музейні працівники визначать художньо-історичну цінність ікон, складуть опис, аби після реставрації знайти їм гідне місце в музеї чи картинній галереї.

Але не тільки працівники культури, кожна людина може внести свою лепту у відновлення культурного балансу — якщо це людина небайдужа. Скажіть: як можна було спокійно жити в хаті, знаючи, що ходиш по іконах?»

Отак і жили... Проте зараз спокій, здається, порушено. І серед інших дедалі частіше звучить заклик до загального покаяння, що мене особисто бентежить. Не можу, приміром, зрозуміти, чому водночас мають «покаятись» колишній політв'язень Дмитро Сергійович Лихачов і персональний пенсіонер Лазар Мойсейович Каганович. Прагнення «розмазати» по всіх вину, може, і зручне, та чи справедливе?

Чи винен той чоловік, що, застилаючи підлогу іконами, творив святотатство? Не знаю. Але знаю, чому він, зігнувшись, клав ридком лики Спасителя і Богоматері в сільрадівській конторі, під невсипущим оком «вождя», що дивився згори. Мені розповідала про це Олександра Іванівна Янишевська, солдатська вдова, мати чотирьох дітей, в ту далеку пору — молоденька дівчина, прибиральниця в конторі:

«А той чоловік був тесля. І сім'ю мав велику. Голод починався, він і вирішив піти в місто. Бо хто пішов з села — той врятувався. А як врятуєшся без довідки? Тоді паспортів у селян не було. Тільки довідки. Їх голова сільради видавав. От він і сказав теслі: «Поки не настелиш підлогу, не дам тобі довідки». Ну, а той вижити хотів, сім'ю врятувати. Настелив і пішов з села...»

А малий Андрійко не чує, що там говорить прабабка, смикає її за штопану спідницю, крутить вихрастою головою, озираючись на всі боки. Та в якусь мить дивиться прямо в об'єктив — і застигає на першім спільнім знімку з прабабусею, поруч із мармуровим хрестом. І подумалось мені в ту мить: борони тебе, доле, Андрійку! І врятуй усіх нас від страшного вибору — або голодна смерть, або святотатство. І звільни нас від системи, яка може поставити народ перед таким вибором.

...Жінки у чорних хустинах, застеливши довгий стіл білим полотном, стояли мовчки. Тиша була така, ніби небіжчика з хати виносять, — а то ікони підіймали з підлоги. І лягали на біле рядно Спаситель із розідраним ликом і святі з відрубаними головами (реставратори кажуть, що знайдуться голови, обов'язково знайдуться, чимало таких випадків було. Та й чому б ні? Адже знайшлися ікони у свинарнику, от тільки фарб на них не видно, бо свині повитирали). І Матір Божу винесли із розсіченим навпіл ликом...

Усе це вже документ епохи, увічнений кінокамерою. «Перед іконою» — таку назву дав своєму фільмові Володимир Семенович Костенко.

«...Це моя рідна земля. Куточок Полтавського краю. Там, внизу, Коноплянка, старе річище Псла, найчистіша колись річка нашої землі. Знаю тут кожну вуличку, кожну хату, і стару грушу, і квіти трав присільських луків, і озера, які ще живуть, і ті, що замулилися назавжди... Оцю гору мої земляки назвали Церквищем. Тут колись стояла висока дзвіниця, з якої, кажуть, видно було аж до самої Полтави...

Як почалася колективізація, викорчували сад з корнем — і зруйнували дзвіницю на Церквищі. Так мені розповідав мій дід, наші односельці. Ще довго розривали фундамент дзвіниці, і бачив я вже після війни, як витягали вбережену цеглу з Церквища і клали її на порозі під хатою...

Кажуть, що дуже-дуже давно, як люди ще й християнами не були, тут стояла церква такої краси, що й описати не можна. А потім церква увійшла в гору. За содіяні на цій землі гріхи. І було, як пасли ми тут вівці, хтось із старих людей стане на коліна, припаде вухом, покличе когось з нас малих і скаже: «Послухай! Ще й досі чуть, як дзвони дзвонять...»

Скільки краси, неповторних пам'яток історії, духовних наших знамен отак зійшло з лиця землі. Скільки забуто, розтерзано, поруйновано і знищено тут духовних криниць і найчистіших витоків нашого роду!..»

Таким мало бути вступне слово режисера Костенка до фільму про шилівські ікони і до всього циклу фільмів, створених на його рідній полтавській землі.

Прем'єра фільму «Перед іконою» відбулася в Будинку кіно 1 березня. Перед початком творча група захвилювалася: де режисер? Ніхто в залі не здогадувався, що в ті самі хвилини, коли на екрані виносили з хати розтерзані ікони, серце Володимира Семеновича Костенка зупинилося. Йшов йому п'ятдесят третій рік...

Якби іще жив мій геніальний тезко Миколо Гоголь — ото вже було б сміху на всю Україну!.. То чого там — на цілий світ. Час довів: його «ревізорський» герой не постарів і за наших умов сягнув дивовижного злету.

ДЕБЮТ У ВІТЧИЗНІ

МИКОЛА ШУТАК

Не святі горшки ліплять?

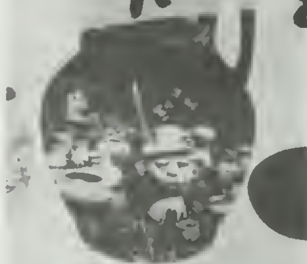

В ЛАБЕТАХ «ЗОРЯНОЇ» ХВОРОБИ

Раз спалахнувши на творчих небосхилах, він кометою увірвався в мистецьке життя, злетів до «висот майстерності» і досяг «непересічного успіху» у шанувальників народної творчості. Авторитет «майстра» зростав од виставки до виставки, котрі щоразу супроводжувались щедрою й доброзичливою пресою. Про Вячеслава Рисцова на повен голос заговорило багато друкованих органів, журналісти наввипередки поспішали розповісти про новоявлену «зірку традиційного народного мистецтва».

Втім, не будемо забігати наперед. Отже, як усе починалось? Четвертий номер журналу «Образотворче мистецтво» (липень-серпень 1983 року) вмістив на своїх сторінках невеличку інформацію П. Сорокіна про те, що у приміщенні Харківського науково-методичного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи відбулась персональна виставка робіт Вячеслава Рисцова, який у своїх творах прагне відтворити неповторний колорит народної кераміки. Автор, оцінюючи доробок майстра, підкреслює, що це не перша виставка його творів, роботи Рисцова експонувалися вже в Москві, у Зоряному містечку, в музеї-садибі Поленова. «Приваблює в його творчості те, що майстер продовжує традиції народної кераміки України, зокрема свого краю»,— закінчує втішений П. Сорокін.

Через рік Державний історико-художній і природний музей-заповідник В. Д. Поленова видав багатий, ілюстрований альбом «Вячеслав Рисцов». У передньому слові до нього завідуюча відділом декоративно-прикладного мистецтва Харківського художнього музею Валентина Мизгіна писала (цитую трохи ширше, оскільки перший мистецтвознавчий аналіз став провідною стежкою для подальшої «творчості» Рисцова. — М. Ш.):

«Органічний взаємозв'язок матеріалу, форм і декору цих виробів Вячеслава Рисцова зумовлені бездоганною логікою істинно народних суджень про красу й користь речей.

І все-таки відчувається, що утилітарність уже не зовсім задовольняє майстра. Пошуки останніх двох років характеризуються прагненням до збільшення форм, посилення декоративності. З'явилися у Рисцова великі наземні вази, прикрашені рельєфним ліпним декором, вкриті кольоровою поливою. Відвідавши Опішню — старовинний центр української кераміки, Вячеслав звернувся до розпису. Гірлянди пишних суцвіть та листя суцільним візерунком вкрили багато його виробів.

Вячеславу Рисцову чужа логічність абстрактно-декоративного формотворення. Він майстер сучасний, багато бачив, знає, здатний оцінювати, осмислювати явища навколишнього життя. Водночас у ньому є незнищенно живуча цілісність образного мис-

ления народного майстра, що інтуїтивно шукав дедалі складніші й емоційніші форми самовираження».

І наче десь прорвало греблю — розгулялася злива журналістського славослів'я, і воно щедро впало на рамена Вячеслава Рисцова, не тиснучи донизу, а все більше й більше вивищуючи його, підносячи до осяйних верховин. Постать його щодень обростала новими деталями й подробицями, котрі мали, вочевидь, продемонструвати світові неординарність творчої натури, неперевершний талант гончара. У журналі «Київ» («Животворний вогонь», 1984, № 4) та ж Валентина Мизгіна, раптом схаменувшись, уточнює: «Дуже активний майстер, він плекає мрію про дальший розвиток гончарної справи, про відродження слави харківської Гончарівки», котра, мовляв, без Рисцова приречена на погибель. І додає: «Незабаром вийде у світ його перша поетична книжка, а серйозне захоплення гончарною справою було, за його словами, маленькою таємницею». Далі ж — за текстом згадуваного вже альбому, лиш українською мовою, а на додачу ще й чотири вірші. Боронь боже насміхатися з редколегії цього поважного часопису, але тим віршам так далеко до поезії, як, скажімо, рахівниці до суперсучасної ЕОМ.

Журналісти, звісно, люди творчі. Отож образ Вячеслава світиться все новими й новими гранями. Ось що підмітила, зокрема, Нела Новгородцева («На кругу свої», спільний радянсько-болгарський журнал «Дружба», 1984, № 3):

«Він готовий усім, хто поцікавиться, розповідати про переваги глиняного посуду — зібрав 200 рецептів приготування страв... друкує в журналі «Сельская новь» уроки гончарства... Носить на собі з передмістя рюкзаки з глиною й рубає, наче справдешній лісоруб, у лісі хмиз для горна... він з головою поринув у турботи по створенню музею гончарства в старому районі Харкова, що зветься Гончарівкою... продовжує писати вірші... він нещодавно написав роман «Земля під ногами твоїми» та сценарій двосерійного фільму... А чому, власне, дивуватися? Адже не святі горшки ліплять...»

Ще цікавіші деталі підмітив москвич Юрій Самойлов, котрий 7 червня 1984 року опублікував у газеті «Літературна Україна» замальовку «І оживають образи» з підзаголовком «Два крила творчості Вячеслава Рисцова». Він, зокрема, зауважує:

«...Друзі і знайомі не дають гончареві проходу: «Зліпи з мене горщик»... Незабаром у видавництві «Молодь» вийде збірка поезій Рисцова «Сонячна врода», де в передмові розповідається про незвичайну дружбу поета академіка Павла Григоровича Тичини з тоді ще поетом-початківцем Вячеславом Рисцовим... Нині Вячеслав Рисцов у розквіті творчих сил. Він медаліст ВДНГ. Попри захоплення літературною творчістю та кіно, своєю головною справою в житті вважає гончарну. У нього є вже й вихованці. Він глибоко вірить у мистецтво, в розвиток народних гончарних промислів, бо ж ніяка машина не зробить річ такою привабливою, якою зроблять її на радість людям руки майстра...» (останню фразу Рисцов невдовзі видасть за свою власну, як автограф майстра, в журналі «Соціалістична культура», 1986, № 11. — М. Ш.). Тут же, в газеті, щедра рука газетяра виділила добрий шмат площі під два «вірші» Рисцова — «Військовий марш» та «Гончарі-дроворуби». Про рівень цих «поезій» краще помовчати.

Значно доповнив образ Рисцова і О. Нетеса з Харкова в «Молоді України» (24 червня 1984 року, «Відроджена слава Гончарівки»).

Своє слово сказала і Галина Чернова («Ремесло гончарное», «Смена», 1984, № 24).

У такий спосіб «потомственний гончар», «ревний охоронець і продовжувач» народних мистецьких традицій, «талановитий поет», «пропагандист і охоронець» скарбів народного гончарства виманіжився до постаті видатного майстра (згадаймо хоча б звання народного майстра декоративно-прикладного мистецтва України. — М. Ш.), активного громадського діяча. Тож чи варто дивуватися, що 23 грудня 1984 року Комітет по Державних преміях Української РСР імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури при Раді Міністрів Української РСР в газеті «Правда Украины» повідомив, що «...до участі в конкурсі на здобуття Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка в 1985 році допущена така кандидатура:

В галузі образотворчого мистецтва: Рисцов В. О. Твори декоративно-прикладного мистецтва.

Висунута редколегією радянсько-болгарського журналу «Дружба», редколегією журналу «Україна», редакцією журналу «Сельская новь»...

Отоді вже щедрі «дослідники» творчості Рисцова на епітети не скупилися. Лариса Шахова в «Сільських вістях» (24 січня 1986 року, «І вміння, і любов»), приміром, наголошує: «Твори Вячеслава Рисцова популярні. Тільки за останні два роки виставлялися вони в Москві на сімох персональних виставках митця».

А в серпні 1988 року Михайло Прудник в журналі «Перець» (№ 16, «Веселі горщики з Гончарівки») сповістив: «Витвори Вячеслава Рисцова подорожували з однієї виставки на іншу. Побували вони і в Києві, і в Москві, і в Зоряному містечку... А їхній автор став золотим медалістом ВДНГ...» Пригадаймо, читачу, у Юрія Самойлова Рисцов — просто «медаліст ВДНГ», у О. Нетеси з Харкова — «йому присуджено бронзову медаль ВДНГ СРСР», а тут уже — золота медаль.

Не буду переповідати й далі дифірамби Рисцову в найрізноманітніших виданнях — лише їх перелік заледве вкладається в три десятки.

УТВЕРДЖЕННЯ ЧЕРВОНИМ ФЛОМАСТЕРОМ

Той пленум правління Спілки художників України вирував, як ніколи. Та й було чого: претендент (хай і колишній) на здобуття Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка, «визнаний» пресою і мис-

тецтвознавцями майстер народного гончарства Слобожанщини — і раптом злодій, обкрадач Опішні? Ні, цього не може бути. Це наклеп. Та голова Республіканської комісії з народного мистецтва, сам потомственний гончар, професійний художник монументаліст Петро Ганжа твердо стояв на своєму. Він мав на це неспростовні докази. Найперш офіційний лист до комісії завідуючої сектором образотворчого мистецтва Харківського обласного науково-методичного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи Тамари Лисенко. Вона, зокрема, повідомляла:

«В 1982 році в залах Харківського обласного науково-методичного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи з метою підтримки майстра-початківця відбулася перша персональна виставка кераміки Вячеслава Рясцова. Після закриття виставки, розбираючи експозицію, ми виявили на денцях посуду схований під пластиліном авторські підписи опішнянського майстра М. Китриша. Це було так несподівано для всіх нас, що під час зустрічі з Рясцовим довелося попросту розбити цю кераміку. Можливо, це був не найкращий спосіб попередження фальсифікації, але вибору у нас не було. Цей факт спонукав нас поставити Рясцову кілька запитань, на які він відповідав нечітко, посилався на творчу дружбу з опішнянськими гончарями».

Факти неодноразового і безвинного використання Рясцовим чужих робіт видаються нам не лише неетичними, а й украй нестерпними, оскільки завдають збитків розвиткові народного мистецтва, вносять розлад і плутанину в мистецтвознавство, заводять в оману численних журналістів, котрі навперейми прославляють «самобутність» Рясцова зі сторінок газет та журналів.

Переконливо просимо комісію з народного мистецтва звернути увагу на факти використання Рясцовим чужих робіт як власних, уважно вивчити буклет «Вячеслав Рясцов» (виданий у Харкові тиражем 7 тисяч примірників) з метою виявлення справжніх авторів опублікованих у цьому виданні робіт».

Однак і цей аргумент не справив належного враження на представників Художнього фонду та Спілки художників України, учасників пленуму. Прозвучали голоси, що, мовляв, не за ту справу береться новообраний голова Республіканської комісії з народного мистецтва і що нічого страшного в тому немає, якщо народний майстер повторив десь форму чи декор відомого опішнянського керамiка. І тоді П. Ганжа продемонстрував згадуваний уже альбом «Вячеслав Рясцов», виданий музеєм-заповідником В. Д. Поленова. Записи, зроблені в ньому, завірені підписом заступника директора і печаткою опішнянського заводу «Художній керамік». Наведемо окремі з них.

Макітра для виготовлення тіста, гончарний круг, ліпний декор, глазур, 35 см — «Я. Чабаненко Розалія Трохимівна, автор орнаментального рельєфу. В чому розписуюсь»; «Форма опішнянських майстрів. Орнамент рельєфний, був впроваджений в 70-х роках. Заслужений майстер народної творчості УРСР, член Спілки художників СРСР М. Китриш».

Ваза для квітів «Літо», гончарний круг, розпис ангобами, глазур, 45 см — «Заводська масова продукція заводу «Художній керамік» 70—80-х років. Заслужені майстри народної творчості Української РСР, члени Спілки художників СРСР М. Китриш та І. Білик; «Автор форми Сергій Тагун, розпис Ганни Канівець. Член Спілки художників СРСР В. Пікітченко».

Декоративне блюдо «Харкове мій», гончарний круг, розпис ангобами, полива — «Форма миски І. Білика, а розпис М. Боярчук. Член СХ СРСР В. Пікітченко».

Наземна ваза «Сватання на Гончарівці», гончарний круг, ліпний декор, теракота, 65 см — «Ця форма вази вперше зроблена мною в 1971 році. На таких формах я ліпив вази з левами, рибками і квітами. Член СХ СРСР І. Білик».

Глечики для молока, гончарний круг, розпис ангобами, полива, 30 см — «Заводська масова продукція опішнянського заводу «Художній керамік» 1970—1980-х років. М. Китриш, В. Пікітченко, І. Білик».

Горщики для приготування борщу та каші в духовці, гончарний круг, розпис ангобами, полива, 23 см; миски для борщу і вареників, гончарний круг, розпис ангобами, полива — «Горщики і дві миски зроблені на заводі «Художній керамік». А розписали Я. Пошивайло, В. Пікітченко, І. Білик, М. Китриш».

Додаймо сюди ще набір горщечків для запікання м'яса з картоплею, горщик для запікання м'яса та овочів, набір горщиків для тушкування «Сокишники», розписані не кольоровими пігментами, як значиться в альбомі, а звичайнісінькою гуашшю по готовому черепку в плані консультації Тамарою Лисенко з Харківського ОНМЦ. Так само як і серія декоративних горщиків «Українські козаки» зроблені за ескізами Харківського обласного науково-методичного центру.

Спасибі опішнянину, доктору філософських наук Л. П. Сморжу, котрий упізнав у «апробах» Рясцова твори своїх талановитих земляків і з величезними зусиллями (аж до особистої розмови про це з Б. І. Олійником) вчасно таки зупинив бездоганно змайстровану спроку з цією високою премією.

І що ж, після цього хоч щось змінилось? Якось він прибився до лабораторії Київського зонального науково-дослідного інституту економіки і проектування, де на той час була гончарна майстерня і де працював відомий майстер народної кераміки, член Спілки художників СРСР Яків Іванович Падалка. Розговорилися. Виявилося, що обидва земляки, слобожанці — від Охтирки до Лебедина рукою подати. А крім того, ще й обидва потомствені гончарі. Словом, свої люди. А між своїми й розмова особлива, і дружба швидше зав'язується. Оскільки Рясцов не мав у Києві де жити, то Падалка прихистив його у себе, по-земляцьки ділився всіма відомими йому секретами гончарного ремесла.

Три місяці товкся Рясцов у свого земляка, спав своїм і вдома, і в майстерні, навіть прописатися хотів. Аж якось після роботи Яків Іванович побачив, що той трісочною поруч із особистим клеймом Падалки ставить і свого вензеля «РВ». У майстра від здивування очі рогом стали: де ж це видано,

щоб отак запросто, безсоромно приписувати собі співавторство? Та ще більша дивація чекала на нього в хаті, коли на альбомі фоторепродукцій своїх робіт побачив шматочок підклеєного паперу з виведеними на ньому червоним фломастером літерами: «Співавтор В. Рисцов». Тут уже не до ввічливості. Тож Падалка в крик:

— Як ти посмів?!

— Цить, дурню! — огризнувся Рисцов. — Для тебе ж стараюсь. Дивись, — простягнув «Літературну Україну», — мене на здобуття Шевченківської премії висувають. То, може, й тобі дещиця перепаде, по-земляцьки. Зрозумів?

Отетерілий Падалка не спромігся більше щось сказати і в такий спосіб дав мовчазну згоду на «співавторство» і спільну з Рисцовим виставку в Республіканському будинку літераторів. А назавтра той підігнав машину й одвіз роботи на експозицію. І тільки там Падалка побачив, що у «творчому доробку» Рисцова твори майстрів-гончарів з Опішні, Вінниччини, Харкова. Але, злякавшись якоїсь комісії з Республіканського науково-методичного центру народної творчості, вилучили з експозиції крадені речі і сховали їх у якомусь погребі, де вони й досі, мабуть, «зберігаються».

Два роки мовчав Падалка. Два роки не зізнавався в співпраці Рисцову. Аж коли той остаточно прогорів на згадуваному вже пленумі правління Спілки художників України, раптом схаменувся і чимдуж кинувся рятувати власний престиж. Авжеж, тінь пройдисвіта і злодія аж ніяк не робить честі старому гончарю, та ще й члену Спілки художників. Отож краще розповісти щиру правду — каяття, звісно, пом'якшує провину.

І ось в редакції газети «Друг читача» з'явився лист:

«Шановний редакторе! Цими днями я придбав книжку «При гончарному крузі», автор якої В. О. Рисцов...

Там я прочитав, що рецензентів двоє: Падалка Я. І. (це я!) і Губарець В. В. Я дуже здивований, бо рецензію на цю книжку я не писав... А було так. Два роки тому до мене прийшов В. Рисцов, відрекомендувався земляком, гончарем, народним майстром декоративно-прикладного мистецтва і показав заявку до видавництва «Молодь» і написану від мого імені рецензію на брошуру про гончарство, яка призначена для учнів училищ, де необхідно оволодіти гончарним ремеслом. І я погодився дати рецензію, бо знав, що такі брошури дуже потрібні...

Рисцов мене дуже просив підписати цю рецензію. Я це й зробив.

А тепер бачу зовсім інше видання, до речі, проілюстроване.

Багато заперечень у мене викликають фотознімки та слайди. Тут ми бачимо руки гончаря, що демонструють процес гончарного виробництва. І мені згадався факт, який мене здивував два роки тому, коли я ще працював у лабораторії інституту Київ-ЗНДІЕП.

Якось прийшов туди Рисцов разом з фотографом. Рисцов сказав мені, щоб я зробив вазон і макітру. Я сів за круг, почав робити.

А Рисцов каже: «Вставай».— і сам сідає за круг, прикладає руки до глини, а фотограф фотографує. І так було кілька разів, поки фотограф не сфотографував увесь процес гончарного виробництва. Я був здивований, але не розумів, для чого це робиться. Я тоді збирався йти на пенсію, багато було своїх турбот, і про це забув.

І ось тепер, гортаючи книжку, я впізнав ці знімки і згадав ту ситуацію. Цей сумний факт свідчить про одне: не вміє В. О. Рисцов робити гончарні вироби і не володіє гончарним кругом. Тому і прийшов тоді до мене, щоб це зробив я.

Я розумію, що допустив помилку, але настав час сказати правду. Книжка ілюстрована слайдами з роботами Рисцова, але це неправда. І я, познайомившись з цими ілюстраціями, з певністю підтверджую, що немає в книжці жодної роботи, яку б Рисцов зробив власними руками. Я глибоко переконаний, що ці роботи виконані майстрами з Опішні, а Рисцов В. О. їх привласнив і ввів в оману видавництво.

І зараз, коли я достеменно знаю, що Рисцов В. О. нездатний робити гончарні вироби, я не уявляю собі, як він отримав звання народного майстра!

Видавництво не дуже простежило, на який саме текст давалася моя рецензія (не хочу бачити злого умислу), і поспішило випустити книжку.

А в такому вигляді, як вона побачила світ, це обман читачів. І своє прізвище я б хотів з її сторінок зняти.

Яків Падалка, с. Віта Поштова Київської області».

Запізніле каяття, шановний Якове Івановичу. Отакого б листа та в 1985 році, коли ви вперше самі виявили плагіат у Рисцова, коли самі ж допомагали йому ховати від очей фахівців крадені роботи в погребі Республіканського будинку літераторів. Тоді, може, й не з'явилася б ця горезвісна книжка Рисцова.

А тепер про саме видання. Оформлена книжка В. Рисцова за найвищим розрядом. Тут і суперобкладинка, і першокласний, навіть тонований офсетний папір, і золоте тиснення, і багатющі ілюстрації, і анотації на українській, російській та англійській мовах, і фото автора і в фас, і в профіль, і, і, і... — хоч на виставку зразків поліграфії відправляй. Не будемо вникати в питання доцільності і правомірності видання. Нас в даному разі цікавить не процес, а факт, тобто та продукція, яка лягає на письмовий стіл читача (до речі, книжка ця занесена до каталогів і зберігається у фондах поважних бібліотек республіки). Не берусь визначати й жанр видання, бо самі ж видавці, мабуть, не зуміють точно назвати його. Тому, очевидь, придумали йому таку хитру рубрику (чи підзаголовок) — «З мистецької практики». Насправді ж тут все що хочеш — і мистецтвознавчий виступ В. Бородая, і опоетизована демагогія самого автора, і народні прислів'я та приказки, і опис технологічних процесів гончарної справи, і поезії самого В. Рисцова. І все згуста пересипане, присмачене кольоровими та чорно-білими фотоілюстраціями, головний герой яких — він же, Вячеслав Рисцов, у найрізноманітніших позах і ракурсах. З самої обкладинки до останньої сторінки дивляться на читачів крадені і привласнені Рисцовим роботи опішнянських гончарів, чужі розписи, чужі речі, чужі майстерні і чужі руки. Для прикладу: таріль «Харкове мій» (с. 8) — Опішня; кабір для сметани та ваза «Літо» (с. 18) — також Опішня; декоративні горщики із серії «Українські козаки» (с. 20, 26, 30) виконані за ескізами Харківського ОНМЦ; напільна ваза «Відлига» (с. 20) — Опішня; набір для кухні та миски (с. 30) — Опішня; фото майстерні (с. 34—35) — майстерня М. Я. Хруста у Ботанічному саду; фото Рисцова за роботою (с. 37) — робота і майстерня Я. І. Падалки; технологічні процеси (с. 46, 47, 50, 52, 53, 55 і т. д.) — фото рук Рисцова у майстерні Я. І. Падалки.

Та що там казати: вся книжка — крадені і привласнені чужі речі, чужа робота і чужа слава!

Не хотілося б звинувачувати всіх, хто сприяв Рисцову у його злетах, бо треба надзвичайно тонко розумітися на гончарстві, а тим паче знати народні мистецькі традиції, щоб відрізнити опішнянську кераміку від, скажімо, васлківської. Це добре знав сам Рисцов, тому влаштовував лише персональні виставки і, як правило, подалі від Опішні, а ще краще — від України взагалі. І, мабуть, цвів би «талант» цього «майстра» й досі, якби Петро Ганжа свого часу не працював в Опішні, не відроджував з напівзабуття старовинний осередок українського гончарства. Скільки поту й нервів це йому коштувало, вже й сам призабув. Хіба що нагадає Олексій Дмитренко, який описав цей період його життя у книзі «Весло» (нарис «Опішня»). Але традиційні форми, декори, розписи назавжди закарбувалися в пам'яті. А ще має надто чуйне серце і неспокійну душу. Тож не зміг мовчати, не повіз власних горщиків на той ярмарок, де можна більше вторгувати, а вирушив до Опішні і вивів на чисту воду пройдисвіта і злодія. Як тут не згадати слова Рисцова з авторської передмови «Митець і час», його високомовні просторікування про необхідність берегти народне мистецтво.

Отже, новоявлена «зірка народного гончарства», що червоним фломастером утверджувала своє авторство та співавторство на чужих творах, закотилася. Про це свідчить витяг з протоколу № 2 засідання Республіканської комісії з народного мистецтва від 24 березня 1988 року. В ньому записано таке (цитую дослівно):

«На підставі висновків Республіканської комісії а також акта спеціальної експертної комісії засідання стверджує, що Рисцов В. О. ілюстрував свою книгу «При гончарному крузі» (Київ, «Молодь», 1987) чужими роботами, видаючи їх за свої, і робив це неодноразово. Комісією вирішено позбавити В. О. Рисцова звання, а також посвідчення народного майстра»

І ще один документ. Заступник голови Харківського облвиконкому Г. Пономарьова повідомила, що «рішенням облвиконкому від 18.07.1988 р. за № 271 т. Рисцова В. О. позбавлено персональної пенсії місцевого значення з 1 серпня 1988 р., яку йому було встановлено, порядком винятку, як народному майстру».

Отут би й крапку поставити — чесно

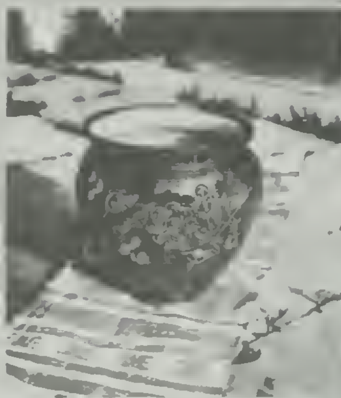

кажучи, добриче вже набрид цей новоявлений Хлєстаков. Та не можу. Бо книжка його ще й досі не вилучена з фондів бібліотек та читальних залів, бо й досі вільно почувають себе «хрещені батьки» пройдисвіта, нітрохи не журячись, чого вартує народному мистецтву таке їхнє меценатство. Бо при існуючій системі організацій та підприємств Спілки художників і Художнього фонду України саме таким «діячам» живеться і привільно, і безбідно.

«ХРЕЩЕНІ БАТЬКИ»

Уже було сказано: «творча» доля Вячеслава Рисцова почалася в Харкові, в обласному науково-методичному центрі народної творчості та культурно-освітньої роботи. Та коли Тамара Лисенко запримітила на денцях багатьох робіт персональної виставки шматки пластиліну, а під ними прізвища і особисті клейма відомих опішнянських гончарів М. Китриша, Г. Пошивайла та інших і вказала про це у вічі «автору» виставки, з тих пір і втратила спокій. Рисцов почав всіляко переслідувати її, погрожувати розправою і ображати навіть при свідках, зводити найнеймовірніші наклепи. Доведена до відчаю, жінка змушена була звернутися по допомогу в органи внутрішніх справ.

Цей факт «біографії» Рисцова, звісно, не помічали, бо, мабуть, у всьому покладалися на правдивість його ж розповідей. Найдивнішим є те, що і Мизгіна, і Надеждін одразу ж були поставлені до відома про виявлену фальсифікацію. Одначе внаслідок якихось і досі не зрозумілих причин вирішили просто промовчати і не давати ходу розвінчувальним відомостям. Більше того, Валентина Мизгіна, засліплена світлом новоявленої «зірки», розгорнула інтенсивну діяльність пропаганди «видатного майстра народного гончарства» на сторінках центральних і республіканських періодичних видань. А через два роки завдяки її активній участі був виданий альбом «Вячеслав Рисцов». За статті і передмову до альбому вона, звісно, одержала відповідні гонорари. І не тільки. Саме завдяки публікаціям про «видатного майстра» стала членом Спілки художників СРСР.

Відверте небажання Мизгіної бачити тіньовий бік «творчої» постаті Рисцова призвело до того, що були введені в оману відомі художники Яблонська, Бородай, Гуцин, Аполлонов та інші, льотчики-космонавти Леонов, Береговий, Климук. Можна, звісно, і їм закинути докір в некомпетентному підході до оцінки творчості «прекрасного пройдисвіта». Однак пальма першості в цьому, безперечно, належить В. Мизгіній та Є. Надеждіну.

Мабуть, саме «ярмаркова психологія» спонукала і добротного харківського майстра-керамика Петра Мося також записатися до групи «хрещених батьків» Вячеслава Рисцова. Посудіть самі: з'являється раптом до вас симпатичний чоловік і пропонує не мало й не багато — у співавторстві зробити

керамічну фігуру космонавта в Зоряному містечку. Хто відмовиться від такої чудової можливості? Засліплений веселковою перспективою, Н. Мось кинувся спішно виконувати умови, поставлені Рисцовим, — подумаєш, яка дрібниця — фіктивне «співавторство». І «не помітив» при цьому ні надмірної саморекламної діяльності свого спільника, ні, зрештою, власної цинічної експлуатації. Робив усе, як той наказував, без найменших сумнівів і заперечень, не розуміючи, що й сам у такий спосіб ставав лише слухняним інструментом в руках надзвичайно активного пройдисвіта. Та й навіщо? Повіз свої горшки на той ярмарок, де більший виторг.

Непросто було простежити весь пантеон «хрещених батьків» Рисцова. Преса пресою, вона, в даному випадку принаймні, лише відображала існуючі процеси, взаємозв'язки і стосунки між людьми. Для того, щоб сягнути таких верховин (аж до висування на здобуття Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка!), без авторитетів, без відомих імен, без їхньої допомоги і підтримки просто не обійтись. Так з'явився в «біографії» Рисцова яскравий епізод про «дружбу» з Павлом Григоровичем Тичиною. Така ж, очевидно, предтеча факту про нагородження «майстра» медалями ВДНГ СРСР. А що вже магічний символ Зоряного містечка і лицарів космонавтики, які «любувалися творами гончаря», то й поготів. Але ж існує ціла система відповідних організацій та установ, художніх рад, ціла армія фахівців та мистецтвознавців, котрі мали б по-справжньому опікуватися традиційним народним мистецтвом, оберігати його від фальсифікацій і халтури. Котрі, власне, й мали б дати справжню, кваліфіковану оцінку діяльності «майстра» без прикрас і упереджень.

То хто все-таки «хрещені батьки» Рисцова? Несподівано допоміг виявити їх сам «хрещеник». Усіх назвав поіменно, кожному присвятив по віршу у своїй книжці, за винятком хіба що В. Мизгиної, С. Надеждіна, Н. Мося, Я. Падалки. Вибачте, шановні, обійшов вас автор увагою. Та воно й зрозуміло: ранг не той. Зовсім інша справа — льотчик-космонавт СРСР Петро Климук; народний художник СРСР, лауреат Ленінської премії, академік Василь Бородай; народний художник СРСР, академік Тетяна Яблонська; заслужений художник УРСР, колишній голова Республіканської комісії з народного і декоративно-прикладного мистецтва, а нині голова секції народного і декоративно-прикладного мистецтва Київської організації Спілки художників України Іван Аполлонов; колишній депутат Верховної Ради СРСР, народний художник УРСР, голова правління Спілки художників України Олександр Лопухов! Самі лише титули чого варті, аж очам боляче від блиску! А в їхньому світлі й постать самого Рисцова неабияк виблищується. На це й розраховував. Тим паче що в більшості публікацій явно відчувається одна й та ж рука, а точніше — позиція самого Рисцова. Складається враження, що він буцімто організував власну прес-конференцію, а вже відтак журналісти, мистецтвознавці та провідні художники по-своєму живописали портрет «видатного майстра» залежно від типу, характеру й обсягу видань. Так чи інакше, а принцип самореклами, підпертий авторитетами, діяв бездоганно, на що вказували і Т. Лисенко, і Я. Падалка, і багато інших, кому доводилося зустрічатися з Вячеславом Рисцовим. Нагадаю, що від першого викриття фальсифікацій у 1982 році до повного розвінчання пройдисвіта минуло цілих шість років. І весь цей час феномен Рисцова набирав розквіту завдяки активній запопадливості одних і злочинній бездіяльності других.

Марна справа шукати корені, предтечу хлестаковщини виключно в рисах характеру нашого «героя». Сама система Художнього фонду УРСР Спілки художників України, суспільні відносини в обстановці «одностайності» і помилкових урочистостей зумовили «народження» й «утвердження» Вячеслава Рисцова. А вся його феноменальність в тому, що він зумів використати всі ці можливості у своїх неприйнятних цілях.

Отже, незважаючи на викриття плагіату в 1982 році, Харківська організація Спілки художників України рекомендувала атестувати козачолопанського гончаря на звання народного майстра. І що ж, у когось із членів Республіканської комісії з народного і декоративно-прикладного мистецтва виник хоча б найменший сумнів, хоч хтось додумався кваліфіковано оцінити його «творчість»? Можна з певністю сказати: ні! Інакше фахівці одразу впізнали б в його роботах руку опішнянських майстрів, принаймні явний плагіат форм, декорів, розписів, ліпки. Діяли за принципом: рекомендують, отже — заслуговує. І спокійнісінько присвоїли Рисцову це високе звання, ще й видали відповідне посвідчення. А власне, чом би й ні, адже це абсолютно ні до чого не зобов'язує ні Спілку художників, ні Худфонд УРСР, ні тим паче Республіканську комісію з народного і декоративно-прикладного мистецтва. Саме ж посвідчення не має ні дати видачі, ні строку дії. А що з того вийшло? Рисцов практично узаконив свій нечистий промисел, дістав право на «співробітництво» з підприємствами і салонами-магазинами Худфонду, згодом дописав до цього звання абревіатуру «УРСР» і надбав у такий спосіб неіснуючий, зате ефективний титул. І, нарешті, у якийсь дивовижний спосіб домігся в Харківському облвиконкомі персональної пенсії обласного масштабу. Ось вам і пояснення, чому з'явився вірш з посвятою Івану Аполлонову — адже саме він у ті часи очолював Республіканську комісію з народного і декоративно-прикладного мистецтва.

Однак цього для остаточного «утвердження» виявилося замало, і тоді на арену діяльності Рисцова виходить Василь Бородай. Маю на увазі його листівку «Гончар чарівний» з особистим підписом, присвячену відкриттю спільної виставки Рисцова — Падалки в Республіканському будинку літераторів. Роль Якова Івановича в цьому, як уже згадувалося, досить неприваблива. Однак він стверджує, що саму цю листівку Рисцов підготував власноручно, а Василь Захарович тільки підписав її. Але ж як тоді розцінювати його виступ у «Радянській освіті» (19 вересня 1986 року) та передмову до книжки «При гончарному крузі»? Зали

шимо відповідь на ці запитання за самим В. Бородаєм. Хоча досить дивно, як міг потрапити такий поважний художник, та ний високотитулований майстер в хитромудру павутину. А може, все значно простіше? Власні турботи і клопоти перешкодили йому глибоко проаналізувати «творчість» свого «хрещеника», глибоко вникнути в суть його образу, характеру, особистих якостей? На це потрібно і багато часу, і відповідних знань. Куди легше «підмахнути» вже готову саморекламну листівку (статтю, передмову) Рисцова і вивершувати собі разом з іншими такими ж поважними митцями над сивим Славутою не надто вибагливу (зате високооплачувану і престижну — вияже, Ленінської премії за це удостоїлись!) скульптуру жінки з мечем. До речі, чому з мечем, та ще й занесеним над головою? Що має символізувати цей образ? От і виходить, що сам Василь Захарович, його доробок і титули також стали тими підвалинами, на які зіп'явся й підсочила до верховин «загального визнання» пройдисвіт від народного гончарства.

Передбачаю справедливе запитання, а яку роль у процесі «становлення» Вячеслава Рисцова відіграв Олександр Лопухов, що й йому у книжці присвячено вірша? Не будьмо наївними. Адже саме він увінчував всю систему Спілки художників і Художнього фонду республіки. А отже, й пантеон «хрещених батьків» пройдисвіта. Ну, як же не подякувати такому гарному «батечку» за створення не менш принадливих умов для безбідного існування, та ще й для такого стрімкого злету до вершин слави, не маючи елементарних знань і навичок гончарної справи? Ось вам і предтеча посвяти в книжці.

Ото вже посміявся б мій великий тезко. І сміху наробив би на всю Україну. Це ж треба: приходить його сучасний Хлестаков, удає з себе народного майстра, і на всіх рівнях системи Спілки художників та Художнього фонду республіки його беззастережно визнають саме таким, підносять до вершин мистецької слави, ще й книжки видають! А в той же час скніють справжні народні митці і припадають пилом в редакціях товстих журналів та видавництв рукописи справжніх шедеврів і альбомів з традиційного народного мистецтва. Згадаймо трагічну долю видатного художника і великого сподвижника народної творчості Івана Макаровича Гончара. От так Худфонд, от так Спілка художників України: справжнього майстра — в багно, аж до виключення з рядів КПРС, а пройдисвіта і злодія — до верховин слави!!!

P. S. Від автора. Шановна редакціє! Мушу поставити вас до відома про нові фортелі мого «героя». В. Рисцова у неймовірний спосіб щойно представили на звання... заслуженого майстра народної творчості Української РСР. Підписали це представлення керуючий главком М. Безверхий, від зборів трудового колективу М. Чембержі, секретар парторганізації І. Любимов та голова профкому Є. Галушкевич. А підтримали секретар Шевченківського райкому партії м. Києва Г. Нечитовський, голова райвиконкому П. Романюк, секретар Київської міськпрофради В. Граб. Розумію, що все не так просто, але прискорення моєї публікації, можливо, застерегло б ще один злочин проти українського мистецтва, проти української культури.

К. Піскорський. Ілюстрація до М. Гоголя

ІВАН ПОЙДЬОМ

Де навчався Гоголь?

Наприкінці XVIII століття після занепаду церковнопарафіяльних шкіл на Україні почали засновуватися народні училища. 15 жовтня 1799 р. в Полтаві було відкрите головне народне чотирикласне училище. А через чотири роки 27 червня 1803-го, в день Полтавської битви, відбувся урочистий акт прилюдного іспиту першого випуску учнів цього училища. Ще по кількох роках, у лютому 1808-го, з нагоди відкриття в місті однієї з перших на Україні гімназій (чотирикласної) воно було перетворене на повітове двокласне училище. При цьому перший клас мав два відділення — вище й нижче. У це заново відкрите повітове училище вступило 130 вихованців. Першим наглядачем до них був призначений учитель математики головного народного училища Іван Микитович Зозулін — вихованець Переяславської семінарії, він походив із купецького роду Чернігівської губернії. Кращі учні після закінчення училища складали іспити і вступали до першого класу Полтавської гімназії.

Саме до цього Полтавського повітового училища й віддали Василь Панасович та Марія Іванівна Гоголі сина Миколу.

З 3 серпня 1818 р. до 30 червня 1819 р. Микола Гоголь разом з братом Іваном навчався на вищім відділенні першого класу Полтавського повітового училища.

Надзвичайно цікавий матеріал — «Дела Полтавского уездного училища за 1818—1819 гг.» (199 аркушів), що нині зберігаються у відділі рукописів Державної наукової бібліотеки АН УРСР, дають нам можливість ознайомитися із тодішніми порядками в училищі, зокрема з указами та розпорядженнями «высшего начальства», які свідчать про суворо реакційні умови навчання й виховання учнів. У цих справах знаходимо циркуляри керівників училища, педагогічні журнали, а також відомості про грошові надходження й витрати. У списках серед учнів вищого відділення першого класу значиться: «Микола Яновський, 10 років» та «Іван Яновський, 8 років». Брати Гоголі-Яновські студіювали в училищі арифметику, російську граматику, історію, катехізис, Старий завіт, «Латинські молитви», французьку й німецьку мови, а також книжку «Про обов'язки людини і громадянина». Учителі характеризували Миколу «посередньо» за здібностями і як «добромисного» у поведінці.

Перебування майбутнього письменника в Полтавському повітовому училищі відбилося в його творчості, зокрема в повісті «Іван Федорович Шпонька і його тітонька» та в геніальній поемі «Мертві душі». Так, у «Мертвих душах» Микола Васильович докладно розповідає про училище та період навчання в ньому Павлуші Чичикова, змальовує садибу, в якій він жив: «...небольшой дворик, стоявший на косогоре с двумя расцветшими яблонями пред стареньким домиком и садиком позади его, низеньким, маленьким, состоявшим только из рябины, бузины и скрывавшейся во глубине ее деревянной будочки, крытой драньем, с узеньким матовым окошечком. Тут жила родственница их, дряблая старушонка... Тут должен был он остаться и ходить ежедневно в классы городского училища».

Місцевість, де жив Чичиков під час його навчання в училищі, нагадує полтавську гору Панянку та поділ, де проживали родичі Гоголя.

До речі, в 1819 році Іван Петрович Котляревський згадує Панянку у «Наталці Полтавці»:

Ой по горі по Панянці
В понеділок дуже вранці
Ішли наші новобранці;
Поклонилися шинкарці...

Тут ходив і Микола Гоголь.

Разом з Гоголем в училищі навчалися

ПОШУКИ, ЗНАХІДКИ

Де навчався Гоголь?

Андрій Зощенко (дід Михайла Зощенка), Авраам Щепкін (брат М. С. Щепкіна) та Аполлон Мокрицький — майбутній художник, педагог, академік Петербурзької Академії мистецтв, друг Т. Г. Шевченка.

Повітове училище, в якому навчався Гоголь, не мало свого постійного приміщення і за роки існування багато разів змінювало місце розташування. Минав час, будівлі руйнувалися, на їхньому місці зводилися нові. Тож з'ясувати, де містилося повітове училище тоді, коли у 1818—1819 роках у ньому здобував освіту майбутній чародій слова, виявилося нелегко. Допомогли наполегливі архівні розшуки у Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Полтаві та інших містах.

Спочатку училище містилося, як свідчить історик М. Арандаренко («Записки о Полтавской губернии», ч. 3, П., 1852, с. 47), в будинку Павла Руденка (нині це територія краєзнавчого музею. — І. П.), відомого тоді в Полтаві запорожця, сина учасника Полтавської битви. Портрет П. Руденка роботи Володимира Боровиковського є в Дніпропетровському художньому музеї. Полтавець зображений біля пам'ятника, спорудженого ним у 1778 році на честь Полтавської битви. Це перший, незвичний за своєю архітектурною композицією вітчизняний монумент слави, поставлений не в царській резиденції, а безпосередньо на місці бойових дій. Він символізував не всевладдя величність, а героїзм і мужність народу в боротьбі за свою батьківщину. Обеліск стояв навпроти Воскресенської церкви (нині вулиця Жовтнева, 11, перед входом до музичного училища імені М. В. Лисенка. — І. П.), поруч із повітовим училищем.

На малюнку, який вдалося знайти у Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді, зображено флігель колишньої полтавської аптеки й будинок лікарні для вбогих (нині на цьому місці, по вулиці Жовтневій, поряд із краєзнавчим музеєм, міститься будинок № 15). Така лікарня була першою на Україні, відкрив її в 1797 р. міський лікар Іван Дмитрович Тишевський. Він лікував хворих безплатно і, не одержуючи ніякої допомоги, завжди перебував у великих боргах. Відмова малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракіна на пропозицію медичної колегії взяти лікарню на державне утримання змусила Тишевського поступитися нею Куракіну. За розпорядженням останнього 1805 року міська дума придбала лікарню й аптеку і перебудувала їх (за проектом архітектора Полтавської губернії Михайла Амвросимова) для тимчасового розміщення гімназії та повітового училища.

Як свідчать документи, у флігелі, критому гонтом, та великому дерев'яному будинку (понад тридцять сім метрів завдовжки, на кам'яному фундаменті) садиби І. Д. Тишевського, що на Олександрівській вулиці (нині вулиця Жовтнева), іще 1816 р. були повітове училище й гімназія. В Полтавській гімназії, до речі, в 1810—1835 рр. працював І. П. Котляревський. Оскільки гімназія і повітове училище під час навчання Гоголя містилися в одній садибі, юний Микола Гоголь ймовірно зустрічався з І. П. Котляревським, який був наглядачем Будинку виховання дітей бідних дворян.

Подальші відомості про місцезнаходження повітового училища, в якому навчався Микола Гоголь, вдалося з'ясувати із виявленої також в ЦДІА СРСР «справи», документи якої свідчать, що на прохання малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна в 1817 р. уряд передав для гімназії (і повітового училища. — І. П.) будинок на Олександрівській площі (її називали ще Круглою площею. — І. П.), поруч пам'ятника Слави. Цей будинок, зведений 1809 р. для Малоросійського поштамту, що був відкритий у Чернігові

1782 р. (нині це будинок міського комітету КП України — вулиця Жовтнева, 35), потребував відповідної перебудови (Державний архів Полтавської області, ф. 1044, оп. 1, спр. 42). Один з відділів Малоросійського поштамту у Полтаві — будівельна експедиція — був ліквідований, а полтавську губернську поштову контору, що також містилася в цьому будинку, згідно з рішенням уряду, передбачалося розмістити в одній із будівель гімназії, тому останню перевели (рік не встановлено) тимчасово в інше місце, про що свідчать спогади колишнього учня, а потім учителя Полтавської гімназії Івана Боровиковського, а також план Полтави 1820 р. (ЦДВІА СРСР, ф. ВУА № 22370-11). На плані під номером 22 позначена гімназія і повітове училище, які стояли поруч «м'ясних рядів» (нині березовий сквер, тут в 1987 р. споруджено пам'ятник О. С. Пушкіну). Сьогодні на цьому місці, по Першотравневому проспекту, №№ 10 і 8, міститься житловий будинок і технікум з підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів.

Із записок В. Л. Василевського «Полтавская гимназия, 1808—1831 гг.» (Полтава, 1907) дізнаємося, що 13 грудня 1822 р. гімназія розмістилася на Круглій площі, в будинку для поштамту, котрий так і залишився у Чернігові. Однією з причин прискорення переходу гімназії в цей кам'яний двоповерховий палац, який і нині прикрашає архітектурний ансамбль навколо Жовтневого парку, була велика буря із зливою і градом, що пронеслася 19 липня того року над Полтавою. Благенький дерев'яний будинок гімназії був остаточно пошкоджений. Тоді ж на Круглій площі у флігелі поштамту розмістилося і повітове училище (нині ріг вулиць Жовтнева, 35, і Куйбишева, 4). «План каменного корпуса с флигелями и службами для Малороссийского почтамта, выстроенного по отмене же оного, вновь расположен к помещению гимназии, поветового училища и дома воспитания бедных в губернском городе Полтаве» (Державний архів Полтавської області, ф. 1041, оп. 1, спр. 42). Подальша історія гімназії така: 1831 р. вона перетворена на семикласну (директором був призначений М. А. Цертелев, який започаткував створення громадської бібліотеки в Полтаві); у 1864 р. в приміщенні гімназії розмістилося жіноче училище, одне з перших у Росії, гімназія ж була переведена на Поштамтську (нині вулиця Куйбишева, 4) в новий кам'яний будинок, де сьогодні середня школа № 3; у 1870 р. училище було перетворене на семикласну Маріїнську жіночу гімназію — в ній навчалися чимало відомих полтавок, зокрема письменниця Оксана Іваненко, члени полтавської групи спілки «Іскра» Лідія і Ольга Завойко. Після революції в будинку для поштамту містилась трудова школа, де здобувала освіту робітнича молодь. Потім тут відкрили середню школу № 2. У вестибюлі було встановлено погруддя М. В. Гоголя.

Але в якому ж саме приміщенні було повітове училище, коли в ньому перебував М. Гоголь? Може, у флігелі І. Д. Тишевського, в садибі якого, як ми вже зазначили, ще в 1816 р. було повітове училище (й гімназія) — на Олександрівській вулиці, біля Київських воріт (нині центральний вхід до Петровського парку з вулиці Жовтневої). До речі, за рішенням уряду України від 15 травня 1990 р. тут планується спорудити меморіальний комплекс історії української пісні — в образі Марусі Чурай. Згадаємо принагідно, як любив, вивчав і збирав народні пісні М. В. Гоголь: «Это народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа... Они надгробный памятник былого... В этом отношении песни для Малороссии — все: и поэзия, и история, и отцовская могила». (Н. В. Гоголь. Т. 6. Избранные статьи и письма. М. 1953). Нині, в час відродження української культури і мови, слова Гоголя надихають на переосмислення історії нашого народу...

Як свідчать виявлені недавно вищезгадані документи, повітове училище і гімназія містилися певний час і на нинішньому Першотравневому проспекті, і в інших місцях...

Відомий полтавський фотограф І. Хмелевський у фотоальбомі «Гоголь на батьківщині» стверджує, що письменник вчився у гімназії на Круглій площі. А старожили Полтави доводять, що в приміщенні колишньої 26-ї школи (нині місце будинку № 9, по вул. Дзержинського), на якій, певно, 1915—1917 рр., була встановлена (на жаль, із нетривкого матеріалу) меморіальна дошка. І справді, на місці теперішньої садиби 26-ї школи тривалий час містилося повітове училище — у будинку, що його купив І. Д. Огнєв (перший директор Полтавської гімназії) у надвірного радника М. М. Значко-Яворського, котрий за дорученням Куракіна керував забудовою Круглої площі в Полтаві. В 1808 р. в цьому домі був відкритий дворянський пансіонат при гімназії, а повітове училище перемістилося в цей будинок з Круглої площі в 1843 р. Гоголя на той час у Полтаві вже не було. В 1899—1900 рр. на місці старої дерев'яної будівлі Значко-Яворського був споруджений новий одноповерховий кам'яний будинок, в якому знову містилося аж до революції повітове (згодом воно стало міським) училище, потім школа. Фотознімок цього будинку є в книжці Д. Іофанова «Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы» (Київ, 1951). На його місці десь у 1950-му збудовано нову двоповерхову будівлю. Поруч стоїть пам'ятник на місці відпочинку Петра І. Екскурсоводи Полтавського бюро подорожей та екскурсій помиляються, повідомляючи, що в тому приміщенні навчався М. В. Гоголь...

У згаданих на початку цієї статті «справах» Полтавського повітового училища І. М. Зозулін повідомляв про те, що воно містилося в 1818—1819 рр. (в період навчання Гоголя! — І. П.) в «першій частині, в парафії Воскресіння Христового». Тобто училище було в першій поліцейській частині (Полтава тоді була поділена на дві такі частини. — І. П.) і належало до парафії Воскресенської церкви (парафія — поселення, нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих одного храму. — І. П.), з якою саме й межували садиба І. Д. Тишевського і його будівлі, куплені для навчальних закладів. Повідомлення штатного наглядача Полтавського повіто-

вого училища Золуліна та його письмовий звіт 1819 року у цій справі про витрати грошей (56 крб. 40 коп.) на ремонт училищного будинку (І. Д. Тишевського) дають підстави вважати, що саме у невеликому чепурному будиночку колишньої аптеки І. Д. Тишевського і навчався в 1818, 1819, 1820 (?) рр. Микола Гоголь. Тут він здобув потрібні знання, а першого травня 1821 року був зарахований до 2-го класу Ніжинської гімназії.

Дослідники творчості і життєвого шляху Гоголя довго вели суперечки і про те, хто був серед його перших учителів.

Д. Іофанов у своєму виданні про Гоголя («Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы») дослідив, що в 1820 р. Микола Гоголь жив і навчався в Полтаві на квартирі Гаврила Сорочинського, але відомості про нього подав надто скупі й суперечливі. Немає повідомлень про Сорочинського і в іншій науковій літературі.

Нові архівні дослідження допомогли встановити, що Гаврило Максимович Сорочинський, 1792 р. народження, був у 1820—1827 рр. вчителем латинської мови Полтавської гімназії (призначений на цю посаду після смерті Квятковського). Г. М. Сорочинський за походженням належав до дворян (вірогідно, харківських), а не до різночинців, як гадав Д. Іофанов. Освіту Г. М. Сорочинський здобував у Київській духовній академії і Московському університеті. Після вступу французів до Москви (1812 р.) він перейшов у Харківський університет, по закінченні якого одержав ступінь кандидата (В. Л. Василевский. Полтавская гимназия, 1808—1831 гг. Полтава, 1907, с. 49, 72, 73).

Гаврило Максимович готував Миколу Гоголя до вступу в гімназію, за що мав добру платню. Він писав батькові майбутнього письменника: «Миколу Вашого я хочу бачити в гімназії волонтерів, тобто на деякі предмети не посилати для того, щоб він не згаяв багато часу» (Д. Иофанов. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы).

На квартирі у Гаврила Сорочинського часто бував Іван Боровиковський, колишній учень Полтавської гімназії (племінник нашого земляка — відомого художника Володимира Боровиковського). Він залишив цікаві спогади про свої зустрічі з юним Гоголем і його вчителем Г. М. Сорочинським: «Вчитель латинської мови був Гаврило Максимович Сорочинський... Він мав одного пансіонера, і щоб охочіше було йому навчатися вдома, запросив і мене ходити до нього на уроки; ми потоваришували; та жвавий, дотепний, білявий мій товариш смішив і розважав не лише мене, а й самого вчителя, отож часто, сміючись від душі, він зупиняв його: «Миколо, облиш!» Невдовзі, одначе, мій товариш покинув Полтаву і вступив до Ніжинського ліцею: це був знаменитий згодом Микола Васильович Гоголь-Яновський!» («Харьковские губернские ведомости». Воспоминания о полтавской гимназии и Харьковском университете, за полстолетия назад, 1870, № 33).

Водночас з Гоголем у Полтаві перебував його друг Олександр Данилевський. Він навчався у полтавській гімназії і з часом пригадував: «...Разом з ним (Гоголем М. В.) ми пробули років зо два...» (Д. Иофанов. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы).

Сліди місцезнаходження повітового училища, в якому здобув початкову освіту в Полтаві наш славетний земляк Микола Васильович Гоголь, довго були загублені. Здається, ми віднайшли їх. Тож конче потрібно увічнити це пам'ятне місце. Ім'я Гоголя відоме у всьому світі і близько нашому народові. «...Гоголь... по духу і природі рідний нам... — писав Панас Мирний у листі до М. Коцюбинського у грудні 1902 р., — його... типи з «Мертвих душ» це зразки з наших панів... Що не кажіть, а Гоголь душею і натурою наш...»

Полтава

К. Піскорський
Ілюстрація до М. Гоголя

ГАЛИНА ТУРКО

СЛІДИ АХІЛЛЕСОВИХ П'ЯТ

Байка — споконвіку один з найпопулярніших літературних жанрів. Але чи багато можемо пригадати сьогодні оглядів, рецензій, критичних відгуків, у яких би порушувались проблеми розвитку байкарства, аналізувалася поточна сатирично-алегорична продукція? На жаль, небагато, точніше — мізерно мало. Існуючу прогалину навряд чи заповнює цікава монографія «Любов'ю окрилений сміх (українська радянська сатирична поезія на шляхах становлення і розвитку)» Віктора Косиченка, за свідченням П. Майдаченка, «чи не єдиного на сьогодні автора, який неподільно присвятив себе вивченню поетичних жанрів сатири і гумору». Останнім за часом дослідженням у цій царині була книжка І. Зуба «Зброя несхибного прицілу», видана ще 1966 року...

Поміж літераторів, та й не лише літераторів, давно усталилась думка, що байка — жанр не вельми серйозний, гідний займить хіба що на дозвіллі, в перерві між написанням більш вартісних творів. Талановитий байкар Анатолій Косматенко з гіркою іронією, притаманною йому, скаржився: «Живеш собі, працюєш і ні-ні та й почуєш від деного: «І коли ти вже покинеш оті байки писати? Коли візьмешся за справжню літературу? Байка — то забавка», «Ховають байку,— сумно констатував Є. Кандурівський, хоча тут же оптимістично додавав: — А вона живе. Живе й воює за життя нове».

Очевидно, так було в усі часи. Про це свідчать і нелегкі життєві долі байкотворців, і їхні скарги болі, що у хвилини душевного сум'яття виливалися у пекучі сумніви. Так, у Левка Боровиковського знаходимо рядки:

Давно, давно Езоп байки писать почав,
Осміював звірки, над миром глузував,
Кричав на гріх во всеї мочі
І пальцем тикав людям в очі.
А що він викричав? Не став гусак орлом,
Не зревів ведмідь волом,
Не привикає вовк до сіна,
Не вижав питомя із хріна;
Не надовбив ума Максимові в маслак,
Не вкоротив рогів у Сидора на лобі,
Не відірвав хвостів в відьом та в вовкулак...
Грішить хрещений люд без каяття й при гробі!

Навіщо ж я байки пишу ще, небораи?

— Та так!

І мудрий Григорій Сковорода у передмові до своїх блискучих «Байок харківських» не проминув сказати: «Друже мій! Не зневажай байкарства! Байка і притча — одне і те ж. Не по гаманцю цінуй скарб — праведним судом осуджуй...» Відчувається в отих мудро застережливих словах глибокий сум, бо ж нащадки зневажали алегорію і глумилися над нею оті численні «стовпи необтесані» та «високопарні піїти», відводячи їй незавидну роль другорядного літературного жанру.

Здавалося б, принаймні смішно й нерозумно ігнорувати байку, що її міцно утвердили в літературі П. Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Леонід Глібов, П. Білецький-Носенко, а також Б. Грінченко, М. Старицький, Олена Пчілка, Я. Жарко, І. Манжура, в в радянський час — Василь Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, В. Ярошенко, трохи згодом Микита Годованець, П. Ключина, П. Сліпчук, А. Косматенко, І. Манжара, В. Підмайстрович та інші майстри сатиричного цеху. І сьогодні сумлінно орють «байкарський переліг» Омелян Круковець, Віктор Лагоза, Полікарп Шабатин, Анатолій Бортник, Павло Глазовий, Анатолій Гарматюк. Добре відомі широкому колу читачів імена Андрія Крижанівського, Михайла Білецького, Віктора Гуцька, Михайла Ярового, Юрія Рибникова, Бориса Мироненка, Грицька Гайового, Леоніда Куліша-Зіньковото, Євгена Васильченка... Хіба перелічити усіх? Цей список при бажанні можна було б подвоїти і потроїти, і хтось таки залишиться поза ним. Кожного року любителі дотепного слова отримують декілька збірок сатири і гумору, в яких чільне місце посідає байка, і в республіканській періодиці вона частий і шанований гість. А ось з боку професійної критики відчувається повне ігнорування, від якого вже повіває чимось зневажливо-образливим. Тільки зрідка хтось з гумористів (найчастіше це бувають Юрій Ценов, Валерій Тринячук, Богдан Козьмій) відгукнеться на з'яву нової книжечки товариша чи привітає його в день ювілею як годиться «незлим тихим словом». І тільки! І знову мовчання, знову цілковитий штиль. Нелегко, либонь, отак працювати, коли ніхто не хвалить і не гудить, бо враження складається таке, це наче ідеш навсліпи, навпомацки. «Бідний жанр», «занедбаний жанр» — тільки й чуються зітхання байкарів.

У критиків завжди знайдеться виправдан-

ня: за такого напливу друкованої продукції, за такої кількості і різноманітності літературних видань хіба ж устигнеш та згледиш за всім? Та й не будемо звинувачувати лише критиків. Очевидно, більша частка провини лежить передусім на гумористах. Бо останнім часом алегоричний жанр став надто помітно деградувати в бік бездумного висміювання, пустопорожнього моралізаторства при повній відсутності гострої соціальної сатири. Збіднюють і здрібнюють його усі оті байки-жарти, байки-рубаї, байки-епіграми, баєчки, байки-приповідки, мікробайки тощо, якими так рясніє республіканська періодика й окремі видання. Більшість з них здатні хіба що скубнути взятого на приціл об'єкта, за незлобною «тихою» мораллю відчувається обважливість і добродушність автора, а то й побоювання свого «героя». Мабуть, тому об'єктами висміювання здебільшого виступають лише дармоїди, облесники, хвастуни, окозамилювачі, лицеміри, ретрогради, словом, маємо навіч те, від чого у свій час застерігав П. Г. Тичина: «Не треба звужувати завдання байки до засудження дрібних вад у нашому житті. Продавці, шахраї, недбайливі кербуди, студенти, які пролізли в інститут по знайомству, звичайно, можуть бути об'єктами для сатири, але чи варт про це писати байки? Байка — зброя філософія».

Уже навіть із назв окремих байок можна судити про те, як гумористи зловживають дрібнотем'ям, від самого початку прирікаючи себе на невдачу: «Суди-пересуди», «Ледачий», «Перестрахувальник», «Вовча совість», «Заяча притчка», «Несун», «Пихата жаба», «Довірливість», «Ще б один санаторій», «Урок для деяких дівчат», «Послуга за послугу», «Бюрократ у побуті»... Погодьмося, що оті назви більше підходять для газетних заміток, у кращому разі для сатиричних мініатюр, аніж для байок. Але, на жаль, саме на ці й подібні до них теми сьогодні створюються цілі байкіади. Це засвідчують і анотації до них: «автор воює з бюрократизмом, пристосовництвом, байдужістю», «з пережитками у свідомості і вчинках людей», «викриває негативні явища, іронізує над окремими людськими вадами, звичками», «автор картає бюрократів, злодіїв, ледарів, гультяїв, тих, хто одурманює себе пияцтвом, хто порушує трудову дисципліну», «стріляє по проявах зазнайства, різних пережитків у свідомості людей», «викриває підлабузництво, формалізм у службових стосунках, хамство, користолюбство»... і т. д. і т. п.

Отак байкарі, щоб не ускладнювати собі життя, товчуть воду в ступі, вдаючись іноді до прямих запозичень та переспівів. Скільки, скажімо, уже понаписувано про несправедливе судочинство: «Судили Зайця. Був суддею Вовк...» (Ю. Кругляк, «Заєць і Вовк»), «Судили за розбій Змію...», «Обрали Оленя суддею...» («Хижаки», «Ведмежі жарти», А. Гарматюк), «За злочини тяжкі судили Скорпіона» («Строк давності», А. Бортняк), «Одного разу хитрий Лис оголосив, що він юрист...» («Лис і закон», П. Шабатин), «Зійшлися звірі із усіх усюд На праведний і на всесильний суд...» («Ведмежа резолюція», М. Єременко). Як правило, фабула подібних творів моделюється на тому факті, що суддя перебуває з підсудним у нечистих зв'язках і, отже, зацікавлений у його звільненні, а тому вдається до всяких хитрощів та викрутів. Виправдовує Ведмідь суддя «справжнього браконьєра» Вовка, який «спіймав ягнятко і роздер» (у байці М. Єременка), бо і суддя, і підсудний одної хижої натури, як кажуть у народі, обоє рябоє. Подібним робом уникає справедливої кари Змія у байці А. Гарматюка «Хижаки», яка «своїм отруйним жалом немало звірів на той світ послала», бо вдоволятої Удаву, Вовку-судді, Гієнам і Шакалам «од здобичі Змії перепадало». Майже аналогічний сюжетний хід простежується у байці Петра Красюка «Свідок»: «Що кряк Ховрах, це Миша бачила частенько. Але сказать... Чи я ж ві розуму нема? Адже не раз обідала ситненько у Ховрашка вона й сама». Читаєш про суддів-близнюків і приходить на згадку цікаве спостереження С. Воскрекасенка над Годованцевими Лисицями. «Як відомо, Лисиця,— пише сатирик,— це уособлення хитрощів, підступності, лукавства. Байок у М. Годованця, де виступають головними героями Лисиці, близько десяти. Близько десяти! І в жодній сатирик не повторюється. Він подає нам стільки ж варіантів Лисиць». Досягав цього «патріарх української байки», звичайно ж, вдумливою, «зав'ятою працею», на якій завжди наголошував у своїх виступах, статтях, листах до молодих обранців сатиричного цеху.

Гори паперу списано, щоб осміяти пустодзвонство на зборах та нарадах. Але цього не хочуть бачити деякі байкарі і продовжують доповнювати набридлий усім ряд анемічними творами на кшталт: «На збори Лев всіх звірів запросив...» (О. Гава), «Ведмідь на зборах гнав Кабана...» (В. Гунько), «В районі раз проводили нараду...» (І. Сварник), «На лісових зборах птахів» (Б. Слюсар), «І почались дебати...» (П. Красюк). Особливо облюбував цю тему Анатолій Гарматюк. У нього вона має десятки варіацій, хоча, як правило, розвивається за трафаретним сценарієм, як, скажімо, у байці «Святкування»: «У лісі свято в звірини — прихід весни», отож з цього приводу «Ведмідь ревів не менше двох годин Про значення весни в житті тварин... За ним Борсук годин півтори Вітав прихід весни... Весну з годину прославляв Хом'як, Годину з хвостиком Байбак...» і т. д. у його ж збірочці «Дебати і результати», що містить дев'ятнадцять байок, збори відбуваються у п'яти. Дивовижна відданість темі! Намагаються не відстати і Віктор Лагоза та Петро Красюк. Засуджувати пустодзвонство вони можуть просто невтомно, не замислюючись над тим, що інколи давно уже примножують його самі:

Почувся рев Осла. Про чесність він молов
Не менш години,
Хоч глузду ні на грам у цій балаканині.
За ним Кабан у ступі воду товк,
А потім досвідом ділився Вовк.

(П. Красюк. «Регламент для Зайця»)

На зборах у палких дебатах
Зчепилися на смерть Лисиці і Вовки,
Що краще в лісових весняних шатах:
Ялини чи Дубки?

(Віктор Лагоза. «Заєць-однодумець»)

Схожа ситуація і з засудженням легковажної любові. Звертаючись до цієї теми, не можна забувати, що сказати в ній своє слово надзвичайно важко, позаяк, окрім Микити Годованця, П. Ключини, А. Косматенка, цю тему безліч разів порушує Павло Глазовий («Без моралі», «Оженився Кабан», «Тупорилі дамочки», «Похвала», «Нещасні діти», «Вельможна киця», «Заяче кохання», «Котик», «Вовча сімейка»...) Чимало байок цієї теми легко здобувають популярність, їх охоче декламують зі сцени і самодіяльні, і професійні актори. Хоча, заглибившись, бачимо тут чимало сумнівної якості зразків. Віктор Лагоза у байці «Вередлива квочка», Полиарп Шабатин («Шатун»), Юрій Кругляк («Люб'язна Щука»), Петро Красюк («Журавель і Качка», «Степан і Афродіта», «Ніж та Іржа») ставили собі за мету, як сказав один із байкарів, «продраити залицяльників». Полюбляє цю тему й Анатолій Бортняк, беручи на кпини в основному тих дівчат, «у яких вітер в голові»:

Цю байку не без суму,
Де є мораль істотна,
Тобі я адресую,
Дівице безтурботна.
Як скаже хтось: «Кохаю!»
Подумай для початку:
На тебе звіхає (?)
Чи на твої достатки.

Далі наголошує автор, що написана байка «не без суму», але повірити в це важко, оскільки тон для розмови обрано коломийковий, тобі йдеться про щось розважально-веселе.

Отож дарма б'ють себе автори в груди і переконують, що їм важко і боляче викривати тіньові накища нашого життя. Ота «філософічність», про яку писав ще Сковорода, на якій наголошували М. Годованець і П. Тичина, в більшості байок і не почувала. Натомість маємо затерті, багаторазово випробувані іншими сюжети, що мандрують не в часі, як Езопові, а тільки від збірки до збірки. Трапляється, окремі автори й не приховують, що вдаються до переспіву: «Колізія, звичайно, не нова, але, на жаль, в житті ще так бува. Про це й ведеться далі в нас помовка...», «Легенда, скла давнкка», «Що ж, ситуація, хтось скаже, не нова, але ж була таке, бува...», «Ця байка наче світ стара...», «Це знають всі давно», «Як бачимо, затертий цей сюжет», «Відомо всім з Езопових часів Ослів постійно ображають, Дурнями їх вважають. І я не раз (!) на душу брав цей гріх», «Історія, як бачите, стара»...

Так і хочеться відповісти: та бачимо, бачимо. Але навіщо переповідати старе? Дайте врешті-решт щось своє, свіже, нове. У Бориса Мироненка, якого Віктор Косячен ко атестував читачам як «здібного і активного гумориста», у байці-літжарті «Творчість» Ворона дорікає Лисиці за те, що вона без кінця переповідає банальні речі. «Пора,— каже,— щоб наші байкарі тобі в уста вкладали щось нове, оригінальне». На що Ворона, не замислюючись, відповідає: «Ти кажеш правду щиру, але мені й старе дає ще нусень сиру!» Ось у чому лихо! Ось де, як мовиться, заковика!

Не завжди виправдує себе і такий прийом, як перенесення на сучасний ґрунт старої фабули. Іноді, щоправда, це викликає несподіваний ефект, оскільки, приміром, можна собі уявити, що синиця сьогодні змогла б і море запалити (якщо воно у мазуті), а щука, яку кинули у річку, загинуть у водах, забруднених заводськими відходами. Тож певного успіху, окрім К. Сергієнка та А. Мартинова, на наш погляд, вдалося досягти А. Гарматюку у байці «Лебідь, Рак, Щука і павук», а також Павлу Глазовому у байках «Свиня під дубом» і «Сучасна Ворона». Але в більшості авторів така інтерпретація художньо не виправдана. Це засвідчують алегорії Петра Красюка «Ворона і Лисиця», Юрія Кругляка «Слон і Моська», «Лисиця і Виноград», «Лисиця і Ворона» та цілий ряд інших. Такі байки Л. Боровиковський називав «ні байка, ні лайка». Іноді вони здатні викликати сміх, але це сміх заради сміху, а хотілося б, щоб він ще й змушував задумуватись. На жаль, у більшості випадків задумуватись немає над чим, «все, чим байка багата,— десь поза плечі ходить».

Вінець роботи байкаря — мораль. Заради неї, власне, й береться він за перо. Отож мусить вона бути «силою», філософським узагальненням, ключем до розуміння покладених в основу байки дій, до того ж вислов лена у стислій, афористичній і легкій для запам'ятовування формі. Зразки такої моралі нам дали Федр, Бабрій, Лафонтен, Іріарте, Крилов, Глібов, інші байкарі класики. Та в більшості творів сучасних авторів за мораль слугує зужитий труїзм чи загальновідома сентенція через кебажання обтяжувати себе попиткою, виснажливою працею. Тож і маємо ось такі недолугі окрушини:

Нелегко в океані нашого буття
Знайти найкращу подругу життя.

Якщо в гостях ти кроликом став,
бачиш, невідомим,
То ліпше вже сидіти вдома.

Мораль: повсюди радіють люди,
Якщо із розумом ясним
здорове серце діє разом.

Щоб в нас були реальні плани,
Пора ж закрити приписок крани,
Бо то моральні незагойні рани

Мораль наводить на одну із дум:
Не слухай отого, що каже кум.

Нині ж чоловік
Мікрики має вік.

На марнотратство сил —
багатий білий світ...

Не шлунком треба думати, а головою.

Ох до холери... розвелося контролерів.

Усе життя нас рухають надії,
Хоч на шляхах стрічаєм часто лиходіїв.

Дам лісовій рідні пораду щиру:
І в підлабузництві потрібно знати міру.

Що це? Учнівські вправи у римуванні прописних істин? Глузування над малоосвіченим читачем чи просто недобросовісне ставлення до своєї роботи? Коли подумаєш, що все це вийшло багатотисячними тиражами, пішло в люди і, либонь, читалося, то стає не тільки сумно, а й страшно.

Іноді байка буває зрозумілою і без моралі (принагідно зауважимо, що саме такі байки дуже майстерно і цілком оригінально створює Микола Єременко), але чимало байкотворців не можуть позбутися спокуси поморалізувати, хоча досить часто й обмовляються, що «мораль тут зайве начебто давати» (В. Волох), «усе, гадаю, ясно й без моралі» (К. Сергієнко), «навіщо тратить на мораль слова» (Ф. Мельник), «І вірно це, не треба і моралі» (М. Яровий). Як влучно висловився Павло Глазовий, «баєчка маленька, а моралі море». І накочується оте море на читача, затоплюючи його своєю сірістю. «Деякі байкарі,— зауважував з цього приводу Остап Вишня,— дуже люблять поговорити. І байки в них як байки і мораль в тих байках як мораль, та іноді забагато і в байках, і в моралях слів». Таки забагато!

Микита Годованець на схилі віку мріяв «вибрати свої афоризми з усіх книжок — оригінальних байок і перекладних — та й видати окрему книжку». Чи багато сучасних байкарів можуть укомплектувати бодай невелику добірку афоризмів? Думається, одиниці. Погортайте десятки збірок і сотні добірок у республіканській періодиці, аж тоді дещо віднайдете. Ось, на наш погляд, досить вдалі афористичні думки, які можна запам'ятати і при нагоді цитувати, як цитуємо ми Глібова чи Крилова:

Мораль не стане на заваді:
Їй-богу, Лев — то Лев, хоч не при владі.

В добрі і друзів покидаємо найкращих,
Біда притисне — підбираєм завалящих.

Буває всяк: обставини, умови,
А все ж ненавиджу, хто гавкає з намови.

Справжнім майстром афоризмів був Андрій Крижанівський. Він залишив нам незабутні зразки, так би мовити, «чистих» афоризмів. Крім того, вони щедро розсипані у його, на жаль, нечисленних байках. Саме Андрій Крижанівський чи не перший зрозумів, яку небезпеку таїть переспів зужитих тем, і створив своєрідні байки-пародії, покликані стати бар'єром на шляху дальшого поширення сірятини. Характерна з цього приводу його «Байка про байку».

У пошуках життєвого сюжету
Один Байкар заглибився в газету.
Він повсякчас сповідував «живинку»
І стиль гострив у гущі мас. На ринку.
Хвалю! Усіх, включаючи Езопа,
Переспівав. Бо голова! Не знаю,
Як з байкою упоралась Європа,
А в нас дорога байці, як до раю.
Ну, закидали, правда, щодо тем.
— Всі теми вічні, тут нема проблем,—
Відповідав Байкар. — Я дух часу
Донести мушу. Маю й донесу!

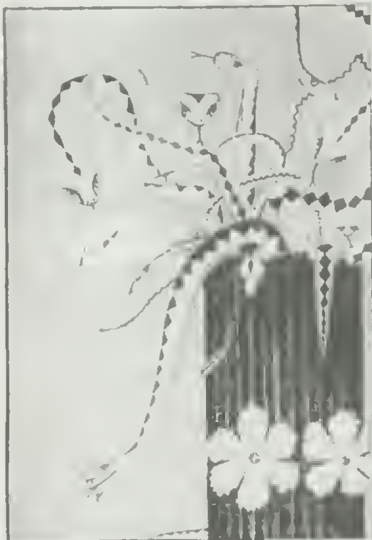

К. Піскорський. Малюнок.

Мораль? Мені сучасну байку жаль,
Бо епігонство віджене мораль.

Деякі байкарі з незрозумілою настирливістю перетягають старі байки без жодних змін у нові збірки. Так, байку «Єдкість» Анатолій Гарматюк переніс із збірки «Вічний парубок» (1981) у збірку «Дебати й результати» (1987). Чи ж варто так недооцінювати читача, підозрюючи його в тому, що він не сприйняв належним чином гарну річ і слід повторно винести її на читацький суд? Бо, як тонко зауважив Микола Пшеничний, «сам автор може забути талановиті рядки — читач ніколи».

Або інший приклад.

У молодого гумориста Феодосія Мандзія є байка «Конкурс співців», де йдеться про те, що переможцем у змаганні на кращого співака став не Соловей, як усі сподівалися, а Павич, оскільки судді — Ворони й Глухарі — визнали переможця з кон'юнктурних поглядів. Чи не здається вам, що подібне десь уже було? Так. Про це писав Петро Красюк у байці «Конкурс» (зб. «Обережний Півень», 1983 р.):

Такого конкурсу співців
Іще ніколи не бувало.
Синиць, Лелек, Зозуль, Шпаків...
Без ліку різних птахів наліталось.

На цьому конкурсі теж відзначився Соловей, але «перше місце присудили Орлові». Що це — запозичення? Плагіат? Безперечно, ні. Такий собі переспів, що з ним стикаємося на кожному кроці. До речі, на цю ж тему написав байку й Петро Сорока, злегка змінивши інтерпретацію:

Соловей і Чорна Гава
Мірялися хистом,
Кому бути в лісі першим
Співаком-солістом.

Звичайно ж, «переможцем стала Чорна Гава», оскільки «мала найтісніші з суддями контакти».

Або ще один приклад. Д. Гарматюк у збірці «Дебати і результати» вмістив байку «Мемуаристка»:

— Пишу про Лева,— каже Рись,—
Була з ним зустріч в нас колись.
— І що великий звір прорік?
— Він чхнув тоді в мій бік.

Це не що інше, як переспів відомої байки Анатолія Бортняка «Муха-мемуаристка»:

Згадувала Муха: «З Левом видатним
Я не раз сиділа за столом одним...»

Справедливо наголошує І. Зуб: «Поетичній сатирі та гумору помітно шкодить мода на переспів. Хоч бери та й створюй комісію по охороні народної творчості». Й додамо: і класичної спадщини.

Не дивно, що редактори, упорядники колективних збірок, видавці дедалі менше інтересу виявляють до байки. Так, у популярному збірнику «Веселий ярмарок» за 1984 рік було опубліковано майже двадцять байок, за 1985 рік — уже тільки 10, за 1986 — 9, за 1987 — 7... Щоправда, у двох останніх випусках кількість їх знову зросла до двох десятків, але, на жаль, маємо той випадок, коли кількість поступається якості. Дедалі рідше зустрінеш байку у журналах «Дзвін», «Прапор», «Вітчизна», навіть «Перець». Повністю відмовилися від цього жанру «Дніпро», «Ранок», «Радуга», «Донбас»...

Отже, до найпоширеніших вад байкарства належать зафейлетонення байки, моралізаторство, відсутність глибоких філософських узагальнень, штучність і надуманість конфліктів та прийомів розкриття алегорій, переспіви та повтори. Але усе це було б, як мовиться, ще півлиха, якби не брак громадянської мужності, цілковита відсутність бойової, наступальної сатири. Саме ця вада стала справжньою ахіллесовою п'ятою майже усіх без винятку гумористів, які працюють в жанрі байки. І ці сліди не приховати ніякою технічною майстерністю чи версифікаційною вправністю, вони помітні скрізь і всюди.

«Ми є свідками,— писав Микола Білкун,— характерного для значної частини літераторів певного компромісу між бажанням сказати правду, висловити наболіле і зумовленою обставинами (та роками письменницької самодисципліни, самоутримання, саморедагування) необхідністю збалансувати пропорції між «позитивним» і «негативним», шукати прийнятної міри для соціального критицизму тощо». Словом, більшість гумористів просто бояться бути сатириками, йдуть на компроміс, шукають щось середнє між гумором і сатирою. А це для байкарства, завдання якого «тнути зло», не може бути прийнятним — така жорстка вимога жанру.

Особливо прикро усвідомлювати, що за п'ять перебудовних років наші байкарі не змогли піднести цей жанр на якісно новий рівень, дати класичні зразки справжньої соціальної сатири, хоча для цього у них, безперечно, були неабиякі можливості. Не вистачило таланту чи духу? А може, рукописи таких байкописців, що мають зробити честь нашій літературі, лежать у видавництвах та для друкування їх немає паперу? Як мовиться, поживемо — побачимо. На це тільки й залишається сподіватися.

с. Кретівці
на Тернопільщині

ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ХУДОЖНИЦІ

МИКОЛА КАГАРЛИЦЬКИЙ

Сяйво дружби

Листи Катерини Білокур до Матвія Донцова

1956 р.

Переднє слово до публікації

Відомий український художник, майстер пейзажів і натюрмортів, Матвій Олексійович Донцов (1877—1974) вслід за видатною співачкою Оксаною Петрусенко був другою постаттю на шляху утвердження й визнання таланту художниці-самоуки. Романтик з натури, закоханий у природу і в народні пісні, визнаний і авторитетний у Полтаві живописець і викладач малювання, Матвій Олексійович із першої ж зустрічі з картинами Катерини Білокур став їхнім пристрасним прихильником і пропагандистом, бо серцем відчув природу могутнього стихійного обдарування. І коли місцеві художники Соломон Розенбаум та Іван Орлов при першому знайомстві з роботами Білокур заявили, що витоки її мистецтва з розписів на скринях, печах, стінах, тільки, мовляв, звичайно живописніші, Матвій Олексійович категорично заперечив проти такої оцінки, акцентувавши на найважливішому в картинах — на живописній красі української квітки. Тоді Орлов спробував було знайти вади в самих композиціях її полотен, закинувши, що квіти в неї різночасові за періодами цвітіння. І Матвій Олексійович чуттям художника вгадав, що в цьому своєрідність оригінального почерку Катерини Білокур, зумовленого самою природою творчості: наносила ж бо квіти на полотно не за порою і місцем їх цвітіння, що художницю найменше цікавило, а за гармонійним сусідством квітки з квіткою. І ця музикальна й живописна співзвучність у її роботах найбільше зачаровує, хвилює.

«І справді, як дивовижно прекрасно зображувала Катерина Білокур кожну квіточку! — фіксує Матвій Олексійович у спогадах, датованих 15 червня 1972 року. — Її обриси такі прекрасні, а барви такі ніжні, тремтливі, що реально відчувається поетична стильність української квітки. Тональні градації в неї доведені до віртуозності, а легко прокреслені лінії на пелюстках і листочках заледве помітним колірним малюнком дають зримість своїх форм, що підкреслює красу й життєвість квітки. Її картини з квітів сприймаються мовби живими квітами: на них відчувається волога, а іноді й полиски вранішньої роси. Дивлячись на них, ви мовби відчуваєте їх запах, свіжість повітря. До них хочеться доторкнутися рукою, злегка гойднути. Причому виразно підкреслена краса оформлення й тонування квітки не задля зовнішньої красивості й майстерності, а винятково для того, щоб та ж таки красива в природі квітка виглядала ще кращою, одухотворенішою, чарувала зір глядача, як свого часу зачарувалася нею сама, наносячи на полотно. Художниця так майстерно підкреслює форми й забарвлення, передаючи заледве видимі в натурі її деталі, як-от найдрібніші волосиночки, наліт вологи, що квітка від цього стає і життєво реальною, і казково

фантастичною водночас. А група квітів, об'єднана своєрідною композицією, створює справжню світломузику життя квітів. А це означає не сліпе копіювання натури, а глибоке її творче осмислення й узагальнення, доступне лише геніям.

Музикальною майстерністю Білокур навіть перевершила знаменитих голландців, оскільки колірна гармонія в неї переходить у музику життя. А це і є найвище мистецтво живопису!..»

І зовсім не випадково, а скоріше свідомо Матвій Олексійович порівняв натюрморти Катерини Білокур із натюрмортами великих голландців, а за музикальністю поставив навіть вище. Цим самим він перший з усіх дослідників творчості художниці вказав на її органічний зв'язок з натурою, яка була їй, як і знаменитим голландцям, головним навчителем у праці. Конкретніше цей зв'язок картин Білокур із творами голландців він обгрунтував у листі до художниці від 31 серпня 1949 року: «Вітаємо вас як великого митця своєрідного українського живопису, майстра стилю і барв! Вітаємо вас, дійсно народного українського майстра чудових картин-натюрмортів, таких тонких і високих, як мистецтво голландців, цих ультрареалістів, з картин яких летять бджоли, капає роса і маточки на квітках виділяють зародковий пилок».

Так з першого враження сприйняв роботи богданівської самоуки Матвій Олексійович Донцов і до кінця днів поклонявся їм. А незабаром і авторка тих дива полотен прибула до Полтави. Як і картинам, він одразу ж засвистав натхнував і Катерині Василівні, поставився до неї чуйно, по-батьківському тепло. Художниця з народу вразила майстра винятковими простотою, скромністю, шляхетністю, чистотою душі й помислів, а водночас небуденністю натури і якоюсь прихованою внутрішньою енергією, яка чарами розливалась по картинах. Катерину Василівну досвідчений художник прихилив проникливим ставленням до її робіт, знаннями тайн техніки живопису, якими щедро з нею ділився, а ще турботою, якою оточили її разом із дружиною Юлією Іванівною. В них й оселилася на кілька днів. Вона бачила М. Донцова гідом біля своїх робіт, чула, як він поетично, захоплено розповідав глядачам про своєрідність її письма,— і це глибоко зворушувало. Не раз тоді казав: «Природа наділила вас оригінальністю письма й мислення. Дякуйте їй і вчіться тільки в неї! Слухатиметеся голосу свого серця — залишитесь неповторною національною художницею, ні для кого недосяжною!» (Зі слів М. О. Донцова під час зустрічі з ним в Ірпені 7 червня 1972 року).

І нарешті, наводжу ще один фрагмент зі спогадів Матвія Олексійовича, який зворушує не тільки чуйним ставленням до Катерини Білокур, а й промовисто засвідчує, як майстер буквально навернув до творчості знеаірену в собі художницю після її повернення з відрядження до Москви.

«Я виявляв тактовність, представляючи для огляду роботи Катерини Білокур працівникам мистецтва, художникам, різним керівникам творчих установ, котрі відповідали за культуру в Полтаві, Києві. І вже з першої виставки Білокур оцінили так високо, що частину її картин закупили негайно.

Тоді ж під час виставки робіт у Полтаві 1950 року Катерина Василівна пожалілася мені, що не бачила полотен великих художників, що вона навіть і мріяти боїться, що коли-небудь віч-на-віч стане перед творами російських і світових майстрів пензля. І ось за клопотанням художників Полтавський обласний будинок народної творчості відрядив Катерину Білокур у двотижневу подорож до Москви для ознайомлення з музеями й картинними галереями. Оскільки сама не могла орієнтуватися в столиці, то послали разом з нею тоді голову художньо-методичної ради обласного Будинку народної творчості Володимира Васильовича Хитька, який добре знав Москву, бо там свого часу навчався. [...] Як потім мені зізнавалася: на Москву, людей, усе довколишнє Катерина Василівна дивилася якось із острахом — не народжена була для такого життя, і взагалі, все побачене було понад її розум і поняття. А музейні картини, не кажучи вже про шедеври, її так приголомшили, що вона втратила віру в себе, в свої творчі можливості. Вона плакала, а свої роботи вважала не вартими жодної уваги. Коли Хитько під вечір повернувся разом з нею з Москви до Полтави, то заночувала вона знову в мене. Я побачив її схудлою, заплаканою і здивувався: чого б то? Коли ж Хитько полишив нашу квартиру, Катерина Василівна раптом охопила голову руками і заридала. З вуст її зривалися слова: «Куди мені бути художником? Я — ніщо! Моя мазня нікудишня! Я таке там бачила! Все таке чудове, недосяжне для мене!.. Куди мені, дурній селянській дівці, і думати про якусь там умілість! І хіба я можу щось путнє робити?!.»

Як міг, я її заспокоював, аби не плакала, не хвилювалася. Розмовляв із нею категорично, але доброзичливо, переконуючи, що хоч і великих художників роботи бачила, хоч вони й насправді здатні схвилювати, приголомшити, одначе віри в себе втрачати нічого, бо й вона справжня велика художниця і ніхто з полтавців та й з інших міст у такій манері, як вона, працювати не зможуть. А вона заперечливо хитала головою, відмовлялася від вечері, схлипуючи й сутулячись, лягла калачиком у ліжко. На серці мені було неспокійно: я побоювався, аби вона в собі не розчарувалася, не кинула малярство, бо ж і батьки її ним допікали, ганили, що через нього не виходить заміж, а тепер, мов, ще й почала тягатися з художниками...

На мій подив, вранці вона встала з постелі бадьорою, до мене заговорила лагідно, вибачалася за свій відчай, за клопоти, завдані напередодні. Вона вже якось твердо заявила, що писатиме квіти, які так любить, бо без них їй життя не життя. А коли я їй сказав у відповідь, що квіти — це вище творіння природи, що їх відтворювати на полотні так, як це робить вона,— то унікальний дар людини, а картини з квітів у неї такі самобутні (так їх до неї ніхто не писав!), що ними вславиться як велика народна художниця, вона глянула на мене якось щиро, довірливо, подякувала за теплі слова, яких не заслуговує, і раптом звернулася до мене: «Батечку рідненький, ви найдорожча для

мене людина! Я вам буду писати листи, буду з вами радитись, буду до вас приїжджати, бо у мене, крім вас, немає нікого!..»

Я особливо підтримав її ідею писати мені, оскільки не хотів більше випускати цю талановиту жінку з поля зору. І я попросив, аби вона писала мені про все, що її бентежитиме, заважатиме в праці. Я буду вашим другом і порадником, пообіцяв я їй. Мій дім — ваш дім. Я хочу, щоб ви не тільки працювали, а й вірили в свій незвичайний талант!»

І ми розпочали листуватися. Вона повідомляла, що в неї вдома, над чим працює, які взаємини з батьками. На жаль, листи довоєнні і багато повоєнних назавжди втрачені [...].

А взагалі, дуже шкодую, що не зберіг листів Катерини Білокур, писаних мені в Полтаву (я там жив до 1943 року), що не робив копій і своїх листів до неї, в яких давав поради, як треба писати картини, аби квіти на них не втрачали перспективи. В натюрмортах я звертав її увагу на композиції сюжетів з квітів, наголошував, що розкидати квіти по площині та ще поодиноко — такого робити не слід. «Не подумайте,— пам'ятаю, писав їй,— що збираюся вас повчати,— ні! Все, що ви робите і як ви робите,— прекрасно! І все ж я раджу вам урізноманітнювати свої сюжети, аби ваші картини були і поетичніші, і фантастичніші за композицією. І нікого не наслідуйте в сюжетах, а робіть так, як підказують вам чуття і любов до квітів — ореолу природи, бо ваші майстерність і спосіб живописного тонування неперевершені...»

Таким же щирим, доброзичливим, готовим відгукнутися на біль, допомогти бачиться Матвій Олексійович і в листуванні з Катериною Білокур, як ось у цьому його листі від 21 серпня 1953 року, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР:

«Щось довгенько не було од вас листа, бо я зараз же тоді відповів вам. Вас турбує наше здоров'я. Спасибі за дружні ваші почуття. Ми з дружиною теж за вас дуже завжди турбуємося, бо хоч і далеко живемо, рідко бачимось, а велика любов до живопису, до природи з'єднує нас. Та ви давно вже знаєте про наше до вас чуле і сердечне ставлення [...]. Будівництво ще не закінчилося — ніяк не знайду гарних мулярів: усі зайняті. Таки прийдеться тріпнуть нерви ще й восени. Та й друга кімната ще без підлоги. От коли вже буде закінчена, тоді, коли вам здумається приїхать до нас і щось зробити, то у вас буде свій куточок для роботи. Та зараз мені й самому ніде мольберта поставити — він на горищі. Але коли ви здумаєте і тепер приїхать до нас в гості, дуже будем раді [...]

А чудова у вас була ідея просить в ЦБНТ квартиру для нас і кімнату для себе. Якби то до нашої хати пристроїти кімнату для вас і вам хоч і назавжди приїхати до нас [...]

Пишіть, будь ласка, частіше, бо давно не писали. Нас турбує, як у вас у хатині — не тече? на зиму буде тепло? Як ваше здоров'я? Ви свої ноги не лічите! Нам ви пишете, чим лічитись, а себе не знаєте, чим лічить...»

Чи могла Катерина Василівна читати без хвилювання, трепету в серці такі листи від Матвія Олексійовича? Чи не підносили вони її дух, настрій? Вичерпну відповідь на поставлені запитання дала сама художниця в листі від 21 червня 1954 року: «...як буває мені вже так тяжко-тяжко жити і насунуть думи, що нащо жити, і як [так] жити — покінчити раз і назавжди! — то в такі хвилини в моїх думках завжди з'являєтеся ви обоє, мої старесенькі друзі, і розвієте мої негарні, невеселі думи, і я тоді починаю заспокоюватись і думати, що хоч лихо і прижене мене до вашого порога, то ви, не вагаючись, відчините двері своєї маленької хаточки і поділитесь зі мною своїм тісним уголочком...»

За доброту, чуйність, людяність шанувала Катерина Василівна Матвія Олексійовича Донцова, глибоко вірила в нього, сповідувалася в листах до нього як на духу. А тому вони в неї такі чисті й світлі, лірично-сумні й емоційно-наснажені. І чи не в кожному зворушлива турбота про друзів, щире намагання допомогти їм — як не словом зігріти, то пораду дати, як поправити підупале здоров'я народними ліками. Епіграфом до цих листів можна поставити рядки з листа від 1 березня 1953 року, звернені до дружини художника Юлії Іванівни, які мовби фокусують моральне кредо цієї простої і такої незвичайної селянської жінки-художниці: «Як гарно себе почуваєш, коли в змозі чим-небудь допомогти людині! І як тяжко на серці, коли стоїш у німому безсиллі і нічого не в спромозі вдіяти з тим горем...»

І поряд свята любов до батьків аж до відмови від можливого переїзду на постійне чи періодичне проживання в любому їй Києві («Гарно мені було у Києві. І люди ласкаві, і у хатах тепло, і добра їжа, і горить яскраве світло електрики, і ллються чудові звуки музики і пісні по радіо і по телебаченню» (лист від 25 січня 1956 року), аби тільки не порушити спокою й узвичаєного плину життя старої, немічної матері, про що так переконливо, поетично, з сумом і покорою долі пише Катерина Василівна в листах від 19 квітня 1952-го та за листопад 1956 року. І тим трагічніше звучить фраза з її останнього листа за листопад 1960 року: «А тільки хіба я січас художник? Я попелюшка!»

Утім, полишена напризволяще, Катерина Василівна передчувала свою фізичну і творчу загибель. І в цих нестерпних умовах художниця все ж бралася за пензель і за перо — і лише в ці хвилини почувалася знову творцем, а не попелюшкою. У тих же листах до подружжя Донцових Катерина Василівна часто нанизувала золоті розсипи народної творчості то у вигляді етюда про торжество весняної повені, то мініатюри про дивну пісню весняного вітру, то приємно здивує безпосереднім дитячим спостереженням чи житейською розважливою мудрістю: «І яке ото воно життя!.. Як не буйний вітер з ніг збива, так дощем поливає, то снігом очі засипає, то ожеледдю життьову путь-доріженьку заливає».

Особливе місце в листах до М. О. Донцова посідають квіти польові, лісові, садові, гайові, хатні. Катерина Василівна пише про них з ніжністю і трепетом: «А чи є у вас хатні квіти? От люблю, як у кого побачу! Скільки вони надають кімнаті краси і уюту!» — читаємо в листі від 18 лютого

М. Донцов. 1958 р.

1951 року. Подібних схилянь перед квіткою можна б цитувати ще й ще.

І хоч Катерина Василівна найбільше любила осінь, тиху ж журливу й плаксиву, як і вона сама, та все ж завжди із потаємною радістю й надією вона очікувала приходу весни, як вагітна жінка очікує народження дитини. З появою пролісків, цих вісників весни, розпочинала творчий зажинок, що переходив у жнива і тривав аж до перших морозів на квітах. Узимку Катерина Василівна працювала над картинами мало, переносячи на полотно головним чином весняно-осінні заготовки.

Причин для гальмування творчого процесу було багато, але про основну художниця пише образно і з болем у листі від 29—30 листопада 1948 року: «... Так, як і раніше, так само болить ноги, і так, як і прошлу зиму, топити хату немає чим: в [ній] холодно і чадно. Я коло печі сиджу в кожушанці — зігнулась в три погибелі. В Лермонтова снилось, що десь є світла країна, де росте красива пальма, а я сиджу і думаю, що є світлі, теплі і уютні хати, вдень їх освітлюють великі, світлі вікна, а вночі — електрика. І тепло в тих хатах, і не чадно. О, як у таких хатах можна багато і радісно працювати і в холодну зиму, і з хворими ногами!»

Саме в листі до М. О. Донцова від 23 грудня 1951 року Катерина Білокур відверто признається, що не любить малювати аквареллю і олівцем. До цих технік вдавалася лише в тому разі, коли бракувало потрібних олійних фарб або ж не мала чим їх розбавляти. З цих чи, можливо, інших причин вона недолюблювала свої акварельні пейзажі, деякі навіть знищила і лише після «нагінки» Стефана Андрійовича Таранущенка поставилася до акварелі серйозно і в другій половині 50-х років створила ряд прекрасних краєвидів, які за емоційною силою не поступаються пейзажним мініатюрам.

Одне слово, листи до М. О. Донцова розкривають чимало сторінок із життя й творчості Катерини Білокур, а ще більше розповідають про її велику душу, людяність, закоханість у народну пісню, на яку опирається і посилається не раз і не два, коли треба освідчитися старесеньким друзям у найзаповітнішому, повідати щось таке потаємне, чого сказати не могла більше нікому. І цим листи Катерини Василівни Білокур до подружжя Донцових для нас особливо цінні.

Шкода, що Матвій Олексійович не зберіг листів художниці, писаних упродовж 1940—1947 років. Причини того — війна, зміна місць проживання: 1943 року він переїхав з Полтави в Золотоношу, і лише з 1948 року постійно оселився в Ірпені Києво-Святошинського району Київської області. Не до листів було. Та й адресовані Катериною Василівною в Ірпінь, на Тургенєвську, 10, 16, 18 (нумерація будинку Донцова змінювалась із заселенням вулиці) ледве не загинули в полум'ї. А річ у тім, що за доносом одного з недоброзичливих сусідів улітку 1970 року до господи Матвія Олексійовича «завітали» пожежники, полізли на горище будинку, виявили там всіляке збіжжя, яке нібито за технікою пожежної безпеки не дозволялося тримати, і пригрозили хазяїнові штрафом, якщо він його негайно не прибере звідти. А де ж усе те тримати, коли прибудови не було? Матвій

Олексійович спорожнив горище, аніс усе на подвір'я. На купі для спалу опинився і ящик з листами діячів культури, з якими художник листувався. І треба ж було, щоб саме цього дня до Матвія Олексійовича нагодився близький знайомий, автор кількох статей про нього, київський журналіст Олександр Юліанович Стрижевський. Почувши схвильовану розповідь господаря про прихід пожежників, Олександр Юліанович зорієнтувався в обстановці, інтуїтивно кинувся до ящика з листами — і натрапив на тридцять листів Катерини Білокур, з якою особисто зустрічався влітку 1955 року під час її відпочинку в Будинку художників на хуторі Шевченковому, що в Києві. Відібравши на свій розсуд дванадцять листів, він пішов з ними до редакції журналу «Україна» і там домовився про друкування. Невдовзі така публікація з'явилася (№ 47 за 1970 рік) з підзаголовком «Сторінки життя. Невідомі листи Катерини Білокур». О. Ю. Стрижевський розповів у ній про творчі взаємини Матвія Олексійовича з Катериною Василівною, процитував найцікавіші фрагменти з тих дванадцяти листів, оригінали яких уже більше до власника не повернулися.

Протягом 1972—1973 років мені також випало кілька разів побувати в Матвія Олексійовича. На моє прохання він підготував спогади про богданівську художницю і статтю автобіографічного плану «Про себе і творчість». Під час кожної нашої зустрічі художник повертався думками до тих листів, що потрапили до О. Ю. Стрижевського. Аби й решту не спіткала така ж доля, Матвій Олексійович заповів їх Центральному державному архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Із незначними скороченнями я майже всі їх опублікував у періодичних виданнях — журналі «Вітчизна» (№ 3 за 1982-й та № 12 за 1984 роки), щорічнику «Отчий край» (за 1985 рік), газеті «Літературна Україна» (№ 43 від 27 жовтня 1983 року). А оті згадувані вже дванадцять листів я вперто і безуспішно розшукував усі ці роки. Фінал довготривалого пошуку нагадав мені кінцівку чарівної казки: у червні 1990 року я сидів у затишному помешканні О. Ю. Стрижевського і з хвилюванням готував копії з оригіналів отих листів Катерини Василівни Білокур, знайти які вже втратив надію. Коли закінчив роботу, із вдячністю потиснув руку сивочолому, симпатичному господареві, який зберіг ті листи в своєму архіві і люб'язно дозволив їх оприлюднювати.

Віриться, що ця зустріч із неопублікованими листами Катерини Білокур збагатить наші душі і доповнить новими штрихами образ самої художниці.

Листи друкуються із збереженням стилю оригіналу.

Добрий день вам, дорогії мої друзі
Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Простіть мені, мої старесенькі дорогії друзі, за мою довгу мовчанку. Як же ви там живете в холод? То це перше питання. Чи в чим топите? Що воно там у вас — чи торф, чи дрова? Чого його можна легше дістати? Я якщо дістали, то в якій мірі? Чи вистачить на всю зиму топити? А яка в вас хатина-кімната? Чи багато треба на неї топлива, щоб натопити? Бо я пам'ятаю, як писали за ту, що в Золотоноші була,— то скільки її не топи, а в їй холодно, ніби-то вона на Північному полюсі стояла,— цур їй, пек! (Простіть, що я за неї згадала).

Дорогії мої Матвій Олексійович і Юлія Іванівна, а як же ваше здоров'ячко цей рік? Господи, та пошли вам силу і здоров'ячко, щоб ви ще багато літ працювали.

А чи від вас далеко вода, криниця? То ото по холоду та як далеко криниця, то важко-важко те відерце водиці добувати старим людям.

А з взуттям як у вас — чи є що тепле на кожен день? Ой, скільки треба всього, щоб відбитись від цієї лихої зими.

А чи ви часто буваєте у Києві і де буваєте? І чи в Ірпені є ще художники, і чи ви з ними знайомі? Чи ходять вони до вас, а ви до їх? І чи там гарні є краєвиди?

А над чим же ви, батечку-голубчику, шановний Матвій Олексійович, працюєте? Що ви пишете малюєте — а чи квіти, чи краєвиди і чи вистачає всіх фарб, яких тільки треба для роботи? (Не подумайте, що я буду просити). І чи пишете самі від себе чи вам дають завдання від Спілки художників, чи від музею, чи від якого комітету мистецтва?

Ну, взагалі пишіть мені за все: у вас більше є про що писати, аніж у мене. Ну, ще ж щось треба й за себе написати, та змін нема ніяких: так, як і раніш, так само болять ноги, і так, як і торішню зиму, топити хату немає чим: в [ій] холодно і чадно. Я коло печі сиджу в кожушанці — зігнулась в три погибелі. В Лермонтова сосні снилось, що десь є світла країна, де росте красна пальма, а я сиджу і думаю, що є світлі, теплі і уютні хати, вдень їх освітлюють великі світлі вікна, а вночі — електрика. І тепло в тих хатах і не чадно. О, як у таких хатах можна багато і радісно працювати і в холодну зиму, і з хворими ногами!

Ага, от здумала. А чи ви електрикою світите? Чи в вашій кімнаті двойні вікони рами? Якщо двойні, то все ж таки затишніше в хаті.

А чи ви вже ту картину закінчили, що малювали з хлібним полем?[1] Ви мені цей рік нічого за свою роботу і не писали, хоч, правда, через ту квартиру хіба можна було на якому творі свої думки зосередити.

Бувайте здорові, дорогії мої друзі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна! Посилаю вам щирий привіт і низький уклін і бажаю вам від щирого серця всього хорошого в вашім житті!

З пошаною до вас

Катерина В. Б.

1948 р., листопад

Добрий день вам, дорогії мої друзі
Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Запитувати б вас про ваше здоров'я, так ви ж пишете, яке ваше здоров'я. Ну, оце, може, і розсердитесь на мене, а я таки не втерплю, а ще скажу: ну, так ото ви і витирайте і спину, і поясниці дрібненькою кропивою. Її так як нарвати, так той віхтик ще й водицею побризкати, а тоді і витирати, і витиратись

[1] Ідеться про полотно «На варті миру», над яким саме працював М. О. Донцов (тут і далі примітки мої. — М. К.).

добре, і сік видавити та все витиратись, аж поки в руці нічого не останеться. А то, що жалиться, то нічого. Як тоді приємно після того, як гарно витертись кропивою! От я вам розкажу такий приклад. У мене є дядько Сергій, батька мого двоюрідний брат. Так уже ж ото дядьку моєму Сергієві більше чим вісімдесят п'ять годів, уже до дев'яноста добирається. Онуків поженили і поодданали, уже правнуків великих діждали, а дядько Сергій все з сокирою ходять та тешуть хати, повітки, стайні і все, що треба, бо вони собі тесляр. А на вид як глянути на їх,— так нехай їм ще бог здоров'ячко пошле ще на багато літ,— на вид, ну, наче їм років з півсотні. А вже що ввічливі, так мало таких людей: віддалік з ким зострінуться, то поздоровкаються і аж уклоняться. А як поговорять з ним та розходяться, то кажут[ь]. «С тем досвидание». І так вони це слово гарно кажуть, і так воно нам подобається, що ми, їх рідні, коли буваємо в хорошім настрої і з ким говорим та розходимось, то завжди кажем: «С тем досвидание» І говорим їх слово, і сміємось, і згадуєм дядька Сергія.

Ой, простіть, мої дорогі, що я вам так багато наговорила. Так ось послухайте, к чому я веду мою довгу річ. Так ото дядько Сергій завжди говорять: «В мене, діти, як тільки що заболіло, так зразу оберемок кропиви нарвав та добре нею витерся, та ляжу, та загну, в встану, то все лихо як руками забрало». Так ото таке — люди лікуються. А от уже я як не витираю тією кропивою свої хворі ноги,— вона, правда, дуже пособляє,— але щоб зовсім перестали боліти, то й не перестануть.

Так ви пишете, що думаєте писати великий натюрморт. Бажаю вам успіху. А я як буду знов у Києві, то вже нехай що, а до вас прибуду.

Я була в ботанічному саду. Ой, які там є чудові квіти! А бегонії та їх листя як змалювати, то і квітів не треба! Орхідеї, про які я тільки в книгах читала, в той час, коли я там була, то ще тільки одна квітка орхідеї і розцвіла. Ой батечку, ой, які ж там на цій квітці тони і півтони! Ой, чудові, прекрасні! І на слідуючий рік, як саме вони будуть цвісти, то треба так устроїти, що[б] я приїхала у Київ і змалювала ті прекрасні квіти.

Ви пишете, щоб мені лікуватись їхати аж у «П'ятигорс[ь]к. Боже мене сохрани, щоб я в той П'ятигорс[ь]к поїхала! Де там він у світі білому, може, аж на краю світу?! Нізащо я так далеко не поїду! Якби оце лікуватись в Києві або в Ірпені, то я і з радістю погодилась на таке лікування. От так мене Києв причарував — не можу ніяк забути!

Чи і у вас там дощі йдуть? У нас так щодня щодня, як з відеречка ллють.

Ну, посилаю вам, мої дорогії, щирий привіт і низ[ь]кий уклін і бажаю вам усього хорошого у вашім житті і бажаю, щоб я таки діждала в вас побути.

Бувайте здорові, дорогії Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

З пошаною до вас

Катерина Білокур

28 липня 1949 року

(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)

Добрий день вам, дорогії мої друзі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Одержала від вас лист. Схиляю перед вами свою теж хвору голову і прошу, щоб ви мені простили за мою довгу мовчанку.

Батечку, голубчику, соколику, шановний Матвій Олексійович, мене дуже стурбувала ваша хворість. Ви пишете, що Юлія Іванівна дуже пригнічена вашою хворобою, то певно, що хворість. Ой, від чого ж вона й приключилась — чи ви простудились, чи вже так здумувались над своєю творчою роботою? Ну що ж його діяти в світі білому, щоб ви видужали? Я ж таки маю надію, що колись побуду у вас. Ой, боже мій, як би і бажано було побути у вас і поговорити з вами, побачити вашу роботу і почути ваше слово о моїй роботі.

А ви знаєте що, шановний Матвій Олексійович, в ви пийте риб'ячий жир і прикладайте до рук, там, де пульси б'ють, компреси з чистої тепленької водиці: це є люди так лікують, коли сильні головні болі або серце болить.

Щиро вам дякую, батечку шановний Матвій Олексійович, за ваш лист, за ваші теплі слова. Поплакала я, читаючи ваш лист. І оце пишу і знову плачу. Якби всі так шанували і поклонялись красоті!

Я думала, що мені і цей рік пощастить бути в Києві, то вже, думаю, і найму кого, щоб допомогли мені поїхати до вас, коли ж цей рік я в Києві не була. Ой, хоч би я дождала-таки у вас побути, хоч би я вам розказала про мою зустріч з Параскою Власенко, як я була в Києві 1949 року.

Пишу вам лист і плачу, плачу потихеньку. А якби ноги не боліли, то пішла б я, як оту пісню співають: «Ой пішла б я у степ, у чистеє поле». Ну, та що там!

Надворі віє невеликий вітер, по небу пливуть великі купчасті хмари. І он одна така гарна, що якби я так не плакала, я її зразу ж намалювала [б].

Я в цьому листі про своє життя-буття не буду нічого писати, а як ви напишете, що ви вже видужали, що ви знов працюєте над своїми творчими роботами. Тільки ви здорово не працюйте, бережіть себе, бережіть здоров'ячка свого.

Ну, бувайте здорові, шановні мої друзі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна. Бувайте здорові, мої старесенькі, мої тихесенькі. Бажаю вам всього-всього хорошого у вашім житті і щиро вам дякую, що ви прислали мені листа. А за ваші слова, дорогії мої, об моїй роботі низький вам уклін, шановний художнику.

З пошаною до вас

Катерина Білокур

Жовтня 22-ге, 1950 г.

Добрий день вам, мої старесенькі друзі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Одержала ваш лист. Дякую вам за його щиро: дещо я взнала об вашім житті. Бажаю вам у вашому задуманому ділі хороших,— і якби воно так і збулось, щоб як я думаю, щоб і великих успіхів, щоб вам добре вдалось провести свою виставку. От, боже мій, як же вам жити у світі білому таким і хворим, і вже і літнім та ще дорого приходиться платити за ту квартиру! Це ж де яку копійку не візьми — і все за неї!

А як же здоров'я Юлії Іванівни? Чи вони

ж таки підлікувались, як ото вони прошлий рік у Києві, здається, електрикою лікувалась? Так чи воно хоч трохи помогло? Вертаються таки хоч помалу?

Оце не стерплю, я ще декілька слів скажу за вашу кватеру. Хоч уже й дорога, так уже ж у гарному і місці стоїть: у лісі. А ліс, — яка б пора року не була, — в ній має свою велику красу. У нас поле та й поле кругом, лісу нема, як кажуть старі люди, і в «заведенки». І я ніколи в лісі не була, не жила, в ліс заню вище з малюнків та проїздом з поїзда. Це нагано, але мені здається, що жити в лісі — так це рай, бо в усі чотири пори року можна його малювати. А як весною та літом скільки в ньому ріжних чудових квітів цвіте, що якби змалювала букет, то на бк дивився, та й не надивився!

Так ви, шановний Матвій Олексійович, трохи мене пожурили, що я нічого не сказала тов. Сірченку[1] відносно хоч маленької допомоги. Що він людина добра, так це видно і по йому. То нехай йому за те бог пошле багато літ і щасливо прожити в білому світі. Знаєте, чоловік стоїть на такій великій роботі, то йому на кожний день скільки того діла, що з ріжними дрібницями якось неприлично його турбувати. Я вже написала в ЦБНТ, щоб вони мені вислали одну плашечку лляної олії очищеної, бо стоїть незакінчена робота, так не знаю, чи вишлють, чи ні. Підожду трохи, а тоді пошлю листа в Спілку радянських художників України, може, звідти вишлють. Світ, кажуть, не без добрих людей.

Як створите ви виставку ваших картин, — це ж, певно, буде по теплу, весною або літом, — може, на той час і я буду в Києві, то побуду на виставці ваших робіт та, може, і в вас власно побуду. А чи вам там і огородець хоч маленький давали? Чи Юлія Іванівна що із огородини садили, а може, і квіти? Ой, пробачте, скільки я вам всього наговорила написала.

Бувайте здорові! Бажаю вам всього всього хорошого у вашому житті!

З повагою до вас

К. Білокур

Січень, 19-те 1952 г.

Добрий день вам, мої дорогесенькі друзі, добрий день вам, мої дорогі!

Одержала ваш лист. Ой господи, і вам отак жити тяжко, а тут ще і я з своїм. А надворі ж весна. Який це чудовий час! Ой, як же я її люблю! Ще вона не зелена, ще ж вона не зелена, а скільки чує серце і бачить око чарівних її шумів і в подиху південного вітру, і в льоту гусей і журавлів, і в щебетанні веселого жайворонка!

Широке болото, а по йому протікає річка невеличка, як ото в пісні співають. Весна... Вода розлялась по всім болоті і залила далеко-далеко аж на поле. Посеред води стоїть кущ торішнього очерету. І восени так

незвичайні собі кущі очерету-лози, а навесні, як воно оповите синім весняним туманом, ой, яке ж воно все й гарне!

А там у вас у лісі, то ще й краще. Певно, уже проліски цвітуть і ріжні ранні квіти. От я люблю малювати їх!

2 квітня я одержала з Спілки р[адянських] х[удожників] телеграму, в якій повідомляли, що організовується екскурсія в Москву, і я відіслала телеграму, що не поїду, бо було тоді холодно, а в мене нема зимнього одягу — ні платка, ні пальта, та майже нічого. І чого вони не організували ти екскурсії, як уже було тепло, ти, може б, і поїхала: літня одяг[а] у мене погакенька є. Та й хворі ноги мої по теплу не так болять.

Квітень, 13 те, 1952 р.

Так ви пишете, щоб переїхати в Київ або в Ірпінь. Так як же я переїду? Та в мене ж мати стара! Вона така стара-стара, похилі і ніколи в місті не жили і кажуть, що якби мені в селі вже дожити. От з приводу того і хату відремонтували. Думаю, нехай уже вони доживають там, де народились. Ще є ті люди, з якими вони дружили в молодості, з якими і січас зустрічаються і згадують свої літа молоді, і поле, і село, і ті дерева, які вони своїми руками посадили. Вони часто весною та літом ідуть під той великий в'яз, який вони удвох з батьком посадили, і слухають, як він шумить своїм віттям і листо[м] і навіває ріжні спогади з прожитого життя. І я знаю, яке воно все дороге, миле та любе їхньому зору і серцю. І батькова могила... І не хотілось мені їх відривати від всього цього, а нехай би вже вони і доживали в тиші сільській. І вже вони не здужають ніяку роботу робити. І думала вони, що як перейде їх син, то і покращає. А тепер та відьма страшна нам пекло создала. І оце тепер таке: і в місто нема чого везти, і поїхати мені самій, а матір тут залишити одну — я ні защо цього не зроблю, бо та яга страшна — вона їх за один місяць заїсть, голодом заморить. Так потерплю ще трохи, а там буде видно: як не покращає, то щось будемо думати. Ой боже мій, і за що вона нам з білого світу зробила чорний?!

Може, я вам трохи і багато написала, та наче оце я з вами поговорила — і трохи легше на душі стало.

Шановні Матвій Олексійович і Юлія Іванівна, бувайте здорові, мої старесенькі, мої далекі друзі! Щиро вам дякую за ваші слова розваги, щиро вам дякую за ваше співчуття моєму горю. Господи, а як же гарно надворі!

Бувайте здорові, бажаю вам усього хорошого у вашому житті!

З повагою до вас

К. Білокур

19 квітня 1952 року
(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)[1]

• • •

Ой піду я яром,
Яром-долиною,
Ой, може, зострінусь
З родом родиною...

---

[1] Сірченко Яків Тихонович (1908—1968) — працював головою Комітету у справах культурно-освітніх установ, заступником міністра культури республіки, на відповідальних посадах в ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР. Він глибоко шанував самобутню творчість художниці, прихильно ставився до неї.

[1] Після 13 квітня Катерина Василівна лист дописувала, що й викликало його затримку з відправленням адресатові.

Я цю пісню дуже люблю. Певно, ви подумаєте, к чому це вона виписала ці слова пісні. Я й сама не знаю. Певно, це тому, що від радості, що в вас, старесеньких, є вже своя хаточка. Нехай вам бог поможе пережити і ті трудноці. І щоб добудували-достроїли, щоб він у вас бу[в] уютний, гарнесенький, той уголочок рідненький. І не дивуюсь, а радію і молю бога, щоб ви ще довго жили, щоб забули це горенько, яке ви пережили за це літо. А що ви перетомились і від трудів, і від нервування, то то нічого: дасть бог відпочинете, аби вже щоб достроїли зовсім. А чим же ви дах вкрили — чи толем, чи залізом? Ой, як це ж і гарно буде, як у вас буде свій будиночок! А що огорода нема, то нічого: вж ось скільки та якось же і жили без огорода. А якщо є біля хати вел[ь]икий клаптик землі, так хоч кущі ще й чорної смородини посадіте: вона рано починає родити. А агрус? Чи [в] йому є вітамін? Він теж рано починає родити — і рясно, і місця займає мало, то там десь у куточку і агрусу посадіть. А двері чим-небіть оббийте, то воно і тепліше буде, та якось і переживете зиму: холодніше не буде, як було у Золотоноші. От до такого ви гаркого додумались, честь вам і повага!

А знаєте, шановний Матвій Олексійович, як ви вже зовсім достроїте свій будиночок, ви собі будете спокійно сидіти і працювати, коли не будуть вас турбувати числа місяця ні 30 те, ні 1 ше, коли за квартиру треба платити, а тут нема чим. А то вже нехай собі з богом ідуть дні за днями, місяці за місяцями, а ви собі будете спокійненько працювати і побачите, що у вас тоді і робота буде сил[ь]ніша, і здоров'ячко бадьоріше. Ото негаразд, що нема сіней — та [я]кось зимочку перегорюєте.

Як тільки підніметься вітер великий, то я і лину думками до вашої хати та й думаю, куди вона дверима стоїть: чи не віє часом їм у двері цей вітер?

Я на цей лист ваш довго не відповідала, щоб вас не турбувати часто своїми листами, та ще після такого великого діла, яке ви пережили за це літо. А як уже достроїте і сіни, і веранду і впораєте все ділечко важне, то чи весною, чи літом будуть чудові тихі вечори, як місяць уповні, як сонечко тільки зайшло, а тут уже і місяць сходить великий, золотистий. Ви посидете на веранді або на її східцях і будете милуватись тим чудовим вечором і згадаєте і мене: це ж Катерина Білокур любить такі вечори.

Може, ви скажете, чого ж я[.] не написала нічого то пак за мою роботу, та як починала писати вам листа, так і думала дещо і про роботу написати, та в цей час пішов великий дощ. Криша моєї хати скрізь тече. Я дивлюсь на мокрі в стелі латки, плачу і думаю: як? Ой господи! Та-а...та...а що там писати, як вода капає кругом!

Будьте здорові, шановний Матвій Олексійович і Юлія Іванівна! Бажаю вам усього хорошого у вашому житті.

З пошаною до вас

К. Білокур

2 грудня 1952 року
(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)

Добрий день вам, мої старесенькі друзі
Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Одержала від вас лист. Щира вам і велика подяка за його. А мені простіть і простіть за мою довгу мовчанку, але не лукаву — так воно якось вийшло, я й сама не знаю як, шановні мої друзі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна. Вірите, чесне слово,— нема у мене ні обіди, ні зла на вас. Та нехай бог милує, чого б же я, за що б я на вас, старесеньких, не зло творящих людей гнівалась? А що я, будучи у Києві, та не приїхала до вас, так боже мій, боже! Матвій Олексійович і Юлія Іванівна, я це вділила не із гордости і лукавства, а те, що якби моє здоров'я дозволяло, щоб я сама куди надумала, туда і пішла чи поїхала, а як уже куда необхідно треба чи поїхати, чи піти, то треба і допомоги просити: неодмінно треба було мені побути в Києві, то я просила в Ц[ентральному] б[удинку] н[ародної] творчості, щоб приїхали та взяли мене в Київ, а тоді знов треба ж просити, щоб відвезли додому, а щоб попросити, щоб поїхати ще куда, простіть, посоромилась, не посміла. І якщо є тут моя вина, то і знову прошу: простіть!

Ну, а тепер відносно моєї поїздки, до то пак мого клопотання, щоб переїхати до Києва. Будучи в Києві і в Центральнім будинку народної творчості, коли я стала просити, щоб мені дали кімнату, то вони тоді мене запитали: як же, мов, ви житемете? В місті, мов, жити треба з здоровим здоров'ям, а з таким, мов, хворим, як у вас, так треба, щоб при комусь жити! І справді, подумала я: як же я, хвора, буду жити? Та добре заплакала там же таки, в Ц[ентральнім] б[удинку] н[ародної] творчості, та й рішила знов повертатись у Богданівку, нехай уже, думаю, заїдає, колись заїсть, тоді вже не їстиме.

Після того на виставці я зострілась з Яковом Тихоновиче[м] Сірченком, то я йому говорила, що не виходить справа з моїм переїздом до Києва, бо одна-одна. Мені, мов, треба десь так пристроїтись, щоб при комусь жити. Та де ж знайти таких людей? Хто схоче турбуватись про мене, хвору? От в силу таких обставин і треба жити в Богданівці. Я не раз в Києві говорила, що я, звичайно, з радістю оселилась [би] в Ірпені в Донцових, коли б у їх була окрема кімнатка. Але такого ще я вам не писала, не говорила, щоб ви турбувались об мої[м] переїзді до Києва. Вірите, чесне слово, не говорила! — то якась помилка. Яка ж мені від того користь? Навіщо б я таке казала на ту людину, яка хвора, своїх турбот усяких, а ще турбувалась і об мені! Та боже, та як би це я таке... Ні, я так не говорила! Скажу іще раз, що то якась помилка.

З виходом у світ журналу «Соціалістична культура», в якому було вміщено декілька цвітних знімків з моїх робіт, і з приводу того багато листів писали мені з ріжних кінців Совітського Союзу. З ріжними запитаннями ті листи були. Не відповідати було [не можна], скажуть — груба, горда, то я вже, як уміла, відповідала на кожний лист. А тут ще й здоров'я таке дуже погане. Зима цей рік то наче ж і тепла була, а я чогось хворіла, увесь час хворість гнітить, а харчі дуже скудні, плохі такі. От воно як. Нема у мене на вас ніякої обіди, ніякого гніву, а так якось обставини склались, що так усе відклада[ла] та відкладала, та оце і дійшло аж до цього часу.

Будьте здорові, видужуйте!

З пошаною до вас К. Білокур

Шановний Матвій Олексійович, та ви не дуже турбуйтесь. Ну що ж таке, що довго не писала? Не задумуйтесь над кожним питанням, не розражайте свого хворого серця.

Хоч, правда, ця весна і скупа на гарні дні, а все-таки як буде гарний сонячний день, то ви більшість на свіжому повітрі і гуляйте, а може, воно, серце, і знову буде гарно працювати?

Бувайте здорові! Бажаю вам усього хорошого у вашім житті!

К. Білокур

23 квітня 1955 року
(за штемпелем «Кононівка» на конверті

Добрий день чи вечір вам,
дорогії далекії друзі
Матвій Олексійович і Юлія Іванівна!

Одержала від вас вітальний лист. Щиро, щиро вам за його дякую. Велике, велике вам спасибі, вам, добрим душам, за ті хороші, добрі побажання в моїм житті, в моїй роботі! Бажаю й вам всього хорошого у вашому житті від серця щирого мого, ой, не злого!

Ой, понад яром, яром
Та пшениченька лaном...

дуже гарно колись у старовину у нас цю пісню співали. Але ви, шановний Матвій Олексійович, оспівали своїми фарбами колгоспний лан пшениці ще чудесніше, ще красивіше. Я мала щастя бути недовгий час у Києві, як був семінар майстрів народної творчості, та дякуючи директору Центра[ль]ного] б[удинку] народної творчості Юлії Олександрівні, що присилала за мною машину, то отож і я побула у Києві, та й була ж я і у Музеї українського мистецтва, де була виставка, присвячена 40-річчю Жовтня,— от там то я і бачила вашу картину «Лан пшениці». Мені дуже подобається ця ваша робота. Колосся от-от заколихнуться, а там вдалині сіро-синя хмарка, але така легесенька,— то мущик дощику спускається. Чудово, дуже чудово!

Як була я у Києві, то просила, щоб дали мені кімнатку, але я так чудно просила, що мабуть, мені ніхто її і не дасть. Я казала так, що, мовляв, дайте мені кімнату при якихсь таких путніх людях, щоб вони оберігали і мене, і мою кімнату, бо я сама в Києві (та взагалі, в якому б то місті) то жити не умію і хоч би мені хоч зимою там жити, а літом я жила б у Богданівці. Правда, я і ...

радянських художників заяви не подавала — побоялась, бо кажуть, що є уже по 13 років у черзі за тими кімнатами, а так давніх людей питала, чи, мов, дали б мені кімнатку з такими нижче сказаними [умовами]: де взяти ту кімнатку, щоб я у їй жила зиму, а на літо приїздила у Богданівку? Де взяти таких людей, щоб оберігали і кімнату, і мене? Кожному найжальніше себе, і кожне об своїм добробуті турбується. Воно, звісно, якби це мені років 25, я тоді, може б, хто знайшовся, що і пожаліли б, а такий старий шкарбан, як я зараз, то на біса.. кому[1] здався! От так-то воно.

Гарно мені було у Києві. І люди ласкаві, і у хатах тепло, і добра їжа, і горить яскраве світло електрики, і ллються чудові звуки музики і пісні і по радіо, і по телебаченню. Але задля роботи моєї треба все те кидати і їхати в Богданівку. І я тому ж я там була гість, а в Богданівці я дома. І можу прожити день, тиждень, місяць, рік — і та лиха, дурна, злая відьма Христя не озветься до мене ні разу словом ласкавим, а тільки і ласки, що грюкає дверима та лається, а мати таки уже дуже нездорова. Отак-то воно.

Ой, забалакалась же я.

Бувайте здорові! Бажаю вам усього хорошого у вашому житті — здоров'я, спокою й достатку!

З пошаною до вас

К. Білокур

А все-таки, я хоч тоді і погорювала, а все ж таки добре, що ви хатинку збудували собі. Тепер нехай там число 20 те чи 30 те, чи світить ясне сонечко, чи дощ іде, туман налягає чи віють вітри з снігом, а ви в затишку, в хатиночці своїй. Аби щоб топлено було, щоб обігріть її, щоб вам, стареньким, не холодно було. І слава богу — і вашій праці!

Січень 1958 р.

25 січня 1958 року

(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)

Добрий день чи вечір вам,
дорогії далекії старесенькі друзі!

То як там ваше здоров'ячко? Кашляєте, як тоді, як я у вас була? Та ви боріться за те, щоб воно було краще! Дорога Юліє Іванівна, ось послухайте мене: хоч же я і груба селючка, але я вам даю таку пораду, щоб ваше здоров'ячко скріпилось. Це я хочу вам сказати іменно за компрес з бурякового квасу і соди. Соди потроху, щоб квас зашумував — і тоді зразу ж умочити ганчірочку чи рушничок і прикладайте до хворого місця, а потім накривайте папером, бавовною, обмотуйтесь хустками. У вас у хаті тепло, то можна в компресі ходити круглу добу. Та отак як хоч з місяць ви полікуєте, то побачите, яка ви станете бадьора та життєрадісна. І Матвію Олексійовичу буде тоді радісніше працювати, і робота у їх буде виходити ще краще, як ви будете при здоров'ї. А кисле молоко, то і обоє на ніч, як лягаєте спати, то по склянці обов'язково вживайте і по дві чайні ложки туди цукру кладіть. Чуєте? Послухайте моєї поради і побачите, які будуть хороші наслідки.

Отака у вас гарна хаточка, в подвір'ячко яке! Коли та місцевість узимку та гарна, боже мій, а яка та краса там, як навесні, а літку чи восени! Господи, хоч би ще діждати побути у вас, іще що-небудь ізмалювати!

Дорогі Матвій Олексійович і Юлія Іванівна, хоч же я до вас і бухнула, як той сніг на голову — неждано, негадано, хоч я вас, старесеньких, потурбувала, порушила своїм прибуттям ваш спокій, але якби ви знали, як мені радісно, що я знаю тепер, де ваша хатиночка стоїть, і щодня-щодня літаю моїми думками у ваш будиночок, у ваше подвір'я. Той день, як я від вас поїхала, то тоді був невеликий вітер. І як то чудово! Унизу між стовбурами дерев було тихо, а вгорі там, у верхів'ях зелених сосон, там шумів вітер. Ой, як він гарно шумів! Наче співав якусь пісню без слів! Ой, якби ви знали, як я ті шуми легесеньких вітрів люблю!

Давно-давно, як я була малою молодою і були тоді левади та береги, де росло багато-багато і струнких, і високих, і кучерявих дерев — так мов гай. От як повіють вітри, то я біжу туди, у берег, слухати ті зелені шуми. І вчувається мені в тих шумах вітрів і шепіт, і гомін якихось давноминулих казкових людей, і різні прекрасні, найбільше сумні пісні чарівні, і всякі дивовижні моєму слуху ноти голосів. Коли одного разу ми удвох з матір'ю (і я матері про те сказала) були у березі, прали на річці полотно, бо серед тих берегів ще й річенька протікала,— Чумгак зветься,— я мати поглянули на мене, як на божевільну, та й кажуть: «Чуєш, Катре, тільки ти мені іще раз хоч подумаєш таке сказати, то я тобі рот розірву. Батько то твій на вербі чи на дубі сидить та й співа тобі, дурній». І більше з тих пір я вже про шуми вітрів нікому не говорила. Отак-то воно.

Бувайте здорові! Бажаю вам здоров'я, спокою й достатку!

З пошаною до вас

Білокур

16 лютого 1959 року

(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)

Добрий день вам чи вечір,

мої далекі старесенькі друзі

Матвій Олексійович і Юліє Іванівно!

Чи ви там живенькі, здоровенькі? Як ви там живете?

Відцвіла весна, відбуло буйне літо і вже шумлять сосни високі своїми верхів'ями сумну осінню пісню, і багато пройшло й днів, і тижнів, і місяців, а від вас і малої вісточки не маю. Як там ви живете, як провели весну, літо і майже пів осені? І вже це так було давно, що я і забула, чи я на ваш лист не відповіла. А ви, будьте добрі, то хоч малесенький мені листочок [...] напишіть[2]. Напишіть, як здоров'я Юлії Іванівни. Та оце прийшла осінь та разом з нею і зима, а у вашому і гарненькому будиночку, але в йому підлога холодна, то нехай Юлія Іванівна на зиму собі придбають хоч бахілі, хоч шиті валянки та щодня-то у їх і ходили. От коли у їх будуть ноги завжди в теплі, то і лихо те нечестиве швидше мине. Ось

[1] В оригіналі «...на біса кому, кому здався!»

[2] В оригіналі стилістичний недогляд: «...то хоч малесенький мені листочок мені напишіть».

послухайте моєї ради — побачите, які будуть хороші наслідки. А за те, що я так кажу на вашу рідну підлогу, то ви мені, дурній, простіть. Оце аж тепер я вам скажу по правді, що коли я до вас збиралась їхати, то Марія Иосипівна мені говорила, щоб я взула валянки, а я поїхала в черевиках і в ботах. Ну, в кімнаті в ботах бути якось ніяково — і я були в самих черевиках, і в мене так дуже мерзли ноги, що я не чула, чи то ноги, чи дровеки, а вони ж у мене хворі і треба, щоб вони були в теплі: коли вночі я лягала спати, я майже не спала, а все їх терла, та воно не помагало — було погано з серцем, нудило — і я потихеньку плакала. От тепер я завжди і думаю, що Юлія Іванівна тоді у зимовий час ходили майже чи не в балетках. І ви же... А ви послухайте моєї доброї ради і придбайте тепле взуття. І коли ваші ноги будуть завжди в теплі — і ви побачите, як поступово буде кидати вас ваше лихо. Ну, за топливо я вас не буду нічого питати, бо бачила, який ви, вельмишановний Матвію Олексійовичу, дбайливий господар. То, напевно, ви придбали всього — і торфу, і дров, і всь[о]го.

Пишіть, яку ви продали картину із тих, що я бачила. Та взагалі, пишіть за все, пишіть за миронівські лікування, як вони — чи хоч трохи помогли Юлії Іванівні?

Під час мого у вас перебування, може, що грубе було з мого боку, то схиляю мою голову перед вами і прошу у вас пробачення. Простіть мені, грубій селючці, але ж хворій. А якщо, може, коли у вас буде Галина Олексіївна або ви у їх, то передайте тим добрим людям, і Галині Олексіївні, і Якову Тихоновичу*, передайте від мене щирий привіт! Бажаю, щоб їм світила щаслива зоря!

А як же ірпінські дуби, що почали всихати? Чи, може, ції весни-літа вони розвивались? От жаль мені тих ірпінських дубів. І навіщо зруйнували той луг, на пове[р]хні якого росли буйні трави, а попід землею текли багаті струмки цілющої-живущої водиці, які напували і дуби, і сосни, і осики, й тополі.

І, може б, написали мені, над чим літом працювали, яку виконали картину?

Бувайте здорові, бажаю вам усього хорошого у вашому житті — здоров'я, спокою й достатку! Щоб діждали споживати з свого садочка і вишні, яблука — і все!

З пошаною до вас

К. В. Білокур

Жовтень 1959 р.

27 жовтня 1959 року
(за штемпелем «Київ-Ворошиловград Львів» на конверті)

Добрий день вам, мої далекі
старесенькі друзі Матвій Олексійович
і Юлія Іванівна!

Як же ви там живете, як здоров'я Юлії Іванівни та вас обох? Бо хоч же я одержала від вас листівочку, та ви в їй лише мені всього доброго бажали, а про себе і словечка не сказали. Як здоров'я Юлії Іванівни? Пам'ятаєте,— якщо ви того листа одержали,— я їм радила, що[б] вони придбали на зиму тепле взуття. І це дійсно так, що коли їх ноги будуть завжди в тепломy, то вони і не болітимуть, а то ж я прошлий рік бачила, як вони зимою в легеньких черевичках ходили, а підлога ж холодна, - отож вони і болять того, як улітку минулого року.

Чи до вас хто і в осінню приїздив, чи самі жили? Чи Галина Олексіївна коли у вас буває? А чи ота троянда, що прошлий рік як я у вас була та ви при мені її знадвору в вазон пересадили,— так чи вона ціла? І які ж у неї квіточки, мабуть, чудові!

Я оце недавно десь читала, що тим людям, що хворі на серце, нички чи печінку, так треба вживати морелі (абрикоси). Ото кажуть, що вже так гарно діють ви ліки. Та оце січас сирих їх нема, то як де трапиться, то купуйте і сухі, аби тільки щоб сушили з путніх. От ви їх візьміть теплою водою помийте і теплою налийте і поставте варити — і як тільки почне кипіти, зразу ж і знімайте (цукру кидайте до смаку), щоб не дуже його варити, щоб з його не виварилась сила. А то другим способом: разів зо два полити гарячим окропом кип'ячим, змити їх гарно — і все. І тоді, щоб вони були вологі, їх завжди бризкають теплою водою — щоб стояли в теплому,— так вони, морелі (абрикоси), розм'якнуть і такі стануть м'які та повні! І ото їх так можна і їсти. Вони такі смачні і корисні. Так ото якщо у вас на базарах вони сушені продаються, то купуйте і споживайте. Кажуть, і лікують ними серце, і нирки (почки), і шлунок.

Тепер я знаю ваш двір і вашу хаточку і часто-часто я моїми думками у їй буваю.

Ага, так я запитувала так, чи коли буває у вас Галина Олексіївна. А як коли будете бачитись, то передавайте їм від мене щирий-щирий привіт.

Іще б було дещо написати, але в голові чогось так дуже погано зробилось — нехай на другий раз у другім листі. Старію я вже: чого в цім не дописала, в другім допишу.

Бувайте здорові, дорогії старесенькі добрії люди! Всього вам хорошого у вашім житті здоров'я, спокою й достатку! Нехай вам світить щаслива зоря!

З повагою до вас

Білокур К. В.

Як вам буде вільна годинка, дорогий Матвій Олексійович, то ви мені більше, ніж у листівочці, напишіть, як Юлії Іванівні ті миронівські ліки — чи вони що допомогли? Чи від них є які наслідки?

Уже ми не Черкаської області, а Київської.

23 січня 1960 року
(за штемпелем «Черняхівка» на конверті)

Добрий день чи вечір вам,
вельмишановний Матвій Олексійович
і Юлія Іванівна!

Одержала від вас лист і довідалась, яке тяжке горенько спіткало вас, старенькиx. Боже мій, боже! Бідненька Юлія Іванівна! Як же січас? Чи вже хоч трохи можна їм ходити хоч по хаті, хоч по подвір'ю? Діждали своєї хаточки, свого подвір'я, є де і жити, є де і походити,— так от бачите, яке горенько! У нас тут було таке горенько, тільки не в Богданівці, а в хуторі, що від Богданівки за річкою, за болітцем стоїть.

* Ідеться про подружжя Галину Олексіївну та Якова Тихоновича Сірченків.

Теж жінка з горнища впила, ну, і поламала, так як і Юлія Іванівна, [ногу], так уже підлікували її: вона з ціпком ходить і дуже помаленьку, а все ж таки ходить. Правда, вона від Юлії Іванівни трохи молодша, тій жінці 50 років. Якби вони вивчились ходити на патериці, щоб поки та хвора ніжечка загоїться, щоб вони її не тривожили.

Боже мій, боже, що ж його діяти у світі білому?! От же отаке лихо! Що його діяти? І нема чого й гірше, як те, що чи рідній, чи близькі люди в якім-небіть гореньку — і нема змоги їм допомогти! От боже мій, боже! Старість — і так вона негарна штука, я тут іще і лихо за лихо чіпляється! Певно, тепер вам, батечку, нема часу і за пензлі братись. Отак то воно.

Хоч би іще віддужчали Юлія Іванівна, щоб ви іще що-небіть виконали — а чи чудові жоржини, чи які інші квіти, або і такий краєвид, як ото я у вас бачила. Вона, та картина, висіла у вас на стіні. Там хати, дорога, тини. Ой, як на тій картині чудово виконано освітлення сонця! Я ту картину не можу забути і завжди про неї згадую, та і багато інших чудових робіт.

Ой, як радісно, як є можливіс[т]ь кожного дня працювати біля мольберта, не почуваєшся ні старіс[т]ь, ні самотніс[т]ь, бо ж з-під вашого пензля кожного дня на полотні виростає щось нове, прекрасне і чудове. І як важко і тяжко, як стоїть самотній мольберт з незакінченою хтозна коли картиною, лежать пензлі, засохлі, а дорогі години нашого життя треба витрачати: то попрати ганчірки, то вносити попіл, топити піч і інше, інше... І так проходять дні, і тижні, і місяці... У вас, батечку, може, більше витривалості, більше терпіння, то ви стиснете уста — та й знесете мовчки всі ті негоди життьові. А от я так тільки те і роблю, що зчеплю руки на голову — і тужу, що нема часу виконувати дорогу моєму серцю роботу. Отож і я поки піч витоплю та біля хворої матері треба ходити — та ото так і проходять дні.

Та ось діждем весни, може, можна буде Юлії Іванівні хоч помаленьку виходити на подвір'я та будуть ту хвору ніженьку на сонечку вигрівати, то, може, вона і загоїться.

Видужуйте, боріться і переборюйте те лихо та ще живіть і живіть! Як же таки так? Діждали такої гарної хаточки, такого чудового зеленого подвір'я, то іще треба жити та й жити! А ще ж треба діждати, щоб спожити із свого садочка і вишеньки, і яблука.

Бувайте здорові! Бажаю вам всього хорошого у вашому житті — здоров'я, спокою й достатку!

З пошаною до вас

К. В. Білокур

11 березня 1960 року
(за штемпелем «Ірпінь» на конверті)

К. Піскорський. Човен Весляр

Присвячується Вірі Яківні Кириленко

Венеціанське вікно його кімнати — атрибут старої Одеси — було обернене на захід, і він любив спостерігати, як вечорове сонце, немов застигла кульова блискавка, таємниче занурювалось у море. Звідусіль покрадьки наповзали сутінки, лише час від часу шматовані мечами прожекторів, а він ще довго сидів обмарений перед відчиненим вікном у своєму вподобаному кріслі з м'якими підлокітниками, щось думав, згадував, уловлював тільки йому чутні давні мелодії. Навіть гул канонади, що не стихав з ранку до ранку, та перші артилерійські снаряди, які почали вибухати зовсім близько, в Одеському порту, не могли відвернути його від тих думок. Це був Макс Авелійович Кюсс, композитор, автор славнозвісного вальсу «Амурські хвилі». Коли фронт упритул наблизився до Одеси, йому не раз пропонували евакуюватися в глибокий тил, та він знай повторював: «Залишусь тут, пристану до підпільників, партизанів, уже готують бази в катакомбах». Незважаючи на свої шістдесят сім років, Кюсс був жвавий, бадьорий, енергійний, на ньому позначалось те, що він усе своє життя був в армії диригентом військових оркестрів, і коли йому все-таки радили виїхати, відверто нагадуючи про вік, композитор відповідав з гідністю: «А хто в першу чергу даватиме відсіч цим забродам, як не ми, професійні військові». Старість цієї людини засвідчувала хіба що біла, як сніг, шевелюра над високим випуклим чолом.

Так було вечорами, а вдень... Відколи опинився без роботи,— військово-музичну школу, де він керував класом кларнета, вивезли на Схід,— Кюсс просто не міг залишатись у чотирьох стінах своєї холостяцької квартири й знаходив єдину розраду в безкінечних мандрівках по місту. На кожній вулиці до нього приєднувались якісь люди, вітались, наче давні знайомі,— композитора знала й любила майже вся Одеса,— відтак заводили мову про найпекучіше: ділились останніми новинами з різних секторів Одеського оборонного району, який утримувала Приморська армія, радились, що їм робити в тому разі, якщо... Аж боялись вимовляти страшні слова. «У катакомби, підемо в катакомби, ми не дозволимо фашистам спокійно шпацирувати по нашій Одесі, якщо вони, боронь боже, й загарбають її»,— наставляв переконано. Разом з іншими він підписував листи «Генералові без армії Антонеску» і «Людожеру Адольфу Гітлеру», що передавалися з рук у руки, часом долучав до них і своє гостре слівце. Другий лист починався так: «Ми, правнуки і внуки славних і войовничих запорожців землі української, котра тепер входить до великого Радянського Союзу, вирішили тобі, проклятий кате, цього листа написати, як писали колись наші діди, що громили ворогів України...» Кюсс брав участь у стихійних мітингах, що виникали то там, то там, подовгу спостерігав рух військових кораблів на рейді, супроводжував колони ветеранів-ополченців, сподіваючись наглядіти серед них когось із своїх знайомих, і йому було аж заздрісно бачити, як вони урочисто й гордо марширували з трьохлінійками за плечима. Це б пак, не демонстранти у святкових колонах, а захисники рідного краю! Все, все невимовно хвилювало Кюсса.

Був ще такий випадок. Він прямував завжди чисто підметеною Пушкінською, минув приміщення філармонії на перехресті вулиць, на хвилю затримався біля двоповерхового особняка, відомого тим, що в ньому колись жив Пушкін, і в цей час позаду вчулось красиве, майже мелодійне цокання підків по бруку. Оглянувся й завмер у захваті: щільними лавами рухались величаві кіннотники (це виступав на фронт щойно сформований 5-й кавалерійський полк, яким командував Федір Сергійович Блинов). Коли перші вершники порівнялися з історичним особняком, враз пролунала команда: «Струнко-о! Рівняння на дім Пушкіна!» І весь полк — тисяча триста кавалеристів, дивлячись через плече, проводжали поглядами дорогу святиню. На тротуарах шпалерами стояли люди, вони гукали кіннотникам: «Бийте гадів! Не здавайте Одесу! Смерть фашистським загарбникам!» Коли б Кюссові випало прожити не стільки, як він прожив, а ще лічені три місяці, з його уяви ніколи не стерлася б ця велична картина з усіма її звуковими й кольоровими барвами. Вона воскресила в пам'яті також роки першої світової війни, коли його з 11-го Східно-сибірського полку перевели в 5-у козачу дивізію, що вела бої на Західному фронті, потім в окремий батальйон георгіївських кавалерів. Подумав: це ж їдуть нащадки тих героїв...

У середині жовтня в Одесі раптом посутеніло, небо запнули свинцеві хмари, а зрана повіяв гострий, пронизливий норд-ост, якого моряки ще називають «бора». Цього дня Кюсс уперше залишився вдома, він бачив з вікна, що й на вулиці не з'являлося жодної живої душі. Місто наче вимерло або при

чилось у лихому передчутті. Лише гарматний гул, схожий на рев шторму, видавався ще сильнішим. Невже ворог почав генеральний наступ?

День 15 жовтня приніс Кюссові приємну несподіванку: вранці до нього завітав нежданий гість — якийсь моряк Чорноморського військового флоту, старшина другого рангу. Він артистично, мов піаніст, кінчиками пальців торкнувся безкозирки і сказав:

— Дозвольте звернутись у невідкладній справі, Максе Авелійовичу! Мене послав до вас командир крейсера «Червона Україна» капітан другого рангу Єрошенко. Він наказав дізнатися, чи ви не евакуювались на Схід, і якщо ні, то запропонувати вам виїхати нашим крейсером. Сьогодні ми ще стоїмо в гавані, а завтра відчалюємо на Севастополь.

— Хіба той командир знає мене? — вражений такою пропозицією, запитав Кюсс.

— Аякже! Хто не знає вальсу «Амурські хвилі»! Але найбільше про композитора Макса Авелійовича Кюсса розповідаю всім я, ваш давній прихильник, в запасі кларнетист духового оркестру на крейсері «Червона Україна». Я ж і підказав нашому диригентові, щоб він попросив командира послати мене на берег з цією місією. Чому мене? Бо сам я теж одесит, навіть колись жив по сусідству з вами, отже, не доведеться довго шукати вашої адреси.

У Кюсса зволожилися очі. Точиться жорстока війна, на терезах історії лежить доля не самої Одеси — цілої Батьківщини, а моряки з крейсера «Червона Україна», виконуючи десятки бойових завдань, не забули подбати й про нього — скромного провінційного музиканта. Голосом, який вібрував і зривався, він сказав:

— Дякую, щиро дякую! Перекажіть, будь ласка, вашому командирові, що я зворушений такою пропозицією, але прийняти її ніяк не можу. Треба ж комусь і тут бити ворога, якщо він з'явиться на наших вулицях. Одеські патріоти підуть у катакомби.

— Максе Авелійовичу, ви ж немолода людина, — спробував переконувати старшина.

Кюсс, не задумуючись, відпарирував:

— Зате професійний військовий!

Розмову закінчено, але матрос ніби хотів ще трохи продовжити її, продовжити зустріч, аматора з дитинства. Живучи в Одесі, він часто бував на концертах міліцейського духового оркестру, яким диригував Кюсс, заздрив слухачам щойно відкритої (1937 рік) військово-музичної школи, які могли вільно спілкуватися з уславленим композитором, вим'яв розповідь одного з тих слухачів: «Кюсс прищеплював нам любов до музики, він багато розповідав про військові оркестри, ділився спогадами про свою службу на Далекому Сході в часи російсько-японської війни, потім у Червоній Армії, доки не демобілізувався в 1927 році. Він був нашим улюбленим викладачем, ніби живою легендою, уособленням кращих традицій вітчизняних військових музикантів».

— Коли на кораблі я розповідаю про вас, — знову заговорив старшина, свідомо відтягуючи хвилину прощання,— матроси завжди дивуються: ну як могло статися, щоб у душі людини народилась така чудова мелодія, як вальс «Амурські хвилі». А я їм кажу, що на створення цієї музики автора надихнула велика любов до якоїсь жінки. Це ж правда, Максе Авелійовичу? Нібито ви й «Амурські хвилі» присвятили їй. Про все це мені розповідав той самий знайомий слухач Одеської військово-музичної школи.

Красиве, мужнє обличчя композитора ледь-ледь зарожевіло, стало ніби молодшим, одухотвореним, зеленкувато-блакитні, вузько поставлені очі під короткими чорними бровами спалахнули вогнем далекої юності.

— Так, ви маєте рацію, друже. Ще великий Горький писав: «Усе прекрасне на землі пішло від любові до жінки». Хочете знати, хто надихнув мене на створення вальсу? Одну хвилинку...

Кюсс підійшов до рояля, на якому стояла інкрустована шкатулка з червоного дерева, і, діставши з неї партитуру вальсу «Амурські хвилі», показав її своєму гостеві. Далі вони розглядали разом. На титульній сторінці вгорі овальний портрет молодої красуні в профіль, вона в чорному, глибоко декольтованому платті, на голові старомодний світлий капелюшок. Праворуч напис: «Присвячується Вірі Яківні Кириленко». Нижче великими літерами: «Амурські хвилі». Потім: «Вальс для фортепіано. Твір капельмейстера М. А. Кюсса. Владивосток, 1903 рік». Титульну сторінку вінчає реклама: «Колосальний успіх!!!»

Пояснив:

— Віра Яківна Кириленко — громадська діячка тих часів, член правління Владивостоцького відділення «Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне нижним чинам и их семьям». Їй присвятив я і «Мрії кохання», і, можна вважати, усі триста моїх музичних творів.

— Коли виконують по радіо ваші «Амурські хвилі»,— сказав старшина, з хвилюванням вислухавши розповідь композитора,— то ніколи не називають прізвища автора, тільки «старовинний вальс» і все. Чому ви не висловите їм протест?

— А навіщо? — усміхнувся Кюсс, певне, вважаючи наївними такі міркування. — Ці ноти й друкувалися не раз без мого прізвища, називали тільки двох поетів, які вже в тридцяті роки додали слова, і вальс набув нової, вокальної форми. Та хіба випадки подібного інкогніто поодинокі? Мало хто знає, скажімо, автора вальсу «На сопках Маньчжурії», мого молодшого друга Іллю Олексійовича Шатрова, а твір давно здобув симпатії мільйонів. Я завжди переказую своїм учням драматичну історію написання цього вальсу. Десять днів Мокшанський полк відбивав атаки японців. Закінчились патрони і сухарі, загрожувало повне оточення, а з ним і повний розгром. Тоді пролунала команда: «Знамено і оркестр — вперед!» Полк рушив у штикову атаку, це був одчайдушний порив у найкритичнішу хвилину. Падали атакуючі, з ними падали музиканти. Але слідом за музикою загриміло «ура!» Подвиг мокшанців, запалених мелодією маршу, забезпечив успіх атаки, хоч самі вони й полягли на далеких східних сопках... Вальс так і називався спочатку: «Мокшанський полк на сопках Маньчжурії». Сильні й слова його, написані самим композитором, вони вражають своєю простотою і точністю: «Тихо вокруг, сопки покрыты мглой, вот из-за туч блеснула луна,

могилы хранят покой...» Прощальним речитативом звучать рядки: «Спите, герои русской земли, Отчизны родной сыны...»

Оповідаючи, Кюсс весь час пильно дивився на свого гостя, потім раптово змінив тему:

— А знаєте, товаришу старшина, вас я теж зустрічав колись на одеських вулицях. Врізалось в пам'ять вродливе смагляве обличчя еллінського типу, чорне кучеряве волосся, гордовитий погляд. Пригадую, ще й думав тоді: ну, викапаний син Еллади.

— Ви не помилилися, Максе Авелійовичу,— підтвердив співрозмовник,— я справді по батькові грек, мати — українка. Вдома навіть виникали суперечки на цьому грунті: тато весь час мріяв про те, щоб перебратись у Грецію, на землю своїх предків, мама рішуче, аж до плачу відмовлялась покинути Україну. Зрештою перемогла вона. А мені ця ситуація прислужилась тим, що тепер я знаю три мови: українську, російську і трохи грецьку.

— Гм, дуже, дуже цікаво,— задумливо проказав Кюсс.— У кожній людській біографії ціла історія. Шкода, що я не письменник.

Хоч-не-хоч розмову треба було закінчувати. Старшина пружно підвівся, надів безкозирку, яку весь час тримав на колінах, дві стрічки з золотими викрцями красиво облягли плече. Він сказав:

— Максе Авелійовичу, я можу допомогти вам зібратися, понесу речі. Командир крейсера «Червона Україна» капітан другого рангу Єрошенко і диригент нашого оркестру чекають на вас. Я теж не раджу вам залишатись в Одесі: завтра чи післязавтра тут будуть фашисти, а вони жорстокі, ви про це читали в газетах.

Розчулений Кюсс обняв моряка за плечі, знову на очі йому набігли сльози.

— Ні, ні, не можу цього зробити, ніяк не можу. В Одесі я народився, з нею і пов'яжу свою долю до кінця. Що буде, те й буде: прийму всі випробування, зготовані моїм землякам-одеситам. А вам, товаришу старшина другого рангу, спасибі за велику радість, яку ви сьогодні принесли мені.

Моряк теж розчулився.

— На все добре, дорогий Максе Авелійовичу! До нової зустрічі після війни! — Він міцно потиснув руку людині, яку любив зараз не менше, ніж свого батька, любив як музикант музиканта.— Ніколи, ніколи не забуду вашої розмови. Хай вам щастить!

Знову артистично, мов піаніст, кінчиками пальців торкнувсь безкозирки і, рвучко обернувшись, чіткими кроками пішов з кімнати; його кроки відлунювали, мов по палубі.

Цей старшина з крейсера «Червона Україна» справді пронесе пам'ять про ту розмову через усю війну, і, повернувшись до визволеної Одеси, розповідатиме про неї при кожній слушній нагоді усім знайомим і незнайомим, а для самого Кюсса це була остання радість, яку подарувало йому життя...

16 жовтня на четверту годину ранку понад сорок кораблів з оборонцями Одеси відчалили в море, а передові частини 4-ї румунської армії вступили в місто тільки 17-го, через добу після евакуації радянських військ. Одразу почались арешти, розстріли. Третього дня прийшли й до Кюсса.

Два автоматники в чужій, незвичній формі веліли композиторові йти з ними. Ні, ні, речей з собою брати не треба, у тому числі й теплого одягу. Один поглузував:

— Здається, це ви збиралися разом з партизанами діяти в катакомбах? То ми вас туди поведемо...

На вулиці вже стояла колона приречених, чоловік тридцять-сорок, вони стояли в оточенні таких же автоматників. Кюсса одразу пропустили всередину, немов закривали собою од можливої небезпеки. Почулися голоси: «Максе Авелійовичу, вас теж... Чому ви не виїхали завчасно?..» Плакала якась жінка, у другому кінці вихопився тривожний голосок хлопчика: «Мамо, куди нас ведуть? Я хочу додому...»

Коли на Пушкінській порівнялися з пам'ятним особняком, Кюсс пригадав, як бійці кавалерійського полку шанобливо проводжали його поглядом, і подумав розпачливо: «Невже я так нічого й не зроблю, не завдам жодної шкоди цим душогубам? А вихвалявся ж». Стало соромно перед самим собою.

Рішення прийшло в ті хвилини, як ступили на вулицю Осипова. Він рвійно вихопився вперед і, обернувшись обличчям до процесії, голосно вигукнув:

— Товариші, Червона Армія все одно переможе! Хай живе наша Радянська Батьківщина! Смерть фашистським загарбникам! Одесити не схиляться перед окупан...

Голос урвався. Конвоїри, які спершу були заклякли від несподіванки, швидко оговталися і з переляку чи що поспіхом зрізали зухвалого агітатора автоматними чергами. З колони вихопився страшний зойк, заглушивши всі інші звуки. А залитий кров'ю, розстріляний композитор ще якусь мить постояв і, розкинувши руки, впав ниць, наче хотів востаннє поцілувати рідну землю.

Так поліг смертю воїна в окупованій Одесі автор знаменитого вальсу «Амурські хвилі» Макс Авелійович Кюсс. Люди смертні, а мистецтво не вмирає, вічно житиме і цей вальс.

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

СОНЦЕ НА ЛІТО, А ЗИМА НА МОРОЗ

Хоч народне прислів'я і стверджує, що сумний грудень у свято й будень, але саме останній місяць року налаштовує кожного з нас на оптимістичну хвилю, бо хоч зима і повертає на мороз, проте сонце вже йде на літо.

Сучасна назва грудня раніше стосувалася до передостаннього місяця року. В давньоруські часи початок зимового літочислення іменувався студнем (до речі, нею і досі офіційно користуються білоруси — студзень). Щоправда, поруч з нею співіснувала й інша календарна — «грудень» і означала «перший, покритий грудками шлях». Це підтверджує й Іпатіївський літопис (1118 р.): «Поидоша... на колъхъ, а по груду пути, бѣ бо тогда мць грудень». Цю назву фіксують й усі інші східноукраїнські дореволюційні календарі.

Разом з тим в активному вжитку існувало чимало діалектних означень. Серед них найбільш відомі — лютень, хмурень, стужайло, студений, мостовик тощо. На західноукраїнських землях була в ужитку ще одна назва — трусим. Я. Головацький у своїй чи не найповнішій, котра не втратила свого значення і в наш час, праці «Поділ часу в русинів» писав: «Грудень — то змерзлі груди дорогу возову псують, не раз сніг потрусить — для того трусим; часто і крепкі морози потягнуть, зовсім уже зима — для того студень...»

Серед багатьох регіональних накличок упорядники нинішнього офіційного календаря України зупинилися на одній — грудень. Подібні назви зустрічаємо і в поляків — груджень, білорусів — грудзень, сербохорватів — грудан та словенців — груден.

На Закарпатті жодне з названих наймень невідоме. Тут користувалися лише двома, відомими нам, термінами — мочавець (мочарець) та андріїв (андрієць). Стосовно до першої назви, то вона означає — «вологий», «мокрий» або «мочавий місяць». Справді-бо, в цих краях грудень буває з частими дощами та мокрим снігом.

Інша назва — андрієць — походить від ймення народного свята Андрія (13). Це було чи не найпопулярніше обрядодійство, з яким пов'язані цікаві вечорницькі забави.

В інших європейських мовах збереглося давньоримське означення — «децембер». У перекладі це означає десятий місяць року, який закінчувався у лютому.

У наш час грудень завершує календарний рік. На 22 число цього місяця припадає і зимове сонцестояння, за яким визначають астрономічний початок зими. Наші пращури пов'язували з ним «народження сонця», або ж «родини сонця». Саме в цей день наступає найдовша ніч. Але мине кілька днів, і світловий час почне прибавлятися «на заячий скік». Тому від Спиридона (25 грудня) селяни вже налаштовувалися на весну. Кожен наступний день від Спиридона, за тодішніми уявленнями, мав відповідати характерові всіх дванадцяти місяців. Хлібороби ретельно стежили і записували до своїх прогностиків щоденні прикмети, щоб у такий спосіб завбачити погоду на увесь рік.

З останнім місяцем року пов'язано чи не найбільше народних свят. Кожне з них так чи так стосувалося до вечорницьких дійств. Адже молодіжні зібрання в грудні відбувалися майже щодня.

Скажімо, 17 грудня відзначали Варвари. На них, як і на Андрія, вдавалися до ворожіння. Але найцікавішим був обряд «пірхунів». Дівчата робили вареники, між якими мали бути й вироби, начинені не сиром чи маком, а борошном. Частуючи хлопців, юнки стежили, кому потрапить «пірхун», щоб уволю покепкувати з невдахи...

По-своєму цікавими були обряди на Сави (18), Миколи (19), Ганни (22), Спиридона (25) тощо. Крім молодіжних вечорниць, широко практикувалися погостини, на які сходилися люди старшого віку. Адже грудень, як і січень зі своїм різдвяно-новорічним циклом, вважався місяцем відпочинку.

Громадське дозвілля зимового періоду особливо багатогранне у зайчасовій структурі селян. Воно зосереджувалося переважно на сільськогосподарській тематиці з використанням численних пісенних сюжетів, ігрових сценок, багатющої гумористичної скарбниці українського мудрослів'я. Але основний наголос робився все-таки на хліборобській тематиці.

Цього вимагали самі умови життя. Так чи так обряди були повернуті обличчям до землі-годувальниці. В усіх сюжетних дійствах неодмінно присутня виробнича атрибутика — нива, врожай, шана праці, побожне ставлення до хліба...

Власне, це спостерігаємо і в інших обрядових дійствах річного циклу — колядках та щедрівках, веснянках і гаївках, купальському та весільному циклах. Всюди на чільне місце підноситься аграрна тематика. Це ж саме стосується до молодіжних і дитячих ігор.

Одначе було б помилкою вважати, що все розмаїття родинно-громадського співжиття підпорядковувалося лише одній тематичній спрямованості. Народна мудрість широко використовувала одвічні потенції людського буття — філософську мудрість, поетичний характер народу, різноманітні форми моралі, колективізм і взаємовиручку, шанобливе ставлення до старших, незрадливість історичних реалій, шляхетність, полюбовність у родинній злагоді, відданість отчій землі, неперерваність родоводних традицій тощо. Саме така сукупність виховавчих форм, що утверджувалися в побуті, допомагала нашому народові не тільки зберегти національну самосвідомість, а й вижити протягом багатьох неспокійних, нерідко трагічних століть.

К. Піскорський. Небо

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Введення (4). За цим днем прогнозували весну.

Як буде на введення в сліду вода, то на Юрія (6.V) трава.

Як на введення буде вода, то в літі буде молоко.

Введенські морози ще зими не роблять.

Прокопа (5). У давнину в цей день на шляхах ставили віхи, щоб подорожани не збилися з дороги. Тому казали: «Прийшов Прокіп — розбив заміт, по снігу ступає — дорогу копає».

Катерини (7). Сподівалися на морози.

На святу Катерину ховайся під перину.

Катерина по воді, то різдво по льоді.

Як на Катерини холодно, то буде голодно.

Парамона (12). Якщо в цей день іде сніг, то бути хурделицям цілий тиждень.

Андрія (13). Молодь збиралася на калиту. Дівчата пекли корж, під'язували його до сволока, в хлопці мали «проїхати на коцюбі» і відкусити шмат. Якщо ж не таланило цього зробити, то їх обмащували сажею. Крім того, юнки пізно ввечері ворожили, приказуючи: «Святий Андрію, я тобі конопельки сію, дай же мені, боже, знати, з ким їх буду брати».

В цей день ретельно стежили і за погодою. Виходили до річки й дивилися: тиха вода — на рівну зиму, шумовита — на завірюхи.

Якщо до цього дня сніг не випав, зима буде тепла, а як з'явився — довга і холодна.

З цим святом пов'язані й прислів'я.

На Андрія треба кожуха-добродія.

На Андрія робиться дівчатам надія.

Андрію, Андрію, я тобі коноплі сію, зеленою волочу, бо я заміж хочу.

Варвари (17). У це день дівчата готували вареники з маком, серед яких обов'язково мали бути й «пірхуни» — заправлені борошном. Кому потрапляв фальшивий виріб, того довго дражнили «пірхуном».

За повір'ям, на Варвари починають збиратися в тічки вовки. Хижі звірі гуртуватимуться до 5 січня. В цей день намагалися уникати зустрічей з хижаками, котрі нерідко нападали і на людей.

Якщо проти цього дня вночі небо в зорях — чекай холодів, а сліпе й тьмяне — на тепло.

З Варварами пов'язано чимало прислів'їв.

Було б не савити та не варварити, а сісти і на сорочки сурганити.

Хто савить і варварить, той почкою не напарить.

Варвара заварить, Сава закалить, а Микола закує.

Варвара заварить, Сава засолить, а Микола поставить кола.

Варвара заварить, Микола загвоздить, а на Ганки сідай в сани.

Варвара мости мостить, Сава гвоздії гвоздить, а Микола прибиває (кріпить).

Варвара кусок ночі вірвала, а дня приточила.

Коли на Варвари мороз, то ховай сани, а витягай віз.

Якщо на Варвари гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то кажи оглянути сани.

Якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як золото.

Сави (18). Жінки збиралися в рукодільницькі гуртки, приповідуючи: «І савити, і варварити, і куделю кучмалити».

Миколи (19). Крім зимового, був і весняний Микола (22.V).

У кожнім році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи.

Хвали зиму після Миколи.

Ганни (22). Це так звані «родини сонця», адже цей день збігається з зимовим сонцестоянням: «Сонце на літо, а зима на мороз». Тому намагалися прогнозувати погоду.

Сонце ясне, променисте — Новоріччя буде морозяним; якщо ховається за марами, а на деревах висне іній — під Новий рік буде хмарно й відлигне.

Яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки.

Яка Ганна до полудня, така зима до кінця грудня.

Спиридона Сонцеворота (25).

На Спиридона «хоч на гороб'ячий скік прибуде дня».

Спиридон Сонцеворот небо плечима підпирає — дня добавляє.

За цим днем люди намагалися вести спостереження за річним циклом: кожен наступний день відповідав погоді чергового місяця. Тому протягом дванадцяти днів запам'ятовували погоду, щоб визначити, яким буде рік.

Томи (29). Вважається, що це найхолодніший день грудня.

Прийшов Тома — почуй вдома.

Добре говорив святий Тома, що в грудні найліпше сидіти вдома.

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

СЛОВО ПЕРЕД ДОРОГОЮ

Описи подорожей по Україні та інші писання чужинців про нашу батьківщину і наш народ — це надзвичайно цінний скарб для пізнання минувшини і сучасності українського народу у всіх виявах його життя і творчості.

Поруч з історичними документами і пам'ятками минувшини мемуари, записки, щоденники та інші писання сучасників відтворюють більш живо і рельєфно саме життя, а не лише його сухі факти, наслідки, відгуки, що попадали часами зовсім випадково на пергаменти та інші писані пам'ятки.

Вартість різних оригін, мемуарів, подорожей, реляцій, переказів і т. д. різна, залежно від обставин, часу, особи автора, його завдання, мети, тенденції. Одначе нерідко і найбільша тенденція дає цікавий матеріал для освітлення маловідомих фактів минувшини. Зокрема описи подорожей менше вартісні з погляду реєстрації певних подій або висвітлення так званої фактичної історії, зате дають вони величезний і дорогоцінний матеріал про географічні, побутові, економічні особливості країни у всіх найрізноманітніших галузях краєзнавства. Бо коли у кожного автохтона, що постійно сидить на своїй землі, витворюється якась інертність, байдужість до свого «давнього» оточення, то у чужинця, що приходить до нової для нього країни, спостережливість завжди загострюється на нових для нього явищах і з'являється органічна потреба поділитися своїми враженнями зі своїм оточенням.

З тих писань чужинців ми маємо багато відомостей про такі, наприклад, географічні особливості України, як вигляд території, підсоння, рослинність, тваринність, комунікацію та ін.; далі — про національні змагання, військо, духову і матеріальну культуру; з етнографічних особливостей — про побут, звичаї, вдачу народу; з господарських відносин — про торгівлю, промисел, соціальні відносини і т. д.

Власне, завданням автора було зібрати всі ці відомості з українського країзнавства, порозкидані в писаннях різних чужоземних письменників — арабських, візантійських, західноєвропейських, східних, ближчих і дальших сусідів і більше віддалених народів.

І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставленням, нерідко навіть як неприятелі або як союзники наших ворогів, проте у більшості їхні писання були (або бодай кінчалися) прихильні до українського народу, а тим більше, коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами.

Отже, знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневір'я і шкідливе почуття меншої вартості (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність.

Хронологічно цей огляд починаємо з т. зв. слов'янських часів, коли почала витворюватися українська раса, українська нація і українська державність. Зі всіх описів подорожей та інших писань чужинців (що часами бувають дуже довгі і нудні!) вибираємо найбільш цінні і цікаві місця, що висвітлюють як позитивні, так і негативні сторони вдачі, життя і творчості українців. Не обтяжуємо читача довгими історичними екскурсами і не переладовуємо тексту примітками та бібліографічними нотатками, зате подаємо по можливості оригінальні тексти цитованих авторів. Необхідні інформації, пояснення, зауваження, висвітлення про окремих авторів та їхні твори подаємо у самому тексті. Для більшої ясності в текстах перекладів уживаємо два роди дужок: в округлих дужках ( ) пишемо синоніми — відміни значення слів чи цілих виразів, а в прямокутних дужках [ ] — пояснення, висвітлення або розшифрування назв цитованого тексту.

Труднощі при складанні цієї книги — розкиданість матеріалу, переклади з чужих мов, недоступність деяких джерел, відсутність попередніх подібних праць — дають авторові право жадати від читача не бути надто суворим до всіх недостач, неточностей, які могли трапитися в цьому виданні.

Розуміється, що це видання вибору з писань чужинців про Україну далеко не вичерпує цілого потрібного матеріалу. Писання чужинців про Україну — це незвичайно обширний матеріал і надто великий для того, щоби був уміщений, хоч би в зовсім скороченому вигляді, в одній книжці. Одначе завданням автора було зібрати все найважливіше — найбільш цінне, цікаве і повчаюче, що писалося про Україну чужинцями.

Кажучи про відсутність попередніх подібних праць, які давали б суцільний огляд усіх важніших джерел за повних десять століть, мусимо рівночасно підкреслити, що авторові в найбільшій пригоді була передовсім праця М. Грушевського «Виїмки з жерел до історії України-Руси» (Львів, 1895), доведені, на жаль, лише до половини XI ст.; з бібліографічних оглядів праці Ф. Аделунга, І. Борщака, Д. Дорошенка, П. Клепатського, С. Мінцлова, В. Січинського і особливо В. Кордта.

А в т о р

I. АРАБСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ IX—X СТ.

Одні з найстаріших описів слов'янських земель, і зокрема України, належать арабам, що в той час були одним з найкультурніших народів на світі. Араби спеціально цікавилися географічними відомостями, життям сусідніх народів, торговельними шляхами. Вони збирали звістки від своїх купців, що їздили в торговельних справах до Києва та інших міст, або зустрічали в різних країнах українських купців. Арабські відомості здебільшого уривчасті й однобічні та торкаються переважно тих ділянок життя і звичаїв, які найбільше їх дивували. Тому, наприклад, маємо докладні описи похорон, гостин, забобонів та ін. В меншій мірі маємо відомості географічні й етнографічні. Крім того, чимало труднощів є з перекладом староарабських текстів, тому різні перекладачі та дослідники цих текстів зовсім відмінно пояснюють поодинокі тексти. Відомості арабських письменників цінні ще тим, що подають деякі звістки до давнішої історії України перед IX ст., тоді як поруч з ними візантійські джерела з тих самих часів (IX ст.) описують лише події, сучасні їм.

Відомості про слов'ян і Русь-Україну арабських письменників VIII—IX століть дуже уривчасті і баламутні, тим часом арабський письменник перського походження Ібн-Хордадбе говорить про слов'ян і Русь більш докладно. У своєму творі «Книга шляхів для пізнання держав», писаному в 60—70-х рр. IX ст., він пише про руських купців:

«Вони — з племені слов'ян, вивозять хутра видри, хутра чорних лисиць і мечі з далеких кінців Слов'янщини до Румського моря (Чорного або Середземного моря), і цісар Рума бере з них десятину. А коли бажають, то їздять на кораблях по річці слов'ян, переходять по затоці хозарської столиці, де її володар бере з них десятину. Далі вони ходять до моря Джурджана (південно-східна частина Каспійського моря) і виходять на довільний собі берег; промір же цього моря — 500 фарсангів. Іноді вони привозять свій крам на верблюдах у Багдад. Іноді (купці) вибирають шлях через Вірменію, а країні слов'ян, потім до затоки хозарської столиці, потім у море Джурджана, потім у Балху і Маваранвгру, потім до Сіна (Китаю)».

Аль Джайгані, візир саманідів, володарів Хорасана (на південний схід від Каспійського моря) в своїй книзі кінця IX — поч. X ст. «Книга доріг для пізнання держав» писав:

«Русини складаються з трьох родів: 1. з русинів, що живуть найближче до Булгара; їхній володар живе в місті Куяб (Київ), воно більше від Булгара. 2. Славії й 3. Танії (Табії). Жителі їздять в торговельних справах до Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди, щоб пробувати, бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають. Вони торгують також, (ідучи) водою; нікому про свій побут нічого не оповідають і не мають зв'язку з чужинцями. Вони не дозволяють, щоб який чужинець поїхав до їхньої країни. З трьох міст розвозять вони хутра соболів і цинк по всіх містах. У них такий звичай, що як котрий вмирає, палять вони його, а дівчата небіжчика з власної волі віддають себе, щоб спалити їх разом з небіжчиком. Деякі стрижуть собі волосся на голові, як вепре хорий, або фарбують собі бороду. Одіж в них — довгі свити і короткі куртки. Русини в торговельних справах мандрують до Хозарії».

Щодо поділу Русі на три роди, то відомо, що під назвою Куяба арабські письменники розуміли Київ, значить, першим родом русинів треба вважати Київську Русь-Україну. Славію російські дослідники вважають новгородцями, хоч скорше тут йде мова про західних чи південно-західних слов'ян. Танія — після Іловайського і М. Грушевського — Тмуторокань.

Дуже цікаві «Записки» арабського письменника Ахмеда Ібн-Фадлана, що був членом посольства каліфа Муктадира до приволзьких болгар. «Записки» ці постали в 20-х рр. X. ст. і описують, між іншим, русинів, коли ті прийшли до болгар. Важливо відмітити, що Ібн-Фадлан

розрізняє Київ (Куяб) від русів. Тому опис русів, їхнього побуту, життя, значною невідомо чи відноситься до місцевих автохтонів чи скорше до дружинників-русів, що становили військову верхівку на Україні-Русі X ст. з їхнім поганським побутом, який особливо вражав магометанина. Є також припущення, що Ібн-Фадлан зустрічав північних русів, себто торговельно-військову верхівку Новгородської Русі.

«Я бачив русів, коли вони прийшли зі своїм крамом і розташувалися по річці Ітіль [Волзі], і я не бачив більш досконалої будови (велетнів), ніж вони, немовби пальмові дерева; вони руді, не вдягають ані курток, ані свит, але в них мужчини вдягають кису [простий одяг, властиво покривало, коц], котрою він закручує один бік, а одну руку випускає з-під неї. Кожний з них нерозлучно носить при собі меч, ніж і сокиру; а мечі їхні широкі, хвилясті, клинки франкського виробу. Починаючи від кінця нігтя кожного з них до його шиї [на кисах чи мечах?] видно зелені дерева, візерунки та інші речі [рисунки?]. Кожна з їхніх жінок має прикріплену на грудях коробку чи то з заліза, чи то з міді, чи то з золота, відповідно до заможності чоловіка і після його скарбів; в кожній коробці є перстень (коло), до котрого прикріплений ніж, також на грудях. На шиї вони мають золоті і срібні ланцюжки, бо коли чоловік має 10.000 диргемів, то робить він жінці ланцюжок, коли має 20.000 — робить він їй два ланцюжки, подібним чином коли в нього прибавляється 10.000 диргемів, додає він інший ланцюжок своїй жінці, так що часто одна з них має багато ланцюжків на шиї. Найкраща прикраса в них — зелені коралі (пацьорки) з глини (скла) — з тих коралів, що бувають (привозяться) на кораблях; вони стараються усіми засобами добути їх, купують одну коралину за диргем і нанизують з них намиста своїм жінкам».

Далі описано похоронний обряд русів з драстичним ритуалом забиття одної з жінок небіжчика.

Під кінець цього ритуалу, який мав можливість бачити Ібн-Фадлан, він подає таке:

«Коло мене стояв чоловік з русів, і я чув, як він розмовляв з перекладачем, що був з ним. Я його запитав, про що він розмовляв, і той відповів, що русин сказав йому:

— Ви, громада арабів, дурний народ, бо берете найнижчого і поважнішого для вас чоловіка і кидаєте його в землю, де його з'їдають гади і черв'яки, а ми спалюємо його в одну мить, і він зараз же уходить до раю.

Потім він засміявся надмірним сміхом і сказав:

— Через любов Господа (Бога) його до нього (небіжчика) післав він вітер, так що вогонь охопить його за годину.

І справді, не проминуло й години, як корабель, дрова, небіжчик і дівчина цілком змінилися в попіл. Потім вони збудували на місці, де стояв витягнений з води корабель, щось подібне до округлого горбка (могили), встромили досередини велике дерево хвлвидж, вписали на ньому ім'я небіжчика та ім'я руського короля і відійшли».

Аль Масуді, письменник 20—50-х рр. X ст., подає докладніші відомості не тільки географічні, але також етнографічні. Він багато подорожував по різних краях, між іншим, також по Вірменії і прикаспійських краях. Про слов'ян пише, що «вони поділяються на багато народів і деякі з них — християни, є поміж ними також погани і ті, що поклоняються сонцю». Окремо від цих народів згадує він русів. Заперечує, між іншим, хибне твердження інших письменників, що Каспійське море (Хозарське) з'єднується з морем Озівським (Майотас).

В одному місці, оповідаючи про «поган в країні хозарського царя», пише, що «деякі племена з них є слов'яни і русини». Отже, і тут ставить окремо одних і других.

«Русини мають в своїй землі срібну копальню, подібно до срібної копальні в горі Банджгира, в краю Хорсана».

Досить багато пише також про окремі слов'янські народи, але тому, що їхні назви, правдоподібно, трохи змінені або й зовсім перекручені

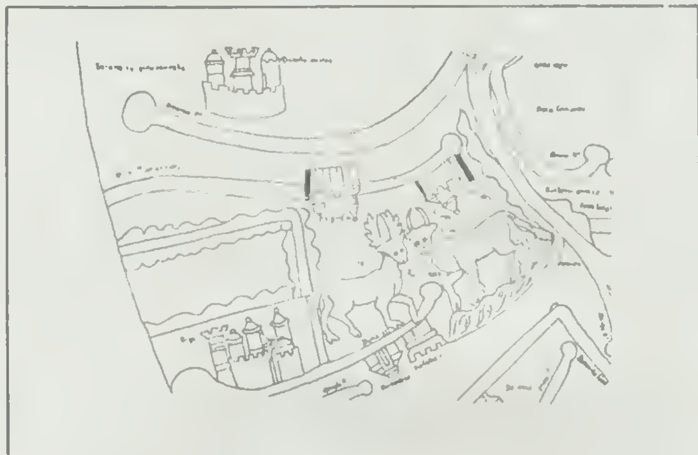

Деталь Ебсторфової мапи світу XIII ст. з Кивом (Києвом). За К. Міллером

в арабській транскрипції, а крім того, панує в нього деяка плутанина в географічно-територіальному відношенні, то все це дуже затемнює цілий опис. Зрештою, писання Аль Масуді мають значення інше — вони свідчать про велике розгалуження окремих слов'янських народів, їхню кількість, державну організацію і культуру ще з дохристиянських часів.

«Руси складають численні (різні) народи, що поділяються на розрізнені племена. Поміж ними є народ, що називається лудаан, котрий є одним з найчисленніших поміж ними. Вони мандрують з крамом в країну Андалус (Іспанія), Румію (Рим, Італія або Візантійська держава), Кустантинію (Царгород) і Хозар. Після 300 року гиджри (912—913 р. по Р. Хр.) трапилося, що коло 500 кораблів, де на кожному було 100 чоловік (з русів), увійшли в протоку Найтаса, що з'єднується з хозарською рікою (з Хозарським морем?)». Далі оповідається, що руси з успіхом воювали з різними народами на побережжі Каспійського моря і досягнули навіть Баку.

Слов'яни складаються з багатьох народів і численних родів; ця наша книга не займається описом їхніх народів і розподілом їхніх родів. Вище ми вже оповіли про короля, котрому в минулі часи підлягали інші (решта) їхніх королів, себто про Маджака — короля валинани (волиняни або поляни) — народ, котрий є одним з основних [корінь зі слов'янських коренів] слов'янських народів, вони поважаються поміж їхніми народами і мали перевагу поміж ними. Але потім пішло роз'єднання поміж їхніми народами, лад їх був порушений, вони прийшли до занепаду (поділилися). І кожне плем'я вибрало собі короля, як то ми вже казали про їхніх королів, з причин, які оповідати було б занадто довго».

Наприкінці Масуді подає такі географічні відомості:

«Поміж більшими і відомими ріками, що впадають в море Понтус, є одна, що називається Танаїс [Дон], котра приходить з півночі. Береги її заселені численним народом слов'янським та іншими народами, заглибленими в північних країнах. Друга з цих більших рік є Ялта і Балева, назва, котру має вона також у слов'ян. Вона завширшки більше трьох миль і тече на просторіні багатьох днів за Царгородом. На берегах цієї ріки живуть бмджини і морава, народи слов'янські. Ті самі береги замешкували булгари, коли вони прийняли християнську віру».

Дослідник Доссон вважає, що Ялта і Балева є Діна і Морвва, на думку інших — тут йде мова про Дунай. Більш правдоподібне перше твердження, бо назва слов'янських народів бамджин і морава, очевидно, тотожне з богемцями (чехами) і моравянами.

Ібн-Даст у творі «Книга добрих скарбів», що написана в першій половині X ст., подає різні відомості за іншими арабськими письменниками, і тому його компіляція подекуди баламутна.

«Поміж країною баджнаків [печенігів] і країною слов'ян десять днів дороги; на початку слов'янської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їхньої країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна слов'ян — край рівний і лісовий; в лісах вони і живуть. Вони не мають ані виноградів, ані ріллі. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для бджіл, і мед бджоляний заховується; це зветься у них — улгидж, і один такий кухоль містить коло 10 кварт його. Вони пасуть свині, також вівці. Як котрий умре, вони палять його труп. Жінки їх, як хто вмре, деруть собі ножем руки й лице. На другий день після палення небіжчика йдуть до того місця, де це сталося, збирають попіл, складають в начиння і ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там само збирається й родина небіжчика, їдять, п'ють і потім розходяться.

Всі вони погани. Найбільше сіють просо; в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть: «Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить. Є в них різні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі, на два лікті, а кобза має вісім струн. Напій роблять собі з меду. При спалюванні небіжчика гучно бенкетують, радіючи з ласки, яку виявив до нього Бог. Товару до роботи в них мало, а верхових коней має тільки один згаданий чоловік. Озброєння в них складається з дротиків (піки?), щитів та списів, іншої зброї не мають.

Їхній вождь коронується; вони йому підпорядковуються і від його наказів не ухиляються. Осідок його в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, що звуть його «головою голів», зветься в них свят-малик (король); ця особа вища від жупана, бо той тільки є його намісником. Той король має верхових коней і не вживає іншої страви, крім кобилячого молока; має він також чорні, міцні і дорогі панцирі. [Очевидно, тут особа вел. князя змішується з хозарським каганом]. Місто, де він живе, зветься Джарваг (?); щомісяця там буває триденний ярмарок.

Холод у їхній країні такий великий, що кожний викопує собі в землі ніби пивницю (землянку), до котрої приробляє з дерева гостроверхий дах, подібно до (верху) християнської церкви, й на той дах накладає землю. В такі пивниці переходять з цілою родиною і, взявши дерева й каміння, запалюють вогонь, розпікають каміння на вогню, аж почервоніє; а як каміння розпечеться до краю (якнайбільше) — поливають, і з того йде пара, що зогріває хату так, аж одежу з себе скидають. В такому житлі залишаються до весни. [Правдоподібно, тут арабський письменник плутає докупи опис житла і опис лазні].

Король об'їздить їх щороку; хто має дочку, з того король бере щороку собі одну її одежину, а як син — то також бере по одній одежині собі річно. Хто не має ані сина, ані дочки, той дає по одній одежині жінки або служниці щороку. Як король спіймає в своїй державі розбійника, наказує або здушити його, або віддає під догляд якому-небудь начальникові в далеких краях своєї держави.

Щодо Русі, то вона на острові, що оточений озером. Той острів, де живуть вони (русини), має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами і болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо так переснкнута водою. Вони мають короля, що зветься хакан-рус; чинять наїзди на слов'ян (!), приїздять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар і продають там. Ріллі не мають, а живуть з того, що привозять з землі слов'ян. Як у кого з них родиться син, він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже:

— Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем.

Вони не мають ані нерухомого маєтну, ані міст, ані ланів; єдиний їхній промисел — торгівля соболями, вивірками та іншими хутрами, які й продають хто купить; заплату грошову зав'язують міцно до своїх пасів. Одягаються вони неохайно (Хвольсон читає — чисто); чоловіки носять золоті наручники. З рабами поводяться добре і дбають про їхній одяг, бо використовують їх при торгівлі. Міст у них велике число, і живуть вони просторо [суперечність з попащим!]. Гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма, хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей. У випадку, як хто скривдить або притисне чужинця, допомагають і боронять (скривдженого). Мечі мають [схожі?] сулайманові. Як котрий з-поміж родів просить помогти, всі виходять до боротьби; між ними нема розрізнення, але воюють з ворогом одностайно, поки його не переможуть. Як котрий має справу проти другого, то кличе на суд до короля, і перед ним сперечаються; як король скаже свій присуд, виконують, що він сказав. Коли ж обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх. До цієї боротьби родичі (з обох сторін) приходять озброєні і стають; тоді суперники починають битись, і хто переможе, той справу виграє після своїх вимог. Мають лікарів [знахарів — очевидно, йде мова про жерців], з котрих деякі розказують королеві, немов би їх зверхники (русів). Трапляється, що вони звелять жертвувати своєму творцеві (богові) все, що надумають: жінок, чоловіків і коней, а як знахар скаже, то того наказу не виконати не може жодним способом.

Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший народ, то доти не відступлять, доки не знищать (його) цілком; гнітять переможених і роблять їх невільниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях. Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ в них річ звичайна; кому вдасться здобути хоч малий маєток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро позирати і силкується, щоб як-небудь того вбити або зрабувати.

Як вмре хто-небудь з визначних (осіб), копають йому могилу, подібну до великої хати, кладуть його туди й разом з ним кладуть в ту ж могилу і одяг, і золоті обручки, що він носив; потім ставлять туди багато страв, начиння з напоями й гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живою. Вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі».

Один з останніх арабських письменників, який подав докладніші відомості про наші землі, був Ібн-Хаукаль, купець з Мосуля, що мандрував по світі протягом 30-ти років і склав коло 70-х рр. X ст. компілятивний твір «Книга шляхів і держав». Він писав:

«Тепер не залишилося і сліду ані від булгара, ані від буртаса, ані від хозара, бо Русь напала (знищила) всіх їх, забрала в них всі ті краї і приєрнула до себе. А ті, що врятувалися з їхніх рук, розбіглися по близьких місцях, бажаючи залишитися поблизу своїх країв та сподіваючись прийти до згоди (з Руссю) і піддатися їй».

Про староруську мову він пише: «Мова булгар схожа з мовою хозар, а буртаси мають іншу мову, також мова русів відмінна від мови хозар і буртасів».

«Русини постійно торгують з хозаром і румом», продаючи свій мед, хутра (головно видри).

Про одяг і зовнішній вигляд русинів пише: «Одяг їхній — мала куртка... Деякі з них голять бороду, а інші сплітають її подібно до кінської гриви і фарбують її жовтою (чорною) фарбою».

Ібн-Якуб, автор малознаний, у своїх «Записках» 60-х рр. X ст., що

заховалися в компіляції іспанського араба Аль Бекрі другої пол. XI ст., подає таку загальну характеристику слов'ян:

«Взагалі слов'яни — люди сміливі, здатні до походу, і якби не було розрізнення серед їхніх численних і розкидвних племен, то не міг би з їхніми силами боротися ні один народ у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крам від них йде морем і суходолом до Русі і Царгорода».

Едрісі, арабський географ, написав книгу 1154 р. під заголовком «Розваги людини, що прагне відповідно знати різні частини світу». Арабський текст цієї книжки видано в Римі в 1592 р., латинський переклад — в 1619 р., а виправлене видання французькою мовою з'явилося щойно в 1840 р. у Парижі. Описуючи Польщу, Едрісі каже, що вона відділена горами від Саксонії, Богемії і Русі. «Ці дві останні країни належать до Русі. До міст Русі належить причислити Сермель [Перемишль?], Звна, Бармуря і Галісіа. Перше з тих міст (Сермель) є положене над рікою Дністром у північній частині току тієї ріки, котра пливе на схід, аж до Звна днів 12 дружини. З Звна, котре є над берегом, до Бармуні днів 9. З Бармуні до Галісіа [Галича] миль 200».

II. ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА VI—X СТ.

Візантійські джерела торкаються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями передхристиянських часів. Тому з цих джерел довідуємось про військову силу, велич та політичну й економічну експансію старої України-Русі.

Одним з найдавніших візантійських джерел про нашу країну є історія про війни Візантії з персами, вандалами та остготами, написана Прокопієм в другій половині VI ст. Про слов'ян у Прокопія читаємо такий уступ:

«...Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Та можна сказати — і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому домівку і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть вдиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву Богу, і, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанях стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям ні дуже білі і не русяві і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Життя проводять суворе і нецивілізоване, як і масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гунські звичаї. Й ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих, і тих звали спорами для того, думаю, що заселяють край розкидними і відокремленими оселями. Для того й займають великий край — бо більшу частину того берега Істру замешкують вони».

Патріарх Фотій (891) — свідок облоги Царгорода Руссю в 865 р. — так характеризує своїх ворогів русинів:

«Нарід дикий і суворий, без страху... все руйнує, все нищить... Народ неславний, народ, якого й не рахували, народ, що ставили (його) нарівні з рабами, невідомий — та здобув ім'я, незначний — та став славним, зневажений і бідний — та дійшов високого становища й незчисленного

Зубр з «Записок» Герберштейна, XVI ст.

багатства, народ, що десь жив далеко від нас, варварський, кочовничий, що пишався зброєю, несподіваний, непостережений, без військової штуки так сильно і нагло ринув на наш край... Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним... Коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи пловців з мечами, мовби загрожуючи місту смертю від меча... Коли переляк і темрява опанувала розум, вухо прислухалося тільки до одної вісти: варвари перелізли стіну і вороги опанували місто!» І то яке місто! «Місто (Царгород) оздоблене здобиччю з багатьох народів, який народ хоче зробити тебе своєю здобиччю! Ти, що здобувала багато трофеїв над ворогами Європи, Азії і Лівії, як підняла над тобою тепер піку варварська, проста рука, щоб над тобою поставити трофей!»

Константин Порфирородний (905—959), син візантійського імператора Льва Філософа і сам імператор-самодержець від 959 р., у своїх писаннях чимало місця відводить Русі. Хоч достовірність усіх писань його проблематична, все-таки мають вони неабияку вагу, особливо спеціальний розділ книги IX: «Про Русь, як їдуть вони човнами з Русі до Константинополя [Царгорода]». «Човни, що приходять до Царгорода з далекої Русі, себто з Немогарди, де сидів Сфендостлав [Святослав], син Інгоря [Ігоря], князя Русі, з замку Милиниски, й із Телючі [Любеч], і Чернигоги [Чернигів], і з Висеграде (Вишгород). Всі ото вони ідуть вниз рікою Дніпром і звертаються до замку Кіоава [Київ], званого Самбатас. А їхні підвладні слов'яни, звані кривитеїни [кривичі] та ленцанини [лугани — від міста Луцька] й інші слов'яни під час зими вирубують в горах дерево на човни і, обробивши, як прийде час, як розтане лід, спускають їх в близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, їдуть тією рікою і приходять в Кіову; витягнувши, виставляють човни й спродують Русі. А Русь купує самі кадуби, і, розламавши давні однодеревні (човни), беруть з них весла, уключини (до весел) й інший припас і споряджають (нові)». Далі йде докладний опис подорожі Русі човнами по Дніпру, дніпровими порогами і побережжям Чорного моря до Царгорода.

Лев Диякон з Калої в Малій Азії, що перебував при війську візантійського імператора Василя, коло 990 р. почав писати історію свого часу та широко оповідає про війну Святослава з Візантією. Українців і зокрема військову верхівку старокняжих часів називає він тавроскитами або просто скитами, отже, уживаючи стару, архаїчну назву. Наших предків і зокрема своїх ворогів характеризує він так:

«Народ нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів,— вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і,

якщо не сподіваються вирватися, встромляють собі в нутро меч і так себе забивають...»

Знову про кн. Святослава инше: що він палкий, смілнвий, відважний, діяльний. На пропозицію візантійського імператора забратися з Мізії, яку Святослав обсадив зброєю, князь відповів, що «як ромеї (Візантія) не схотять заплатити (за його втрати) — нехай скорше забираються з Европи, бо то їм не належить, і до Азії переходять!» На другу вимогу відповів ще гостріше:

«Не бачу жодної потреби імператору ромейському йти до нас; нехай не трудиться йти в цей край: ми самі скоро поставимо шатра перед брамою Візантії, обведемо її міцним валом, а як він (імператор) буде боротися з такою бідою й вийде — сміло приймемо і самим ділом йому докажемо, що ми не якісь партачі-зарібники, а люди крові і зброєю поборюємо противних, хоч він через несвідомість силу руську й уважає за якесь жіноцтво, у запічку виховане, і сими погрозами пробує нас настрашити, ніби дітей-немовлят якимись машкарами».

Коли боротьба з військом імператора ставала тяжкою і військова старшина Святослава дораджувала йому піддатися, тоді князь сказав:

«Пропаде слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи крові, пропаде, як тепер так соромно поступимося ромеям. Від предків ми мужність дістали; пригадаймо ж, якою непоборною до цих часів була сила руська, й міцно биймось за своє спасіння. То не наш звичай — втікаючи, йти додому, але — або жити з побідою, або славно вмерти, доказавши діла, як належиться смілним мужам!»

У Льва Диякона є також єдиний свого роду опис, як виглядав князь Святослав:

«Середнього зросту, не занадто високий, але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здавався якимсь понурим і диким; в одні вусі висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на нім була біла, нічим не різнилася від інших, окрім чистоти».

Більша частина оповідання Льва присвячена війні Святослава з візантійським імператором, що велася з перемінним успіхом. От зразок такого опису з дня 4 серпня 972 р.:

«Війська взялися до бою, почалася битва велика, і в перших бійках боротьба йшла рівно з обох боків. Русини билися міцно, уважали за великий сором, якби тепер перемогли ромеї їх, які мали у сусідніх народів таку славу, що завше в битві поборюють ворогів, і позбавили її. Ромеї знову соромились і страшились, щоб пішний народ, що зовсім не вміє їздити, не подолав, буцім неправних у війні, їх, що завжди перемагали супротивників зброєю і відвагою, і щоб за одну хвилю не пропала їх вся слава. Такі маючи думки, війська билися відважно. Русь, несена своєю дикістю і запалом, завзято натискала на ромеїв, кричучи мов божевільні; ромеї ж відбивали їх своїм досвідом і військовою наукою. Багато погинуло з обох боків, і до самого вечора побіда була нерішена, і битва то в той, то в цей бік хилилася...»

Далі буде

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

КОЖЕН ГОЛОС ВАЖЛИВИЙ

Шановна редакціє!

Я випускник варшавської україністики. Поетичною творчістю займаюся від весни 1982 року. Дещо моє надрукували «Наше слово» і «Зустрічі»..

Під враженням понеділкової події я написав цей вірш. Я свідомий того, що таких, як мій вірш, виникло останнім часом багато. Але вважаю, що кожний пережив це по-іншому. І кожен голос важливий.

Це вірш-плакат. Крім змісту, в ньому важливе графічне розташування тексту.

Усією душею я єднаюсь із Україною
ІГОР МАРУШЕЧКО

Бартошиці
Польща

ВЕЛИКИЙ ПОНЕДІЛОК[1]
(16 липня '90)

саме тепер!
перед тобою!
віч-на-віч!
стоїть Історія

можеш її торкнутися
подати руку
можеш увійти в Ню
або відвернутися до Неї спиною
можеш в Ній поселитись
або зачинити перед носом двері
можеш бути д і є ю
або і н е р ц і є ю
можеш бути homo sapiens
або безхвостим орангутангом на дереві

Ти! Рішаєш!

зробити крок вперед
чи стати далі — Там Де Стоїш
можеш заплющити очі
дожидаючи кінця віку
«що має статися — те станеться
і без мене вибудують І с т о р і ї Х р а м»
так було завжди!!
тому Храми — руїни!

!!Р у ї ї н а!!

Треба по-іншому
пасивна активність
плисти в море в цей час коли вітер з материка

Написано 17.07.1990 р.

[1] Мається на увазі прийняття Декларації про суверенітет України (*ред.*).

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

Не пригадую іншого такого випадку, коли б читав книжку з такою цікавістю і користю для розуму й душі, як читаю тепер друкований у «Вітчизні» твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Це подвиг гідний факт з історії не лише літературознавства, а й усього багатостраждального народу нашого, який не хоче «зливатися» і зникати з лиця землі. У страшні часи деградації, руйнування соборів душ людських, коли все навколишнє «оспівувалось» і вихвалялось, український учений, спонуканий своїм професійним обов'язком і людською совістю, пише правдивий і страшний твір про стан української мови і — ширше — українського народу. Страшний для бузувірів і негідників, що «Україну правили». Тепер, коли у нас є можливість вільно висловити свою думку, ми повинні вдячно згадати імена тих, хто боровся сам на сам з цілими ордами покруччя та яничар.

У мене є пропозиція: висунути на здобуття Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та «У всякого своя доля». Як на мій погляд, ініціативу в цій справі могли б узяти на себе журнал «Вітчизна» та Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка. Премія Великого Кобзаря була б гідною відзнакою тим, хто боровся, бореться і ще боротиметься за утвердження його людинолюбних ідей.

Книжки І. Дзюби сьогодення, і вони ще довго служитимуть нашому народові.

З пошаною Г. ЄЖЕЛОВ

Редколегії журналу «Вітчизна»

Ваш журнал виписував більше десяти років, а на 1991 рік не буду, так як він став дуже жовтоблакитним. Плюралізму в журналі ні якого, в демократії «кіт наплакав», він став рупором націонал-шовінізму і сепаратизму на Україні. Більшість редколегії покинули своє ремесло і кинулись в політичні ігрища, ціль Яких — ліквідація соціалізму та відродження капіталізму на Україні.

Ви всі захотіли стати панами, а які ви і ваші коллеги-однодумці пани, дуже добре показала на Сесії Верховної Ради УССР. Кричите про відродження і розвиток культури, а самі не обтесані грубіяни, хулігани. Стадно і соромно за таких культурястів!

Кричите, що пресса повинна бути незалежна, а самі «по вуха» стали залежні від українських націоналістів-екстремістів.

* Друкуємо за авторською орфографією.

Кричите, що треба нашу державу зробити правовою державою, а самі із своєю раттю, не приведи Господи,— злісні порушники радянських законів.

Кричите, що нам потрібна демократія, а на сесії ви і ваша братія показали яка вам потрібна демократія, та які ви самі «демократи». Та і віри до вас ніякої. Дякуючи Радянській Владі (і тільки їй) ви — сини і дочки робітників та селян получили вищу освіту. Дякуючи членству КПРС ви вийшли на високі політичні обрії. А тепер все це побоку і «слава соборній Україні». Тут ваше хамелеонство та флюгерство дуже наглядне.

Ото ж такий журнал мені (даже безкоштовно) не потрібен. Читайте самі собі на здоровьячко!

Робітник, б/п. (Н. СКОРИК)

Відповідь мені ваша не нужна.
24.8.1990 г.

«Я ВИЯВИЛА ВАДИ...»

У журналі «Вітчизна» за 1989 рік я прочитала статтю «Українська автокефальна...» і виявила в ній істотні вади. Головна полягає в тому, що Українська автокефальна церква проіснувала не до 1930, а до 1936 року. Адже правдиві свідчення завжди важливі, тому вважаю своїм обов'язком про них вам розповісти. Тож розповідаю про них з самого початку, тим більше що період існування Української автокефалії чи не найяскравіший і не найкращий у моєму житті.

Отже, парафіянкою і хористкою Українського Миколаївського собору в Харкові я стала на самому початку 1929 року. Приваблюючого для багатьох — і українців, і росіян — було багато: і чиста українська мова, і бездоганний художній хор, і протодиякон Микита Яровий з його оперним басом. І найголовніше — архієпископ Харківський і всієї Слобожанщини Іван Павловський, чудова людина і прекрасний промовець, справжній художник слова. Митрополитом Київським і всієї України тоді був Микола Борецький (другий український митрополит після Василя Липківського). Він часто приїздив до Харкова і правив службу в Миколаївському соборі. Був надзвичайно добрий, простий і привітний до всіх, але завжди з надзвичайно сумними очима.

На початку 1930 року в Харкові почали дедалі настирливіше поширюватись чутки, що Миколаївський собор збираються зруйнувати, що він нібито заважає руховi трамваїв. Незабаром чутки стали дійсністю — звичайно, на горе всім, кому собор цей був дорогий. Але ні прохання, ні сльози віруючих не допомогли. Собор закрили. Замість нього дали нам Воскресенську церкву, яка також стояла біля колії трамвая...

Миколаївський собор зруйнували, не пожаліли прекрасного архітектурного пам'ятника, збудованого ще за пам'яті мого батька. Ще він мені розповідав, що як тягли на дзвіницю головного дзвона, він вирвався, упав на ганок і надбився по краю, тому голос його був надтріснутий...

У другій половині 1930 року було заарештовано митрополита Борецького, постало питання про обрання нового. Вирішено обрати нового митрополита на соборі Української автокефальної церкви у Київській Софії. На початку грудня 1930 року там зібрався весь єпископат, священики від усіх українських парафій і посланці від віруючих. З Харкова поїхали архієпископ Іван Павловський і протодиякон Микита Яровий з дружинами, староста церкви Дмитро Пилипович (прізвище забула) і я, як стенографістка. На цьому соборі присутні мали обговорити проекти нового статуту і канони української церкви.

Перша кандидатура на обрання митрополита була Костянтина Малюшкевича, який служив увесь час разом із М. Борецьким у Софії Київській. Але він рішуче відмовився: «Всю душу віддати вам і церкві я не можу, не можу!» Тоді всі надії й умовляння були звернені до Івана Павловського. І ось після того, як увесь собор, плачучи, встав, Іван Павловський, сам, заливаючись сльозами, поблагословив усіх і дав свою згоду. Третій український митрополит був обраний.

Спочатку після собору митрополита уряд вирішив залишити в Харкові, як столиці України, і ми були при Воскресенському соборі. А в 1934 році, коли український уряд переїхав до Києва, митрополиту теж було наказано перебратися туди. Переїхали влітку. А нас, хто залишився, перегнали з Воскресенського собору в старовинну церкву на Основ'янщині, бо Воскресенська аж надто почала також заважати трамвайному руху... Проте в 1936 році і Основ'янську церкву зруйнували, хоч ця трамваєві вже не заважала. Не знаю, чи залишився на її подвір'ї пам'ятник Квітці-Основ'яненкові...

Українську автокефальну церкву було закрито в 1936 році. Парафіяни розійшлись по тих церквах, що залишилися у Харкові. Івану Даниловичу Павловському спочатку дозволили жити в Бєлгороді, а потім заарештували. Більше про нього я нічого не знаю.

Мабуть, незайвим буде повідомити про себе. З 1929 і до 1976 року я працювала: спочатку в одному з українських наркоматів, потім у різних установах — у редакціях, у Спілці письменників і, нарешті, в бібліотеці нашого селища.

Тепер пенсіонерка, одержую 70 крб. пенсії. В березні цього року несподівано розбилася, перенесла операцію і зараз лежу, ніяк не навчусь ходити.

З пошаною В. А. ШАТАЛОВА

с. Пісочин Харківської області

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ «ВІТЧИЗНИ»!

Вирішив написати вам тому, що, по-перше, я ваш читач, а, по-друге, публікація праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» наштовхнула мене на деякі роздуми. Десь рік-два тому у видавництві «Наукова думка» вийшла книжка В. М. Русанівського «Мова в нашому житті». Значення книжок з такою тематикою важко переоцінити. Тим більш дивним може видатися моє побоювання, аби автор не написав ще й другу подібну книжку. Але той, хто прочитав її, погодиться зі мною. Два з семи розділів книжки автор присвятив розглядові мови з позицій наукового комунізму. Ось система поглядів автора на мову:

1. Для міжнаціонального спілкування за добровільною згодою всіх народів СРСР використовується російська мова, що є могутнім фактором єднання народів СРСР і повністю відповідає ленінському положенню, висунутому ще напередодні революції.

2. Двомовність, що розвивається при паралельному вивченні рідної національної і російської мов, абсолютно різниться від того виду двомовності, коли одна мова виконує функції офіційно державні, культурні, а друга існує тільки в сфері побуту. Тому марно кричать про русифікацію народів СРСР буржуазні ідеологи та українські буржуазні націоналісти.

3. Усі нації нашої країни характеризує повна ідейно-політична і економічна єдність. Це позначається на зближенні мов на основі взаємозбагачення.

4. Гармонійна двомовність формується в процесі шкільної освіти, при паралельному вивченні рідної мови і мови міжнаціонального спілкування. Надання переваги у викладанні чи то української, чи то російської мов шкодить органічному вихованню в учнів інтернаціональних переконань.

5. Питання про розширення чи звуження суспільних функцій тієї чи іншої мови вирішує сам народ — носій цієї мови. При цьому відповідно з ленінським вченням у нас немає поняття «державна» мова. Тільки закавказькі мови за давньою традицією іменуються в своїх конституціях «державними».

Отака система. Як кажуть, хоч стій, хоч падай. Від вживання на кожній сторінці терміном «радянський народ» тхне суслованщиною, а від виразу «гармонійна двомовність» вже й не знаю чим... Адже нині розуміють цю «двомовність» хто як хоче. Ось, наприклад, два члени Комітету громадян СРСР у Литві, які проживають тут уже 45 років, бідкаються, що в районах зі змішаним населенням багато номенклатурних постів потребуватимуть обов'язкового знання литовської мови. На її вивчення дається лише кілька років. Як же тут бути, коли сорока п'яти років не вистачило на її вивчення? Про цю «біду» сповіщають наші місцеві газети (автори не побажали назвати себе). А хіба краще становище на Україні? Послухати хоча б отой мовний суржик, що ним користуються більшість наших народних депутатів...

Особливу увагу хотілося б звернути на невміння В. М. Русанівського прогнозувати суспільні явища: він помилився щодо добровільності вибору мови міжнаціонального спілкування (зараз маємо закон), не помітив тенденцій переходу в республіках до державних мов. Щоправда, такий він не один.

У журналі «Политическое самообразование», № 1 за 1989 рік, якийсь Г. Смирнов у статті «До питання про ленінську концепцію соціалізму» пише:

«Коли в СРСР нема соціалістичного суспільства, то так само можна сказати, що його нема в Угорщині, Чехо-Словаччині, НДР та інших державах, тобто взагалі не існує в світі. І вийде, що нема світової системи соціалізму. Але ж саме ця система відіграла і далі відіграє величезну прогресивну роль у світі, і соціалістичний лад і далі виступає ініціатором найбільш авторитетних, привабливих, гуманістичних ідей, справляє благодатний вплив на розвиток світової цивілізації...»

Відчуваєте, як «діалектично» мислять Г. Смирнов і В. Русанівський? Чи це ознака марксистсько-ленінського світогляду?

Додам, що книжку В. М. Русанівського рецензували й редагували два доктори й один кандидат філологічних наук! Правда, кажуть, що у семи няньок дитина без носа.

ОЛЕКСАНДР МАНКО

Дніпропетровськ

К. Піскорський. «За межею»

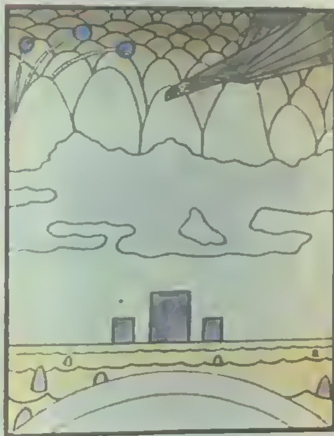

ОЛЬГА БЛИЗНЕЦЬ

НЕСПОДІВАНИЙ НАПАД

У редакційну пошту надходить багато творів від початківців, які пробують свої сили в різних літературних жанрах. Звісно, сьогодні в них не все досконале, не все вивершене з художнього боку, але хто може з певністю сказати, що завтра котрийсь із цих молодих авторів не заявить про себе як про професіонала художнього слова?

Нижче знайомимо читачів із спробою в жанрі фантастики біолога Ольги Близнець.

Мис Хамелеон стрімко врізався в море довгою піщаною косою. Він ліниво лежав у прохолодній воді, міняючи свій колір кілька разів на день, залежно від освітлення. Очевидь, за це він і дістав свою назву. Сьогодні на сіро-зеленій спині Хамелеона зібралися люди. Їхні погляди були спрямовані в синю далечінь, де мріли, ніби виринаючи з води, білі аморфні плями. Поступово в промінні червоного призахідного сонця розпливчасті, без певних обрисів цятки перетворювалися в крейсерські яхти. Саме їх з нетерпінням і ждали на березі. На яхтах теж помітили групу людей на видовженому піщаному тілі Хамелеона, пожвавішали, хоча, удаючи бувалих морських вовків, стримували радість.

На одній з яхт стрункий світловолосий хлопець в голубих плавках весело насвистував на палубі, та, побачивши мис і людей на ньому, гукнув своєму товаришеві:

— Гей, Крісте! Ти знову дрімаєш? Вилазь і готуйся до зустрічі, бачиш, нас уже ждуть!

Кріст не озивався. Він справді намагався заснути, лежачи в рубці, щоб на березі виглядати свіжішим і привабливішим (адже там має бути Анта), але це йому не вдавалося. Сант, а це саме він гукав з палуби, тим часом поміняв галс, і яхта понеслася ще швидше. Вітер і солоні бризки летіли в обличчя, настрій у хлопця був чудовий. Раптом Сант почув неприємне монотонне гудіння, підняв голову й побачив жовту хмаринку ос, що летіли прямо на нього. На якусь мить хмарка ніби завмерла над яхтою, і Сант несподівано відчув, що втрачає свідомість — різнобарвні яскраві плями попливли перед очима, замерехтіли, як метелики, а потім він провалився у німий сірий простір...

До Кріста донісся тривожний, приглушений крик капітана. Він миттю схопився, розірвавши павутину дрімотного сну, і вискочив з рубки на палубу. Він побачив, як Сант повільно сповзав з сидіння. За кормою яхти гасло, віддаляючись, незрозуміле монотонне дзижчання.

Професор Тор традиційною чашкою міцного чаю зустрічав свіжий, прохолодний ранок. Бадьорий, оптимістичний настрій завжди супроводжував Тора в благодатні ранкові хвилини. Це був найкращий час для напруженої роботи мозку, саме в ранкові хвилини в професорській голові народжувалися сміливі, найнесподіваніші ідеї й задуми, які він потім старанно обдумував у тиші свого кабінету. Повільно допивши чай, професор, не поспішаючи, попрямував до лабораторії. Зайшовши в будинок, енергійним рухом розчахнув двері своєї кімнати. Гаряча хвиля жаху прокотилася по тілу, полум'ям вдарила в мозок — розбиті пробірки, в яких учора залишав експериментальних ос, були хаотично розкидані по підлозі. Розчинене нічною зливою вікно цідило до кімнати прохолодне ранкове повітря. Тор завмер у нервовому заціпенінні.

— Що з тобою? — почувся за спиною голос Анти. Цей стурбований голос вдарив у груди якимось холодним поштовхом, повернув до дійсності. Тор обернувся до дочки і мовчки показав на розкидані пробірки.

— Як у страшному сні,— тихо зойкнула Анта.

— Анто, вперше в житті я потрапив у таке безвихідне становище. Не знаю, як тепер бути, адже це смерть комусь, а може,й не одному...

— Смерть? Чому смерть? — зополотніла Анта.

— Тому, що ти не все знаєш про наш експеримент, то не прості оси, то...

Вже котрий день Кріст мучився від безсоння. Він думав про Санта, про його загадкову хворобу і катував себе, відчуваючи повне безсилля. Треба було щось робити, але змучений безсонням мозок не народжував жодної вартої уваги думки. «Спати, спати»,— наказав собі Кріст, намагаючись ні про що не думати. Поступово сон почав заволодівати ним, піднімаючи з глибини пам'яті уривки давно й недавно пережитого. Чудовий сонячний день. Вони з Антою в аквалангах плавають у прозорій голубій воді Сонячної бухти в пошуках рідкісних мушель. Анта знайшла першою і жестом показала йому, щоб підіймався на поверхню. Не встиг піднятися, як Анта кудись зникла, а він опинився на яхті разом із Сантом. Вітер, злива. Яхту розгойдує на пінявих хвилях, а вони з Сантом сміються в рубці, намагаючись утриматися в положенні рівноваги...

Різкий дзвінок у двері розігнав тривожний сон-марення. Кріст підвівся і побіг відчиняти. На порозі стояла Анта. Від хвилювання й несподіванки він трохи розгубився.

— Привіт, Крісте! Що, небажаний гість?

Кріст опам'ятався й, радісно усміхаючись, захоплено дивився на веселу, загорілу Анту.

— Який я радий бачити тебе, ти собі не можеш навіть уявити!

Він провів Анту до кімнати, всадовив у велике зручне крісло, а сам кинувся заварювати каву.

— Як почував себе Сант? — запитала Анта, маленькими ковтками відсьорбуючи гарячу каву.

— Погано. Майже ніяких покращень за весь час лікування...

— Це й не дивно,— буркнула Анта.

— Що ти сказала? — кинувся до неї Кріст.

— Це й не дивно, кажу, бо лікарі навіть не уявляють, як ту хворобу лікувати. Ніхто не знає. Майже ніхто,— поправила себе, дивлячись на Кріста чистими, довірливими очима. — Те, що сталося з Сантом,— промовила по паузі,— має прямий стосунок до нашої роботи.

Кріст, не розуміючи, втупився в неї:

— Ти певна?

— Абсолютно певна. В той день, коли ваша вахта підходила до фінішу, з лабораторії випадково вилетіли піддослідні оси-агресори. Це новий вид ентомологічної зброї, яку створив професор Тор разом зі своєю групою.

— Агресори, кажеш? Але ж на його тілі немає жодного сліду від жала.

— В тому-то й річ, що ці оси не залишають жодного сліду. Вони не жалять. Батько розробив метод імплантації мікрохвильових генераторів, які згубно впливають на нервову систему й психіку людини, у крила ос, а ми, конкретно нічого не знаючи, реалізували його ідею. Сьогодні, знічений тим, що сталося, батько розповів мені, що ентомологічна зброя була задумана нашим урядом для таємної боротьби з сусідньою країною, яка своєю конкуренцією загрожує нашим ринкам. Тора захопила складність ідеї, і він з великим ентузіазмом став її втілювати... І фантастично втілив, залишалося тільки навчити ос літати в потрібному для нас напрямку та підключити до комп'ютера, який би регулював час дії осиних мікрогенераторів. Таким чином, ос можна було спрямувати на потрібні населені пункти і завдавати невидимого удару. Для того, щоб людина перестала бути собою, достатньо кількох секунд. На думку генералів, це була б найгуманніша, екологічно чиста війна, бо не завдавала анінайменшої шкоди навколишньому середовищу. А люди... Якщо вчасно провести відповідний курс лікування, то вони можуть виконувати певну роботу, навіть досить складну, тобто перетворитися у своєрідних дешевих біороботів. Декого з них — видатних вчених, інженерів, космобіологів — можна повернути до попереднього стану гомо сапієнс... Ось таку зброю приготували ми проти своїх мудрих сусідів.

— А вона вдарила спершу по нас, її творцях. Повчальний урок. Чи можна чимось допомогти Санту?

— В лабораторії паралельно велася робота по створенню антизброї. Фармакологи запевняють, що такі ліки є, але... Їх перевіряв на собі тільки професор Тор...

— Ну що ж, другим буде Сант, а третім... Третього не повинно бути! Ти чуєш, Анто? Ця зброя не повинна вийти з лабораторії. Ти допоможеш мені?

— Так, Крісте, я готова.

К. Піскорський. Із серії «Світи»

ЦЕ ВИ ПРОЧИТАЛИ В ЖУРНАЛІ «ВІТЧИЗНА» 1990 РОКУ

ПОЕЗІЯ

З ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

(Чехо-Словаччина)

ПРОЗА

ПУБЛІКАЦІЇ

НОВИЙ ЗАПОВІТ

ПУБЛІЦИСТИКА

ЯКБИ ПРЕЗИДЕНТОМ БУВ Я...

КРИТИКА

ЗЕНІТКА

МИСТЕЦТВО

ПОШТА «ВІТЧИЗНИ»

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

ІЗ ЗАБУТТЯ...

Якось наприкінці шістдесятих років у квартиру двоповерхового будинку по вулиці Воровського, 9, завітав народний художник СРСР В. Касіян. Його запросила художник-педагог Лисавета Володимирівна Піскорська. Вона хотіла показати відомому митцю твори свого брата — художника Костянтина Піскорського, що помер дуже рано — у тридцятирічному віці. Ось уже майже сімдесят літ його твори ніде не виставлялися, і їх зберігала вдома його дружина — Надія Василівна Піскорська. В. Касіян високо оцінив майстерність художника і підкреслив, що з його спадщиною повинно ознайомитися широке коло глядачів. Поет Віталій Коротич, також познайомившись з працями художника, одразу ж заходився влаштовувати виставку Піскорського в Будинку літераторів...

До Української Академії мистецтв Костянтин Володимирович пройшов чималий життєвий шлях. Він здобув юридичну освіту спочатку в Казанському, потім у Київському університетах.

Під впливом батька Володимира Костянтиновича, професора історії, фундатора вітчизняної іспанології, члена-кореспондента Барселонської Академії наук, майбутній художник мав намір зайнятися адвокатською діяльністю, власне, виключно захистом політичних в'язнів. Але почалася перша світова війна: його спершу залучили до ратників, відтак в інтендантську службу. Коли комісія за станом здоров'я не допустила його до лав діючої армії, юнак вирішив працювати в шпиталі для воїнів, де влаштувався санітаром.

По війні потяг до мистецтва, яким Кость займався з раннього дитинства, був такий великий, що в свої двадцять сім років, маючи вищу освіту, він вирішив стати художником-професіоналом.

В Академії він не залишився, хоч малювати продовжував, і знову вдруге круто змінив своє життя. На прохання дружини (вони вже мали трьох дітей), Костянтин Володимирович починає вчителювати в селі Совках під Києвом.

На той час тільки чотири його картини побачили світ. Окремі мистецтвознавці й поети оцінили оригінальне обдарування К. Піскорського, присвятили йому кілька розвідок. Державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР та пізніше Український державний музей образотворчого мистецтва придбали твори митця. Ім'я Костянтина Володимировича знайшло своє місце в «Словнику художників України» (К., 1973), а деякі твори експонувалися на виставці революційних художників 20—30-х рр. в 1988 році.

Твори Піскорського оригінальні за змістом і вишукані за формою. Ювелірна графіка, чистий, як сльоза, колір, декоративність, символіка образів, філософський зміст, релігійність митця — все це характеризує картини художника. Які, здається, не мають аналогів.

Тематично твори Піскорського поділяються на ряд груп. Перша — «Світ України» («На Десні», «Ой у лузі та й при березі червона калина», «На білому світі»); друга — «Україна і Шевченко» («Україна кріпацька», «Катерина»); третя — «Космос. Всесвіт» («Зоря опівнічна», «Небо», «За гранню»); четверта — «Світи» («О зіткненні з світами іншими», «Світи»); п'ята — «Людина і її почуття» («Скорбота», «Сльоза», «Мрія», «Блаженство»); шоста — «Війна» («Перша імперіалістична», «Переслідування»); сьома — «Революція» («Пливе човен, води повен», «Човен-Всеплав»); восьма — орнаменти, геральдичні композиції; дев'ята — ілюстрації до літературних творів («Лисавета Смердяча», «Із братів Карамазових»); десята — карикатури і химери.

Вже самі назви робіт свідчать про широке коло зацікавлень митця, його ерудицію і талант. Це природа і співвідношення

К. Піскорський. Війна.

людини і космосу. Це любов до рідного краю і страждання людини. Її взаємини із суспільством. Людина і війна. Людина і революція.

Композиції художника мають різну форму: це прямокутники, трикутники, кола і навіть форма сльози в однойменному творі.

У працях Піскорського відбито філософський світ людини. Віра в Бога, Вищий Розум розкриває очі людини на світ довкола і підносить її думками у небо. В роботах «Небо» (1919), «Зоря опівнічна» (1920) та інших в чіткі графічні конструкції замкнена прозора голуба та синя акварель. Чорний, білий, сірий кольори разом відтворюють холодну гаму почуттів, неземний настрій, фантастичний політ людини, що прагне проникнути в космічну далечінь і таки дізнатися: що ж там, за обрієм, за гранню світів?

«Скільки до Сіріуса? Недалеко. Туди, куди ми линемо, незрівнянно далі. Там непогано, досить своєрідно. Вітаник тобі, Вічний Закон Буття, який величний і розвмітий ти в своїх явах! А крім тебе, Вічний Законе Буття, чи нема ще інших законів? Є, є, за тобою ціла гряда цих законів, вони в якомусь зліплюватому тумані... А де ж їх границя?..» (З щоденника митця).

І уявляє собі людина якісь фантастичні рослини, істоти, химери. Фантазія надає цим світам яскравих, соковитих кольорів — червоного, фіолетового, чорного. Золото і срібло підкреслюють багатство і вишуканість цих казкових світів («Кумир», «Світи» та ін.).

А тут, на землі, людина двадцятого сторіччя страждає, втрачає спокій. Композиція «Скорбота» (1920) — символ квітки божої — людини, скам'янілої, застиглої від горя. «Сльоза» (1917) — мікросфера, яка втілює макросферу стресів, горя, що випадає на долю людини, викликаючи її сльозу...

Величні човни в композиціях «Лада» (1918), «Човен Всеплав» (1918) — то надія людини, віра в те, що спасе її від чорного мороку. Але не все в світі робиться само по собі. Людина повинна боротися. Світ, напевно, переможе тьму. Цей клич до боротьби ми бачимо в композиції «Пливе човен, води повен» (1919). Боротьбу добрих і ворожих сил символізують два кольори композиції — червоний і чорний. Човен не тоне, він пливе. Кермвинич-народ виведе човен до перемоги, до світла. Експресія, динамізм, лаконізм суворої графіки й акварелі викликають бадьорий, оптимістичний настрій.

Велике місце в творчості Піскорського посідає жнаописна Україна.

За своє коротке життя Костянтин кілька разів був відірваний від неї. Народився він у Києві 1892 року. Тут минуло його дитинство. Потім родина переїхала до Ніжина, куди батька запросили очолити кафедру всесвітньої історії в історико-філологічному інституті. Після цього Кость з матір'ю відвідує Париж і Барселону, де перебував у відрядженні батько. Після революційних подій 1905 року, в яких професор Піскорський брав активну участь, Ніжин заполонила хвиля чорносотенної реакції, і родина виїхала до Казані. В Казані прожили п'ять років. В тогочасних листах Кості, гімназиста і студента, зустрічаємо слова жалю і туги за рідним краєм — Україною. В родині любили українську, російську, польську мови. Мати з бабусею часто співали українських пісень, декламували напам'ять «Кобзаря». Все це відіграло визначальну роль у формуванні любові і шани дітей Піскорських до української культури. Як велося, діти вивчали іноземні мови й літературу, музику. Кость любив Толстого, Ібсена; а дорослому віці багато спільного знаходив у концепціях і творчій манері Метерлінка.

На Україну Костянтин повернувся після сумної події — трагічної загибелі батька у залізничній катастрофі. Це сталося 1910 року. В листівці друзям у Казань Кость писав: «Нарешті після далеких мандрів ми, що так прагнули літнього відпочинку, прибули у Малоросію, свій рідний і укоханий край». У Києві він продовжував навчання в університеті на юридичному факультеті. «Місцеве життя мені, уродженцю Малоросії, зрозуміліше за казанське, до якого я довго не міг привикнути. Тут я уже встиг відновити свою колишню вимову і взагалі відчуваю, як швидко згладжуються в мені залишки п'ятирічного перебування в Казані і як посилено прививаються мені особливості тутешньої мови, звертання, усі побутові рисочки» (з листа друзям у Казань). Через епістолярну

спадщину митця ми дізнаємося про дуже цікаві сторінки життя в Києві того часу.

В художніх працях Піскорського чільне місце посідає тема патріотизму, любові до України, зокрема в композиціях «Козаки», «Козак Мамай» — бравий козак грає на бандурі. Думки про минуле України, про кріпаків відтворені в композиції «Україна кріпацька» (1919). На радісному тлі сентиментальний вітрячок. Здавалося б, радісний пейзаж — свідок веселого життя. Проте внизу на першому плані стоять один за одним, схилившись на коліно, маленькі безликі постаті, пригноблені кріпаки, ганитики, що сумним орнаментом охоплюють квітучу Україну. Ті уярмлені й бідні, долю яких оплакував Тарас Шевченко. Геніальному поетові присвятив художник композицію «Катерина» (1919). Скорботна, нещасна жінка, очі мучениці, на плечах якась старенька свитка. А може, за постаттю Катерина бачилася Костянтину сучасна селянка — в шинельці на плечах, українська страдниця, що прийняла новий удар на себе, коли селян погнали на бійню війни.

Якось у своєму щоденнику Піскорський записав: «В мені виявився значний потяг до великої творчої літературної справи. Люблю писати, хочу писати і, можливо, згодом навчусь добре писати...» В його літературному доробку є статті про Т. Шевченка, Л. Толстого, Грибоєдова, Тургенєва, вірші. Матеріали, що стосуються до України, становлять дві групи: перша — відображення київського життя на сторінках домашніх журналів і в листах; друга — п'єси, вірші, пісні, присвячені історії України.

В далекі 1915—1917 роки в родині Піскорських вдвічі «видавали» свої журнали — «Нова втіха», «Сімейне дозвілля». Мати, сестри, дружина Костянтина Володимировича були за фахом філологами. Всі вони глибоко шанували, любили одне одного. Серед бурхливого моря життя це була маленька фортеця, свій культурний осередок. Костянтин Володимирович писав літературні пародії на ниниця і події суспільного життя. Писали до журналу й рідні. Здається, що такі зразки літературної народної діяльності ще чекають на свого дослідника. Для нас це дуже цікавий матеріал, що відбиває реалії тієї сучасності, що тепер стала вже історією.

Є ще одна сторінка літературної творчості Піскорського на Україні, що пов'язана з періодом його роботи вчителем на селі. Він викладав дітям українську і російську мови та літератури, історію суспільства і мистецтва. Для дорослих відкрив вечірні курси. Очолив культурно-освітнє товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, яке видавало свій журнал під гаслом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» Вчитель дуже ретельно готувався до виступів перед малоосвіченими слухачами. Він поважав себе і їх. Серед літератури, якою користався він, готуючись до лекцій, зустрічаємо назви: Гаузенштейн, «Мистецтво і суспільство»; Фріче, «Соціалістичні нариси про мистецтво»; Бухарін, «Теорія історичного матеріалізму. (Розділ про мистецтво)».

Для бесіди готував і такі питання: «Християнство», «Суть боротьби із злом», «Що робити?», «Що таке революція?», «В чому суть дій для поліпшення моралі...», «Слово і діяльність», «Учень і його місце в суспільстві», «Борці за свободу» та ін.

Під керівництвом вчителя працювали художній та музичний гуртки. З юнаками та дівчатами він ходив на етюди, навіть пішки до Києва малювати Лавру. Молодь любила і шанувала Костянтина Володимировича. Селяни охоче пускали дітей до школи і не шкодували останньої копійки на свічки, олівці, папір для навчання. Почала працювати і драматична студія. Знаючи рівень селян, бажаючи розповісти їм про історію України, вчитель почав писати власні твори. В одній із п'єс під назвою «Минуле» розповідається про драматичні події боротьби з ворогами України в XVI столітті. Тут виступають запорожець Олексій і його кохана Гала, отаман запорізького куреня Метелиця, воєвода польський, старий кобзар, пани-ляхи, козаки, Ворон-птиця... Головний герой Гриць кохає Галю, але заради батьківщини він жертвує особистим щастям і йде битися з ненависним ворогом України.

В іншій п'єсі йдеться про події двадцятих років XX століття, про реалії, з котрими селяни зустрічалися кожний день. Назва п'єси, дійових осіб промовляють самі за себе: «Товарообмін». Жарт на 1 дію. Дійові особи: дід Охрім, баба Мотря, хлоп'я, знахар, брехун, злодій, спекулянт та ін.».

У щоденнику художника знаходимо записи народних пісень («Ой, чесала я льонок...», «Чайка-Україна» та ін). Під їхнім впливом він створює свої композиції для п'єси.

К. Піскорський. Амулет-сердечко

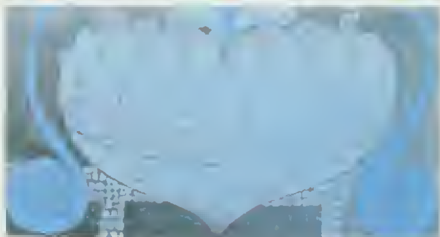

К. Піскорський. Ваза

Отже, тема України посідала чільне місце в художній і літературній спадщині Піскорського. Крім того, чимало уваги він приділяв питанням науки, філософії, релігії, навіть створив пристрій, так званий «біометр життя», що виявляє творчі можливості людини. Ця грань його творчості потребує грунтовнішої розвідки.

Думаючи над життям, над законами буття, художник передрікав собі ранню смерть. Якось намалював потворну птицю і назвав її Тифом, сказавши, що помре від цієї хвороби. У щоденнику записав: «Мені шкода себе: чи встигну до смерті розгорнути свою душу на всю ширину її мрій, злетіти на небо на легких білих крилах, заритися в хмару, щоб виплисти потім з неї на вільний і ясний простір і швидко пролітати над морями і землями?..»

Здається, що він усе встиг. В усякому разі, не кожна людина встигне стільки зробити за такий короткий вік...

Хотілося б, щоб ця схематична, незавершена розповідь хоч трохи розкрила таку обдаровану своєрідну постать людини-творця, філософа, справжнього громадянина, просвітника, що не залишив країну у важкий час, а сам став, на нашу думку, своєрідною жертвою того лихоліття в історії нашого суспільства. Він був сучасником трьох революцій, імперіалістичної і громадянської воєн. Відчув на собі потрясіння епохи, голод, злидні. Його виснажений організм не витримав тяжкої хвороби — висипного тифу, і в березні 1922 року в Києві, в шпиталі на Бульварно-Кудрявській вулиці, неподалік від свого дому, він помер у віці тридцяти років.

Як сказав відомий український вчений І. П. Житецький на смерть професора Піскорського: «А важко вмирати молодим...»

У травні 1992 року виповниться 100 років з дня народження К. Піскорського і гідною пам'яттю нашої громадськості було б влаштування персональної виставки художника, щоб кияни познайомилися з цією яскравою постаттю в історії української культури 20-х років нашого сторіччя.

ОЛЕНА НОВИКОВА,
кандидат філологічних наук

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Вітчизна» («Отчизна»)
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.
№ 12, декабрь 1990.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянський письменник», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Художник редакції ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.09.90. Підписано до друку 24.12.90. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,65 умовн. фарбовідб. 21,94 обл.-вид. арк.
Тираж 38507 прим. Зам. 026. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-06, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50

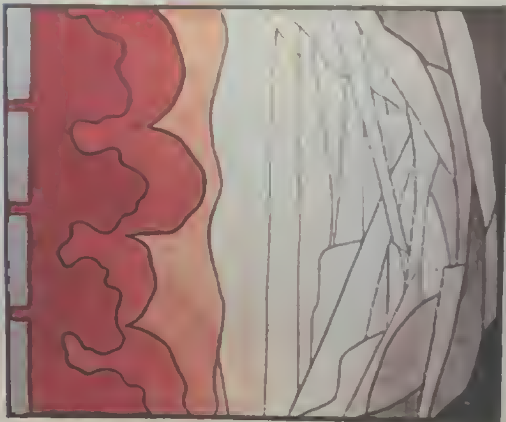

К. Піскорський. Мечі

К. Піскорський. Автопортрет. 1920—22 рр.
Публікується вперше